

ԳՈՀԱՐ ԻՍԿԱՆԴԱՐՅԱՆ

ԻՐԱՆԱ-ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ

ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1942-1960 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԳԻՐՔԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է «ԱՐՄԵՆ ԵՎ ԲԵՐՍԱԲԷ
ՃԵՐԵՃԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ» (ԱՄՆ) ՄԵԿԵՆԱՍՈՒԹՅԱՄԲ

THE PUBLICATION WAS SPONSORED BY "ARMEN AND
BERSABE JEREJIAN FOUNDATION", INC., USA

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

GOHAR ISKANDARYAN

**IRANIAN-AMERICAN RELATIONS
(1942-1960)**

THE BOOK IS RECOMMENDED FOR PUBLICATION BY THE SCIENTIFIC COUNCIL OF
THE INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES, NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES,
REPUBLIC OF ARMENIA

YEREVAN – 2011

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳՈՐԶՈՐ ՄԱՆՎԵԼԻ ԻՍԿԱՆԴԱՐՅԱՆ

ԻՐԱՆԱ-ԱՄԵՐԻԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
1942-1960 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՄԱՄԲ

A II
96792

Խմբագիր՝ Վ. Ա. Բայբուրդյան
պատմական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր

Ի800 Իսկանդարյան Գոհար Մանվելի
Իրանա-ամերիկյան հարաբերությունները 1942-1960 թթ./Գոհար Իսկանդարյան, ՀՀ ԳԱԱ
արևելագիտ. ինստ.- եր., 2011. 240 էջ:

Աշխարհայտնում քննարկվում է իրանա-ամերիկյան հարաբերությունները 1942-1960-ական թվականներին, որտեղ հիմնական շեշտադրումը կատարվում է թե ինչպես ԱՄՆ-ը, որ մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմն Իրանում չունեի իրական ազդեցություն, ստրինանաբար կարողացավ լրացնել այդ բացը: Սկզբնական շրջանում այն արտահայտվում էր ֆինանսական, տնտեսական, այնուհետև, ռազմական օգնությունների միջոցով: Իրանն ԱՄՆ-ին դիպարկում էր, որպես երրորդ ուժ՝ այսինքն մի պետություն, որն ի տարբերություն Մեծ Բրիտանիայի և ԽՍՀՄ-ի փորձում էր Իրանի հետ վարել գործընկերային հարաբերություններ: Սակայն Իրանում ԱՄՆ-ի նկատմամբ տրամադրությունները փոխվեցին 1950-ականների սկզբներին՝ նախքան ազգայնացման խնդրի հետ կապված, երբ ԱՄՆ-ը պաշտպանեց Մեծ Բրիտանիայի շահերը ու մասնակցեց վարչապետ Մ. Մուսադեղի կառավարության ֆապստանն ու ամրապնդեց շահի և նրա կողմնակիցների դիրքերը: Դրանից հետո Իրանի ընդարձակ մերձախապն ակնհայտորեն դարձավ արեմտամեր. Իրանն անդամակցեց Բաղդադի պակտին, իսկ 1959թ. կնքվեց Իրանա-ամերիկյան ռազմական պայմանագիր, որով էլ ավելի խորացվեց հարաբերությունները Մրացյալ Նախագների հետ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	7
ԳԼՈՒԽ ԱՈՍՁԻՆ	
ԻՐԱՆԱ-ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1942-1950 թթ.	9
1. ԻՐԱՆԱ-ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ ԵՎ ԴԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ԱՈՍՁԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ 9	9
2. ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱԴՐԲԵԶԱՆԻ (ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ) ԽՆԴԻՐԸ ԵՎ ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ՄՈՏԵՑՈՒՄԸ.....	26
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ԻՐԱՆԱ-ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1950-1953 թթ.	44
1. ԱՄՆ-Ի ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՐԱՆԻՆ՝ ՈՐՊԵՍ ԻՐԱՆԱ-ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ԳՈՐԾՈՆ	44
2. ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ԱՆԳԼՈ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՆԱԿԹԱՅԻՆ ՎԵՃԻ ԺԱՄԱՆԱԿ	57
• Պատմական ակնարկ նախքան հայտնաբերման և դրա կարևորության շուրջ.....	57
• Պայքար նախքան համար (1946-1954 թթ.)	62
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
ԻՐԱՆԱ-ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1953-60 թթ.	97
1. 1953թ. ՕԳՈՍՏՈՍԻՆ ԻՐԱՆՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ «ԱՅԱՔՍ» ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ	97
2. ԻՐԱՆԻ ԱՆԴԱՄԱԿՑՈՒՄԸ ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ԱՏԵՂԾՎԱԾ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ.....	137
3. 1959թ. ԻՐԱՆԱ-ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՈԱԶՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱԶԱՅՆԱԳՐԻ ԿՆՔՈՒՄԸ.....	158
ՎԵՐՁԱԲԱՆ.....	174
SUMMARY.....	188
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	203
INDEX.....	210
Appendix.....	213

ՆՎԻՐՈՒՄ ԵՄ ԾՆՈՂՆԵՐԻՄ՝
Մ. ԻՍԿԱՆԴԱՐՅԱՆԻՆ ԵՎ Լ. ԲԱԲԱԼԱՐՅԱՆԻՆ՝
Ի ՆՇԱՆ ՀԱՎԵՐԺ ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Մերձավոր և Միջին Արևելքում տեղի ունեցող իրադարձությունները հասկանալու համար առաջին հերթին պետք է ուսումնասիրել այդ տարածաշրջանի խոշոր պետությունների պատմությունը, դավանանքը, ժողովրդի աշխարհայացքը, ավանդույթները: Մերձավոր և Միջին Արևելքի զարգացումների վրա, տարածաշրջանային բոլոր պետություններն էլ ունեն ազդեցության իրենց չափաբաժինը, սակայն կան այնպիսի պետություններ, որոնք գլխավոր դեր ունեն դրանում: Դրանց թվին են պատկանում Իրանը, Թուրքիան, ժամանակին՝ նաև Իրաքը:

1973թ. Իրանի, նավթարդյունաբերության ազգայնացումից հետո, տնտեսական և ռազմական ներուժն այն աստիճան մեծացավ, որ այդ երկիրը սկսեց հավակնել տարածաշրջանային գործերը կարգավորողի դերին: Բնականաբար դա չէր կարող դուր գալ հզոր տերություններին, քանի որ նրանք կարող էին դուրս մնալ էներգակիրներով հարուստ տարածաշրջանային գործընթացներից:

Սակայն, Իրանը իր հզորացման նման աստիճանին հասնելու համար ինչոր տեղ պարտական էր նաև իր երբեմնի դաշնակից Միացյալ Նահանգների հետ համագործակցությանը: Որպես փաստարկ բերենք այն հանգամանքը, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Իրանի տնտեսությունը՝ արդյունաբերությունը, բանակաշինությունը մեծ ներդրումների կարիք ունեին: Այն հիմնականում իրականացվեց Միացյալ Նահանգների կողմից ֆինանսական, ռազմական, տնտեսական օգնությունների տեսքով, ինչպես նաև Իրան ուղարկվեցին խորհրդականներ, որոնք փորձեցին կարգավորել Իրանի վերոհիշյալ գրեթե բոլոր ոլորտները: Բնականաբար, Միացյալ Նահանգներն այդ ամենն անում էր առաջին հերթին ելնելով տարածաշրջանային իր շահերից:

Իրանն այսօր էլ գտնվում է համաշխարհային հանրության ուշադրության կիզակետում: Եվ եթե ցանկանում ենք հասկանալ, թե ինչու են այդքան բարդ ու հակասական իրանա-ամերիկյան հարաբերություններն, ապա պետք է հայացք գցել նրանց հարաբերությունների պատմության վրա: Այդ առումով, սույն ուսումնասիրությունը հատուկ նշանակություն է ձեռք բերում: Իրանա-ամերիկյան հարաբերությունների հետազոտությունը հնարավորություն է տալիս ճիշտ գնահատել ստեղծված իրավիճակը և տարածաշրջանում խաղաղության հաստատման հեռանկարները:

Մերձավոր և Միջին Արևելքում ԱՄՆ-ի քաղաքականության վերաբերյալ գոյություն ունեն բազմաթիվ հետազոտություններ, սակայն հատկապես իրանա-ամերիկյան հարաբերությունների շուրջ, այն էլ նոր լույսի ներքո, հատուկ ուսումնասիրություն դեռևս կատարված չէ: Սա հայ արևելագիտության մեջ իրանա-ամերիկյան հարաբերությունների ուսումնասիրման առաջին փորձն է: Ժամանակագրական առումով այն ընդգրկում է 1942թ-ից՝ սկսած այն պահից, երբ ամերիկյան զորքերը մտան Իրան, մինչև 1960թ.՝ Սափտակ հեղափոխությունը:

Աշխատությունում նորովի է մեկնաբանվում ԱՄՆ-ի քաղաքականության ազդեցությունն Իրանում, ներկայացվում նրա ձեռքբերումներն և բացթողումները, վերլուծության ենթարկվում Թեհրանի և Վաշինգտոնի վարած արտաքին քաղաքականությունը, որը սերտ կապի մեջ էր գտնվում տարածաշրջանային գործընթացների հետ:

Աշխատությունն արժեքավոր է նրանով, որ օգտագործվել են երկու երկրների պետական այրերի և նշանավոր դեմքերի անձնական հուշերը, աշխատությունները, որը թույլ է տալիս նորովի մոտենալ իրանա-ամերիկյան հարաբերությունների պատմությանը՝ զերծ մնալով խորհրդային գրականության կարծրատիպերից: Առաջին հերթին անհրաժեշտ է հիշատակել աշխատության համար չափազանց կարևոր գրականություն հանդիսացող աշխատությունները և հուշագրությունները: Դրանք են. Մոհամմադ Ռեզա շահ Փահլավիի, նրա բրոջ՝ Ա.Փահլավիի, Ա.Միլլայոյի, Ա.Դալլեսի, Բ.Ռուզվելտի, Է.Իդենի նյութները և աշխատությունները, ինչպես նաև վերջերս զաղտնագերծված TPAJAX գործողության ծրագիրը ու մի շարք այլ փաստաթղթեր:

Նոր փաստերի առկայությամբ՝ ներկայացվում է ԿՀՎ-ի կողմից իրականացված «Այաթս» գործողությունը: Աշխատությունում նորովի է լուսաբանվում Իրանի անդամակցումը Բաղդադի պակտին և ռազմական պայմանագրի կնքումը Միացյալ Նահանգների հետ, ինչը բխում էր նաև Իրանի շահերից:

Օգտվելով առիթից՝ կցանկանայի խորին երախտագիտությունս հայտնել Արևելագիտության ինստիտուտի գործընկերներին՝ աջակցության և ջերմ վերաբերմունքի համար, մասնավորապես՝ գիտական ղեկավար, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, իրանագետ Վ.Ա. Բայրուրդյանին՝ ուսումնասիրության տարիներին գիտական արժեքավոր խորհուրդներ տալու համար:

ԳՐԳՐ ԻՍԿԱՆԴՈՐՅԱՆ

ԻՐԱՆԱ-ԱՍԵՐԻԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1942-1950 ԹԹ.

ԻՐԱՆԱ-ԱՍԵՐԻԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ ԵՎ ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմն աշխարհը բաժանեց երեք խմբավորման: Առաջին խմբի անդամները Ֆաշիստական Գերմանիային համախոհ երկրներն էին, որոնք այսպես թե այնպես մասնակցում էին պատերազմին: Երկրորդ խմբի անդամները հակաֆիտլերյան դաշինքի երկրներն էին, որոնք պայքարում էին 20-րդ դարի մեծագույն չարիքի՝ ֆաշիզմի դեմ: Ի դեպ, երկրորդ խմբի անդամ երկրների թիվը զգալիորեն գերազանցում էր առաջինին: Երրորդ խմբի երկրները որդեգրել էին չեզոքության քաղաքականություն: Դրանց թվին էր պատկանում նաև Իրանը, սակայն, մինևույն ժամանակ, Գերմանիան ամեն կերպ ջանում էր Իրանը բաց չորդնել իր տեսադաշտից, քանի որ Անգլիայի ծովային ուժերը և դաշնակիցների օդուժն ու հետևակն անհրաժեշտ վառելիքը հայթայթում էին հենց այդ երկրից¹:

Չնայած այն հանգամանքին, որ 1941թ. հունիսի 26-ին ԽՍՀՄ-ում Իրանի դեսպան Մոհամմադ Սաիդը հանդես եկավ հայտարարությամբ, որ. «Իրանի կառավարությունը պահպանելու է լիակատար չեզոքություն»², այնուամենայնիվ, Ռեզա շահի որդեգրած քաղաքականությունը դաշնակից երկրներին վստահություն չէր ներշնչում: Այդ կապակցությամբ Խորհրդային Միությունը և Մեծ Բրիտանիան բազմաթիվ նոտաներ հղեցին Իրանի շահ Ռեզա Փահլավիին, որոնցում կոչ էր արվում երկրում հանգրվանած գերմանացիներին վտարել:

ԽՍՀՄ-ի վրա Գերմանիայի հարձակումից հետո, Խորհրդային կառավարությունը 3 անգամ՝ 1941թ. հունիսի 26-ին, հուլիսի 19-ին և օգոստոսի 16-ին, Իրանի կառավարության ուշադրությունը հրավիրեց երկրում գերմանական զործակալների գործունեության վրա: Հունիսի 26-ին Խորհրդային կառավարությունը Իրանի շահին տեղեկացրեց, որ ԽՍՀՄ-ը ունի հավաստի տեղեկություններ Իրանում գերմանացիների կողմից նախապատրաստվող պետական հեղաշրջման վերաբերյալ³: Ինչպես ԽՍՀՄ-ը, այնպես էլ Մեծ Բրիտանիան, պահանջում էին Իրանց արտաքսել գերմանացիներին: Պաշտոնական Թեհրան-

¹ Մոհամմադ Ռեզա Շահ Փահլավի, Առաքելություն հայրենիքիս համար, Թեհրան, 1973, էջ 136:

² Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны (Документы и материалы 22 июня 1941г.-31 декабря 1943г.), том I, 1946, с. 130.

³ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, том I, с. 156.

ընդ հրաժարվեց այնպիսի միջոցներ ձեռնարկել, որոնք վերջ կտային գերմանացի լրտեսների գործունեությանը երկրում:

1941թ. օգոստոսի 25-ին խորհրդային կառավարությունը կրկին նոտա հղեց Իրանի կառավարությանը, որում մասնավորապես նշում էր. «Իրանի՝ ավելի քան 50 կարևորագույն հաստատություններում հանգրվանած գերմանացի լրտեսներն ամեն կերպ ջանում են Իրանում սերմանել անկարգություններ և խռովություն, խաթարում են Իրանի ժողովրդի խաղաղ կյանքը, Իրանին հրահրում են ԽՍՀՄ-ի դեմ՝ ներքաշելով նրան ԽՍՀՄ-ի հետ պատերազմի մեջ»⁴:

Իրանի շահ Ռեզա Փահլավին անհրաժեշտ հետևություն չարեց դաշնակից երկրների բողոք-նոտաներից: Դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ Գերմանիան Իրանի համար հանդիսանում էր «երրորդ ուժ»՝ ավանդական դարձած անգլո-ռուսականի կողքին: Շահը գտնում էր, որ Գերմանիայի հետ նպատակահարմար է ունենալ տնտեսական և քաղաքական կայուն հարաբերություններ: Ռեզա շահն Անգլիայի և ԽՍՀՄ-ի բազմաթիվ նոտաներից ու անմիջական սպառնալիքներից հետո էլ տեղի չտվեց:

Խորհրդային Միությունը և Մեծ Բրիտանիան որոշեցին դիմել այլ միջոցների: Օգտվելով 1921թ. կնքած խորհրդա-իրանական պայմանագրի 6-րդ կետից, 1941թ. օգոստոսի 26-ին Խորհրդային Միությունը հյուսիսից զորքերը մտցրեց Իրան: Միաժամանակ անգլիական ուժերը երկրի տարածք ներխուժեցին հարավից և առաջին հերթին ոչնչացրին Խորամշահում գտնվող իրանական նավատորմիդը: Մինչ այդ, Ռեզա շահը նոտա էր հղել ԱՄՆ-ի նախագահ Ֆրանկլին Ռուզվելտին, որով Միացյալ Նահանգներից խնդրում էր կանխել խորհրդա-բրիտանական ներխուժումը: Իրանի շահի խնդրանքին ընդձված մերժումով արձագանքեց ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Քորդել Հելլը⁵: Այլընտրանք չտեսնելով և Թեհրանը խորհրդա-բրիտանական ուժերի հսկողության տակ ընկնելու վտանգից զերծ պահելու նպատակով՝ Ռեզա Փահլավին 1941թ. սեպտեմբերի 16-ի առավոտյան հրաժարվեց գահից հօգուտ իր 22-ամյա որդու՝ Շահպուր Մոհամմադի, ով, քազմելով գահին, ընդունեց Մոհամմադ Ռեզա Փահլավի գահակալական անունը: Նա մինչ այդ Մեջլիսի կողմից հաստատված էր որպես օրինական գահաժառանգ⁶: Նախկին շահը պարտավոր էր հեռանալ երկրից⁷:

1941թ. հոկտեմբերի 8-ին՝ թագադրումից հետո, շահ Մոհամմադ Ռեզա Փահլավին դիմեց Թեհրանում ամերիկյան ներկայացուցչին՝ դաշնագրի կնքման

⁴ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, том I, с. 154.

⁵ Richard W. Cottam, Iran and the United States. A Cold War Case Study, Pittsburgh, 1988, p. 62.

⁶ Richard F. Nyrop, Iran: A Country Study, Washington, 1978, p. 55.

⁷ Պարսից ծոցի Բենդեր-Աբբաս նավահանգստից դեպի Զեդկանոսյան տաճոց բրիտանական նավով Ռեզա Փահլավին հեռացավ երկրից: Բոմբեյում անգլիական իշխանությունները նրան թույլ չտվեցին ափ իջնել, իսկ նավակազմը հրաժարվեց քաղաքաբեկ նրա պահանջը շարժվելու դեպի ճապոնացի, ստիպված մամլո ուղղություն վերցրեց դեպի Սք. Մավրիկիա կղզի: 1942թ. գարնանը ծանր հիվանդ վիճակում Ռեզա Փահլավին տեղափոխեցին Դարավ-Աֆրիկյան Զանգաբուրյան Յոհանեսբուրգ, որտեղ նա վախճանվեց 1944թ. հուլիսի 26-ին 66 տարեկան հասակում:

առաջարկով: Սակայն այդ ընթացքում ամերիկացիները չէին կարող միակողմանի համաձայնագիր կնքել Իրանի հետ՝ անտեսելով հակահիտլերյան կռաւիցիայի մյուս մասնակիցներին: Չնայած այդ հանգամանքին՝ նրանք ամեն ինչ անում էին, որպէսզի ամրապնդեն իրենց դիրքերը և «բարի համբավ» ապահովեն երկրում:

Խորհրդային Միության վրա Գերմանիայի հարձակումից հետո, ինչպէս Իրանում, այնպէս էլ Մերձավոր Արևելքում, իրադրությունը միանգամից փոխվեց իսկապես հակահիտլերյան դաշինքի երկրների: Գերմանական զործակալները վտարվեցին մի շարք երկրներից՝ հակահիտլերյան դաշինքի զորքերի մուտքից հետո: Այդ երկրների թվին էին պատկանում նաև Իրանը ու Սաուդյան Արաբիան: Արդյունքում, գերմանացիների առջև վերջնականապէս փակվեց Հնդկաստան տանող ճանապարհը: Իսկ Աֆրիկայի հյուսիսում ֆելդմարշալ Ռոմմելի կորպուսի ջախջախմամբ վերջակետ դրվեց Բեռլինի երազանքներին՝ մոտենալ Նեղոսի ակերին⁸:

Այսպիսով, պատերազմի հենց սկզբից հզոր տերությունները կարողացան ապահովել Իրանի իրական չեզոքությունը: Այնուհետև առաջ եկավ ԽՍՀՄ-ին օգնություն տրամադրելու հարցը: Ուղիները բազմաթիվ էին, սակայն ամենաընդունելի տարրերակը համարվեց իրանականը⁹:

Նոր շահի՝ Մոհամմեդ Ռեզա Փահլավիի գահակալությունը սկսվեց Իրանի համար բարդ ու դժվարին պայմաններում: Երկիրը ռազմակալված էր խորհրդա-անգլիական զորքերի կողմից, բացակայում էր քաղաքական կայունությունը, զանձարանը դատարկ էր: Այդ պարագայում, քնականաբար, արտաքին ֆիլանսատնտեսական օգնության կարիք կար, որը տվյալ իրադրության պայմաններում կարող էր տրամադրել միայն Միացյալ Նահանգները: 1942թ. վերջին Իրանի վարչապետ Ղալամ օս-Սալթանեի գիտությամբ, ինչպէս նաև Մեծ Բրիտանիայի համաձայնությամբ, Միացյալ Նահանգներն Իրան մտցրեց 30-հազարանոց մի բանակ, որի խնդիրն էր ապահովել «լենդ-լիզի»¹⁰ գծով ռազմական քնռների տեղափոխման անվտանգությունը դեպի խորհրդային Միություն: ԱՄՆ-ի պետքարտուղարությունը հայտարարեց, որ 1942 հոկտեմբերի 6-ին

⁸ Беляев И., "США и Ближний Восток", США: Региональные проблемы внешней политики, Москва, 1971, с. 149.

⁹ Առաջին ճանապարհից վաղիվոստուկով ընկած ուղին էր, սակայն այն գտնվում էր ճապոնիայի նավատորմի ճանձիգական հսկողության ներքո: Երկրորդ ուղին Գոսսիսային Սաուդյալ օվկիանոս էր: Սակայն դեպի Մուրժանսկ ռազմամթերքով բեռնված նավերը հեշտությամբ դառնում էին Նորվեգիայի ափերին դարձանակալած գերմանական սուզանավերի թիրախ: Երրորդ ուղին Միջերկրական-Սև ծով ճանապարհն էր: Սակայն Միջերկրական ծովով նավարկությունը դաշնակիցների համար օրեցօր դառնում էր վտանգավոր, քանի որ Թուրքիան փակել էր նեղուցները Բոսֆորը և Դարդանեղը: Դաշնակիցները հարկադրաբար կանգ առան իրանական ուղու վրա, մանավանդ որ անկախ Դարախի օնոց Կասպից ծովից միացնող տրանսիրանական երկաթուղին:

¹⁰ Լենդ-լիզը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ԱՄՆ-ին դաշնակից հակահիտլերյան կռաւիցիայի երկրների սպառազինություն, ռազմավարական հուճք, մթերք և այլ ապարանքներ տալու ծրագիր էր: Լենդ-լիզի մասին օրենքն ԱՄՆ-ի Կոնգրեսն ընդունել է 1941թ. մարտի 11-ին:

ստորագրվել է մի արձանագրություն Միացյալ Նահանգների, Անգլիայի և Խորհրդային Միության ներկայացուցիչների միջև, համաձայն որի՝ Խորհրդային Միությանը հատկացնելու էին ռազմական սարքավորումներ, ռազմամթերք և հումք¹¹: 1942-ից մինչև պատերազմի ավարտը Պարսից ծոցի հրամանատարությունը Իրանի տարածքով տեղափոխեց ավելի քան 3,5 միլիոն տոննա բեռ՝ «լենդ-լիգ» ծրագրի շրջանակներում: Հարկ է նշել, որ այլ տվյալներով պատերազմի ժամանակ դաշնակիցները Իրանի տարածքով Խորհրդային Միությանը մատակարարել են շուրջ 5 մլն տոննա ռազմամթերք և այլ ապրանքներ, մինևույն ժամանակ խոստանալով Իրանի կառավարությանը ևս ցուցաբերել տնտեսական օգնություն, ինչպես պատերազմի, այնպես էլ հետպատերազմյան տարիներին¹²: Ամերիկացի պատմաբան Քենետ Փոլակը իր աշխատությունում մանրամասնորեն ներկայացնում է, թե ինչպիսի օգնություն է մատակարարվել ԽՍՀՄ-ին «լենդ-լիգ» ծրագրի շրջանակներում¹³: Ի դեպ, պատերազմի ժամանակ ԽՍՀՄ-ին օգնություն ցուցաբերելու համար իրանական ուղին համարվում էր հինգ հնարավոր ճանապարհներից երկրորդ ամենակարևոր ուղին¹⁴:

Մոհամադ Ռեզա շահ Փահլավին կարևորել է իր երկրի վրայով իրականացված օգնությունները, նշելով, որ եթե դաշնակիցները Իրանի տարածքով այդքան օգնություն չհատկացնեին ԽՍՀՄ-ին, ապա հավանական է, որ Գերմանիայի հարձակումը 1942թ. պսակվեր հաջողությամբ, և Իրանը ևս օկուպացվեր նրանց կողմից: Չգանկանալով նսեմացնել այդ օգնության իրական արժեքը՝ այնուամենայնիվ գտնում ենք, որ Խորհրդային Միության հաղթանակը կախված չէր Միացյալ Նահանգների կողմից հատկացված օգնությունից:

1941թ. ապրիլին Մեծ Բրիտանիան հիմնեց «Միջինարևելյան մատակարարման կենտրոնը», որին 1942թ. մայիսից անդամակցեց նաև ԱՄՆ-ը: Այդ կենտրոնի ներքինի Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների ողջ տնտեսությունը կենտրոնացվեց անգլո-ամերիկյան հսկողության ներքո: Այդ կազմակերպությանը հաջողվել էր իր ազդեցությանը ենթարկել Եգիպտոսի, Սուդանի, Տրիպոլիտանիայի (Լիբիա), Սոմալիի, Էրիթրեայի, Եթովպիայի, Ադենի, Սաուդյան Արաբիայի, Անդրիորդանանի, Պաղեստինի, Սիրիայի, Լիբանանի, Իրաքի, Իրանի, Կիպ-

¹¹ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, том I, 1946, с.313.

¹² Richard F. Nyrop, Iran: A Country Study, Washington, 1978, p. 55–56.

¹³ Միացյալ Նահանգները և Բրիտանիան մատակարարեցին մոտավորապես 18 մլրդ դոլարի սարքավորումներ: Միայն ԱՄՆ-ն առաքել է 12,500 տանկ, 380,000 բեռնատար մեքենա, 35,000 մարդատար մեքենա, 8,000 տրակտոր, 22,000 ինքնաթիռ, 15 մլն զույգ կոշիկ, 62 մլն՝ յարդ բուրդ, 107 մլն՝ յարդ բամբակ, 34 միլիոն համազգեստ, 4,2 միլիոն տոննա սնունդ, 956,000 մղոն հեռախոսի կարել, 35,000 ռադիո կայան, 380,000 դաշտային հեռախոս: Պատերազմի ավարտին, Կարմիր բանակի բեռնատար մեքենաների երկու երրորդը ամերիկյան էին: Դաշնակիցներից պահանջվեց որոշ ժամանակ, որպեսզի ամրապնդեն իրանական ուղին և արդեն 1943թ. ԽՍՀՄ-ին տրվող «լենդ-լիգ» օգուության ծրագրի 34%-ն անցնում էր Իրանի տարածքով: Kenneth M. Pollack, The Persian Puzzle, The conflict between Iran and America, New York, 2004, p. 40.

¹⁴ J.C.Hurewitz, Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record: 1914–1956, volume II, New York, 1972, p. 238.

րոսի, Մալթա կղզու և Թուրքիայի տնտեսությունները¹⁵: Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների տնտեսական դեկլը իր ձեռքում պահելով՝ կենտրոնը ջանաց հիշատակված երկրներն ենթարկել նաև իր քաղաքական ազդեցությանը:

Իրանին առավել զգոն պահելու, ինչպես նաև քրիտանական գործերի ներկայությունն օրինականացնելու նպատակով 1942թ. հունվարի 29-ի Մեծ Բրիտանիայի, Խորհրդային Միության և Իրանի միջև կնքվեց «Դաշինքի վերաբերյալ պայմանագիր», որի 4-րդ հոդվածում նշվում էր, որ դաշնակից պետությունները կարող են Իրանում պահել անհրաժեշտ քանակի ցամաքային, ծովային և օդային ուժեր: Շեշտվում էր նաև, որ իրենց գործերի առկայությունն Իրանում երբեք չի կրելու ռազմակալման բնույթ: Դաշնակիցները խոստանում էին հարգել Իրանի տարածքային ամբողջականությունը և քաղաքական անկախությունը: 5-րդ հոդվածի համաձայն պատերազմի ավարտից վեց ամիս հետո կողմերը պարտավորվում էին հետ քաշել իրենց ուժերն Իրանից, խոստանում էին նպաստել պատերազմի հետևանքով Իրանում ստեղծված տնտեսական դժվարությունների հաղթահարմանը: Իր հերթին Իրանը պարտավորվում էր ստեղծել քարոզչական պայմաններ՝ իր ճանապարհներով Խորհրդային Միությանը հատկացվող ռազմական օգնության փոխադրումը դյուրին դարձնելու համար: Միաժամանակ Իրանը խզեց հարաբերությունները Գերմանիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի հետ և 1943թ. սեպտեմբերի 9-ին պատերազմ հայտարարեց Գերմանիային¹⁶:

Օգտվելով ստեղծված իրավիճակից Միացյալ Նահանգները ևս զգալիորեն ուժեղացրեց իր դիրքերն Իրանում:

1942թ.-ից սկսած ամերիկյան խորհրդականների առաքելությունը գեներալ-մայոր Քլարենս Ս.Ռիդլիի գլխավորությամբ զգալի աշխատանք կատարեց իրանական քանակում, որին հետագայում փոխարինեց գեներալ-մայոր Ռոբերտ Վ.Գրոուն, 1942թ.-ից սկսած իրանական ժանդարմերիան վերակազմավորվեց և արդիականացվեց գեներալ Նորման Շվարցկոպֆի, իսկ այնուհետև՝ գեղապետ Ջեյմս Ռ.Փիերսի շնորհիվ¹⁷:

Ամերիկացիների ներթափանցումը Իրան ավելի հետևողական կերպով ընթացավ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ: Ելնելով երկրի սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմաններից և իրավիճակը փոքր-ինչ փոխելու ակնկալիքով՝ Թեհրանն օգնության խնդրանքով դիմեց Վաշինգտոնին: 1942թ. ամռանը վարչապետ Ահմադ Հավամ օս-Սալայանն խնդրեց Իրան ուղարկել ամերիկյան ֆինանսական խորհրդականների մի խումբ, Արթուր Չեսթեր Միլս-պոյի գլխավորությամբ, ով բավական լավ ծանոթ էր երկրին ու նրա առաջ ծա-

¹⁵ Թրյան Գ.Կ., Պայքար նավի համար, Երևան, 1957, էջ 171:

¹⁶ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, том I, с. 217-221, The Tri-Partite Treaty of Alliance, January 29, 1942 (St'u Millspaugh Arthur C., Americans in Persia, New York, 1976, p. 276-279.)

¹⁷ Donald N.Wilber, Iran: Past and Present, Princeton, New Jersey, 1950, p. 157, p. 163.

ուացած խնդիրներին: Միլսպոն իր խորհրդականների ուղեկցությամբ 1942թ. ժամանեց Թեհրան:

Բացի ֆինանսական և տնտեսական օգնություններից՝ ԱՄՆ-ը հոգ տարավ, որ Իրանի կառավարության բարձրագույն պաշտոններում հայտնվեն ամերիկյան քաղաքացիներ, որոնք էլ, քնականաբար, պաշտպանելու էին Միացյալ Նահանգների շահերն Իրանում: Այսպես, գնդապետ (հետագայում գեներալ) Նորման Շվարցկոպֆին 1942թ. հանձնարարվեց կատարելագործել Իրանի ժանդարմերին (այն հայտնի էր ՋեՆՄԻՇ անվամբ¹⁸): 1943թ. Իրանի և ԱՄՆ-ի միջև կնքված պայմանագրի 20-րդ հոդվածի համաձայն ՋեՆՄԻՇ-ի ղեկավարության խնդիրն էր վերահսկել 25.000 հոգուց բաղկացած ներքին անվտանգության ուժերը: Այն ուղղակիորեն հաշվետու էր Թեհրանի ներքին գործերի նախարարությանը¹⁹: Գեներալ Բլարենս Ս. Ռիդլին աշխատելու էր իրանական բանակում (այդ նպատակով 1947թ. ստեղծվեց ԱՌՄԻՇԸ²⁰), Մաքս Վեաթոն Թորենբերգը, որ 1944-49թթ-ին ԱՄՆ-ի պետքարտուղարության խորհրդականն էր, Իրանում գործեց որպես նախկին կառավարիչ, Լ.Ս.Թիմոնանը վերահսկում էր ոստիկանության աշխատանքները և Իրանի ներքին գործերի նախարարությունում խորհրդական էր: Շերիդանը պարենավորման նախարարության խորհրդականն էր, Գ.Գրեշամը նշանակվեց Իրանի մաքսային վարչության գլխավոր տնօրեն և Իրանի արտաքին առևտրի հարցերով խորհրդական, Ռ.Լեկատուտը՝ գլխավոր գանձապահ, Ռ.Պիկսլին՝ ներքին եկամուտների ղեկավարման գլխավոր տնօրեն: Ամերիկյան խորհրդականների վերահսկողության տակ էին գտնվում գների կարգավորումը, արդյունաբերությունը, մատակարարումը²¹: Միլսպոն լիազորությունների մեջ էր մտնում պատերազմի ժամանակ, արտակարգ իրավիճակի դեպքում վերահսկել ֆինանսները, քանկային գործը, կառավարության գործունեությունը, առևտուրը²²: Բնականաբար Միացյալ Նահանգների վերոհիշյալ քաղաքացիները, բացի իրեց առջև դրված պարտականություններից, իրենց գործունեության ժամանակ մեծապես նպաստելու էին Իրան-ԱՄՆ փոխհարաբերությունների զարգացմանը, փորձելով նվազեցնել Բրիտանիայի և ԽՍՀՄ-ի ազդեցությունը երկրում:

1943թ. ապրիլի 8-ին Ղազվադ օս-Սալթանսիի ջանքերով Վաշինգտոնում ստորագրվեց իրանա-ամերիկյան առևտրական պայմանագիրը: Այն նախատեսում էր բարենպաստ պայմաններ ստեղծել և թեթևացնել մաքսատուրքերի

¹⁸ US Military Mission with the Imperial Iranian Gendarmerie.

¹⁹ James F. Goode, *The United States and Iran, 1946-51, The Diplomacy of Neglect*, p. 24

²⁰ US Military Mission with the Imperial Iranian Army. James F. Goode, *The United States and Iran, 1946-51, The Diplomacy of Neglect*, p. 24.

²¹ Samih K.Farsoun and Mehrdad Mashayekhi, *Iran: Political Culture in The Islamic Republic*, London & New York, 1992, p. 238. Мельников Л.И., Политическая экспансия американского империализма в Иране, Политика США на Ближнем и Среднем Востоке (США и страны СЕНТО), Москва, 1960, с. 168.

²² Keddie Nikki R., *Modern Iran: roots and results of revolution*, New Haven & London, 2003, p.107

գանձման չափերն ամերիկյան ապրանքների ներկրման և իրանական ապրանքների՝ Միացյալ Նահանգներ արտահանման ժամանակ: Իրանից հիմնականում առաքվում էին գորգեր և գյուղատնտեսական ապրանքներ: Ի դեպ, 1932–1943թթ. ԱՄՆ–ը յուրաքանչյուր տարի Իրանից գնել էր 3 մլն դոլարի գորգ²³: Բացի գորգերից, Իրանն արտահանում էր նաև ոչխարի, գառան, այծի և վայրի կենդանիների կաշի, բուսական, քնական քալզամ, բուրդ, քամբակ, մորթի, բրինձ, ցորեն, ձեռագործ կարպետներ, չորացրած մրգեր և չամիչ, խավիար, հաշիշ, նավթ և նավթամթերք:

Ներմուծումը ևս մեծ տոկոս էր կազմում: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի առաջին տարիներից սկսած՝ ամերիկյան ապրանքները ողողեցին իրանական շուկան: 1940թ. ամերիկյան ապրանքների ներմուծման ծավալը Իրան, նախորդ տարվա համեմատ, աճեց 150%–ով: 1944–1945թթ. Իրանի արտաքին առևտրի շրջանառության մեջ Միացյալ Նահանգների բաժինը կազմեց 23,3%, որով ԱՄՆ–ը երկրորդ տեղը գրավեց՝ զիջելով միայն Հնդկաստանին (30%)²⁴:

Իրանի մամուլը նշում էր, որ 1943թ. ապրիլի 8–ի պայմանագրով պաշտոնական Թեհրանի նպատակն էր արտաքին առևտրում ԱՄՆ–ին հատկացնել այն արտոնյալ դիրքը, որ մինչև պատերազմը ուներ Գերմանիան: Ամերիկյան խորհրդականների թիվը 1943թ. հասնում էր 75–ի, և նրանք իրենց զգում էին ինչպես սկուպացրած երկրում: Ամերիկյան թղթակից Օսվալդ Վիլարդը, անդրադառնալով Միացյալ Նահանգների քաղաքականությանը Իրանում, 1943թ. «Ամերիկքն Մերկուրի» ամսագրում գրում է. «Մենք Իրանի նկատմամբ հովանավորություն ենք հաստատել և դրան հասել ենք այն աստիճան լուռ ու աննկատ, որ նույնիսկ վերջերս միայն շատ քիչ ամերիկացիներ զիտեին, որ այնտեղ տեղափոխվել են հազարավոր քաղաքացիներ և քավականին նյութական միջոցներ, որոնց էլ հաջորդել է մի ամբողջ քանակ «Պարսից ծոցի հրամանատարություն» անվամբ»²⁵: Պարսից ծոցի Հրամանատարության վերահսկողության տակ էին գտնվում Խորբեմշահիրը, Բենդեր Աքբաս և Բենդեր Շահիուր նավահանգիստները²⁶:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում ԱՄՆ–ի ղեկավար շրջանները խիստ հետաքրքրված էին Իրանով: Այդ կապակցությամբ ԱՄՆ–ի պետքարտուղար Քորդել Հելլը նշում էր, որ Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներից և ոչ մեկն այդքան չէր գրավում ԱՄՆ–ի ղեկավար շրջանների ուշադրությունը, որքան Իրանը:

Այդ բոլորով հանդերձ՝ 1942թ. աշնանն ԱՄՆ–ը կազմակերպեց երկու առաքելություն Իրան. 1. ռազմական՝ իրանական բանակը վերակազմակերպելու համար, 2. ոստիկանական՝ իրանական ժանդարմերիային օգնություն ցույց

²³ Donald N. Wilber, Iran: Past and Present, p. 139.

²⁴ Орлов Е.А., Россия и Иран в XX веке, Иран: Ислам и власть, с. 199.

²⁵ Орлов Е.А., Россия и Иран в XX веке, с. 199–200.

²⁶ The Encyclopaedia of Islam, Volume IV, Leiden, 1978, p. 41.

տալու համար: Իսկ 1943թ. մարտին Մեջլիսը որոշում ընդունեց 4,5 մլն դոլարի օգնության խնդրանքով դիմել Միացյալ Նահանգներին՝ զորքի և ժանդարմն-րիայի համար անհրաժեշտ զենք և զինամթերք գնելու նպատակով:

Ամերիկացիների գործունեության հիմնական ուղղություններից մեկը երկրում ռազմական ուժերի նկատմամբ ունեցած վերահսկողությունն էր, որը կարող էին օգտագործել և՛ կառավարության վրա ուղղակի ճնշում գործադրելու, և՛ իրանական քանակի՝ որպես պոտենցիալ դաշնակցի մարտունակությունը քարձրացնելու համար:

1943թ. Դաշնակից պետությունների ղեկավարները վճռեցին հանդիպում կազմակերպել Թեհրանում, քննարկելու համար մի շարք հարցեր. Եվրոպայում երկրորդ ճակատ բացելու, աշխարհի պետությունների հետպատերազմյան կառուցվածքի և ժողովուրդների անվտանգության հարցերը: 1943թ. նոյեմբերի 28-ից դեկտեմբերի 1-ին գումարվեց Թեհրանի կոնֆերանսը, որտեղ ԱՄՆ-ի նախագահ Ֆ.Դ.Ռուզվելտը, Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Ու.Չերչիլը և ԽՍՀՄ-ի վարչապետ Ի.Ստալինը հայտարարեցին. «...Մեր երկրները համատեղ կաշխատեն ինչպես պատերազմի, այնպես էլ հաջորդող՝ խաղաղության ժամանակաշրջանում»²⁷: Թեհրանի կոնֆերանսի շրջանակներում երեք տերություններն ընդունեցին հռչակագիր նաև Իրանի վերաբերյալ: «Միացյալ Նահանգները, ԽՍՀՄ-ը և Միացյալ Թագավորությունն ընդունում են Իրանի իրականացրած օգնությունը պատերազմի ժամանակ ընդդեմ ընդհանուր թշնամու, հատկապես հեշտացնելով բեռների փոխադրումը դեպի Խորհրդային Միություն: Այս երեք կառավարությունները գիտակցում են, որ պատերազմն Իրանի համար առաջացրել է առանձնահատուկ տնտեսական դժվարություններ և նրանք համաձայնվում են, որ այսուհետ ևս կհատկացնեն Իրանի կառավարությանն այնպիսի տնտեսական օգնություն, ինչպիսին հնարավոր կլինի»²⁸: Ի դեպ, Զ.Լենինկովսկու հավաստիացմամբ, Իրանի վերաբերյալ համատեղ հայտարարությունը Ռուզվելտի մտահաղացումն էր²⁹, որով ըստ էության Միացյալ Նահանգները փորձում էր ընդօժել իր վերաբերմունքը Իրանի նկատմամբ: Միևնույն ժամանակ, հյուրընկալվելով դաշնակից իրանական հողում թե՛ Ռուզվելտը, և թե՛ Չերչիլը հարկ չհամարեցին այցելել երիտասարդ շահին, այլ նրան կանչեցին իրենց մոտ դեսպանատուն: Երեք գերիզոր տերությունների ղեկավարներից միայն Ի.Ստալինը, ի զարմանա նույնիսկ Իրանի շահի, հետևեց դիվանագիտական արարողակարգին և ինքն այցելեց Մոհամեդ Ռեզա Փահլավիին: Ի.Ստալինը և Մոհամեդ Ռեզա շահը, ի թիվս մի շարք այլ հարցերի, քննարկեցին Իրանին

²⁷ The Tehran Conference, November 28–December 1, 1943, Senate, A Decade of American Foreign Policy, Basic Documents, 1941–1949, Washington, 1950, p. 23.

²⁸ Декларация трех держав об Иране, Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны том I, 1946, с. 426–427. Declaration Regarding Iran–December 1, 1943, Constitutions, Electoral laws, Treaties of states in the Near and Middle East, by Helen Miller Davis, London, 1953, p. 148.

²⁹ George Lenczowski, The Middle East in World Affairs, New York, 1956, p. 180.

11
A96792

հնարավոր տնտեսական և ռազմական օգնություն տրամադրելու խնդիրը: Նկատի ունենալով օգնության ծավալը և դրա մշտական ուղվածությունը՝ Ի.Վ.Ստալինն ասաց. «Դուք կարող եք չանհանգստանալ հետագա 50 տարիների համար»³⁰: Նա մասնավորապես առաջարկեց Իրանին տրամադրել տանկային զունդ և ռազմական ինքնաթիռների խումբ: Երկու շաբաթ անց Խորհրդային Միության դեսպանը իրանական կողմին ներկայացրեց իրենց պայմանը՝ խորհրդային զորքի սպայակույտը պետք է ղեկավար պաշտոններ զբաղեցնեն այդ ստորաբաժանման մեջ: Այս պայմանը չբավարարեց շահին, ով առավել հակված էր դեպի ԱՄՆ-ը և խուսափում էր Խորհրդային Միության հետ նման հարաբերություններից:

1943թ. ամերիկյան հրամանատարությունն անհրաժեշտ համարեց Մերձավոր Արևելքում ստեղծել մի կայուն և հզոր ռազմատեղային քաղա: Ճիշտ է, պատերազմի տարիներին ամերիկացիներն Արադանում իրենց համար կառուցել էին օդանավակայան, սակայն գիտեին, որ երկար ժամանակ դա իրենց ձեռքում չեն կարող պահել, ուստի Պարսից ծոցի գոտում՝ Սաուդյան Արաբիայում (Դահրանում), որտեղ գտնվում է ԱՐԱՄԿԿԿ-ի կենտրոնատեղին, կառուցեցին ռազմատեղային քաղա³¹:

1943թ. ԱՄՆ-ի նախագահ Ֆ.Դ.Ռուզվելտը մշակեց, այսպես կոչված, «հովանավորման» քաղաքականությունը, որը հետպատերազմյան տարիներին շարունակվեց նրան հաջորդող գրեթե բոլոր նախագահների կողմից: Այդ քաղաքականության էությունն այն էր, որ ամերիկյան կենսական շահերի գոտիներում օգնության մեխանիզմի շնորհիվ ստեղծվեն ազդեցության ուժեղ լծակներ: Անտարակույս, Իրանը գտնվում էր ամերիկյան կենսական շահերի շրջանակում ոչ միայն իր նավթի և քնական ռեսուրսների, այլև գրաված ռազմավարական դիրքի շնորհիվ:

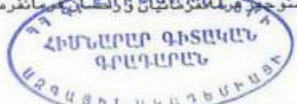
Միացյալ Նահանգները մեծ հավակնություններ ուներ նաև Իրանի նավթային ռեսուրսների նկատմամբ: 1944թ. ամռանն ԱՄՆ-ից Իրան ժամանեց նավթային երկու մասնագետ. Հերբերտ Հուվեր կրտսերը և Ա. Ա. Քերտիսը³², որոնք Վաշինգտոնից պաշտոնական հրահանգ էին ստացել Իրանի հետ նավթային համաձայնություն ձեռք բերելու ուղղությամբ:

Նմանատիպ հավակնություններ ուներ նաև Իրանի հյուսիսային հարևանը: 1944թ. հոկտեմբերի 24-ին ԽՍՀՄ-ի արտգործնախարարի տեղակալ Սերգեյ Քավթարաձեն Իրանում ԽՍՀՄ-ի դեսպանատանը հանդես եկավ ելույթով, որտեղ ներկայացրեց Իրանից ակնկալվող կոնցեսիայի հարցը: Խորհրդային Միությունը ձգտում էր կոնցեսիա ստանալ Իրանի հյուսիսային շրջաններում՝ Ատրպատականում, Գիլյանում, Մազանդարանում, Սեմնան շրջանի մի մասում,

³⁰ Pahlavi Mohammad Reza, The Shah of Iran, Answer to History, New York, 1980, p.72.

³¹ Թոյան Գ.Վ., Պայքար նավթի համար, էջ 208:

³² منوچهر کوریتا، وزیر امور خارجه، خوز و نفت، خاطرات یک شاهزاده ایران، تهران، ۱۳۷۸، ص ۱۴۴

Սորասանի և Քուչանի հյուսիսային հատվածներում³³: Իրանի կառավարությունը իրավասու էր իրականացնել տեխնիկական վերահսկողություն կոնցեսիոների գործունեության նկատմամբ: Կոնցեսիայի ժամկետն ավարտվելուն պես կոնցեսիոների բոլոր ձեռնարկությունները կմնային Իրանին: Սորիթդային կողմը նաև խոստանում էր իրանահպատակներից պատրաստել որակավորված ինժեներներ, տեխնիկներ և նավթարդյունաբերության ոլորտում աշխատող բազմաթիվ կադրեր: Կոնցեսիոները իր վրա էր վերցնում աշխատողների և կոնցեսիայի ծառայողների ու նրանց ընտանիքների առողջապահության և սանիտարական խնդիրների ապահովումը³⁴:

Սակայն իրանական կառավարությունը կոչ արեց Մեջլիսին հետաձգել ԽՍՀՄ-ին կոնցեսիա տրամադրելու հարցը՝ մինչև պատերազմի ավարտը, որը հավասարազոր էր մերժման:

Ավելին, 1944թ. դեկտեմբերի 2-ին Իրանի Մեջլիսն ընդունեց պատգամավոր Մոհամմեդ Մոսադեղի առաջ քաշած օրինագիծը, համաձայն որի ոչ մի վարչապետ կամ նախարար իրավասու չեն բանակցություններ վարել կամ ստորագրել որևէ պայմանագիր նավթային կոնցեսիայի հարցերով³⁵:

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում Միջին Արևելքում ամերիկյան քաղաքականության առաջնակարգ օբյեկտներ դարձան Թուրքիան և Իրանը: Ի տարբերություն Թուրքիայի, որն 1941–46թթ. Միացյալ Նահանգներից ստացել էր 102,9 մլն դոլարի ռազմական օգնություն³⁶, Իրանը նման մեծածավալ աջակցություն չստացավ:

Միացյալ Նահանգների ազդեցության ամրապնդման համար բարերար հող դարձավ այն, որ պատերազմից հետո Իրանի տնտեսական վիճակը կտրուկ վատացավ, երկրում արտադրության ծավալը կրճատվեց: 1944թ. ապրանքների գները 1937թ. համեմատությամբ բարձրացան 11 անգամ³⁷:

Միևնույն ժամանակ Միլսպոյի գործունեությունից դժգոհ էին Իրանում թե՛ պահպանողականները, և թե՛ բարեփոխիչները: Հիմնական խնդիրն էր. իրենց շահերին միջամտելը, գների բարձրացումը, չհաջողված արդյունաբերությունը: Երբ 1944թ. վերջին Միլսպոյն փորձեց հեռացնել աշխատանքից Ազգային բանկի ղեկավարին, դա նպաստեց Իրանում դժգոհության մեծացմանը և արդեն

³³ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны (Документы и материалы 1 января–31 декабря 1944г.), том II, 1946, с.275

³⁴ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, том II, с.276,

³⁵ Iranian Law Prohibiting the Grant of Oil Concessions to Foreigners and its Effect, Law Adopted by the Majlis, 2 December 1944. J.C.Hurewitz, Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record: 1914–1956, volume II, New York, 1972, p. 241.

³⁶ Марунов Ю.В. Поцхверия Б.М., Политическое подчинение Турции интересам американского империализма, Политика США на Ближнем и Среднем Востоке (США и страны СЕНТО), Москва, 1960, с. 81.

³⁷ Белинков С.Е., Что происходит в Иране, Стенограмма публичной лекции, прочитанной 13 февраля 1947 года в Лекционном зале в Москве. с.3. Мамедова Н. М., Кооперативное движение в современном Иране, Иран (сборник статей), Москва, 1971, с. 143.

պահանջում էին առաքելության հրաժարականը, քանզի գտնում էին, որ առաքելությունը չէջին արդյունք է տվել: Միլսպոն ջանում էր իրականացնել կարևոր փոփոխություններ, բայց նա կարող էր հասնել հաջողության միայն իրականացնելով քարեփոխումների քաղաքականություն և իրանական քարեփոխյններին ընդգրկելով այդ ծրագրի վարչակազմի մեջ³⁸: Սակայն Միլսպոն չարեց դա:

1945 թվականից ամերիկացիները կիրառման մեջ դրեցին իրենց օգնության ծրագիրը, որը սկզբնական շրջանում իրականացվում էր հիմնականում հացահատիկի, սերմացուի և սննդամթերքի լայնածավալ մատակարարումներով: Սակայն ավելի ուշ այդ օգնությունն ընդգրկեց նաև այլ բնագավառներ, ընդհուպ մինչև զենքի և սպառազինության մատակարարում: Հետպատերազմյան շրջանում Իրանն ԱՄՆ-ից ստացավ բավականին թվով ականակիր, ականադիր և ականորսիչ նավեր, իսկ Բրիտանիան հատկացրեց էսկադրային ականակիրներ³⁹:

Միացյան Նահանգները Երկրորդ աշխարհամարտից հետո հիրավի այն հազվագյուտ պետություններից էր, որը պատերազմից դուրս եկավ ամրապնդված տնտեսական և ֆինանսական համակարգով: Ֆորտ-Նոքսում և ԱՄՆ-ի ոսկու պաշարի մյուս պահեստարաններում մոտավորապես 23 մլրդ դոլարի ոսկի էր կենտրոնացված⁴⁰: Դրա շնորհիվ էլ Միացյալ Նահանգները կարողացավ իրականացնել իր օգնության ծրագրերը:

1945թ. ապրիլին՝ Ֆ.Դ. Ռուզվելտի մահից հետո, իշխանության գլուխ անցած դեմոկրատ Հարի Թրումենը շարունակեց իր նախորդի՝ «հովանավորման» քաղաքականությունը:

Հետպատերազմյան շրջանում ամերիկյան ռազմական առաքելությունները և խորհրդականների խմբերը հատկապես ակտիվ գործունեություն ծավալեցին Ասիայի և Աֆրիկայի 34 երկրներում: Այդ առաքելության որոշ կենտրոններում ծառայողների թիվը հասնում էր մինչև 1,500-ի:

1946թ. ԱՄՆ-ի արտաքին առևտրի Ազգային խորհուրդը, որի անդամներն էին ամերիկյան առաջատար ընկերությունները, հուշագիր հրապարակեց, որով կոչ էր անում կառավարությանը «վերացնել խոչընդոտները» և բացել Միջին Արևելքի դռները ԱՄՆ-ի առևտրի համար:

1946թ. սկզբներին Իրանի վարչապետ Ղավամ օս-Սալթանեն ձեռնամուխ էր եղել իրականացնելու երկրի զարգացման և վերակառուցման 7-ամյա ծրագիրը: Սակայն այդ ծրագիրը իրականացնելը քավական բարդ էր, քանի որ նկատվում էր ինչպես որակյալ մասնագետների, այնպես էլ անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցների պակաս: Խնդրի լուծման համար Իրանը կրկին դիմեց Միացյալ Նահանգներին: Ամերիկյան «Մորիսոն-Նադսոն» և «Օվերսթրիգ Քենսալթս» ընկերությունները հրավիրվեցին երկիր՝ որպես 7-ամյա ծրագրի իրա-

³⁸ Keddie Nikki R., *Modern Iran: roots and results of revolution*, p. 107–108.

³⁹ Lenczowski George, *Iran Under The Pahlavis*, California, 1978, p. 423.

⁴⁰ Գրոսիլո Անատոլի, ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականությունը: Դասեր և իրականություն: 60–70-ական թվականներ, Երևան, 1981, էջ 24:

կանացման խորհրդատուներ: Ի դեպ, «Օվերսիս Քենսալթնս»-ը կապված էր «Ստանդարտ օյլ Քամփանի օֆ Նյու-Ջերսիի» հետ:

«Մորիսոն-Նադսոն» առաքելության ներկայացուցիչները Իրան ժամանեցին 1946թ. վերջին և 1947թ. հուլիսին քննարկման դրեցին իրենց ծրագիրը: Այն նախատեսում էր աստիճանաբար զարգացնել գյուղատնտեսությունը և արդյունաբերությունը: Առաքելությունը քննարկման էր դրել երկու ծրագիր. առաջինի իրականացման համար անհրաժեշտ էր 500 մլն դոլար, իսկ մյուսի համար 250 մլն դոլար: Իրանի կառավարությունը 1947թ. նոյեմբերին նախաձեռնեց ստեղծել Ծրագրավորման գերագույն խորհուրդ⁴¹:

1947թ. փետրվարին նույն ընկերությունը խոստացավ օժանդակել Իրանի կառավարությանը՝ իրականացնելու երկրի տնտեսության 7-ամյա զարգացման ծրագիրը: Այդ նպատակով Համաշխարհային բանկը Իրանի կառավարությանը հատկացրեց 250 մլն դոլարի վարկ: Ամերիկյան խորհրդականների կողմից մշակված 7-ամյա ծրագիրը (1949-1955թթ.) նախատեսում էր աշխատանքով ապահովել քաղաքի և գյուղի անգործ բնակչության զգալի մասին: Ծրագրի ֆինանսավորումը նախատեսվում էր իրականացնել Անգլո-իրանական նավթային ընկերության «Լրացուցիչ համաձայնագրից» ստացվող հատկացումների միջոցով: Նույն թվականին Իրան ժամանեց ամերիկյան մասնագետների նոր խումբ: 1947թ. հունվարի 8-ին Ղավամ օս-Սալթանն հայտարարեց, որ «ամերիկացի ինժեներները պատրաստում են տրանսպորտի, կապի միջոցների, գյուղատնտեսության, արդյունաբերության և Իրանի հասարակական հաստատությունների արդիականացման 7-ամյա ծրագիրը»: Ծախսերը բաժանվեցին հետևյալ կերպ. բնակչության սոցիալական վիճակը բարելավելու համար՝ 28.6%, գյուղատնտեսությանը՝ 25.0%, տրանսպորտինը՝ 23.7%, արդյունաբերությանը և լեռնարդյունաբերությանը՝ 14.3%, նավթարդյունաբերությանը՝ 4.8%, հեռահաղորդագրությանը՝ 3.6%: Այդ բյուջեից մի զգալի մաս հատկացվեց առողջապահության պահպանմանը և կրթությանը: Ծրագրի շրջանակներում կառուցվեցին ջրանցքներ, շուրջ 10 ամբարտակ և հիդրոէլեկտրակայաններ: Արդյունաբերության բնագավառում քայլեր կատարեցին զարգացնելու մետալուրգիական, տեքստիլ, ցեմենտի, քիմիական ճյուղերը, աշյուսի արտադրությունը և լեռնարդյունաբերությունը: Կառուցեցին ավելի քան 3.000 կմ նոր ճանապարհներ, հետագայում վերակառուցեցին ևս 6.700 կմ: Երկաթուղային նոր ճանապարհի կառուցեցին մայրաքաղաքից Թավրիզ և Մաշհադից դեպի Յազդ, որը նպաստեց կապի և առևտրի զարգացմանը: Ծրագրվում էր արդիականացնել Պարսից ծոցի և Կասպից ծովի նավահանգիստները, օդանավակայանները, փոստի, հեռագրի կայանները և հեռախոսային ցանցերը⁴²: Ըստ ծրագրի՝ ամբողջ գումարը կազմում էր 21 մլրդ դիալ, որից 5 մլրդ դիալը նախատեսվում էր

⁴¹ Hossein Amirsadeghi, *Twentieth-Century Iran*, London, 1977, p. 67.

⁴² Mohammad Reza Pahlavi, *The Shah of Iran, Answer to History*, New York, 1980, p. 81-82.

ծախսել օդանավակայանների, նավահանգիստների, ռազմավարական նշանակություն ունեցող ճանապարհների կառուցման վրա, մինչդեռ արդյունաբերության համար, որը, ինչպես հայտնի է, Իրանում գտնվում էր վատ վիճակում, հատկացնում էին ընդամենը 3 մլրդ ռիալ: 7-ամյա ծրագրի ֆինանսավորումը ենթադրվում էր իրականացնել ամերիկյան 250 մլն դոլար պարտքի հաշվին, որը կազմում էր գրեթե 8 մլրդ ռիալ: Մնացած գումարի մասնաբաժինը պետք է փակվեր ի հաշիվ իրանական գանձարանի⁴³: Ծրագիրը նախատեսում էր 7 տարվա ընթացքում ծախսել 650 մլն դոլար: Բացի այդ, Իրանի կառավարությունը տարեկան վճարում էր 6 միլիոն դոլար այդ ծրագիրը իրականացնող ամերիկյան առաքելության անդամներին:

Պետք է նշել, որ նախնային մի շարք ընկերություններ, հատկապես «Ստանդարտ Օյլ օֆ Նյու Ջերսի» կոնտրոլիումը և «Օվերսիզ Բենասլթն» Թեիրան ուղարկեցին տնտեսական խորհրդականների, ովքեր պետք է օգնեին իրագործել տնտեսության զարգացման 7-ամյա ծրագիրը⁴⁴:

Սակայն դժվար չէ կոհեղ նրանց ժամանման իրական պատճառները. ինչպես գիտենք, Միացյալ Նահանգները երկար ժամանակ պայքարում էր իրանական նավթի նկատմամբ Մեծ Բրիտանիայի նման իրավունքներ ունենալու համար: Եվ այժմ Միացյալ Նահանգների նավթարդյունաբերողների առաջ իրական հնարավորություն էր ստեղծվել այդ խնդիրը լուծել:

Իրանի զարգացման 7-ամյա ծրագիրը նոր հարթության վրա բարձրացրեց երկիրը, այն նախատեսում էր ունենալ շարունակական բնույթ, ինչն էլ պետք է երաշխիք հանդիսանար երկրի զարգացման համար:

1946թ. Միացյալ Նահանգները Իրանին հատկացրին 3,3 միլիոն դոլարի փոխառություն, իսկ 1947թ. տվեցին 22,5 միլիոն դոլարի փոխառություն: Դա քիչ գումար չէր, բայց այն ավելի քիչ էր, քան իրանցիներն ակնկալում էին, սակայն Վաշինգտոնը հրաժարվեց բավարարել նրանց ցանկությունները⁴⁵: Իսկ 1947թ. հունիսին Միացյալ Նահանգները որոշեց Իրանին հատկացնել 25 մլն դոլար՝ ռազմական տեխնիկա գնելու համար: 1948թ. փետրվարին Իրանի Մեջլիսը սահմանափակեց գնումի չափը, համաձայնվեց ԱՄՆ-ից 10 մլն դոլարի պարտք վերցնել: Անհրաժեշտ էր նաև 16 մլն դոլար այդ ամենը Միացյալ Նահանգներից Իրան հասցնելու համար: Այսպիսով, վարկի ամբողջ արժեքը հասավ 26 մլն դոլարի⁴⁶: Պարտքը պետք է մարվեր 12 տարվա ընթացքում՝ սկսած 1950թ.-ից՝

⁴³ Самыловский И.В., Экспансия американского империализма на Ближнем и Среднем Востоке с.70.

⁴⁴ Новое Время, N3, М, 1980, с. 28.

⁴⁵ Kenneth M. Pollack, The Persian Puzzle, p. 49.

⁴⁶ Hurewitz J. C., Middle East Politics. The Military Dimension, New York, 1969, p. 279. Hossein Amirsadeghi, Twentieth-Century Iran, London, 1977, p. 65. Lenczowski G., The Middle East in World Affairs, New York, 1956, p. 188. Lewis V.Thomas, Richard N.Frye, The United States and Turkey and Iran, Massachusetts, 1952, p. 251.

տարեկան վճարելով 2 ³/₈ տոկոս⁴⁷: Բեռները 1949թ. մարտին հասան Իրան: Այդ ժամանակից ի վեր իրանական զորքին ու ժանդարմերիային պարբերաբար ամերիկյան զենք ու զինամթերք էր մատակարարվում:

1947թ. հոկտեմբերի 6-ին ստորագրվեց իրանա-ամերիկյան ռազմական համաձայնագիրը, ռազմական նախարար Մահմուդ Ջամիի և Իրանում ԱՄՆ-ի դեսպան Ջորջ Ալլենի միջև, որով Միացյալ Նահանգներին հնարավորություն ընձեռվեց ազդելու Իրանի զինված ուժերի կազմավորման վրա: Ամերիկացիներն անմիջականորեն համագործակցելու էին Իրանի Ռ-ազմական ուժերի նախարարության, ինչպես նաև իրանական բանակի անձնակազմի հետ՝ նպատակ հետապնդելով քարձրացնել իրանական բանակի մարտունակությունը: Ըստ համաձայնագրի 24-րդ հոդվածի՝ Իրանը պարտավորվում էր չընդունել ռազմական խորրհրդականներ որևէ այլ երկրից՝ առանց Միացյալ Նահանգների համաձայնության: Որոշում կայացվեց Իրան ուղարկել ամերիկյան ռազմական նոր առաքելություն, որով էլ ավելի կմեծանար ամերիկյան ռազմական խորհրդականների վերահսկողությունն իրանական բանակի նկատմամբ: Համաձայնագիրը նախատեսում էր մեծացնել ամերիկացի աշխատակիցների թիվը Իրանում և միայն ԱՄՆ-ին էր իրավունք վերապահվում իրանական բանակում ունենալ սպայական խորհրդականներ⁴⁸: Ըստ համաձայնագրի՝ ամերիկյան ռազմական առաքելությունը պարտավորվում էր կազմել և մշակել իրանական բանակի գլխավոր շտաբի ծրագրերը, կատարելագործել բանակի կառույցների կազմակերպչական աշխատանքները և անցկացնել ռազմական ուսուցում: Ամերիկյան ռազմական առաքելության անդամները իրավունք ունեին մտնել Իրանի ռազմական բոլոր հաստատությունները, ուսումնասիրել նրանց տվյալները: Նրանք իրավասու էին «այցելել և տեսչական ստուգում իրականացնել բանակի ցանկացած ստորաբաժանումներում, իսկ իրանական սպաները պետք է ամեն կերպ նպաստեին և ներկայացնեին իրենց բոլոր ծրագրերը, փաստաթղթերը, գեկույցներն ու գրառումները»⁴⁹: Սա իրավամբ կարելի էր համարել Միացյալ Նահանգների քաղաքականության հաղթանակը:

1947թ. հոկտեմբերի 6-ին ԱՄՆ-ի և Իրանի միջև կնքված ռազմական համաձայնագիրը, ինչպես նաև 1943թ. նոյեմբերի 27-ի՝ ԱՄՆ-ի ռազմական առաքելությանը և իրանական ժանդարմերիային վերաբերող համաձայնագրերն ամեն տարի երկարաձգվում էին Իրանի և ԱՄՆ-ի կառավարությունների միջև նտուաների փոխանակման միջոցով:

⁴⁷ Башкиров А.В., Экспансия английских и американских империалистов в Иране (1941–19553 гг.), М, 1954, с. 110.

⁴⁸ Внешняя политика Советского Союза, Документы и материалы, январь–июнь 1948 года, ч. первая, Госполитиздат, 1950, с. 178–181.

⁴⁹ Peter Avery, Modern Iran, London, 1965, p 399–400. Кокошина В. А., "Некоторые проблемы американо-иранских отношений в 60–70гг.", Развивающиеся страны. Политика и идеология, Москва, 1985., с. 136. Туганова О.Э., Политика США и Англии на Ближнем и Среднем Востоке, с. 27. Боронов Р., Нефть и политика США на Ближнем и Среднем Востоке, М, 1977, с. 221.

Շուտով Իրան-ԱՄՆ հարաբերություններն ակնհայտորեն դրվեցին նոր հարթության վրա: 1947թ. Թեհրան ժամանեց ամերիկացի անվանի գեներալներ, դիվանագետների և բարձրաստիճան սպաների մի խումբ՝ ռազմաօդային ուժերի նախկին գլխավոր հրամանատար, գեներալ Արևոլդի գլխավորությամբ: Իրան ժամանեցին նաև Մերձավոր Արևելքում ԱՄՆ-ի ռազմական ուժերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Ջապեր, ԱՄՆ-ի պետքարտուղարության Միջինարևելյան բաժնի վարիչ Մաիպարը և այլք:

Իրանի և ԱՄՆ-ի միջև կնքված վերոհիշյալ պայմանագրով, պաշտոնական Թեհրանը ռազմամթերք պետք է գներ միայն Միացյալ Նահանգներից: Այսպիսով, Վաշինգտոնն Իրանին ռազմական օգնություն էր տրամադրում՝ իր երկրում արտադրած զինամթերքը վաճառելու նպատակով: Դրանով իսկ ԱՄՆ-ն ակնկալում էր.

1. Հետ բերել իր ֆինանսները, 2. վաճառել կուտակված ռազմական արտադրանքը, 3. ուղարկել ամերիկացի ռազմական «մասնագետներ», որոնք պետք է ուսուցանեին իրանցիներին ամերիկյան ժամանակակից զենքից օգտվելու կանոնները, 4. դրանով իսկ Իրանին դարձնել իր դաշնակիցը, որը բավարար չափի սպառազինված էր և կարող էր պաշտպանել ինչպես իր, այնպես էլ Միացյալ Նահանգների շահերը տարածաշրջանում, 5. կախման մեջ դնել Միջին Արևելքի խոշոր պետություններից մեկին՝ Իրանին, 6. թուլացնել Անգլիայի ազդեցությունը, 7. մեծացնել իրանական «սև ոսկուն» տիրելու հավանականությունը, 8. կասեցնել Խորհրդային Միության հավանական առաջխաղացումը հիշյալ տարածաշրջանում, 9. այս ամենով հանդերձ՝ Իրանի հասարակ ժողովրդի աչքում դառնալ մի «բարերար», որը պատրաստ է փրկել երկիրը «կոմունիստական սպառնալիքից»:

1948թ. հունվարի 31-ին Իրանում ԽՍՀՄ-ի դեսպան Ի.Վ.Սադչիկովը նուտա հղեց իրանական կառավարությանը վերոհիշյալ ռազմական պայմանագրի կնքման կապակցությամբ: Հիմնական շեշտադրումն արվում էր, թե ԱՄՆ-ը փորձում է ռազմական բազայի վերածել Իրանի տարածքը, դրանով իսկ սպառնալով Խորհրդային Միության սահմաններին, ինչն էլ հակասում է 1921թ. փետրվարի 26-ի խորհրդա-իրանական պայմանագրի դրույթներին⁵⁰: Ի պատասխան՝ իրանական կողմը հերքեց բոլոր այն կասկածները, թե ամերիկյան սպաներն են կառավարում իրանական քանակը: Սա չգոհացրեց Խորհրդային Միությանը և մարտի 24-ին նմանատիպ մի նոտա ևս ուղարկվեց իրանական կառավարությանը:

Թրումենի դոկտրինով նախատեսվում էր ամերիկյան ազդեցությունը Մերձավոր Արևելքի երկրներում հասցնել առավելագույնի, այդ պատճառով էլ Միացյալ Նահանգները ուժեղացնում էր ռազմական հովանավորությունն Իրանի նկատմամբ: Եվ ինչպես նշում է Մոհամմեդ Ռեզա Փաիլավին, ի վերջո

⁵⁰ Правда-2.02.1948, 4.04.1948.

1948թ. սկզբներին Թեհրանը Միացյալ Նահանգներից սկսեց ներկրել «թեթև գինամթերք՝ Իրանի անվտանգությունը սպառնալիքներից զերծ պահելու նպատակով»⁵¹:

Երկու երկրների միջև առևտուրը ևս զարգացում էր ապրում. 1948թ. ԱՄՆ-ը Իրան էր ներմուծել 43,650,000 դոլարի և արտահանել 26,507,000-ի դոլարի ապրանք⁵²:

Իրանա-ամերիկյան հարաբերությունների նման աննախադեպ զարգացումը խիստ մտահոգում էր Խորհրդային Միությանը, որը, Իրանի վարած քաղաքականությունից դժգոհ, ջանք չէր խնայում, որպեսզի շուկի ստեղծված իրավիճակը: Սակայն 1949թ. փետրվարի 4-ին Իրանի շահ Մոհամմադ Ռեզա Փահլավիի դեմ իրականացվեց մահափորձ⁵³, որում իրանական կողմը մեղադրեց Խորհրդային կառավարությանը, և երկու հարևան պետությունների միջև լարվածությունն առավել ակնհայտ դարձավ:

1949թ. հոկտեմբերի 6-ին Միացյալ Նահանգների Կոնգրեսն ընդունեց ռազմական փոխօգնության մի ծրագիր, որում ընդգրկված էր մի հատուկ ֆոնդ, ըստ որի՝ 27,6 մլն դոլարի ռազմական օգնություն պետք է ցուցաբերվեր Իրանին, Ֆիլիպիններին և Կորեային: Հաշվարկված էր, որ Իրանը կստանա շուրջ 10 մլն դոլար: Սա այնքան փոքր գումար էր Իրանի համար, որ չէր կարող բավարարել երկրի ոչ՝ տնտեսական, ոչ՝ էլ ռազմական կարիքները: Մինչդեռ Իրանն ակնկալում էր Ջարգացման և վերակառուցման միջազգային բանկից ստանալ 250 մլն դոլարի վարկ, իսկ Միացյալ Նահանգներից՝ որոշ չափի վարկ կամ նպաստ⁵⁴:

1949թ. նոյեմբերին Մոհամմադ Փահլավին մեկնեց Վաշինգտոն: Նոյեմբերի 21-ին՝ շահի պատվին կազմակերպված խնջույքի ժամանակ նա հայտարարեց. «Իրանը Միացյալ Նահանգների հետ համագործակցության կարիք ունի ազգային անվտանգության, տնտեսական և սոցիալական զարգացման շրջանակներում՝ հիմնվելով արդյունաբերության ծավալի մեծացման և բնակչության կենսամակարդակի բարձրացման վրա»: Այնուհետև, ընդգծելով Իրանի պաշտպանության նշանակությունը, «ընդհանուր ռազմավարական ծրագրավորման համար» շահը կոչ արեց Միացյալ Նահանգներին օգնություն հատկացնել Իրանին, բանզի «պաշտպանական միջոցների պակասի հետևանքով Իրանը վստահ չէ իր հետագա գոյության վրա»: «Հազիվ թե անհրաժեշտություն կա ապացուցելու, որ Իրանի պաշտպանությունը կարևոր նշանակություն ունի ողջ Միջին Արևելքի ռազմավարական ծրագրավորման համար»⁵⁵:

⁵¹ Mohammad Reza Pahlavi, Answer to History, p. 81.

⁵² Donald N. Wilber, Iran: Past and Present, p. 136

⁵³ Մահափորձը իրականացվեց «Փարչան-ե Էլամ» (Իսլամի դրոշ) բերքի թրքակցի կողմից:

⁵⁴ Lenczowski G., The Middle East in World Affairs, New York, 1956, p. 188.

⁵⁵ The New York Times, 22.XI.1949.

Բանակցությունների ընթացքում Վաշինգտոնում պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց Իրանին հատկացնել ռազմական, տեխնիկական և տնտեսական լրացուցիչ օգնություն: 1949թ. դեկտեմբերի 29-ին Սպիտակ տան հրապարակած ամերիկա-իրանական համատեղ պաշտոնական կառավարական հաղորդագրությամբ ԱՄՆ-ի կառավարությունը հայտնեց իր հավատարմությունը «Իրանի տարածքային ամբողջականության և անկախության պաշտպանության» քաղաքականությանը, աջակցել Իրանին Ջարգացման և վերակառուցման միջազգային բանկից 7-ամյա ծրագրի համար անհրաժեշտ գումարի ձեռքբերմանը, ինչպես նաև Իրանի տնտեսության զարգացման համար հատկացնել «տարբեր տեսակի աջակցություն և տեխնիկական օգնություն»: Միացյալ Նահանգները պարտավորվեց Իրանին հատկացնել նաև անհրաժեշտ ռազմական օգնություն⁵⁶:

Երբ Թրումենի դոկտրինով նախատեսվում էր ռազմական և տնտեսական օգնություն ցույց տալ Հունաստանին և Թուրքիային, որոշվեց անմասն չթողնել նաև Իրանը, սակայն վերջիններին համեմատ Իրանին հատկացվող օգնությունը չնչին էր:

Իրան-Միացյալ Նահանգներ հարաբերությունների դինամիկ զարգացումը խիստ մտահոգում էր ԽՍՀՄ-ին: 1950թ. մայիսի 14-ին Իրանում Խորհրդային Միության դեսպանատունը ևս մեկ նոտա հղեց իրանական կառավարությանը, որում մասնավորապես քողոքում էր, թե օտարերկրացիների աջակցությամբ՝ առաջին հերթին ամերիկացիների, Իրանի հյուսիսային շրջաններում՝ Խորասանում, Գորգանում, Մազանդարանում և Գիլյանում՝ Խորհրդային Միության սահմանների մոտ, իրականացվում են տեղագրական, օդալուսանկարահանման աշխատանքներ⁵⁷: Խորհրդային կողմը գտնում էր, որ այդ աշխատանքները պետք է իրականացվեն միմիայն իրանցի մասնագետների կողմից: Սակայն իրանական կառավարությունը չպատասխանեց Խորհրդային Միության քողոքին:

1950թ. մայիսի 23-ին Վաշինգտոնում ստորագրվեց ամերիկա-իրանական ռազմական համաձայնագիր՝ «Պաշտպանական նպատակով փոխադարձ օգնության վերաբերյալ»: Երկիր բերվեց մեծ քանակությամբ ամերիկյան զենք, ամերիկյան ռազմական առաքելության գործունեությունն ավելի մեծացավ: Ամերիկյան մասնագետների գլխավորությամբ Իրանի հյուսիսային շրջանում՝ Խորհրդային Միության հարևանությամբ, հաճախակի էին դարձել նավթի հետախուզման աշխատանքները:

Այսպիսով, պաշտոնական Վաշինգտոնը, Իրանին հատկացնելով տարաբնույթ օգնություններ, հետապնդում էր իր սեփական շահերը: Ռազմական օգնություն էր տրամադրում իր երկրում արտադրած զինամթերքը վաճառելու

⁵⁶ Орлов Е. А., Внешняя политика Ирана после второй мировой войны, с. 66.

⁵⁷ Внешняя политика Советского Союза, Документы и материалы, январь-декабрь 1950 года, Госполитиздат, 1953, с. 168-169.

նպատակով: Դրանով իսկ ԱՄՆ-ն ակնկալում էր հետ քերել ոչ միայն իր ֆինանսները, այլ միևնույն ժամանակ երկիր ուղարկել իր մասնագետներին, որոնք պետք է ուսուցանեին այդ տեսակի զենքերի մեխանիզմը: Իրանը դրանով իսկ կախման մեջ էր ընկնում, քանի որ այդ զենքերի վնասման դեպքում դրանց պահեստային մասերը կարող էին ձեռք քերել միայն ԱՄՆ-ից: Տնտեսական օգնությունները նախատեսում էին երկրի տնտեսությունում նոր ճյուղերի զարգացում, որի շնորհիվ կբացվեին նոր աշխատատեղեր, ինչն էլ կնպաստեր Միացյալ Նահանգների հեղինակության աճին: Սակայն, այդուամենայնիվ, ամերիկյան օգնությունները, գոնե այդ շրջանում մեծապես նպաստում էին Իրանի տնտեսության և ռազմական ուժերի զարգացմանը:

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱԴԻԲԵԶԱՆԻ (ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ) ԽՆԴԻՐԸ ԵՎ ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ՄՈՏԵՑՈՒՄԸ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Խորհրդային Միությունը եռանդուն ջանքեր էր գործադրում «կոմունիզմը» Իրան արտահանելու ուղղությամբ: Մոսկվայի ցուցումով 1941թ. Իրանում կազմակերպվեց կոմունիստամետ «Հեզբ-ե թուղե-ե Իրան»⁵⁸ (Իրանի ժողովրդական կուսակցություն) կուսակցությունը: «Իրանի հյուսիսային նահանգներում ռուսները խուսափում էին համագործակցել տեղական պաշտոնյաների հետ, և այդ շրջանները գործնականում առել էին զինվորական ու քաղաքական իշխանության տակ: Այս առումով ռուսական մասը համարյա վերածվել էր մի առանձին երկրի: Ինչպես հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, ռուսների նպատակն այն էր, որ տվյալ շրջանների մեծ մասն առնեն իրենց ձեռքի տակ»⁵⁹: 1944թ. Իրանում հիմնվեց «Թուղե» կուսակցության հատուկ Ռազմական կազմակերպությունը, որը հաճախ կոչվում էր «Սպաների կազմակերպություն»⁶⁰:

Հստ էության՝ Խորհրդային Միության վերջնական նպատակն էր Ատրպատականն ամբողջովին ենթարկել իրեն, իր ձեռքը վերցնել իրանական տարածքի այդ հատվածի նավթը:

1944թ. մարտին Իրանի վարչապետ դարձավ Մ.Սայեդը, ով նախնում եղել էր Մոսկվայում Իրանի դեսպանը: Համաձայն Մ.Ֆարմանֆարմայանի աշխատության՝ Խորհրդային Միության ղեկավարները Մ.Սայեդին, նրա դեսպանության ժամանակ, առաջարկել էին դառնալ ապագա Իրանի Հանրապետության նախագահ՝ խոստանալով ցուցաբերել ամեն տեսակի աջակցություն: Սա-

⁵⁸ 1941թ. հոկտեմբերին 53 մարքսիստներ, ովքեր ձերբակալվել էին Ռեզա շահի կողմից և այդ պահին գտնվում էին արդեն ազատության մեջ, ձևավորեցին «Թուղե» կուսակցությունը:

⁵⁹ Լ.Վ.Մ. Մոհամմադ Ռեզա Ըահ Փահլավի, *Մտաբերություն հայրենիքիս համար*, էջ 158:

⁶⁰ Maziar Behrooz, *Rebels With a Cause, The Failure of the Left in Iran*, London-New York, 2000, p. 12.

կայն նա հրաժարվել էր ռուսների հետ համագործակցելուց՝ աչքի առաջ ունենալով Հունգարիայի օրինակը⁶¹:

Հետաքրքրականն այն էր, որ մինչև 1944թ. Մեծ Բրիտանիան Իրանի կառավարությանը խորհուրդ էր տալիս զնալ ռուսներին ընդառաջ և փորձել ռուսների հետ համաձայնության գալ: Այլ էր Միացյալ Նահանգների դիրքորոշումը: ԱՄՆ-ի դեսպան Լեյնոլ Բ. Մորիսը հայտարարել էր, որ եթե Իրանը չի ցանկանում ԽՍՀՄ-ին տրամադրել նավթային կոնցեսիա, ապա դա Իրանի ինքնիշխան իրավունքն է⁶²: Դրանով իսկ նա ցույց էր տալիս, որ ԱՄՆ-ը համաձայն չէ Մեծ Բրիտանիայի վարած քաղաքականության հետ և միևնույն ժամանակ, Վաշինգտոնը խոստանում էր աջակցություն ցուցաբերել Իրանին:

Միացյալ Նահանգների նախագահ Հ. Թրումենը Իրանի խնդրի ողջ դժվարությունը և լրջությունը հասկացավ, երբ 1945թ. հուլիս-օգոստոսին՝ Պոտսդամի կոնֆերանսի ժամանակ, Ստալինը մերժեց Չերչիլի առաջարկը՝ Իրանից դաշնակից զորքերի վաղաժամ տարհանելու կապակցությամբ⁶³:

Խորհրդային Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության առաջին քարտուղար Միր Ջաֆար Բադիրովից Բաքվում հրահանգ ստանալուց հետո, Ջաֆար Փիշևարին 1945թ. սեպտեմբերին Իրանի հյուսիսարևմտյան շրջանում Ատրպատականում, հիմնեց «Ադրբեջանի Դեմոկրատական կուսակցությունը» (ԱԴԿ)⁶⁴: Կուսակցությունն իր հրահանգները ստանում էր Մոսկվայից (Բերիա) և Բաքվից (Միր Ջաֆար Բադիրով): Շարժման վերջնական նպատակն էր Ատրպատականը միացնել Խորհրդային Ադրբեջանին⁶⁵: Այդ կուսակցությունն իր բնույթով նման էր «Թուղե» կուսակցությանը, որի գործունեությունը ոչ վաղ անցյալում արգելվել էր Ատրպատականում: «Թուղե» կուսակցության Ռազմական կազմակերպությունն աջակցում էր Ատրպատականի սպաներին, երբ նահանգը գործում էր ընդդեմ Թեհրանի կառավարության⁶⁶:

Այդ ժամանակաշրջանում ակնհայտ էր ԽՍՀՄ-ի օր օրի աճող ազդեցությունն Իրանում: Դրա վաղ ապացույց կարող է հանդիսանալ այն փաստը, որ 1945թ. Մեջլիսում «Թուղե» կուսակցությունից 9 անդամ ընտրվեց, և ինչպես գրում են պատմաբանները. «Մեջլիսի ողջ պատմության ընթացքում առաջին անգամ էր, որ պատգամավորների մի խումբ գործում էր այդպես միասնական»⁶⁷: Առհասարակ «Թուղեն» քացահայտ աջակցում էր Ատրպատականի ապստամբներին:

⁶¹ متوجه فرمانفرماتیان و رحسان فرمانفرماتیان، خون و نفت، خاطرات یک شاهزاده ایران، تهران، ۱۳۷۸، ص ۲۰۰

⁶² Элвэлл—Саттон Л., Иранская нефть, М, 1956, с. 147.

⁶³ George Lenczowski, American Presidents and The Middle East, London, 1990, p. 10

⁶⁴ Maziar Behrooz, Rebels With a Cause, The Failure of the Left in Iran, p. 26.

⁶⁵ Բադիրովյան Վ., Իրանն այսօր, Երևան, 1999, էջ 142:

⁶⁶ Maziar Behrooz, Rebels With a Cause, The Failure of the Left in Iran, London—New York, 2000, p. 13.

⁶⁷ Joseph M.Upton, The History of Modern Iran, Massachusetts, 1965, p. 96.

1945թ. սեպտեմբերի 22-ին Թավրիզում Ատրպատականի քնակիչները հանդես եկան ելույթներով, որոնցում շեշտում էին իրենց վիճակի «անտանելիությունը»: Հասկանալի է, որ այն հրահրվել էր խորհրդային Միության կողմից: Նրանք, չսպասելով կենտրոնական կառավարության վճիռին, դիմեցին Լոնդոնում նիստի հրավիրված երեք դաշնակից պետությունների արտաքին գործերի նախարարների խորհրդին: Երկրի ղեկավար շրջանները քնականաբար դեմ էին Ատրպատականին ազգային ինքնավարություն շնորհելու գաղափարին, և դա շատ լավ հասկանում էին նաև Ատրպատականի քնակիչները:

Այդ ժամանակ ուժեղացավ խորհրդային Միության պաշտոնական քարոզարշավը. Իրանի կառավարությանը կոչ էր արվում առավել հարգալից վերաբերվել Ատրպատականի թուրքական մշակույթին, քնակիչների՝ թուրքերեն գրել-կարդալու և ուսում ստանալու իրավունքին⁶⁶: Այսպիսով, ծնունդ առավ այսպես կոչված «իրանական հարցը»:

1945թ. նոյեմբերի 3-ին Իրանի վարչապետ նշանակվեց Իբրահիմ Հաքիմը: Նրա կառավարությունը հրաժարվեց ճանաչել Ատրպատականի ազգային ինքնավարությունը, որը հաստատվել էր 1945թ. դեկտեմբերին⁶⁹: Ատրպատականի ինքնավար կառավարության ղեկավար էր դարձել Ջ.Փիշևարին: Ատրպատականի շարժմանը զուգահեռ իրանական Քրդստանի հյուսիսային շրջաններում սկսվեց նաև քրդական շարժում:

Քրդական խնդիրը Իրանում միշտ էլ արդիական է եղել և հանդիսացել ներքին քաղաքականության օրակարգային հարցերից մեկը: Սակայն այն նոր թափ ստացավ հատկապես Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, երբ խորհրդային զորքերը 1941թ. օգոստոսի 25-ին հյուսիսից ներթափանցեցին Իրան: Նրանց անմիջական միջամտությամբ Իրանի հյուսիսային շրջաններում հրահրվեցին, այսպես կոչված, Ատրպատականի և Քրդստանի «դեմոկրատական» շարժումները:

Իրանի քրդերը որոշակի հույսեր էին կապում խորհրդային Միության հետ, ենթադրելով, որ վերջինս հանդես կգա քրդական շարժումը հովանավորողի դերում: Քրդերի ոգևորությունը էլ ավելի մեծացավ, երբ 1941թ. աշնանը Բաքու հրավիրվեցին Իրանական Քրդստանի 30 հայտնի գործիչներ: Նրանց ընդունեց Ադրբեջանի ԽՍՀ-ի կոմկուսի առաջին քարտուղար Միր Ջաֆար Բաղիրովը:

Դեռևս 1942թ. սկզբներին Իրանի կառավարությունը դիմեց խորհրդային հրամանատարությանը, որպեսզի թույլատրեն զորք մտնել քրդական շրջաններ՝ կարգ ու կանոն հաստատելու համար, սակայն մերժում ստացավ: Խորհրդային Միության այդ վարքագիծը մեծապես անհանգստացնում էր դաշնակիցներին: 1942թ. հունվարի 10-ին այդ կապակցությամբ ԱՄՆ-ի պետքարտուղարության Մերձավորարևելյան բաժնի վարիչ Ռ.Մյուրեյը հայտնեց իր անհանգս-

⁶⁶ Cottam W., Iran and the United States. A Cold War Case Study, Pittsburgh, 1988, p. 66.

⁶⁹ Орлов Е.А., Внешняя политика Ирана после второй мировой войны, с. 37

տությունը, որ իրանական մեծաքանակ զենք առգրաված քրդերը իրականացնում են հարձակումներ, ինչը մեծ սպառնալիք է: Նրանց նկատմամբ անհրաժեշտ է իրականացնել վերահսկողություն, որպեսզի ապահովվի բնույթի անվնաս տեղափոխումը Տրանսիրանական երկաթգծով⁷⁰, որի երկարությունը կազմում է 1394 կմ:

1945թ. հուլիսի 6-ին Մոսկվայում կոմկուսի քաղբյուրոյի նիստում «Անդրպատականի հարցը» դրվեց հատուկ քննարկման: Վճռվեց հարցը լուծել «դեմոկրատական միջոցներով», ինչը նշանակում էր «զանգվածային ազգային շարժում» հրահրել Անդրպատականում: Այդ ծրագրի պատասխանատվությունը դրվում էր Վ.Մոլոտովի, Լ.Բերիայի, Մ.Ջ.Բաղիրովի, Մալենկովի վրա⁷¹: Նմանատիպ ծրագիր պետք է իրականացվեր նաև հյուսիս-արևմտյան Բրդստանում: 1945թ. Ղազի Մոհամմեդը և այլ քուրդ նշանավոր դեմքեր բազմիցս հրավիրվեցին Թավրիզ, որը ևսՍՀՄ-ի ազդեցության գլխավոր կենտրոնն էր: 1945թ. հշնանը նրանք երկրորդ անգամ այցելեցին Բաքու: Որոշ տեղեկությունների համաձայն՝ ևսՍՀՄ-ի կարգադրությամբ Բաղիրովը նշել էր, որ թեև քրդական խնդիրն օրակարգային խնդիր է, սակայն խորհուրդ էր տվել առայժմ պայքարել ադրբեջանական ինքնավարության շրջանակներում⁷²: Ղազի Մոհամմեդը կտրականապես մերժել էր նման տեսակետը:

1945թ. դեկտեմբերին Մեհաբադն Իրանում հռչակվեց որպես քրդերի ինքնավար դեմոկրատական շրջան⁷³, իսկ առաջնորդը՝ Ղազի Մոհամմեդն⁷⁴ էր:

Իրանական կառավարությունը իրավացիորեն գտնում էր, որ ինչպես Անդրպատականում, այնպես էլ Բրդստանում ինքնավարության շարժումները հրահրվել է խորհրդային Միության կողմից: Դրա վրա ապացույց հանդիսացավ այն հանգամանքը, որ երբ Իրանի կառավարությունը զորք ուղարկեց իր ներքին խնդիրը կարգավորելու նպատակով, այն հանդիպեց խորհրդային ռազմական ուժերի դիմադրությանը: Այդ կապակցությամբ 1945թ. նոյեմբերի 17-ին Ի. Հափմիի կառավարությունը խորհրդային կառավարությանը նոտա հղեց, որով նրան մնդադրում էր Իրանի ներքին գործերին միջամտելու մեջ: Դրան հաջորդեց ևս 2 նոտա՝ նոյեմբերի 22-ին և 23-ին, որոնցով Իրանի կառավարությունը պահանջում էր անհապաղ հնարավորություն ընձեռել իրանական հետևակային զորամասերին և ժանդարմերիային՝ անարգել մուտք գործելու Անդրպատական:

⁷⁰ Лазарев М.С., Курдистан и курдской вопрос (1923–1945), М., 2005, с. 212.

⁷¹ Բայրուրյան Վահան, Իրանի պատմություն, Եր., 2005, էջ 641:

⁷² Kinnane Derk. The Kurds and Kurdistan, L., 1964, p. 50.

⁷³ عبدالمرضا هوشنگ مهدوی، سیاست خارجی ایران در دوران بهلوی ۱۳۰۷-۱۳۰۸، تهران، ۱۳۷۵، ص ۱۰۷

⁷⁴ Ղազի Մոհամմեդը սերում էր քրդական ազդեցիկ ցեղից, որից էլ ավանդաբար այդ պաշտոնում նշանակվում էին Մեհաբադի դատավորները: Գրեթորը Ղազի Ալիի ճախից հետո Ղազի Մոհամմեդը նշանակվեց այդ պաշտոնում: Միաժամանակ նա կատարում էր Մեհաբադի քաղաքապետի պարտականությունները:

Ի պատասխան բողոքի այդ նոտաների՝ խորհրդային կառավարությունը հայտարարեց, որ ձգտում է «խուսափել ինչպես Իրանի, այնպես էլ խորհրդային կառավարության համար անցանկալի քարոզություններից», որը կարող է առաջանալ Իրանի հյուսիսային շրջաններ ուղարկված իրանական լրացուցիչ զորքերի առկայությամբ: Նշվում էր նաև, որ Մոսկվան նպատակահարմար չի գտնում տվյալ պահին հավելյալ նոր զորքերի՝ հետևազորի և ժանդարմերիայի մուտքն այդ շրջան, քանի որ այդ միջոցառումը «հյուսիսային Իրանում առաջ կրերի անկարգություններ և հնարավոր է՝ նաև արյունահեղություն», որի պատճառով խորհրդային կառավարությունը ստիպված կլինի Իրան մտցնել իր հավելյալ զորքերը՝ կարգուկանոնը վերականգնելու և խորհրդային կայազորի անվտանգությունն ապահովելու նպատակով⁷⁵:

Իր այդ քայլով խորհրդային կառավարությունը միջամտում էր Իրանի ներքին գործերին, որը բացասական ազդեցություն ունեցավ խորհրդա-իրանական հետագա հարաբերությունների վրա:

Խորհրդային Միության նման քաղաքականությունն առիթ հանդիսացավ Միացյալ Նահանգների համար՝ դիմելու վճռական միջոցներին:

ԱՄՆ-ի կառավարությունը 1945թ. նոյեմբերի 24-ին Մոսկվայում իր դեսպանի միջոցով նոտա հղեց խորհրդային կառավարությանն՝ առաջարկելով ստեղծված իրավիճակը հարթելու նպատակով Իրանից վաղաժամկետ հանել խորհրդային, անգլիական և ամերիկյան զորքերը: Նոտայում առաջարկվում էր դաշնակից զորքերի տարհանման ժամկետն առաջ բերել՝ 1946թ.-ի մարտի 2-ից հունվարի 1-ը: 1945թ. նոյեմբերի 29-ի պատասխան նոտայում խորհրդային կառավարությունը հայտնում էր, որ «1942թ. հունվարի 29-ին Խորհրդային Միության, Մեծ Բրիտանիայի և Իրանի միջև կնքված դաշինքի մասին պայմանագրով դաշնակից զորքերի տարհանման նախատեսված ժամկետը փոխելու լուրջ հիմքեր չի տեսնում»⁷⁶: ԽՍՀՄ-ը շեշտում էր նաև այն հանգամանքը, որ ամերիկյան զորքերը Իրանում գտնվում են անօրինական կարգավիճակով և Միացյալ Նահանգները իրավասու չէ ուղղություն տալ ԽՍՀՄ-ին՝ իր արտաքին քաղաքականությունն իրականացնելիս: Մոսկվան հենվում էր այն փաստի վրա, որ ի տարբերություն Խորհրդային Միության և Անգլիայի, ԱՄՆ-ը Իրանի հետ չուներ որևէ պայմանագիր, որը նրան թույլ կտար զորք պահել Իրանում:

Խորհրդային Միության պատասխանը չբավարարեց Միացյալ Նահանգներին, և նա հանդես եկավ նոր առաջարկներով: 1945թ. դեկտեմբերի 14-26-ին Մոսկվայում տեղի ունեցած երեք տերությունների արտոգործնախարարների խորհրդակցության ժամանակ առաջարկվեց «իրանական հարցը» լուծելու համար ստեղծել ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և ԽՍՀՄ-ի ներկայացուցիչներից բաղկացած հատուկ հանձնաժողով: Նման հանձնաժողովի ստեղծման գաղափարը պատ-

⁷⁵ Правда, 1.XII.1945.

⁷⁶ Орлов Е.А., Внешняя политика Ирана после второй мировой войны, с. 41.

կանում էր Անգլիայի արտգործնախարար Ա. Բևինին, որին լիակատար աջակցություն ցուցաբերեց ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Բիրնսը: Խորհրդային կառավարությունը կտրականապես մերժեց այդ առաջարկը ևս⁷⁷:

Հ.Թրումենը խիստ դժգոհ էր 1945թ. դեկտեմբերին Մոսկվայում կայացած արտգործնախարարների կոնֆերանսների արդյունքից: «Պատերազմի ժամանակ Իրանը մեր դաշնակիցն էր, - նշում էր նախագահ Թրումենը: - Պատերազմի ժամանակ Իրանը Ռուսաստանի դաշնակիցն էլ էր: Իրանը համաձայնվել էր տրամադրել ազատ միջանցք: Միլիոնավոր տոննա կշող ռազմամթերքը և պարենամթերքը հատում էր Իրանի ողջ տարածքը՝ Պարսից ծոցից տեղափոխվելով դեպի Կասպից ծով: Առանց Միացյալ Նահանգների ուղարկած այդ պարենամթերքի՝ Ռուսաստանը խայտառակ պարտություն կկրեր: Իսկ այժմ Ռուսաստանն ապստամբություն է հրահրում և իր գորքերը պահում բարեկամ և դաշնակից Իրանի հողում... Սրանք միայն մեկ լեզու են հասկանում՝ քանի՞ դիվիզիա ունես դու: Ես գտնում եմ, որ մենք չպետք է զիջենք: Ես հոգնել եմ Խորհրդային Միության կամակորությունից»⁷⁸:

Իրականությունը թողարկելու նպատակով Խորհրդային Միությունը հայտարարում էր, որ Ատրպատականի հարցն առաջացել է Իրանում անհրաժեշտ բարեփոխումների բացակայության հետևանքով: Սակայն 1945թ. դեկտեմբերի 18-ին վարչապետ Հաքիմին Մեջլիսում հայտարարեց, որ Ատրպատականի դեպքերը «բարեփոխումների հետ ընդհանուր ոչինչ չունեն», և ավելացրեց, որ «չարժույմն առաջացել է դրսի աջակցությամբ: Իրանի կառավարությունը երբեք չի ձանձխի երկրի ամբողջականությանը սպառնացող Ատրպատականի կառավարությունը»⁷⁹:

1945թ. դեկտեմբերին «Աղբբեջանի Դեմոկրատական կուսակցությունը» բացահայտ խռովություն կազմակերպեց և իշխանագրկեց նահանգի օրինական վարչակազմին: Թեհրանի կառավարությունը ի դեմս վարչապետ Հաքիմիի, բողոքի նոտայով դիմեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին, որից հետո հրաժարական տվեց:

Իրանի կառավարությունը հասկանում էր, որ իրադարձությունների զարգացման նման պայմաններում կկորցնի Ատրպատականը: Երկրում լարվածությունը թուլացնելու նպատակով նորանշանակ վարչապետ Ղավան-օս-Սալթանեն 1945թ. դեկտեմբերին, դիմելով ճարպիկ խուսանավումների, հայտարարեց, որ Ատրպատականի դեպքերը տեղի ունեցան, քանի որ Ռեզա շահի տապալումից հետո Իրանում չեն անցկացվել հանրային բարեփոխումներ և չեն ապավովվել ժողովրդի սահմանադրական իրավունքները⁸⁰:

⁷⁷ Орлов Е.А., Внешняя политика Ирана после второй мировой войны, с. 41.

⁷⁸ Lenczowski G., American Presidents and The Middle East, London, 1990, p. 11.

⁷⁹ Абдуразаков Б. Происки английского и американского империализма в Иране (1941–1947 гг.), Ташкент, 1959, с. 85.

⁸⁰ Белинков С.Е., Что происходит в Иране, с. 17.

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ԱՄՆ-ը և Անգլիան, հարգելով Թեհրանի կոնֆերանսի դրույթները, տարհանեցին իրենց զորքերը Իրանի տարածքից: 1945թ. դեկտեմբերի 31-ին առաջինը իր զորքերը դուրս բերեց ԱՄՆ-ը: Բրիտանացիները դուրս էին գալիս համեմատաբար դանդաղ (նրանք սպասում էին տեսնեն, թե ի՞նչ են անելու ռուսները): Բայց նրանք հայտարարեցին, որ զորքերի դուրս բերման գործընթացը կավարտվի 1946թ. մարտի 1-ին: Թեև ԽՍՀՄ-ը նույնպես ստորագրել էր վերոհիշյալ պայմանագիրը, սակայն Մոսկվան չկատարեց իր պայմանագրային պարտավորությունները: Դա բողոքի տեղիք տվեց ինչպես ժողովրդի, այնպես էլ Իրանի կառավարող լայն շրջաններում: «Ըստ իս,- գրում է շահը,- Իրանի ողջ ժողովուրդը համոզված էր, որ Ստալինը հավատարիմ կմնա Հայտազրի կետերին: 1324թ. Խորդադ ամսի 11-ը (1946 հունիսի 1) վեցամսյա ժամկետի վերջին օրն էր: Ակնկալում էինք, որ այդ օրը Իրանը վերջնականապես կլքեն Դաշնակից տերությունների ուժերը, ամերիկյան և անգլիական ուժերն արդեն թողել էին Իրանը: Սակայն Ստալինը ոչ միայն հավատարիմ չմնաց իր խոստմանը, այլ նաև բռնել էր դիվանագիտական մի այնպիսի ուղի, որը ցնցեց ողջ աշխարհը»⁸¹:

Խորհրդային Միությունը չէր շտապում ի կատար ածել Իրանի, Անգլիայի և առավել ևս ԱՄՆ-ի պահանջները՝ առանց փոխարենը ինչ-որ բան ստանալու ակնկալիքի: Հ.Թրումենն անհանգստացած էր, որ Իրանի ճգնաժամը կարող է լոկալ բնույթից վերաճել տարածաշրջանային լուրջ խնդրի: Նա գտնում էր, որ Իրանի իրադարձությունները բաղկացած են երեք տարրերից: Առաջինը Թուրքիայի անվտանգությունն էր, երկրորդը՝ վերահսկողությունը Իրանի նավթային պաշարների նկատմամբ, երրորդը, որն առավել անհանգստացնում էր նախագահին, «Ռուսների դաժան արհամարհանքն էր փոքր ազգերի իրավունքների և իրենց տված պաշտնական խոստումների նկատմամբ»⁸²:

Իրավիճակն ամեն օր առավել լարվում և դառնում էր վտանգավոր: 1946թ. մարտի 3-ին խորհրդային ուժերը, Թավրիզից դուրս գալով, երեք շաբաթյանով շարժվեցին դեպի Թեհրան, Իրաքի և Թուրքիայի սահմանագիծ: Հաջորդ շաբաթվա ընթացքում ԽՍՀՄ-ից Իրան ուղղվեցին տանկերի նոր շարասյուններ, որոնք ևս հիշված երեք ճանապարհներով հենունեցին նախորդներին: Ըստ Թավրիզում ԱՄՆ-ի հյուպատոսարանի գործերի հավատարմատար Ռոբերտ Ռոսսոունի⁸³ մարտի 4-ին լույս 5-ին T-34 տիպի 46 տանկ մտավ Թավրիզ: Զորքի և զինամթերքի շաբաթյանը Թավրիզից շարժվեց երեք ուղղությամբ՝ դեպի Թուրքիայի և Իրաքի սահմանները ու Թեհրան⁸⁴:

⁸¹ Սոհանմադ Ռեզա Եահ Փահլավի, Սոաքելություն հայրենիքիս համար, էջ 241-242:

⁸² George Lenczowski, American Presidents and The Middle East, London, 1990, p.12

⁸³ Ռոբերտ Ռոսսունի 1945-46թթ. Թավրիզում ԱՄՆ-ի հյուպատոսարանի գործերի հավատարմատարն էր, իսկ մինչև 1947թ. հունվարը հանդիսացել է Թեհրանում ԱՄՆ-ի դեսպանատան քաղաքական բաժնի վարիչը:

⁸⁴ Robert Rossow, Jr., "The Battle of Azerbaijan, 1946" The Middle East Journal, 1956, N 1, p. 20.

Խորհրդային ուժերն իսկապես Իրանում, մասնավորապես Ատրպատականում իրենց պահում էին ինչպես գրավյալ տարածքներում: 1946թ. հունվարի 19-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի առաջին նստաշրջանում, Իրանի պատվիրակության ղեկավար Թաղիզադեն բողոք ներկայացրեց Խորհրդային Միության դեմ՝ վերջինիս կողմից Իրանի ներքին գործերին միջամտելու և այդ հարցի շուրջ բանակցելու հարցում խորհրդային կառավարության բռնած մերժողական դիրքի կապակցությամբ:

1946թ. սկզբներին Անգլիան և ԱՄՆ-ը Խորհրդային Միության նկատմամբ մշակեցին «նոր կուրս», որն իր արտահայտությունն ստացավ 1946թ. մարտի 5-ին Ֆուլտոնում Ու. Չերչիլի ելույթի ժամանակ: Հ. Թրումենը լիովին համամիտ էր այդ ելույթին: Այսպիսով, «Սառը պատերազմ» արտահայտությունն առաջին անգամ տեղ գտավ Չերչիլի ելույթում: Խորհրդային Միության գործունեությունն աշխարհի երեք թատերաբեմերում՝ Արևելյան Եվրոպայում, Հունաստանում և Իրանում, խորտակեց մարդկության այն հույսը, թե պատերազմից հետո աշխարհը կթևակոխի խաղաղության ժամանակաշրջան⁸⁵:

Հիշարժան են Իրանի շահ Մոհամմադ Ռեզա Փահլավիի մտորումներն այդ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ. «Ըստ իս՝ աշխարհի ապագա պատմարանները կվկայեն, որ իրականում առաջին անգամ «Սառը պատերազմը» սկսվեց Իրանում: Թեև դրա նշաններն արդեն երևացել էին աշխարհի տարբեր կետերում, այնուամենայնիվ Իրանը հանդիսացավ սառը, չբողարկված և բացարձակ պայքարի առաջին օջախը»⁸⁶: Պատմարան Լենքզոլսկին ևս համակարծիք լինելով շահին, գտնում է, որ խորհրդային ուժերի շարժը դեպի Ատրպատական «Սառը պատերազմի առաջին սառը քամին էր»⁸⁷:

ԱՄՆ-ը գիտակցում էր, որ խորհրդային ուժերը, մնալով Իրանի հյուսիսային շրջաններում, ցանկանում են այդ տարածքը մեկընդմիջտ պահել իրենց ազդեցության տակ և ավելի ու ավելի խորանալ դեպի արաբական երկրներ ու Հնդկաստան: Նախագահ Թրումենն ամերիկյան բանակի պատրաստվածությունն հասցրեց մարտական վիճակի, որպեսզի անհրաժեշտության դեպքում ռազմական գործողություններ ծավալեն Իրանում⁸⁸: Ավելին, Միացյալ Նահանգները դիմեց առավել ուղղակի սպառնալիքների, այն է՝ օգտագործել միջուկային զենքը ընդդեմ ԽՍՀՄ-ի: Համաձայն սենատոր Հենրի Ջեքսոնի հուշերի՝ Թրումենը Սպիտակ տուն էր հրավիրել Խորհրդային Միության դեսպան Ա.Ա. Գրոմիկոյին և հայտարարել, որ եթե խորհրդային զորքերն անհապաղ չհեռանան Իրանից, ապա ԱՄՆ-ը նրա դեմ միջուկային զենք կօգտագործի⁸⁹:

⁸⁵ Cottam Richard W., Iran and the United States, A Cold War Case Study, Pittsburgh, 1988, p. 79.

⁸⁶ Մոհամմադ Ռեզա Շահ Փահլավի, Մտաբերություն հայրենիքիս համար, էջ 249:

⁸⁷ Lenczowski G., Iran Under The Pahlavis, p. 396.

⁸⁸ Kenneth M. Pollack, The Persian Puzzle, p. 46.

⁸⁹ Арабаджян З.А., Давление США на СССР и достижение договоренностей о выводе советских войск из Ирана после Второй Мировой войны, Иран: ислам и власть, Москва, 2001, с 208.

Այս կապակցությամբ ուշագրավ է ԱՄՆ-ի նախագահ Հ.Թրումենի տեսակետը սույն հարցի կապակցությամբ. «Խորհրդային Միությունը համառորեն շարունակում էր իր գավթողական քաղաքականությունը մինչև այն պահը, երբ ես անձամբ, ջանացի, որ Ստալինը տեղեկանա, որ հրաման եմ տվել մեր ռազմական ուժերի հրամանատարներին նախապատրաստել մեր ցամաքային, ծովային և օդային ուժերը: Դրանից հետո Ստալինն արեց այն, ինչ ես գիտեի, որ կանի: Նա տարհանեց զորքերը»⁹⁰:

ԱՄՆ-ի ակտիվությունն այս հարցում այնքան մեծացավ, որ երբ Իրանի կառավարությունը տատանվում էր՝ բողոք ներկայացնել Անվտանգության խորհրդին, թե ոչ, «Միացյալ Նահանգները Իրանի կառավարությանը հղած նոտայով պահանջեց 24 ժամվա ընթացքում որոշում կայացնել իրանական հարցը ՄԱԿ-ի Աև-ում բարձրացնելու կապակցությամբ՝ սպառնալով, որ այլապես ամերիկյան կառավարությունն ինքը կպահանջի այդ հարցն ընդգրկել Աև-ի օրակարգում»⁹¹: Հաջորդ տարվա ընթացքում ԱՄՆ-ի դեսպան Ջորջ Վ. Ալլենն անընդհատ շփոնների մեջ էր Իրանի ազգայնական խմբավորումների հետ:

1946թ. հունվարի 13-ին Խորհրդային Միության գործուն աջակցությամբ համաձայնագիր ստորագրվեց Իրանի վարչապետ Ղավամ օս-Սալթանի և Ատրպատականի փաստացի ղեկավար Ջ.Փիշևարիի միջև՝ Ատրպատականին տեղական ինքնակառավարում շնորհելու վերաբերյալ: Կոմունիստների կրքերը հանդարտեցնելու նպատակով՝ վարչապետն անցկացրեց մի շարք նոր աշխատանքային օրենքներ: Միևնույն ժամանակ, 1946թ. հունվարի 17-ին Անվտանգության խորհրդի առաջին նիստում քննարկվեց Իրանի բողոքը:

1946թ. հունվարի 28-ին Ա.Յ.Վիշինսկին ՄԱԿ-ի Աև-ում հանդես եկավ ելույթով, հերքելով Խորհրդային Միության հասցեին հնչեցված բոլոր բողոքները, նա փորձեց բացատրել և արդարացնել պաշտոնական Մոսկվայի քաղաքականությունը, միևնույն ժամանակ մեղադրելով իրանական կառավարությանը՝ երկակի խաղ իրականացնելու մեջ: Նա քննադատեց Իրանին նույնիսկ այն քանում, որ իր վարած հակախորհրդային քաղաքականությամբ նա վտանգում է Խորհրդային Ադրբեջանի անվտանգությունը: Այդ ամենով հանդերձ՝ Վիշինսկին գտնում էր, որ երկու հարևանների միջև ծագած խնդիրները կարող են և պետք է լուծվեն երկկողմանի բանակցությունների միջոցով ու կոչ էր անում Անվտանգության խորհրդին դադարեցնել իրանական հարցի քննարկումը, քանզի Խորհրդային Միությունը պատրաստ է շարունակել բանակցությունները Իրանի հետ⁹²:

1946թ. հունվարի 30-ին Անվտանգության խորհուրդն ընդունեց հետևյալ որոշումը. «Խորհուրդը, հունվարի 28-ի և 30-ի նիստերի ժամանակ լսելով

⁹⁰ George Lenczowski, *American Presidents and The Middle East*, London, 1990, p.13.

⁹¹ Е. А. Орлов, *Внешняя политика Ирана...*, с. 48.

⁹² *Внешняя политика Советского Союза, Документы и материалы, январь-декабрь 1946 года*, Госполитиздат, 1952, с. 553-557.

խորհրդային Միության և Իրանի ներկայացուցիչների դիմումներն ու ծանոթանալով խորհրդային և իրանական պատվիրակությունների ներկայացրած փաստաթղթերին ու նյութերին, որոնց վրա բանավեճերի ժամանակ կատարվում էին հղումներ, նշում է, որ երկու կողմերն էլ հավաստել են իրենց պատրաստակամությունը՝ հարցը բանակցությունների ուղիով լուծելու խնդրում, և որ բանակցությունները կվերսկսվեն մոտ ապագայում: Անվտանգության խորհուրդը խնդրեց կողմերին տեղյակ պահել բանակցությունների ընթացքում ձեռք բերված ցանկացած արդյունքի մասին: Խորհուրդը իրավունք է վերապահում ցանկացած պահի հետաքրքրվել բանակցությունների ընթացքով»⁹³:

Իրանի վարչապետ Ղավամ օս-Սալթանեն, որն անկասկած տիրապետում էր դիվանագիտության բարձրագույն արվեստին, 1946թ. փետրվարի 18-ին այցելեց Մոսկվա՝ «իրանական հարցի» շուրջ խորհրդային բարձրաստիճան այրերի հետ բանակցելու համար: Ղավամը նրանց հավաստիացրեց, որ խորհրդային ուժերն Իրանից տարհանելու պարագայում Մոսկվան կարժանանա մի շարք առանձնաշնորհումների: Դրանց թվում նա խոստացավ Իրանի Մեջլիսից պահանջել վավերացնել Իրանի և խորհրդային Միության համատեղ նավթային ընկերության ստեղծումը, որը պիտի ստանար Իրանի հյուսիսային շրջանի նավթի հետազոտման և արդյունահանման իրավունքը: Ի դեպ, դրանով Ղավամը խախտում էր 1944թ. դեկտեմբերին Մեջլիսի կողմից ընդունած այն օրենքը, ըստ որի՝ միայն Մեջլիսը կարող էր երկրում որևէ կոնցեսիա շնորհել: Դա նշանակում էր, որ անհրաժեշտության դեպքում այդ պայմանագիրը չեղյալ կհայտարարվեր, քանզի խախտվել էին երկրի օրենսդիր մարմնի՝ Մեջլիսի դրույթները: Մեր կարծիքով Ղավամ օս-Սալթանեն այդ քայլին դիմել էր գիտակցաբար, ծայրահեղ անհրաժեշտության պայմաններում:

Ղավամը խոստացավ պաշտոնապես ճանաչել Ատրպատականի Հանրապետությունը, ՄԱԿ-ից հետ վերցնել Իրանի կողմից տրված բողոքը, ինչպես նաև իր կարիներտում երեք տեղ հատկացնել «Թուրք» կուսակցության անդամներին (այդ գործիչներն էին Իրաջ Էսքանդերին, Քեշավարզին և Յազդին): Վերջին քայլով նա մի կողմից պառակտում էր կոմունիստներին, իսկ մյուս կողմից վարկաբեկում նրանց որպես «հակադեմոկրատական պայքարի» մասնակիցների: Ի դեպ, 1946թ. Թուրքն մոտավորապես ուներ 150,000 անդամ և համարվում էր Իրանի ամենամեծ և արդյունավետ գործող քաղաքական կազմակերպություն, որը լուրջ վտանգ էր իրենից ներկայացնում⁹⁴:

1946թ. մարտի 18-ին ԱՄՆ-ում Իրանի դեսպանն Աև-ին տեղեկացրեց, որ Իրանի և ԽՍՀՄ-ի միջև վեճը կարող է սպառնալ միջազգային խաղաղության և անվտանգության պահպանմանը: Արձագանքելով դեսպանի այդ հայտարարությանը, մարտի 26-ին Անվտանգության խորհուրդը սկսեց քննարկել իրա-

⁹³ Орлов Е.А., Внешняя политика Ирана после второй мировой войны, с. 43–44.

⁹⁴ Kenneth M. Pollack, The Persian Puzzle, p. 46.

նական կառավարության դիմումը՝ չնայած որ մարտի 24-ին սկսվել էր Իրանից խորհրդային զորքերի տարհանման գործընթացը:

Իրանի վարչապետ Ղալամ օս-Սալթանեի՝ Մոսկվա կատարած այցից որոշ ժամանակ անց Մոսկվա այցելեց նաև շահի երկվորյակ թուրը՝ Աշրաֆ Փահլավին: Իրանի արքունիքն անհանգստացած էր վարչապետ Ղալամի՝ Մոսկվա կատարած այցելությունից, և շահը ցանկանում էր, որ թուրը ձշտի, թե իրականում վարչապետը խորհրդային ղեկավարության հետ ո՞ր հարցերի շուրջ է եկել համաձայնության: 1946թ. ապրիլին, հենց այն ժամանակ, երբ ընթանում էր խորհրդային զորքի տարհանման հարցի կարգավորումը, արքայադուստր Աշրաֆը Կարմիր խաչից հրավեր ստացավ այցելել ԽՍՀՄ: Անշուշտ, այցի պաշտոնական նպատակը՝ այցելել հիվանդանոցներ և ծանոթանալ խորհրդային առողջապահության համակարգին, գլխավոր խնդիրը չէր: Իրականում նա պետք է հանդիպեր Ի.Վ.Ստալինին և քննարկեր երկկողմ հարաբերությունների ու Իրանի տարածքային ամբողջականության խնդիրները:

Արքայադուստր Աշրաֆը հանդիպեց Ի.Վ.Ստալինին և փորձեց նրան համոզել, որ անհրաժեշտ է դադարեցնել աջակցությունն Ատրպատականի Հանրապետությանը: «Փորձեցի համոզել Ստալինին, որ այդ խամաճիկային հանրապետությունը հետագայում կսրի հարաբերությունները մեր երկրների միջև, - գրում է Աշրաֆ Փահլավին: - Ես ավելացրի, որ իրանական բարեկամությունը և վստահությունն առավել արժեքավոր կլինեն Խորհրդային Միության համար, քանզի մենք ցանկանում ենք զարգացնել տնտեսական կապերը մեր հյուսիսային հարևանի հետ»⁹⁵:

Ի պատասխան՝ Ի.Վ.Ստալինը նշում է. «Նկատի ունենալով Իրանի բողոքի քննումը ՄԱԿ-ում՝ կարծում եմ, որ հարևան երկրները իրենց միջև առկա խնդիրները կարող են լուծել քանակցությունների միջոցով, փոխըմբռնման հիմքի վրա՝ չներքաշելով միջազգային կազմակերպություններին՝ երրորդ ուժերին»⁹⁶: Նա կոչ արեց Իրանին չընդդիմանալ Խորհրդային Միությանը՝ հույսը դնելով ամերիկյան աջակցության վրա և պարզ հասկացրեց, որ չի վախենում ո՛չ ԱՄՆ-ից, ո՛չ էլ Մեծ Բրիտանիայից:

1946թ. մարտի 26-ին ՄԱԿ-ի Ան-ում Խորհրդային Միության ներկայացուցիչն առաջարկեց օրակարգից հանել «իրանական հարցը», քանի որ համաձայն իրանական կառավարության հետ ունեցած պայմանավորվածության՝ մարտի 24-ից սկսվել էր Իրանից խորհրդային զորքերի լրիվ տարհանման գործընթացը: Այն նախատեսվում էր ավարտել 5-6 շաբաթվա ընթացքում, և այդ հանգամանքը հաշվի առնելով՝ ԽՍՀՄ-ի ներկայացուցիչը գտնում էր, որ Ան-ն հիմք չունի վերանայելու «իրանական հարցը»:

⁹⁵ Ashraf Pahlavi, *Faces in a Mirror, Memoirs from Exile*, New York, 1980, p. 86.

⁹⁶ Ashraf Pahlavi, *Faces in a Mirror, Memoirs from Exile*, p. 87.

Վարչապետ Ղավամի՝ Մոսկվայում սկսած իրանա-խորհրդային բանակ-ցությունները շարունակվեցին Թեհրանում և 1946թ. ապրիլի 4-ին ավարտվեցին խորհրդա-իրանական համատեղ կոմյունիկեի ստորագրմամբ: Կողմերը նշում էին երկկողմ հարաբերություններում հիմնական հարցերի շուրջ հասած հաջողությունների մասին: Եվ ի վերջո, ապրիլի 14-ին խորհրդային կողմը հայտնեց այն մասին, որ զորքերի տարհանումը կավարտվի մայիսի 6-ին: Կոմյունիկեի ստորագրմամբ կողմերը համաձայնություն ձեռք բերեցին երեք հիմնական հարցերի վերաբերյալ.

1. Իրանից տարհանվում են խորհրդային զորքերը.
2. Ստեղծվում էր խորհրդա-իրանական համատեղ նավթային ընկերություն⁹⁷.
3. Լուծվում էր Ատրպատականի հարցը⁹⁸:

Նշվում էր, որ ձեռք բերված պայմանագիրը «կներկայացվի հաստատման Մեջլիսի 15-րդ գումարման ժամանակ, սկսած նույն թվականի մարտի 24-ից, 7 ամսվա ընթացքում»: Ինչ վերաբերում է Ատրպատականի հարցին, ապա «քանի որ այն հանդիսանում է Իրանի ներքին գործը, կառավարության և Ատրպատականի մոդուլրդի միջև ձեռք կբերվի համաձայնություն՝ բարեփոխումներ իրականացնելու միջոցով և կցուցաբերվի բարյացակամ վերաբերմունք Ատրպատականի բնակչության հանդեպ»⁹⁹:

Վարչապետ Ղավամի և Իրանում ԽՍՀՄ-ի դեսպան Սաղչիկովի միջև կնքված պայմանագրից հետո, խորհրդային Միությունը պարտավորվեց ամբողջովին դուրս բերել իր զորքերը Ատրպատականից և ճանաչել աղբրեջանական հարցը որպես Իրանի ներքին գործ: Միացյալ Նահանգներն ընդունում էր ԽՍՀՄ-ի իրավունքը՝ Իրանում համատեղ նավթային ընկերություն ստեղծելու վերաբերյալ, իսկ Ղավամը պարտավորվում էր խաղաղությանը կարգավորել Ատրպատականի հետ հարաբերությունները և ստորագրել խորհրդա-իրանական նավթային ընկերություն ստեղծելու համաձայնագիրը:

Չնայած ձեռք բերված համաձայնագրին՝ 1946թ. ապրիլի 4-ին Անվտանգության խորհուրդն ընդունեց բանաձև, որով «Իրանի բողոքի հետագա վերա-

⁹⁷ Կոնցեսիոն համաձայնագրի մեջ կային որոշ նորություններ: Ընկերության գործունեության ժամկետը 50 տարի էր: Առաջին 25 տարվա ընթացքում բաժնեթղթերի 51%-ը պատկանելու էր ԽՍՀՄ-ին, իսկ 49%-ը՝ Իրանին, հաջորդ 25 տարվա ընթացքում բաժնեթղթերը բաժանվելու էին հավասարության սկզբունքով՝ 50%-50%: Համաձայնագրում կոնցեսիոն վճարների մասին ոչինչ չէր ասվում, իսկ եկամուտը բաժանվելու էր հավասար՝ հաշվի առնելով կողմերի բաժնեթղթերի չափը: Ժամկետը լրանալուն պես իրանական կողմը կարող է գնել խորհրդային Միությանը պատկան ժամկետը լրանալուն պես իրանական կողմը կարող է գնել խորհրդային Միությանը պատկան բաժնեթղթերը կամ երկարացնել համագործակցության ժամանակացույցը: Внешняя политика Советского Союза, Документы и материалы, январь-декабрь 1946 года, Госполитиздат, 1952, с. 114-115:

⁹⁸ عبدالرشا موشنگ مهدوی، سیاست خارجی ایران در دوران پهلوی ۱۳۰۵-۱۳۲۵، تهران، ۱۳۷۵، ص ۱۱۵.

⁹⁹ Внешняя политика Советского Союза, Документы и материалы, январь-декабрь 1946 года, Госполитиздат, 1952, с. 113.

նայման» ժամկետը հետաձգվեց մինչև մայիսի 6-ը: «Իրանի և Խորհրդային Միության կառավարություններին առաջարկվում էր Խորհրդին գեկուցել Իրանից Խորհրդային զորքերի դուրսերման գործընթացի մասին...»: Այս անգամ արդեն բողոքելու հերթը Խորհրդային Միությանն էր, որը հղում տալով 1946թ. ապրիլի 4-ի Խորհրդա-իրանական պայմանագրին, պահանջում էր դադարեցնել «իրանական հարցի» քննարկումը Աև-ում: Պարզ էր, որ այդ հարցի քննարկումը քիտում էր Խորհրդային Միության մրցակից Միացյալ Նահանգների շահերից և նա ամեն կերպ նպաստում էր իրանական գործը Անվտանգության Խորհրդում հնարավորինս երկար պահել, դրանով իսկ ճնշում գործադրելով պաշտոնական Մոսկվայի վրա:

1946թ. ապրիլի 5-ին, «Յունայթեդ Փրես» գործակալության հայտարարության համաձայն, Ղավամը Խորհրդային Միության հետ կնքած պայմանագրի առիթով ասել է, որ Խորհրդա-իրանական պայմանագիրը, ինչպես նաև Իրանից ռուսական զորքերի տարահանումը, ավելորդ են դարձնում 1946թ. մայիսի 6-ին ՄԱԿ-ում «իրանական հարցի» քննարկումը: Սակայն ապրիլի 9-ին Հոսեյն Ալան, որն այն ժամանակ Իրանի դեսպանն էր ԱՄՆ-ում և միաժամանակ Իրանի ներկայացուցիչը ՄԱԿ-ում, Անվտանգության Խորհրդի անդամներին նամակներ հղեց, ըստ որի՝ նա հրահանգ էր ստացել «հայտարարելու, որ իրանական կառավարության դիրքորոշումը մնում է անփոփոխ, ինչպես հայտարարվել է ապրիլի 4-ին Անվտանգության Խորհրդի նստաշրջանում»: Այսինքն՝ Իրանի կառավարությունը պահանջում է հարցը թողնել Խորհրդի օրակարգում:

1946թ. ապրիլի 15-ին Ղավամի կառավարությունը նամակ ուղարկեց Աև-ի նախագահին, որով տեղեկացնում էր, որ իրենք հետ են վերցնում Անվտանգության Խորհրդից իրենց բողոքը: Սակայն Խորհուրդը մերժեց ինչպես Խորհրդային, այնպես էլ իրանական կառավարությունների խնդրանքն, այն է՝ դադարեցնել «իրանական հարցի» քննարկումը: Նրանք հենվում էին Հոսեյն Ալայի ապրիլի 14-ի՝ հայտարարության վրա, առ այն, որ Իրանի կառավարությունը իրեն լիազորել է հայտնել Խորհրդային Միության հետ ձեռք բերած պայմանավորվածությունների մասին, սակայն միաժամանակ Իրանի կառավարությունը իրեն իրավասու չի համարում՝ կարգադրելու, թե ինչպես պետք է գործի Անվտանգության Խորհուրդը:

1946թ. ապրիլի 22-ին Ղավամը հրապարակեց հայտարարություն, որի համաձայն իրանական կառավարության կողմից ճանաչվում էր Ատրպատականում իրականացված «ղեմոկրատական վերափոխությունները»: Խոստացան նաև Իրանի սահմանադրությունում որոշ փոփոխություններ իրականացնել, հատկապես Ատրպատականի ինքնավարության և իրավունքների մեծացման հարցերի շուրջ, պարսից լեզվին զուգընթաց ուսուցումն իրականացնել նաև աղրքեջաներեն լեզվով, Մեջլիսում մեծացնել Ատրպատականի ներկայացուցիչների թիվը և այլն: Այս ամենով հանդերձ՝ 1946թ. ապրիլի 28-ին Ղավամը Թեհ-

րան հրավիրեց Ատրպատականի պատվիրակությանը՝ Փիշևարիի գլխավորությամբ՝ քանակցելու այդ հարցերի շուրջ: Նրանց միջև միջնորդ հանդիսացավ Սաղչիկովը:

Իսկ 1946թ. մայիսի 6-ին, Հ.Ալան Աև-ում հայտարարեց, որ Իրանի կառավարությունը ի վիճակի չէ ստուգել խորհրդային զորքերի տարհանման գործընթացը և ժամանակացույցը: Նա մայիսի 20-ին Անվտանգության խորհրդի նախագահին հղած նամակում նշում էր, որ խորհրդային Միության միջամտությունը Իրանի ներքին գործերին չի դադարում: Այդ պատճառով էլ հնարավոր չէ իրականացնել պահանջված ուսումնասիրությունը, այն է՝ թե որքանով արդյունավետ է իրականացվում ԽՍՀՄ-ի զորքերի տարհանման գործընթացը:

Հոսեյն Ալան հասավ այն բանին, որ Աև-ն ի գիտություն չընդունեց մայիսի 21-ի՝ Իրանի վարչապետ Ղավամի հեռագիրը: Վարչապետը խորհրդին տեղեկացնում էր, որ Իրանի կառավարության հատուկ հանձնաժողովը «մեկ շաբաթվա ընթացքում մանրակրկիտ ուսումնասիրել է Ատրպատականի տարբեր շրջանները, և չի հայտնաբերել խորհրդային զորամիավորումների որևէ հետք, ռազմական հանդերձանքի ու տրանսպորտի որևէ միջոց: Տեղի վստահելի բնակիչների հավաստիացմամբ, իրոք, խորհրդային զորքերն Ատրպատականից տարհանվել են 1946թ. մայիսի 6-ին»: ԱՄՆ-ի և Անգլիայի ներկայացուցիչները Ղավամի այս հեռագիրը համարեցին ոչ լիակատար և առաջարկեցին հետաձգել «Իրանական հարցի» քննարկումը¹⁰⁰:

Ի վերջո, 1946թ. մայիսի 9-ին խորհրդային զորքերի տարհանումը Իրանից ամբողջովին ավարտված էր: Խորհրդային անձնակազմը մնաց միայն Տրանսիրանական երկաթուղու շրջանում և հորասան նահանգի օդանավակայանում:

Այդ նույն ժամանակ Ղավամ օս-Սալթանեի կառավարությունը համաձայնագիր կնքեց «Ադրբեջանի դեմոկրատական կառավարության» ներկայացուցիչների հետ՝ ձևնաչելով Ատրպատականի «ազգային Մեջլիսը» և այդ «կառավարությանը» շնորհեց մի շարք իրավունքներ: Նույնպիսի իրավունքներ շնորհվեցին նաև Հյուսիսային Բրդուստանին¹⁰¹:

Միացյալ Նահանգները, հասնելով Իրանից խորհրդային զորքերի դուրսբերմանը, հաջորդ քայլը համարում էր իրանա-խորհրդային համատեղ նավթային ընկերության ստեղծման խոչընդոտումը: ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Մարշալը հայտարարեց, որ երաշխավորում է Միացյալ Նահանգների լիակատար աջակցությունը «Իրանին՝ Ռուսաստանին նավթային կոնցեսիա չհնորհելու պատճառով առաջացած անբարենպաստ հետևանքների դեպքում»¹⁰²: Այդ մասին բազմիցս ակնարկել էր նաև Իրանում Միացյալ Նահանգների դեսպան Ջորջ Ալլենը:

¹⁰⁰ Орлов Е.А., Внешняя политика Ирана после второй мировой войны, с. 51.

¹⁰¹ Բայրուրդյան Վ., Իրանն այսօր, Երևան, 1999, էջ 143:

¹⁰² Орлов Е.А., Внешняя политика Ирана после второй мировой войны, с. 60.

Մամլո ասուլիսում Զ.Ալլենը հայտարարեց, որ «Իրանն ազատ է ընդունել կամ մերժել ռուսական առաջարկը, բայց մերժելու դեպքում երկիրը կարող է լիովին հույսը դնել Միացյալ Նահանգների աջակցության վրա»¹⁰³:

1946թ. օգոստոսի 12-ին ԽՍՀՄ-ի դեսպան Սադչիկովը Ղավամի ստորագրությանը ներկայացրեց նավթային համաձայնագրի տեքստը: Ղավամը հրաժարվեց ստորագրել փաստաթուղթը մինչև Մեջլիսի քննարկումը: Սեպտեմբերի 11-ին ԱՄՆ-ի դեսպանը հանդես եկավ հայտարարությամբ՝ ի պաշտպանություն իրանական ժողովրդի իրավունքի՝ կոչ անելով տնօրինել իրենց նավթային հարստությունն ըստ սեփական հայեցողության:

1946թ. օգոստոսի 17-ին, Խորհրդային Միությունը, դեռ հույսը չկորցրած, միջազգային ասպարեզում փորձում էր աջակցություն ցուցաբերել Իրանին, որը մեծ ցանկություն ուներ մասնակցելու ՄԱԿ-ի աշխատանքներին: Իրանը պնդում էր, որ, հաշվի առնելով իր ներդրումն ընդհանուր թշնամու դեմ պայքարի ժամանակ, իրեն իրավունք պետք է տրվի մասնակցելու Գերմանիայի նախկին դաշնակիցների նկատմամբ խաղության պայմանագրերի, ծրագրերի քննարկմանը: Խորհրդային պատգամավորության ղեկավար Ա. Յ. Վիշինսկին Իրանի կառավարության պահանջը հայտարարեց օրինական և կոչ արեց ընդառաջել պաշտոնական Թեհրանի պահանջին և ի թիվս մյուս դաշնակից պետությունների՝ Իրանին ևս մասնակից դարձնել կոնֆերանսի աշխատանքներին¹⁰⁴:

Իրանից խորհրդային զորքերի դուրս բերումից անմիջապես հետո, Ղավամը հրապարակեց հայտարարագիր, որի համաձայն՝ Մեջլիսի ընտրությունների ժամանակ կարգուկանոնի ապահովման նպատակով կառավարական զորքեր պետք է ուղարկվեին Իրանի բոլոր նահանգները, այդ թվում նաև Ատրպատական: Այդ գաղափարը 1946թ. նոյեմբերի 27-ին արտահայտել էր նաև Իրանում Միացյալ Նահանգների դեսպան Ջորջ Վ. Ալլենը՝ նշելով, որ Իրանի կառավարությունը լիակատար իրավունք ունի զորքեր ուղարկել երկրի ցանկացած նահանգ. «Մենք նորմալ և քնական ենք համարում Իրանի կառավարության մտադրությունն՝ ընտրությունների ժամանակ անվտանգության ուժեր ուղարկել Իրանի բոլոր շրջանները»¹⁰⁵:

Ղավամը մինչ այդ ստեղծել էր իր սեփական նոր կուսակցությունը՝ կանխամտածված այն կոչելով «Դեմոկրատական կուսակցություն», հենց այնպես, ինչպես կոչվում էր Ատրպատականում գործող կուսակցությունը: Այդ ամենից հետո Իրանի հարավային շրջաններում տեղի ունեցան մի շարք ընդվզումներ՝ իբրև բողոք՝ ուղղված կենտրոնական կառավարության դեմ խորհրդային ուժերի և «Թուրք» կուսակցության օրավոր աճող աղիցության: Ղավամը, այդ ժամանակ արդեն իրեն բավական ուժեղ համարելով, օգտագործեց այդ առիթը,

¹⁰³ The Middle East Journal, 1956, N 1, p. 32.

¹⁰⁴ Внешняя политика Советского Союза, 1946, с. 294–295.

¹⁰⁵ Avery P., Modern Iran, London, 1965, p. 397, The Middle East Journal, 1956, N 1, p. 29.

որպեսզի ամբողջովին փոխի իր քաղաքականությունը: Նոյեմբերի վերջին Ղավամը կարգադրեց Ատրպատական ուղարկել ռազմական ուժեր, իբր թե նախատեսվող ընտրությունները վերահսկելու համար: Կառավարական զորքերը զբաղեցրին Ջենջանը, առանց պայքարի ետ վերցրին Ատրպատականը և Թեհրանում ձերբակալեցին շուրջ հարյուր թուղեական առաջնորդների:¹⁰⁶ Դեկտեմբերի 4-ին կառավարական զորքերը և ժանդարմերիան՝ ամերիկացի գեներալ Ն.Շվարցկոպֆի գլխավորությամբ 40 տանկով, 150 ինքնաթիռով և ԱՄՆ-ից իրանական քանակին տրամադրած հզոր հրետանիով և ականանետերով, մուտք գործեցին Ատրպատական ու Քրդստան¹⁰⁷: Պաշտոնական Թեհրանը 20 զումարտակ մտցրեց Ատրպատական: Միաժամանակ կառավարությունից հեռացվեցին ձախ կողմնորոշում ունեցող նախարարները, ձերբակալվեցին «Թուղե» կուսակցության շուրջ հարյուր անդամներ: Ատրպատական նահանգն այսպիսով կրկին անցավ Թեհրանի հսկողության տակ:

Մեջլիսի ընտրություններն երկար ժամանակ ձգձգվեցին և անցկացվեցին միայն 1947թ. հունվարին: «Թուղե» կուսակցությունը հրաժարվեց մասնակցել ընտրություններին:

«Խորհրդային կառավարությունը դեռևս հույս ուներ, - գրում է շահը, - թե Իրանի Մեջլիսը կվավերացնի Ղավամի նախագիծը: Սակայն նորաբաց Մեջլիսը, 1326թ. Մեհր 3-ին (1947թ. սեպտեմբերի 25) միաձայն մերժեց տվյալ պայմանագիրը»¹⁰⁸:

ԱՄՆ-ի պաշտոնական ներկայացուցիչները վարչապետ Ղավամին բացեիրաց դրոշմ էին, որպեսզի նա չեղյալ հայտարարի 1946թ. ապրիլի 4-ի խորհրդա-իրանական համաձայնագիրը՝ խոստանալով լիակատար աջակցություն Խորհրդային Միության կողմից հավանական սպառնալիքի պարագայում:

1947թ. հոկտեմբերի 22-ին Ղավամ օս-Սալթանեն Մեջլիսում հանդես եկավ ելույթով, որտեղ առաջարկեց չվավերացնել խորհրդա-իրանական համաձայնագիրը: «Այն ժամանակ, երբ ես ստորագրեցի այդ համաձայնագիրը, - ասում էր վարչապետը, - կարծում էինք, որ այն բխում է երկրի շահերից... Այժմ ես գտնում եմ, որ այն չի բխում երկրի շահերից»¹⁰⁹: Նա նշում էր նաև, որ պայմանագիրը ստորագրվել էր ճնշման տակ: Հոկտեմբերի 22-ին Մեջլիսը չվավերացրեց պայմանագիրը՝ ձայների 102-2 հարաբերակցությամբ¹¹⁰:

1946թ. դեկտեմբերի 11-ին իրանական զորքերը շարժվեցին Թավրիզի ուղղությամբ: Շուտով պարզ դարձավ, որ թե՛ Թավրիզը և թե՛ Մեհաբադը որևէ

¹⁰⁶ The Middle East Journal, 1956, N 1, p. 28.

¹⁰⁷ Международные отношения на Ближнем и Среднем Востоке после Второй мировой войны, Орлов Е.А., Внешняя политика Ирана после второй мировой войны, М, 1974, с. 95.

¹⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 248:

¹⁰⁹ Новое Время, 1947, N 48, с. 13.

¹¹⁰ The Middle East Journal, 1956, N 1, p. 32., The Middle East and North Africa 1964-65, p. 184.

դիմադրություն չեն ցուցաբերելու իրանական կառավարությանը¹¹¹: Դեկտեմբերի 12-ին գրավվեց Թավրիզը, 17-ին՝ Մեհաբադը:

Թավրիզը գրավելուց անմիջապես հետո, իրանական զորքերի հրամանատար զեներալ Հաշիմին չեղյալ հայտարարեց 1946թ. հունիսի 13-ին Իրանի կառավարության և Ատրպատականի միջև ձեռք բերված համաձայնագիրը:

ԱՄՆ-ի դեսպան Ջ.Ալլենը մեծ վարպետություն դրսևորեց իր առաքելությունն իրականացնելու ժամանակ: Նա Իրանի նախարարներին տեղեկացնում էր Միացյալ Նահանգների աջակցության պատրաստակամության վերաբերյալ՝ կոչ անելով վերականգնել կենտրոնական կառավարության իշխանությունը ձայրամասային նահանգներում: Անշուշտ պատմության այս դրվագում չպետք է թերազնահատել ամերիկյան օգնության ազդեցությունը: Գեղապետ Նորման Շվարցկոպֆը գտնում էր, որ այս փուլում կարևոր է աջակցել իրանական կառավարությանը: «Շվարցկոպֆն անդադար ուսումնասիրում էր բոլոր այն շրջաններ, որտեղ հնարավոր էր հուզումներ խմորել: Նա ոչ պակաս աստիճանով օգնեց Իրանի կառավարությանն ամուր պահպանել վերահսկողությունն Աղրբեջանում և հյուսիսային այլ շրջաններում»¹¹²:

Ավանդաբար ամերիկյան պատմաբանները և քաղաքական գործիչները, այդ թվում նաև նախագահ Թրումենը գտնում են, որ միայն 1946թ. Թրումենի "ուլտիմատումի" շնորհիվ հնարավոր եղավ ստիպել ռուսներին տարհանել իրենց զորքերը Իրանից: Մյուս կողմից, իրանական գիտնականները առաջ են քաշում այլ տեսակետ, որտեղ նվազագույնի են հասցնում ամերիկյան մասնակցության կարևորությունը, փոխարենը մեծ տեղ տալով Ղազվամի փայլուն դիվանագիտությանը: Մեր կարծիքով երկու գործոններն էլ ունեցան իրենց ազդեցությունը: Չի կարելի ուշադրությունից դուրս թողնել նաև այն հանգամանքը, որ ԽՍՀՄ-ը, այնուամենայնիվ, նոր էր դուրս եկել պատերազմից և չէր ցանկանում նոր խնդիրներ ունենալ հզոր տերություններից որևէ մեկի հետ:

Ինչ վերաբերում է Փիշկարիին և «Աղրբեջանի Դեմոկրատական կուսակցության» մի շարք առաջնորդներին, ապա նրանք հանգրվան գտան Խորհրդային Աղրբեջանում, իսկ նրանք, ովքեր մնացին երկրում, դատապարտվեցին մահվան: Կուսակցության ղեկավարությունը տեղափոխվեց Բաքու և հայտնվեց Բաղդիբովի և Խորհրդային Աղրբեջանի Կոմկուսի ազդեցության տակ¹¹³: Փիշկարին Բաքվի ռադիոյով անընդհատ դիմում էր Ատրպատականի ժողովրդին՝ խոստանալով վերադառնալ: Ի դեպ, իրանական կառավարությունը բազմիցս նոտաներ էր հղում ԽՍՀՄ-ի կառավարությանը, կոչ անելով ապաստան չտալ և չհովանավորել քաղաքական վտարանդիներին: Իրանը մեղադրում էր ԽՍՀՄ-ին, որ իր տարածքում քաղվտարանդիները ձևավորում են ջոկատներ, որպեսզի ներխու-

¹¹¹ Барзани Масуд, Мустафа Барзани и курдское освободительное движение (1931–1961), Санкт-Петербург, 2005, с. 138.

¹¹² Keddie Nikki R., *Modern Iran: roots and results of revolution*, New Haven & London, 2003, p. 164.

¹¹³ Maziar Behrooz, *Rebels With a Cause, The Failure of the Left in Iran*, London–New York, 2000, p. 29.

ծննդի Իրանի տարածք, ինչպես նաև օգտվում են այդ շրջանում առկա գաղտնի ռադիոկայանից: Երբ խնդիրն առավել սրվեց, հարցը լուծվեց այլ կերպ. Փիշևարին սպանվեց ավտովթարի ժամանակ¹¹⁴ և այդ կերպ վերջ տրվեց իրանական քաղվտարանդիների գործունեությանը Խորհրդային Միության տարածքում: Իսկ Ղազի Մուհամմեդը և իր կողմնակիցներից շատերը մահվան դատապարտվեցին, որով գլխատվեց բրդական շարժումը, իսկ ԻԲԴԿ-ի անդամներից շատերը փախան երկրից:

1947թ. դեկտեմբերի 10-ին Ղավամը Մեջլիսում չհավաքեց անհրաժեշտ քանակի վստահության քվե և թողեց վարչապետի պաշտոնը: Դեկտեմբերի 28-ին Հաքիմին շահին ներկայացրեց կառավարության իր կազմը: Հետագա երեք տարիներին Իրանում փոխվեց 5 կառավարություն: Կառավարության հաճախակի փոփոխությունները, ի թիվս մի շարք այլ հարցերի, կապված էին նաև անգլո-ամերիկյան, ինչու չէ, նաև ԽՍՀՄ-ի մրցակցության և շահերի բախման հետ:

Վերոհիշյալ իրադարձությունների հետևանքով բարձրացավ ԱՄՆ-ի վարկանիշը Իրանի ժողովրդի շրջանում, քանզի Խորհրդային Միությունը Իրանի համար վտանգ էր ներկայացնում, Անգլիան վարկաբեկված էր իր վարած քաղաքականության պատճառով, իսկ Միացյալ Նահանգների՝ Իրանում իրականացրած քաղաքականությունը թվում էր ավելի ընդունելի: Ավելին, ադրբեջանական խնդրի ժամանակ ԱՄՆ-ը Իրանին ցուցաբերեց զգալի աջակցություն: Բացի այդ, վերոհիշյալ ժամանակահատվածում երկրում գործում էին ամերիկյան մի շարք մասնագետներ, որոնք ամեն կերպ փորձում էին բարձրացնել ԱՄՆ-ի վարկանիշը: Այդ հանգամանքը հետագայում մեծապես օգտագործվեց Միացյալ Նահանգների կողմից իր քաղաքական ծրագրերի իրականացման ժամանակ:

¹¹⁴ The Middle East Journal, 1956, N 1, p.31.

ԻՐԱՆԱ-ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1950-1953 ԹԹ.

**ԱՄ-Ի ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՐԱՆԻՆ՝ ՈՐՊԵՍ ԻՐԱՆԱ-
ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ԳՈՐԾՈՆ**

1950-ական թվականներին, Միացյալ Նահանգներն իր արտաքին քաղաքականությունն իրականացնելիս հաճախ դիմում էր օգնություն հատկացնելու մեխանիզմին, որը կարճ ժամանակահատվածում տալիս էր դրական արդյունք: 1950թ. հունիսին ամերիկյան Կոնգրեսն ընդունեց թույլ զարգացած երկրներին «օգնելու» օրինագիծ: Օգնության ծրագիրը մշակելու համար 1950թ. վերջին ստեղծվեց խորհրդակցական միություն, որի ղեկավար նշանակվեց Նելսոն Ռոքֆելլերը: Կոնգրեսի որոշմամբ՝ թույլ զարգացած երկրներին 1950/51-1952/53 թթ. հատկացվեց 337 մլն դոլար: ԱՄՆ-ը որոշել էր «Թրումենի դոկտրինի 4-րդ կետի» սահմաններում օգնություն ցուցաբերել Իրանին, Աֆղանստանին, Եգիպտոսին, Իրաքին, Իսրայելին, Հորդանանին, Լիբանանին և Սաուդյան Արաբիային: Թուրքիան ամերիկյան օգնություն ստացավ համաձայն «Մարշալի պլանի»¹¹⁵:

Հատկանշական է, որ հետպատերազմյան շրջանում Միացյալ Նահանգները իր օգնությունը հատկացնում էր հիմնականում ոչ թե այն երկրներին, որոնք պատերազմի ժամանակ իր դաշնակիցներն էին եղել, այլ այն պետություններին, որոնց հարկավոր էր հզորացնել՝ անհրաժեշտության դեպքում խորհրդային Միության հնարավոր առաջխաղացումը կանխելու համար: Իրանին հատկացվող վերոհիշյալ օգնությունները, համեմատած Թուրքիայի և Հունաստանի հետ, չնչին էին: Այդ կապակցությամբ հետաքրքրական էր պաշտոնական Մոսկվայի հայտարարությունը, որտեղ ասվում էր. «Միացյալ Նահանգների նոր քացահայտված սերը Թուրքիայի նկատմամբ արտահայտվեց նրանց կնքած գաղտնի պայմանագրով, որով թույլ էին տալիս թուրքերին իրենց միացնել թուրքախոս Ադրբեջանը»¹¹⁶:

Իսկ ամերիկյան հեղինակները դա քացատրում են այսպես. «Թուրքիան առավել կայուն է քաղաքական ասպարեզում, ինչպես նաև վարում է արևմտամետ քաղաքականություն»¹¹⁷:

¹¹⁵ Самыловский И.В., Экспансия американского империализма на Ближнем и Среднем Востоке, М., 1955, с. 66.

¹¹⁶ Goode James F., The United States and Iran, p. 33.

¹¹⁷ Thomas Lewis V., Frye Richard N., The United States and Turkey and Iran, p. 143-146.

1950թ. Իրանի վարչապետ նշանակվեց մինչ այդ երկար ժամանակ քանակի շտաբի պետ գեներալ Ալի Ռազմարան: Նա հույս ուներ, թե կարող է արժանանալ Միացյալ Նահանգների վստահությանը և դրա շնորհիվ ձեռք բերել 7-ամյա ծրագրի համար անհրաժեշտ տնտեսական օգնություն: Այդ ժամանակ էր, որ «Նյու-Յորք Թայմսը» արձանագրեց. «Ռազմարան միակ մարդն է, ով ընդունակ է փրկելու Իրանը քաղաքական անկայունությունից և ֆինանսական սնանկացումից»¹¹⁸:

1950թ. Միացյալ Նահանգները սկսեց իր ռազմական օգնության ծրագիրը, և այդ կապակցությամբ հիմնվեց Ռազմական խորհրդատուների օգնության խումբը, որն առավել հայտնի է ՄԱԱԳ հապավմամբ¹¹⁹: Հարկ է նշել, որ Իրանի վարած նման քաղաքականության և ԱՄՆ-ի ցուցաբերած օգնության շնորհիվ Իրանի քանակում զինվորականների թիվը կրկնապատկվեց: Եթե 1946թ. այն կազմում էր 65.000, ապա հինգ տարի անց այն հասավ 123.000-ի, որից 8.000-ը սպա էին: Օդային ուժերի թիվը ևս աճեց՝ 1.400-ից հասնելով 3.300-ի, իսկ ծովայինը՝ 440-ից՝ 1200-ի¹²⁰:

Ռազմական օգնության ծրագրին զուգընթաց՝ Միացյալ Նահանգների ֆոնդերն առաջին հերթին հատկացնում էր ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրներին (գլուխ I), համեմատաբար քիչ քանակությամբ՝ Հունաստանին և Թուրքիային (գլուխ II), իսկ երրորդ գլխի համաձայն՝ օգնություն տրամադրվեց Իրանին, Կորեային, Ֆիլիպիններին (հաշվի էր առնվում այդ երկրների քաղաքական կողմնորոշումը դեպի Միացյալ Նահանգներ)¹²¹: Իրանին, Ֆիլիպիններին և Կորեային տրամադրվեց 27,640 մլն դոլար: Այդ նպատակով 1950թ. մայիսի 23-ին կնքվեց համապատասխան պայմանագիր, որտեղ Իրանը վերջինն էր՝ 13-րդը:

Սակայն Իրանն առաջին երկրներից էր, որի վրա ԱՄՆ-ը տարածեց «Թրումենի դոկտրինի 4-րդ կետի» գործունեությունը: Համաձայնագիրը, որը ստորագրվեց Թեհրանում՝ Իրանում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Գրեյդի և վարչապետ Ռազմարայի միջև 1950թ. հոկտեմբերի 19-ին, անդրադառնում էր «4-րդ կետի» իրականացման ընդհանրական հարցերին և կազմվեց հուշագրի ձևով՝ «տեխնիկական համագործակցություն՝ գյուղատնտեսական աշխատանքները բարելավելու նպատակով»:

Վերոհիշյալ համաձայնագրով գյուղատնտեսության զարգացման նպատակով Իրանին հատկացրած օգնությունը նպատակ ուներ բարձրացնել քնակ-

¹¹⁸ New York Times, 28 June 1950.

¹¹⁹ Military Assistance Advisory Group. Richard F. Nyrop, Iran: A Country Study, Washington, 1978, p. 414-415.

¹²⁰ Hurewitz J.C., Middle East Politics: The Military Dimension, New York, 1969, p. 281.

¹²¹ Goode James F., The United States and Iran, 1946-51, The Diplomacy of Neglect, New York, 1989, p. 36.

511 ص. ۱۳۷۱. تاریخ سیاسی بیست و پنج ساله ایران، تهران، ۱۳۷۱. Sten Svan Lenczowski G., The Middle East in World Affairs, New York, 1956, p. 188.

չության կենսամակարդակը և գյուղացիների աշխատանքային արտադրողականությունը: Այդ նպատակների իրականացման համար 1950թ. ԱՄՆ-ը հատկացրեց 500.000 դոլար, իսկ Իրանը՝ հողատարածք, աշխատուժ, սարքավորումներ և տարեկան ոչ պակաս քան 3,2 մլն դիալ՝ ընթացիկ ծախսերի համար: Համաձայնագրի չորրորդ հոդվածով ԱՄՆ-ի կառավարությունը կրթության, առողջապահության և հողագործության բնագավառներում օգնությունը կազմակերպելու համար նշանակում էր հրահանգիչներ՝ նպատակ ունենալով պապահովել տեխնիկական և վարչական աշխատանքների ղեկավարումն առանձին օրինակելի կենտրոններում: Այդ կենտրոններին նաև մատակարարվում էին սարքավորումներ ու տեխնիկական միջոցներ, որոնք Իրանում չկային:

Այսպես կոչված «քարեկարգված օրինակելի 10 կենտրոններից» 7-ը նախատեսվում էր ստեղծել Ատրպատականում՝ Խորհրդային Միության սահմանների մոտ: Այդտեղ պետք է կառուցվեին խճուղիներ և ռազմական տարբեր կառույցներ¹²²:

Հասկանալի է, որ օգնության այդ չափը քավարար չէր հոգալու երկրի ո՛չ տնտեսական, ո՛չ էլ սոցիալական խնդիրները: Բացի այդ, ինչպես Իրանի կառավարությունը, այնպես էլ Մերձավոր և Միջին Արևելքի բոլոր այն երկրները, որոնք Միացյալ Նահանգներից օգնություն էին ստանում, իրավասու չէին այդ գումարները ծախսել իրենց երկրի այլ կարիքները հոգալու համար: Նման առաքելությունը իրականացնում էին միայն ամերիկացիները: Այդ նպատակով ստեղծվում էին ամերիկյան առաքելություններ, որոնք էլ որոշում էին «օգնության» ֆոնդի միջոցների ծախսման եղանակը: Որպես կանոն, այդ ֆոնդը բաղկացած էր ոչ միայն «Թրումենի դոկտրինի 4-րդ կետի» հատկացումներից, այլ նաև օգնություն ստացող երկրի միջոցներից: Հոկտեմբերի 19-ին՝ 4-րդ կետի շրջանակներում ստացած փոքր հատկացումից մեկ ամիս անց, Ներմուծման և արտահանման բանկը Իրանին հատկացրեց 25 մլն դոլար՝ 7-ամյա ծրագիրը իրականացնելու համար (սակայն այն չվավերացվեց), իսկ Համաշխարհային բանկից ակնկալվող 250 մլն դոլար վարկի շուրջ տարվող աշխատանքներն անհաջող ավարտ ունեցան¹²³:

1950թ. հոկտեմբերի 19-ի օգնության պայմանագրի համաձայն՝ Իրանի կառավարությունը տարեկան վճարում էր 3.200 դիալ, այսպես կոչված «տեխնիկական առաքելության» գործարարական ծախսերի համար: Ամերիկյան տնտեսական առաքելությունները հնարավորություն ունեին օգտագործելու ոչ միայն ԱՄՆ-ից ստացված միջոցները, այլև օգտվելու տվյալ երկրի բյուջեի միջոցներից: Այդ բաղաբաղկանությունը իրականացվում էր Մերձավոր և Միջին Արևելքի

¹²² Орлов Е.А., Внешняя политика Ирана после второй мировой войны, с. 67.

¹²³ Thomas Lewis V., Frye Richard N., The United States and Turkey and Iran, Massachusetts, 1952, p. 250-251.

օգնություն ստացող բոլոր երկրներում¹²⁴: Ամերիկյան առաքելության աշխատակիցներն ազատված էին մաքսատուրքերից և հարկերից, ինչը բավականին մեծ վնաս էր հասցնում Իրանի զանձարանին: Անտարակույս, առաքելության աշխատակիցները միաժամանակ զբաղվում էին նաև հետախուզական աշխատանքներով: 1952թ. տարածաշրջանում գործող առաքելություններում աշխատում էին շուրջ 980 ամերիկացի մասնագետներ, որոնք, ի դեպ, օգտվում էին դիվանագիտական անձեռնմխելիությունից:

Օգնություն ստացող երկրները պարտավորվում էին Վաշինգտոնին մանրակրկիտ հաշվետվություն տալ իրենց տնտեսության, զինված ուժերի վերաբերյալ, խոչընդոտել ամերիկյան մասնավոր ընկերությունների ազգայնացման գործին, բարենպաստ պայմաններ ստեղծել ԱՄՆ-ի մասնավոր ներդրումների համար: Հատկանշական է, որ այդ ամենով հանդերձ՝ օգնության ֆոնդերը պետք է ծախսվեին միայն ԱՄՆ-ից ապրանքներ գնելու համար¹²⁵:

Հարկ է նշել, որ Միացյալ Նահանգների օգնությունը միայն դրամական տեսքով չէր մտնում Իրան: 1950թ. վերջին ամերիկյան «Այբեկ Հաուսինգ Քորփորեյշն» շինարարական ֆիրման, իրականացրեց Թեհրանի մերձակայքում 200 հանգստյան վիլլաների կառուցման ծրագիրը և պայմանագիր կնքեց Իրանի Ազգային նավթային ընկերության հետ, Աբադանում ևս 114 հանգստյան տուն կառուցելու համար¹²⁶: Ամերիկյան առաքելության աշխատակիցները իրենց գործունեության երեք տարում կառուցեցին 34 ջրհոր՝ ոռոգման համար:

Այդուհանդերձ Մոհամմեդ Ռեզա շահ Փահլավին դժգոհում էր ամերիկյան օգնությունների նվազ չափերից, նշելով, որ այն անբավարար է: 1950թ. նոյեմբերի 29-ին (այլ տվյալներով՝ նոյեմբերի 27-ին), հարցազրույց տալով «Ռեյթեր» գործակալության լրագրողին, նա ասել է, որ ամերիկացիներն անբավարար չափով «գնահատեցին իրանական ժողովրդի բարեկամությունն Ամերիկայի հանդեպ», որ ամերիկյան «օգնությունները գործնական արդյունքներ չեն տվել և դեռ կրում են բարոզական բնույթ: Այդ «օգնությունն» արտահայտվում էր հետևյալ կերպ. երկուսուկես տարվա ընթացքում Իրանն ամերիկյան խորհրդականներին պահելու նպատակով ծախսել էր 3,5 մլն դոլար, փոխարենը ստացել էր միայն զենք, այն էլ հին ու անպետք»¹²⁷:

Շահը դժգոհում էր նաև վարչապետ Ռազմարայի աշխատանքից. «Ռազմարան Միացյալ Նահանգների հետ կնքեց առաջին փոքրածավալ օգնության պայմանագիրը: Այն շատ չէր, - գրում է շահը, - մի քիչ «4-րդ կետի» ծրագրի

¹²⁴ 1951-1952թթ. ամերիկյան հատկացումները Իրանին կազմեցին 2,1 մլն դոլար, մինչդեռ Իրաքը ներդրել էր 16,6 մլն դոլար: ԱՄՆ-ը եզիպտոսին տրամադրել էր 3,4 մլն դոլար, իսկ եզիպտոսը ներդրել էր 4,3 մլն դոլար: Իրանին օգնելու համար նախատեսվել էր 43,7 մլն դոլար, իսկ Իրանը ներդրել էր 16,2 մլն դոլար: Самыловский И.В., Экспансия американского империализма на Ближнем и Среднем Востоке, с. 67-68.

¹²⁵ Боронов Р., Нефть и политика США на Ближнем и Среднем Востоке, Москва, 1977, с. 131.

¹²⁶ Расади А., Иностранный капитал в Иране после Второй мировой войны, Москва, 1972, с. 85.

¹²⁷ Орлов Е.А., Внешняя политика Ирана, с.68, James F. Goode The United States and Iran, p. 76.

գումարն էր, մի փոքր Արտահանման և ներմուծման բանկի փոխառությունն էր, որով չէինք կարող հոգալ մեր ծրագրի իրականացման կարիքները»¹²⁸ (խոսքը վերաբերում է 7-ամյա ծրագրին, -Ի.Գ.): Իսկապես, անբավարար գումարի հետևանքով մի շարք ծրագրերի իրագործումը դադարեցվեց:

Վարչապետ Ռազմարայի կառավարման ժամանակ ԱՄՆ-ի ազդեցությունն Իրանում փոքր-ինչ թուլացավ: Վերջինս վարում էր քաղաքական «հավասարակշռության» քաղաքականություն, այսինքն՝ աշխատում էր թույլ չտալ, որ որևէ մեծ պետություն տիրապետող դիրքեր ձեռք բերի երկրում: Նա հրաժարվեց գործ ուղարկել Կորեա՝ պատերազմում ԱՄՆ-ին աջակցելու: Ժամանակի ընթացքում Ռազմարան սկսեց անհանդուրժողական վերաբերմունք ցուցաբերել ԱՄՆ-ի հանդեպ: Նա արգելեց Թեհրանում «Ամերիկայի ձայն» ռադիոհաղորդման հեռարձակումը¹²⁹: Գալով իշխանության՝ Ռազմարան ամերիկացի մասնագետներին ցածր պահանջեց հեռանալ երկրից: Ավելին, նա հետ կանչեց իրանցի այն բոլոր սպաներին, որոնք գործուղվել էին ԱՄՆ՝ կատարելագործվելու և, վերջապես, Թեհրանում Միացյալ Նահանգների դեսպան Գրեյդիին հայտնեց, որ Իրանն այլևս ամերիկյան օգնության կարիքը չի զգում¹³⁰: 1950թ. նոյեմբերի 4-ին Թեհրանում Ռազմարայի կառավարությունը ԽՍՀՄ-ի ներկայացուցչի հետ ստորագրեց առևտրական համաձայնագիր: Միաժամանակ նոյեմբերի 10-ին քանակ-ցություններ սկսվեցին սահմանային հարցերի շուրջ, իսկ 1950թ. դեկտեմբերի 10-ին մի շարք այլ չլուծված խնդիրների շուրջ խորհրդային և իրանական կառավարությունները համաձայնության հասան: Ռազմարան որոշ չափով կրճատեց սահմանափակումները «Թուդե» կուսակցության նկատմամբ: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ Իրանի վարչապետի այդ խաղը քավական վտանգավոր էր¹³¹: Բացի այդ, նա դեմ էր Իրանի նավթարդյունաբերության ազգայնացմանը, քանի որ գտնում էր, որ չունեն համապատասխան որակավորված մասնագետներ, որոնք ի վիճակի կլինեին կազմակերպել նավթի շահագործման, մշակման աշխատանքները:

1951թ. փետրվարի կեսերին Մեջլիսի նավթային հանձնաժողովը հաստատեց Մոսադեղի նախնական ծրագիրը և առաջարկեց ամբողջովին ազգայնացնել նավթարդյունաբերությունը: Հանձնաժողովի առաջարկը վարչապետ Ռազմարան մերժեց: Ռազմարայի քաղաքական գործունեությունը դուր չէր գալիս ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին ուժերին, որի արդյունքում էլ 1951թ. մարտի 7-ին Թեհրանի կենտրոնական մզկիթում Ազգային ձևակառուցման ընդգրկված ծայրահեղ մուսուլմանական թևի «Ֆեդայան-ն իսլամ» կու-

¹²⁸ Mohammad Reza Pahlavi, *The Shah of Iran, Answer to History*, New York, 1980, p. 83.

¹²⁹ Goode James F., *The United States and Iran*, p. 81.

¹³⁰ Саркисов Е., *Англо-американские противоречия в Иране и их обострение после II мировой войны*. Известия Академия Наук Армянской ССР, N1, 1952, с. 32. Գ.Կ.Թոյան, Պայքար նավթի համար, էջ 186:

¹³¹ Abrahamian E., *Iran Between Two Revolutions*, Princeton, New Jersey, 1983, p. 266:

սակցության հանձնարարությամբ 26-ամյա ատաղձագործը «սրբազան առաքելություն» կատարեց՝ ահաբեկչական ակտ իրագործեց Ռազմարայի նկատմամբ: Երկու շաբաթ անց սպանվեց նաև լուսավորության նախարարը: Խորհրդային մամուլը Ռազմարայի սպանության մեջ քացահայտ մեղադրում էր Միացյալ Նահանգներին¹³²:

Ռազմարայի սպանությունից հետո ԱՄՆ-ի դեմ ծավալվող անբարենպաստ քաղաքականությունն իսկույն կեթ դադարեց: 1951թ. մայիսի 18-ին «Նյու-Յորք Դեյլի Ուորլդեր» թերթը գրեց. «Պետքարտուղարի օգնական Մաքզի այցն Իրան տարօրինակ կերպով զուգադիպեց Ռազմարայի սպանության և Մեջլիսում Իրանի նավթի ազգայնացման որոշման հետ»¹³³: Այդ հոդվածով՝ լրագրողը կարծես վարչապետ Ռազմարայի սպանության հետևում անուղղակի կերպով տեսնում էր ամերիկյան հովանավորությունը: Ռազմարայի սպանությունից հետո, Մեջլիսը 1951 թ. ապրիլի 30-ին քվեարկեց Իրանի նավթարդյունաբերության ազգայնացման օգտին, շահն այն վավերացրեց երկու օր անց:

Ռազմարային վարչապետի պաշտոնում կարճ ժամանակով փոխարինեց Հոսեյն Ալան, որը 1951թ. ապրիլի 27-ին հրաժարական տվեց: 1951թ. մայիսի 1-ին վարչապետ նշանակվեց Մոհամմադ Մոսադեղը¹³⁴, որը վայելում էր ժողովրդի սերն ու հարգանքը և դրան արժանացել էր հիմնականում Մեծ Բրիտանիայի դեմ նավթի ազգայնացման հարցի շուրջ պայքարելու շնորհիվ: Առաջին անգամ Իրանի պատմության մեջ վարչապետը նշանակվեց առանց շահի միջամտության¹³⁵: «1951թ. ապրիլի 28-ին, - գրում է շահը, - ես հնազանդվեցի անխուսափելիին: Ժողովրդական ճնշման ազդեցության տակ վարչապետ նշանակեցի Մոսադեղին»¹³⁶:

1951թ. ամռանը իրանական կողմը քանակություններ էր վարում Միացյալ Նահանգների Արտահանման և ներմուծման բանկի հետ՝ 25 մլն դոլարի օգնություն ստանալու նպատակով: Ընդ որում, օգտվելով Վաշինգտոնի կողմից Իրանին հատկացված ֆինանսական և տեխնիկական օգնության լծակներից, ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչները իրանական կառավարության, բանակի և ոստիկանության մեջ գրավեցին քազմաթիվ կարևորագույն պաշտոններ:

Հատկանշական է, որ ամերիկյան օգնությունների հատկացումներն ամբողջովին էին ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի հիմնական օրենսդրական ակտերում: Դրանք են.

¹³² Lenczowski George, The Middle East in World Affairs, New York, 1956, p. 194

¹³³ Թյուրոմ Գ.Կ., Պաշար նավթի համար, էջ 187:

¹³⁴ Մոհամմեդ Մոսադեղ օս-Սալթանեն ծնվել է 1879թ. հարուստ ֆեոդալի ընտանիքում: Նրա հայրը շուրջ 30 տարի Պարսկաստանի ֆինանսների նախարար էր: Մոսադեղը մորական գծով սերում էր Ղաջարների հարստությունից: Կրթությունը ստացել էր Ֆրանսիայում, Բելգիայում և Եվեյցաբիայում: Իրավագիտության դոկտորի աստիճան ստացել էր Եվեյցաբիայում: 1903թ. ածուսնացել էր արքայադուստր Չիա Սալթանեի հետ: Մինչև վարչապետ դառնալը զբաղեցրել էր ֆինանսների, արդարադատության և արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը:

¹³⁵ محمد جهر فرمانفرمایان و رحسان فرمانفرمایان، خون و نفت، خاطرات یک شاهزاده ایران، تهران، ۱۳۷۸ ص. ۳۱۰

¹³⁶ Mohammad Reza Pahlavi, Answer to History, p. 84.

1. 1950թ. օրենքը՝ «Արտասահմանյան երկրներին օգնության ցուցաբերում», ներառյալ «Թրումենի դոկտրինի 4-րդ կետը»,
2. 1951թ. օրենքը՝ «Անվտանգության համատեղ ապահովում»,
3. 1961թ. օրենքը՝ «Արտասահմանյան երկրներին օգնություն ցուցաբերելու մասին»:

Համաձայն 1951թ. ընդունված «Անվտանգության համատեղ պահպանման» օրենքի՝ 201-րդ բաժինն ԱՄՆ-ի նախագահին լիազորություններ տվեց օգնություն հատկացնել Թուրքիային, Հունաստանին և Իրանին, իսկ 202-րդ բաժնում ասվում էր, որ նախագահը, երբ հարմար գտնի, օգնություն կհատկացնի Մերձավոր և Միջին Արևելքի ցանկացած երկրի, քացի 201-րդ բաժնում հիշատակված երկրներից: Նույն օրենքում նշվում է. «Համաձայն ակտի՝ ռազմական, տնտեսական կամ տեխնիկական ոչ մի օգնություն չի հատկացվի որևէ երկրի՝ նրա ռազմական ուժերի զարգացման նպատակով, եթե նախագահը չգտնի, որ օգնության նման հատկացումները կամրապնդի Միացյալ Նահանգների անվտանգությունը»¹³⁷:

ԱՄՆ-ի նախագահ Հ.Թրումենը կարգադրեց Ազգային անվտանգության խորհրդին ուսումնասիրել Կորեայի իրադարձությունների ազդեցությունը խորհրդային Միության սահմանակից մյուս երկրների վրա: Արևելյան Ասիայի գործերի հրամանատար գեներալ ՄաքՄրթուրը, գտնում էր, որ Իրանը դառնալու է խորհրդային Միության հաջորդ գոհը¹³⁸: Մինչդեռ պաշտոնական Վաշինգտոնը հույս ուներ, թե Իրանը պատկանում է Արևմտյան ճամբարին: Սակայն Միացյալ Նահանգների դեսպանն Իրանում՝ Լոյ Հենդերսոնը նույնպես ահագանգում էր, որ հնարավոր է նաև Իրանն ընկնի խորհրդային վերահսկողության տակ¹³⁹: Այդ գաղափարն էլ բազմիցս շահարկվեց Իրանի շահի կողմից: Նա անընդհատ շեշտում էր Իրանի դիրքի կարևորության մասին, նշում, որ Միացյալ Նահանգների անբավարար օգնության հետևանքով հնարավոր է՝ Իրանն ընկնի հյուսիսային հարևանի ազդեցության տակ: Այս ձևանապարհով Իրանը փորձում էր ստանալ նորանոր վարկեր կամ օգնություններ:

1951թ. հոկտեմբերին, երբ Մ. Մոսադեղն այցելեց Նյու Յորք՝ պաշտպանելու ՄԱԿ-ում իր երկրի տեսակետն ԱԻՆԸ-ի հետ ունեցած վեճի կապակցությամբ, նա ակնկալում էր ստանալ որոշակի օգնություն: Սակայն Միջազգային նավթային կարտելի ձևմամբ ամերիկյան քանկերը հրաժարվեցին Իրանին վարկ տրամադրել: Մոսադեղը որոշեց 120 մլն դոլարի օգնության խնդրանքով դիմել ԱՄՆ-ի կառավարությանը, սակայն վերջինս ևս մերժեց նրա խնդրանքը՝

¹³⁷ Туганова О.Э., Политика США и Англии на Ближнем и Среднем Востоке, Москва, 1960, с. 44. Боронов Р., Нефть и политика США на Ближнем и Среднем Востоке, с. 131.

¹³⁸ Goode James F., The United States and Iran, p. 71.

¹³⁹ Ibid, p. 39.

պատասխանելով, որ Իրանը կարող է մեծ եկամուտներ ստանալ նավթի արտահանումից¹⁴⁰:

Չնայած այս դժվարություններին՝ օրեցօր մեծանում էր վարչապետի հեղինակությունը, ինչը բնավ դուր չէր գալիս շահին, ինչպես նաև ԱՄՆ-ին: Շահին դուր չէր գալիս, քանի որ Մոսադեղի աճող հեղինակությունը ստվեր էր գցում իր վրա: Մոսադեղը հաճախ կրկնում էր այս խոսքերը. «Շահը պետք է թագավորի, ոչ թե կառավարի»: Նա քազվիցս օրինակ էր բերում Մեծ Բրիտանիայի կառավարման համակարգը, նշելով, որ ողջ Անգլիան սիրում է իր թագավորին և թագուհուն այն պատճառով, որ նրանք հեռու են կանգնած քաղաքականությունից: Այդ հանգամանքը նույնպես հուզում էր Միացյալ Նահանգներին. չէ՞ որ Իրանի շահ Մոհամմադ Ռեզա Փահլավին աջակցում էր Միացյալ Նահանգների ազդեցության մեծացմանը Իրանում: Շահը նաև գտնում էր, որ պետք է ԱՄՆ-ից գնել մեծ քանակությամբ արդիական զենք ու զինամթերք, որին դեմ էր Մոսադեղը: Դրանով նա նորից հարվածում էր Միացյալ Նահանգների ծրագրերին: Նա զրկեց շահական պալատը ռազմական, ֆինանսական և քաղաքական ազդեցությունից, միապետության իրավունքները կրճատեց՝ դարձնելով դրանք ձևական: Ավելին, նա ջախջախեց ազնվականներից կազմված ընդդիմությունը, ցրեց Պառլամենտը, իրականացրեց հողային բարեփոխումներ և կոչ արեց ժողովրդին մասնակցելու նոր ընտրություններին: Բացի դրանից, նա ազգայնացրեց ԱՆԸ, իր վերահսկողության տակ առավ Կասպից ծովի ձկնորսությունը, և այսպիսով՝ իր քաղաքականությունն ուղղեց դեպի «բացասական հավասարակշռություն»: Թվում էր, թե Իրանն ասիական մի շարք պետությունների նման նույնպես բռնել էր հանրապետականության, չեզոքության և միջին խավի դիրքերի կայունացման ուղին: 1925 թվականից ի վեր Իրանում այդքան մեծ իշխանություն չէր կենտրոնացվել կառավարության ձեռքում, և շահը երբևէ այդքան փոքր իշխանություն չէր ունեցել¹⁴¹: Եվ դա միակ պատճառը չէր, որ անհանգստացնում էր Վաշինգտոնին: Կարևոր մի խնդիր. վարչապետ Մոսադեղի և կոմունիստական «Թուղե» կուսակցության տեսակետներն առանձին հարցերում, մասնավորապես նավթի ազգայնացման հարցում, կատարելապես համընկնում էին: Միացյալ Նահանգները չէր կարող թույլ տալ ևս մեկ անգամ հորհրդային Միության ազդեցության ուժեղացումն Իրանում:

Առաջին 7-ամյա ծրագիրը, որը իրականացվում էր Իրանի համար խառնակ ժամանակաշրջանում՝ 1949/50-1955/56թթ., չհասավ ակնկալվող հաջողությունների: Դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ ֆինանսավորման զգալի մասը գալիս էր ԱՄՆ-ից ստացած եկամուտներից, սակայն 1951-1953թթ., երբ գրեթե

¹⁴⁰ Алиев С.М., Иран. Очерки новейшей истории, Москва, 1976, с. 207-208. Keddie Nikki R., Modern Iran: roots and results of revolution, pp. 125-126.

¹⁴¹ Abrahamian E., Iran Between Two Revolutions, p. 274.

ամբողջովին դադարեցվեց նալթի շահագործումը, առաջին 7-ամյա ծրագրի իրականացումն անհաջողության մատնվեց:

1951թ. նոյեմբերին ամերիկյան տեխնիկական համագործակցության առաքելության ղեկավար նշանակվեց ԱՄՆ-ի ներքին գործերի նախարարության բարձրաստիճան պաշտոնյա Վիլյամ Էլմո Ռոբինը, որը զբաղեցրեց այդ պաշտոնը մինչև 1955թ.¹⁴²: Նման բարձրաստիճան պաշտոնյայի ներկայությունը խոսում է Իրանի նկատմամբ Միացյալ Նահանգների մեծ հետաքրքրության մասին:

1952թ. հունվարին Թեհրանում ստորագրվեց տեխնիկական համագործակցության մասին ամերիկա-իրանական համաձայնագիր, ըստ որի ԱՄՆ-ը Իրանին 1952թ. հատկացրեց 23 մլն դոլար: Իրանի կառավարությունը պարտավորվում էր ընդունել ամերիկյան տեխնիկական առաքելությունը և այն ճանաչել որպես ԱՄՆ-ի դիվանագիտական առաքելության մի մասը¹⁴³: Առաքելության բաժանմունքներ բացվեցին Թավրիզում, Ռեշտում, Մաշհադում, Քերմանշահում, Սպահանում, Շիրազում, Ահվազում և Քերմանում: 1952թ. հունիսի տվյալների համաձայն՝ առաքելության անդամների թիվը անցնում էր 120 մարդու:

1952թ. առաքելության օգնության ֆոնդը պետք է ծախսվեր տնտեսական կարիքների համար, սակայն դրա՝ ավելի քան 1 մլն դոլարը հատկացվեց ԱՄՆ-ից նավահանգիստների և օդանավակայանների համար սարքավորումներ գնելուն, 3 մլն դոլար՝ ռազմավարական նշանակություն ունեցող ճանապարհներ կառուցելուն, ավիալուսանկարման և ժանդարմերիայի պահակակետերի կառուցման համար: Այդ ամենն, անխոս, անհրաժեշտ էր Իրանին, սակայն կարծում ենք առաջնային բնույթ չէր կրում: Փոխարենը օգնության լուրջ կարիք ուներ սցիալ-տնտեսական ոլորտը:

Այդ համաձայնագիրը, սակայն, դեռ միայն սկիզբն էր. Իրանի դռները բացվեցին, և ամերիկյան կապիտալը ներխուժեց երկիր: 1952թ. հունվարին ԱՄՆ-ի նախկին պետքարտուղար Դ.Աչեսոնը հայտարարեց, որ «4-րդ կեսի ծրագիրը կբացի անդրծովյան շուկաների և հումքի աղբյուրների դռները»¹⁴⁴: Որպես կանոն, պարտք ստացած երկիրը պարտավորվում էր պայմանավորված ժամկետում ոչ միայն վերադարձնել գումարը՝ տարեկան համաձայնեցված տոկոսներով, այլ նաև այն ծախսել պարտք տվող երկրի թելադրանքով, հատուկ առաքելությունների հսկողությամբ և ստուգմամբ:

Այսպիսով, հետպատերազմյան ժամանակաշրջանից մինչև 1954թ. ներառյալ, ԱՄՆ-ի օգնությունը Իրանին ուներ հետևյալ տեսքը (մլն դոլար)՝

1. Պարտքեր և նպաստներ	46,6
2. «Չորրորդ կեսի» շրջանակներում հատկացումներ	72,2
3. Ռազմական օգնություն (սկսած 1947թ.)	175

¹⁴² Арабаджян А.З., Экономическая экспансия американского империализма в Иране, Политика США на Ближнем и Среднем Востоке (США и страны СЕНТО), с. 231.

¹⁴³ Дорошенко Е., Иран, Специальный бюллетень, N12/103/, М. 1969, с.42-43.

¹⁴⁴ Правда 4.08.1952.

4. Անհապաղ օգնություն	45
Ընդամենը	338,8

Հատկանշական է, որ «Բրիթիշ Յունայթեդ Փրես»-ի՝ Մերձավոր Արևելքի թղթակիցը, հենվելով հետպատերազմյան իրադարձությունների վրա, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում ամերիկյան ներթափանցումը բնութագրելիս ընդգծում է հիմնականում հինգ ձև.

1. Մերձավոր և Միջին Արևելքում մինչ այդ գործող ամերիկյան նավթային ընկերությունները, պատերազմից հետո ավելացնելով իրենց կապիտալ ներդրումները, տարածում և ընդլայնում են իրենց գործունեությունը ու փորձում են ավելի մեծ դեր խաղալ այդ երկրների տնտեսության մեջ:
2. Ամերիկյան Արտահանման և ներմուծման բանկը, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներին հատկացնելով խոշոր վարկեր, նպաստում է ամերիկյան կապիտալի ներթափանցմանը տարածաշրջան:
3. Պետդեպարտամենտը յուրաքանչյուր առիթով միջամտում է այդ երկրներում գործող ամերիկյան առևտրականների օգտին:
4. Ամերիկյան օդային տրանսպորտի ընկերություններն այս երկրների վրայով նորանոր ուղիներ են հաստատում:
5. Եվ վերջապես, ամերիկյան ծովային տրանսպորտի ընկերությունները Միջերկրական ու Կարմիր ծովերում, ինչպես նաև Հնդկական օվկիանոսում ու Պարսից ծոցում նոր բազաներ են ստեղծում¹⁴⁵:

Իսկ Անգլիացի հետազոտող Ջ.Ուայթը ԱՄՆ-ի օգնությունը որակում է հետևյալ կերպ. «50-ական թվականների սկզբներին ԱՄՆ-ի քաղաքականությունն Ասիական երկրներին օգնություն հատկացնելու գործում փաստորեն անբաժանելի էր քաղաքական ռազմավարությունից: ԱՄՆ-ը դաշնակիցներ էր փնտրում կոմունիստական բլոկի հարավային ասիանների մոտ և աջակցում էր նրանց զգալի օգնություններով»¹⁴⁶: Մենք լիովին կհսում ենք վերջին տեսակետը:

1952–53թթ. չստանալով ակնկալվող ամերիկյան օգնությունները՝ վարչապետ Մուսադեղը ջանում էր փոխարենը մեծացնել իր իրավունքների շրջանակը, կարծելով, որ այդպես կկարողանա Իրանը պահել իր վերահսկողության տակ: Նա շահից պահանջեց, որ իրեն շնորհի ռազմական ուժերի նախարարի լիազորությունները, սակայն Մոհամմեդ Ռեզա Փահլավին մերժեց նրա հայցը, գիտակցելով, որ հակառակ դեպքում կնպաստի Մուսադեղի ազդեցության մեծացմանը: «Վերջին իրադարձությունների ընթացքում ևս եկա այն եզրակացության,–նշում է Մոհամմեդ Մուսադեղը,– որ իմ ազգային առաքելությունը շարունակելու համար պետք է ինձ վստահեն ռազմական ուժերի նախարարի պաշտոնը: Քանի որ Նորին Մեծությունը մերժեց իմ խնդրանքը, ես պետք է հրաժարվեմ և թույլ տամ արքայական վստահությանն արժանացած մեկ ուրիշին ձևա-

¹⁴⁵ Թրյան Գ.Կ., Պայքար նավթի համար, էջ 179–180:

¹⁴⁶ Боронов Р., Нефть и политика США на Ближнем и Среднем Востоке, Москва, 1977, с.130–131.

վորել նոր կառավարություն և իրականացնել Նորին Մեծության քաղաքականությունը: Ներկա իրավիճակում Իրանի ժողովրդի կողմից սկսվել է մի պայքար, որը չի կարող ավարտվել հաղթանակով»¹⁴⁷:

Մոհամմադ Ռեզա շահը, քնականաբար, չէր պատրաստվում մեծացնել վարչապետի լիազորությունները, և այդ պայմաններում Մոսադեղը հրաժարական տվեց: 1952թ. հուլիսի 17–ին Իրանի վարչապետ նշանակվեց փորձառու քաղաքագետ, մի քանի անգամ վարչապետի պաշտոնը զբաղեցրած Ահմադ Ղավամ օս–Սալթանեն¹⁴⁸: Անգլիացի դիվանագետները հույսով լցվեցին նոր վարչապետի նշանակման կապակցությամբ, սակայն նա այդ պաշտոնում մնաց ընդամենը մի քանի օր: Իրանի փողոցները հեղեղվեցին Մոսադեղի կողմնակիցներով, որոնք շահից պահանջում էին Մոսադեղին տալ իր հայցած լիազորությունները: Շահը, ժողովրդական գանգվածների ճնշմամբ, Մոսադեղին վերականգնեց վարչապետի պաշտոնում և նրան շնորհեց հայցած լիազորությունները: Մոսադեղի հեղինակությունը օր օրի ավելի էր մեծանում, և մեկը մյուսի նտևից նա շահից վերցնում էր նոր իրավունքներ: Մինչև 1953թ. մայիսը շահը փաստորեն զրկվեց այն բոլոր իրավունքներից, որոնք նա ձեռք էր բերել 1941 թվականին: Մոսադեղը հաճախ ծանր պայքարի մեջ էր մտնում սպայական կազմի հետ: Նա Ռազմական նախարարությունը վերանվանեց Անվտանգության նախարարություն, ռազմական բյուջեն կրճատեց 15%–ով և հայտարարեց, որ երկիրն ապագայում կգնի միայն անվտանգության համար անհրաժեշտ սարքավորումներ¹⁴⁹:

Մոսադեղի և շահի միջև առկա գլխավոր խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Մոսադեղը ջանում էր քանակի նկատմամբ վերահսկողությունը վերցնել իր ձեռքը: Բանակը մեծապես համակիր էր շահին և գտնվում էր ամերիկյան խորհրդատուների ազդեցության տակ: Իհարկե քանակի մի շարք հրամանատարներ համակիր էին Մոսադեղին, սակայն այն մնում էր Մոսադեղի կողմից իրավիճակի վերահսկողության ամենաթույլ օղակը: Իր վարչապետության շրջանում Մոսադեղն աշխատում էր շահի իշխանությունը համարժեք դարձնել 1906–1907 թվականներին ընդունած սահմանադրությանը, չնայած նա հաջողության հասավ մի շարք ոլորտներում, սակայն ամբողջապես չկարողացավ այն իրականացնել քանակում¹⁵⁰:

Շուտով Իրանի տնտեսական դրությունն այնքան վատացավ, որ կառավարությունն ի վիճակի չէր նույնիսկ պետական ծառայողներին աշխատավարձ վճարել:

ԱՆՆԸ–ի բանվորները և ծառայողները մատնված էին անգործության, Իրանի բյուջեն չէր համարվում նավթից ստացվող շահույթներով: Չկային նաև անհրաժեշտ ամերիկյան օգնությունները: Գնալ գիջման Անգլիայի հետ՝ Մոսադեղը

¹⁴⁷ Mossadegh Out as Premier; Ghavam to Take Iran Helm, July 18, 1952, <http://www.nytimes.com/library/world/mideast/071852iran-ghavam.html>

¹⁴⁸ Ղավամը 11 անգամ զբաղեցրել է վարչապետի պաշտոնը:

¹⁴⁹ Abrahamian E., Iran Between Two Revolutions, p. 273.

¹⁵⁰ Keddie Nikki R., Modern Iran: roots and results of revolution, p. 133.

չէր կարող, քանզի նա շատ հեռու էր գնացել իր քաղաքականությամբ: Համագործակցել սոցիալիստական երկրների հետ նա նույնպես չէր կարող, քանզի Միացյալ Նահանգները բազմիցս սպառնացել էր, թե այդ դեպքում այլևս ոչ մի օգնություն չի հատկացնի Իրանին, և դրանից հետո Մոսադեղն անգամ մտածել չէր ուզում խնդիրների լուծման այդպիսի տարրերակի մասին: Չմոռանանք նաև, որ 20-րդ դարի կեսերին ողջ աշխարհը սարսափում էր Խորհրդային Միության հետ համագործակցելուց, կարծելով, որ այդ դեպքում իրենց երկրներում, խորհրդային կառավարության ջանքերով, գլուխ կբարձրացնեն կոմունիստական ուժերը: Հենց այս պայմաններում էլ ԱՄՆ-ի նորընտիր նախագահ Դ.Էյզենհաուերը Իրանի կառավարությանը հասկացրեց, որ եթե չլուծեն նավթի հետ կապված իրենց տարաձայնություններն Անգլիայի հետ, ԱՄՆ-ն Իրանին հասանելիք օգնությունը կկրճատի: Իսկ այն, որ դա լրկ սպառնալիք չէր, այլ լիակատար շանտաժ, վկայում է շահը՝ գրելով. «Ինչևէ, 1331-32թթ. (1952-53) Ամերիկայի օգնությունների մակարդակը իջավ 22,1 դոլարի»¹⁵¹:

1953թ. մայիսի 28-ին Մոսադեղը կրկին օգնության խնդրանքով դիմեց ԱՄՆ-ի նախագահին. «Իմ ուղերձից մի քանի ամիս հետո էլ, Իրանի ժողովուրդը ֆինանսական դժվարություններ է զգում և պայքարում է նախկին նավթային ընկերության քաղաքական խարդավանքների և անգլիական կառավարության դեմ... Նրանք օգտագործում են քարոզչության և դիվանագիտության բոլոր միջոցները, որպեսզի անօրինական խոչընդոտներ ստեղծեն Իրանի նավթի վաճառքի ճանապարհին... Չնայած մենք հույս ունենք, որ Ձերդ գերազանցության կառավարման ժամանակ Իրանին կհատկացվեր առավել ուշադրություն, ցավոք սրտի, ամերիկյան դիրքորոշման մեջ որևէ փոփոխություն դեռ չի նկատվում: Այժմ Իրանի պետությունը տնտեսական և քաղաքական դժվարություններ ունի: Եթե հանդուրժեք իրադարձությունների նմանօրինակ շարունակումը, ելնելով միջազգային տեսակետից՝ կարող են առաջանալ նաև լուրջ հետևանքներ: Իրանը հույս ունի, որ ամերիկյան կառավարության աջակցությամբ իրանական նավթի վաճառքի առաջ ստեղծված խոչընդոտները կարելի է չեզոքացնել: Իսկ եթե ամերիկյան կառավարությունը ի գորտու չէ չեզոքացնել նման խոչընդոտները, ապա նա կարող է Իրանին արդյունավետ տնտեսական օգնություն ցուցաբերել, որպեսզի հնարավորություն տա վերջինիս օգտագործելու իր մյուս օգտակար հանածոները: Բացի նավթից Իրանի տրամադրության տակ կան մի շարք այլ բնական հանածոներ: Այդ ռեսուրսների շահագործումը կլուծի առկա խնդիրը: Սակայն այն հնարավոր չէ առանց տնտեսական օգնության:

Վերջում նա կոչ նմ անում Ձերդ գերազանցությանը կարելից և գթասիրտ վերաբերմունք ցուցաբերել Իրանի ներկա վտանգավոր իրավիճակին»¹⁵²: Նախագահ Էյզենհաուերը պատասխանեց միայն 43 օր հետո, այն էլ մերժումով:

¹⁵¹ Մոհամմադ Ռեզա Շահ Փաիլավի, Առաքելություն հայրենիքիս համար, Թեհրան, 1973, էջ 201:

¹⁵² St u Черноусов М., Тогда в Тегеране, Новое Время, N4, 1980, с. 28.

Հարկ ենք համարում ամբողջովին ներկայացնել Դ.Դ Էյզենհաուերի պատասխանը. «Իրանի և Միացյալ Թագավորության անընդունակությունը՝ հասնելու փոխհատուցման վերաբերյալ համաձայնության, խոչընդոտում է Իրանին Միացյալ Նահանգների օգնություն տրամադրելու ջանքերին: Միացյալ Նահանգներում տարածված կարծիքի համաձայն՝ նույնիսկ Ամերիկայի քաղաքացիների շրջանում, որոնք խորապես կարեկցում են Իրանին և բարեկամ իրանական ժողովրդին, այն կարծիքն է իշխում, որ անարդարացի կլինի ամերիկացի հարկատուների հանդեպ, եթե Միացյալ Նահանգների կառավարությունը Իրանին հատկացնի զգալի տնտեսական օգնություն: Չէ՞ որ Իրանը կարող է օգտվել վաճառված նավթի և նավթամթերքի գումարներից, եթե փոխհատուցման հարցում հասնելին խելամիտ համաձայնության, որի արդյունքում կվերականգնվեր Իրանի նավթի վաճառքը մեծ չափերով: Նմանապես, ամերիկյան քաղաքացիական քաղաքացիներ լրջորեն կընդդիմանան Միացյալ Նահանգների կառավարությանը իրանական նավթի գնման հարցում՝ նավթային այսպիսի անհավասարակշիռ խնդրի ժամանակ... Ես շատ լավ հասկանում եմ, որ Իրանի կառավարությունը պետք է ինքը որոշի՝ ինչպիսի ներքին և արտաքին քաղաքականություն է ձեռնտու ողջ Իրանին և իրանցիներին: Գրածիցս չպետք է եզրակացնեք, թե ես փորձում եմ խորհուրդ տալ Իրանի կառավարությանը, թե որ քաղաքականությունն է իր շահերին համընկնում»: Հետագայում իր հիշողություններում Դ.Էյզենհաուերը, հիշատակելով այդ ժամանակաշրջանը, գրում է. «Մոսադեղին փորձանքից փրկելու համար ես հրաժարվեցի ներդնել հավելյալ ամերիկյան փող մի երկրում, որտեղ տիրում էր անկարգություն»¹⁵³: Էյզենհաուերը իսկապես չէր փորձում խորհուրդ տալ, նա որոշել էր գործել:

1953թ. անգլո-ամերիկյան դիվանագետների հանդիպումների գլխավոր թեման այն էր, որ եթե Մոհամմեդ Մոսադեղի հակաշահական վարչակազմը մնա կառավարության գլուխ, «Խորհրդային Միությունը և Իրանի կոմունիստները իրենց ձեռքը կվերցնեն երկիրը: Միացյալ Նահանգների նախագահ Էյզենհաուերը, որը «համակված էր կոմունիստական Իրանի ստեղծման սարսափով», համաձայնեց Մոսադեղին հեռացնել իշխանությունից»¹⁵⁴:

1953թ. Մոսադեղի հավատարիմ դաշնակիցները հեռացան նրանից: Հակամոսադեղյան ալիքը մեծացավ, երբ նա հակաշահական քաղաքականություն վարեց, այն դուր չեկավ ոչ միայն Մեջլիսի պատգամավորների մեծ մասին, այլ նաև Ազգային ձակաոտի ղեկավար անձանց, որոնց հետ ժամանակի ընթացքում Մոսադեղը դադարեց խորհրդակցել: Սակայն սա ամենը չէր: Գլխավոր խնդիրն այն էր, որ 1952թ. աշնանը, երբ և՛ Անգլիան և՛ ԱՄՆ-ը հրաժարվեցին Մոսադեղի կառավարության հետ հետագա քանկություններից, ակնհայտ դարձավ, որ նա չի

¹⁵³ Черноусов М., Тогда в Тегеране, Новое Время, N4, 1980, с.28–30.

¹⁵⁴ Сергеев Ф.М., Роль ЦРУ в свержении правительства Мосаддыка в 1953г., Документальные очерки, Новая и новейшая история, N4, М, 1979, с.119.

կարող դուրս բերել նավթային խնդիրն անելանելի դրությունից: ԱՄՆ-ը հարկ չհամարեց օգնություն հատկացնել Իրանին այդ ծանր պայմաններում, իսկ Մեծ Բրիտանիան թույլ չտվեց Իրանին վաճառել իր երկրի սեփականությունը, և նրանք համատեղ իրականացրին հեղաշրջում ու մեկընդմիջտ ձերբազատվեցին Մոսադեղից: Դրանից հետո Միացյալ Նահանգները մեծածավալ օգնություն հատկացրեց Իրանին: Հարկ է նշել, որ 1954թ. Խուզիտանի նավթի շահագործման համար ամերիկյան գործարարների ստացած իրավունքը, իրավամբ, ԱՄՆ-ի լավագույն նվաճումն էր՝ Իրանին հատկացրած օգնության դիմաց:

Այդ ամենով հանդերձ, հարկ է նշել, որ Միացյալ Նահանգների օգնությունները, որքան էլ որ շահադիտական լինեին և իրենց ազգային նպատակները իրականացնելու համար տրվեին Իրանին, այնուամենայնիվ, այդ օգնությունները մեծ ներդրում ունեցան Իրանի տնտեսության, ռազմական ուժերի զարգացման գործում:

ՄԻԱՅՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ԱՆԳՆՈՒՐԱՆԱԿԱՆ ՆԱՎԹԱՅԻՆ ՎԵՃԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Իրանա-ամերիկյան հարաբերությունների երկրորդ դրսևորումը տեղի ունեցավ 1950-1953թթ. Անգլո-իրանական նավթային ընկերության և Իրանի կառավարության միջև առաջացած լարվածության ժամանակ, երբ ԱՄՆ-ը հանդես եկավ միջնորդի դերով: Հայտնի է, որ դիմելով տարբեր միջոցների՝ Միացյալ Նահանգները երկար ժամանակ պայքարում էր Իրանի նավթին տիրելու համար: Խոսելով Իրանի «սև ոսկու» մասին՝ չենք կարող չանդրադառնալ դրա նախապատմությանը, ինչպես նաև անհրաժեշտ է որոշ մանրամասներ ներկայացնել այն ժամանակվա իրավիճակի վերաբերյալ:

Պապոնական ակնարկ նավթի հայտնաբերման և դրա կարևորության շուրջ

Իրանի հարավարևմտյան շրջանում նավթային շերտերի գոյության մասին առաջին անգամ 1855թ. հիշատակել է երկրաբան Վ.Կ.Լոֆտուսը: Հետագայում՝ 1901թ. մայիսի 28-ին, անգլիացի գործարար Վիլիամ Դ'Արսիին հաջողվում է Իրանի շահ Մոզաֆֆեր եղ Դինից համաձայնություն ստանալ երկրի՝ տարածքի ⁵/₆ մասում նավթի հետազոտման աշխատանքներ կատարելու համար¹⁵⁵: Նավթ հայտնաբերելու դեպքում նա իրավունք էր ստանալու շահագործել այդ տարածքի հանածոները 50 տարով՝ մինչև 1951թ. մայիսի 28-ը: Յոթ տարի անց Մեսզեդե-Մուլեյմանում՝ Պարսից ծոցից 200 կիլոմետր հեռավորության վրա, հայտնաբերվեցին նավթի առեղի պաշարներ: Նավթի հայտնաբերումից հետո քա-

¹⁵⁵ O'Коннор, Империя нефти, Москва, 1958, с. 364.

վականին մեծացավ Իրանի նկատմամբ հետաքրքրությունը: Շահի տված կոնցեսիայի դիմաց գործարար մարդիկ Դ՛Արսիին առաջարկում էին մեծ գումարներ: Սակայն նա հրաժարվեց վաճառել այն և հայտարարեց, որ իր նպատակն է այդ կոնցեսիայի միջոցով դուռ բացել կաթոլիկ միսիոներների առջև՝ պարսիկներին և արաբներին քրիստոնյա դարձնելու համար: Այս մասին Դ՛Արսին պատմեց Միդնեի Ջորջ Ռեկլ անունով մի «եկեղեցականի», ով իրականում Ինթելիջենս սերվիսի գործակալ էր: Նա խորամանկությամբ կարողացավ ձեռք բերել այդ կոնցեսիան¹⁵⁶ և հանձնել այն Մեծ Բրիտանիայի կառավարությանը: Դրա շնորհիվ ձևավորվեց Անգլո-պարսկական նավթային ընկերությունը (1935թ-ից՝ Անգլո-իրանական նավթային ընկերություն, այսուհետ՝ ԱԻՆԸ), որը, չնայած անվանը, ամբողջությամբ գտնվում էր անգլիացիների ձեռքում: ԱԻՆԸ-ն աշխարհի հզորագույն նավթային ընկերություններից մեկն էր:

1914թ. Անգլիական ռազմական նավատորմն անցավ մոտորային շարժիչների օգտագործմանը. քնականաբար անհրաժեշտ էր համապատասխան վառելանյութ: Ռազմածովային նախարար Ուինստոն Չերչիլի առաջարկով քրիտանական կառավարությունը 1914թ. ձեռք է բերում Անգլո-պարսկական նավթային ընկերության բաժնեթղթերի 52,5 %-ը՝ դրա համար վճարելով ընդամենը 2 մլն ֆունտ ստեռլինգ: Միաժամանակ բարձրացնում է ընկերության կապիտալը՝ հասցնելով այն 4,5 մլն ֆունտ ստեռլինգի, որի 22%-ը պատկանում էր Բիրմա Օյլ Բոնիֆանիին, իսկ մնացածը՝ տարբեր գործարարների¹⁵⁷:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը ցույց տվեց նավթի ռազմավարական և տնտեսական կարևորությունը: Այդ պատճառով էլ դեռ պատերազմի ժամանակ և դրա ավարտից անմիջապես հետո էլ հզոր տերությունների մենաշնորհային ընկերությունները դաժան պայքար սկսեցին նոր նավթահանքեր և դրանք իրացնելու շուկաներ ձեռք բերելու համար:

ԱԻՆԸ-ն ուներ 59 դուստր ձեռնարկություններ, որոնք տեղաբաշխված էին Իրաքում, Բուվեյթում, Եգիպտոսում և այլուր: Այն միավորում և վերահսկում էր չորս նավթ արտահանող, չորս տրանսպորտային ընկերություն, չորս նավթագտարան և նավթի քաշիման ու վաճառքի 19 ընկերություն: ԱԻՆԸ-ն ուներ իր սեփական օդակայանները և վայրէջքի հրապարակները, իր ռադիոկայանները, երկաթուղիները, նավահանգիստները, իսկ Խուզիստանում՝ դատատուրկանական ապարատ: Ընկերությունն Իրանում ազատված էր մաքսատուրքերից և եկամտահարկերի վճարումից: Կարելի է ասել ԱԻՆԸ-ը պետություն էր պետության ներսում: ԱԻՆԸ-ի տրամադրության տակ կային ջրհորներ և խմելու ջրով լի ջրամբարներ, իրանցիներին թույլ չէր տրվում այնտեղից ջուր վերցնել նույնիսկ սաստիկ երաշտի ժամանակ: ԱԻՆԸ-ն իր տրամադրության տակ ուներ տներ, կինոթատրոն, խորտկարաններ, խանութներ: Նույնիսկ Աբադանի շուրջը

¹⁵⁶ Новое Время, N 2, 1980, с. 29.

¹⁵⁷ Թրյան Յ.Կ., Պայքար նավթի համար, էջ 57:

3-4 կմ շառավղով դաշտը ԱԻՆԸ-ի սեփականությունն էր, որտեղ միզ և քան-
ջարեղեն էին աճեցնում և վաճառում միայն ընկերության խանութներում¹⁵⁸:

250,000 կմ² կոնցեսիոն տարածք ունենալով երկրի հարավային մասում՝
ԱԻՆԸ շահագործում էր ավելի քան 300 նավթային աշտարակ, և հանդիսանում
էր Աքադանի նավթավերամշակման խոշոր գործարանի սեփականատերը: Այդ
ձեռնարկությունում աշխատում էր ավելի քան 100 հազ. մարդ¹⁵⁹:

Կես դարի ընթացքում ԱԻՆԸ, ամենահամեստ հաշվարկներով, Անգլիային
տվել է 700-800 միլիոն ֆունտ ստեռլինգ եկամուտ: Միայն անգլիական կառա-
վարությանը վճարված հարկը 3 անգամ գերազանցում էր Իրանի հատկացում-
ներին: 1914թ-ից մինչև 1950թ. ընկերությունն Իրանից արտահանել է 324 մի-
լիոն տոննա նավթ¹⁶⁰:

Աքադանի նավթամշակման գործարանները նշանավոր էին նաև նրանով,
որ այնտեղ հնարավոր էր մշակել նավթի բոլոր թորամասերը, մինչդեռ նավ-
թամշակման նման համալիր գործարանները հազվապես էին այդ ժամանա-
կաշրջանում: Նավթամշակման գործարաններին կից կար նավթաբարձման խո-
շոր նավահանգիստ¹⁶¹: Իրանի գրեթե բոլոր նավթավայրերը Աքադանի նավ-
թամշակման համակարգի հետ կապված էին նավթամուղային խոշոր ցանցով,
որն ուներ 2300 կիլոմետր ընդհանուր երկարություն:

Բացի այդ, ինչպես Իրանը, այնպես էլ Մերձավոր և Միջին Արևելքի մյուս
երկրները մոտ են գտնվում եվրոպական շուկային, և նավթի տեղափոխման
ծախսերը մեծ չեն լինում: Փոքր էր նաև ռիսկային գործոնը նավթի հետախուզա-
կան աշխատանքներում, որը սովորաբար պսակվում էր նոր, առավել հարուստ
հանքավայրերի հայտնաբերումով: Վերոհիշյալ տարածաշրջանում աշխատուժը
բավականին էժան էր: Մեկ բարել մերձավորարևելյան նավթի արտահանման
համար արտադրական ծախսերը կազմում էր միջինը 0,08-0,15 դոլար, մինչդեռ
Միացյալ Նահանգներում՝ 1,5 դոլար¹⁶²: Իրանում և առհասարակ Մերձավոր ու
Միջին Արևելքի երկրներում նավթաշերտերը համեմատաբար ավելի մոտ են
գտնվում երկրի մակերևույթին, քան այլ երկրներում: Այդ է պատճառը, որ այս
շրջաններում հորատման և շահագործման ծախսերը համեմատաբար փոքր են,
քնականաբար եկամուտը՝ մեծ: Իրանի նավթը թեթև տեսակի է: Նրա տեսակա-
րար կշիռը տատանվում է 2,813-ի և 0,865-ի միջև¹⁶³: Նավթը մշակվում էր տե-
ղում՝ Աքադանում: Այս ամենից հետո պարզ է դառնում անզու-ամերիկյան
նավթային մագնատների սուր պայքարի պատճառները Իրանի նավթի համար:

¹⁵⁸ Алиев С.М., Иран.: Очерки новейшей истории, с. 171. Нишанов М. "Антиимпериалистическое движение в Иране (1951-1953)". Ташкент, 1973, с. 11-12.

¹⁵⁹ Новая и новейшая история, N4, М, 1979, с. 115.

¹⁶⁰ Черноусов М., Тогда в Тегеране, Новое Время, N2, 1980, с.29.

¹⁶¹ Թրյան Չ.Կ., Պայքար նավթի համար, էջ 54-55:

¹⁶² Боронов Р., Нефть и политика США на Ближнем и Среднем Востоке. с 62.

¹⁶³ Թրյան Չ.Կ., Պայքար նավթի համար, էջ 53:

Հարկ է նշել, որ ԱՄՆ-ը Իրանի նավթի համար պայքարը սկսել էր ավելի վաղ, դեռ 1921թ. նոյեմբերի 22-ին, երբ Իրանի Մեջլիսը վավերացրեց ամերիկյան «Ստանդարտ օյլ» ընկերությանը տված կոնցեսիայի օրինագիծը, ըստ որի՝ նրան թույլ էին տալիս շահագործել երկրի հյուսիսային նահանգների նավթի պաշարները: «Ստանդարտ օյլ»-ը իրավունք ստացավ 50 տարի ժամկետով նավթամթերք արդյունահանել Ատրպատական, Գիլյան, Մազանդարան, Աստրաբադ և Խորասան նահանգներից: Իրանի կառավարության հատկացումը պետք է կազմեր ընկերության մաքուր եկամտի շուրջ 10%-ը: Ընկերությունն իրավունք չուներ կոնցեսիան վաճառել, ինչպես նաև փայտեր լինել այլ ընկերության: Խորհրդային կառավարությունը բողոքեց «Ստանդարտ օյլ»-ին շնորհած կոնցեսիայի դեմ: Քանի որ այն հակասում էր ոչ վաղ անցյալում կնքված Խորհրդա-իրանական այն պայմանագրին, ըստ որի՝ Իրանի կառավարությունը պարտավորվում էր Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից Իրանին վերադարձրած կոնցեսիան և գույքը չհանձնել որևէ երրորդ պետության կամ նրա քաղաքացիներին:

Շուտով ԱՄՆ ժամանեց ԱՆԼԸ-ի ղեկավարներից Ջոն Քեդմենը, ով «Ստանդարտ օյլ»-ի ներկայացուցիչների հետ պայմանավորվածություն ձևեց բերեց, ըստ որի՝ ամերիկացիներն ԱՆԼԸ-ին գիջում էին հյուսիսիրանյան նավթի կոնցեսիայի բաժնեթղթերի կեսը: Փոխարենը Անգլիան խոստանում էր ամերիկացիներին տրամադրել Պաղեստինի և Միջագետքի նավթային պաշարների շահագործման իրավունքը: Առաջին հայացքից պայմանները պետք է որ շահավետ լինեին Միացյալ Նահանգների և հատկապես «Ստանդարտ օյլ»-ի համար: 1922թ. փետրվարին «Ստանդարտ օյլ»-ը Իրանի կառավարությանը պաշտոնապես հայտնեց երկրի հյուսիսային նահանգների նավթի պաշարները ԱՆԼԸ-ի հետ հավասար սկզբունքներով շահագործելու՝ իր որոշման մասին: Ի պատասխան դրան՝ 1922թ. մարտի սկզբին Իրանի կառավարությունը չնչույև հայտարարեց ամերիկյան կոնցեսիան, «Ստանդարտ օյլ»-ի հետ կնքած պայմանագրի 5-րդ կետի հիմնավորմամբ, որն արգելում էր վերջինիս գործընկեր վերցնել առանց Իրանի Մեջլիսի համաձայնության¹⁶⁴: Ահա այսպես ձախողվեց ԱՄՆ-ի երկար տարիների կատարած աշխատանքը. կրկին շահող կողմ հանդիսացավ Անգլիան, քանզի նորից պահպանեց իր մենաշնորհային դիրքը Իրանում՝ չեզոքացնելով իրանական նավթին տիրելու ամերիկյան հերթական փորձը:

Հասարակական կարծիքի ճնշման տակ Իրանի կառավարությունը 1932թ. պահանջեց վերանայել ԱՆԼԸ-ի կոնցեսիոն պայմանները: Նշենք, որ 1909թ-ից մինչև 1932թ., ԱՆԼԸ-ի մաքուր եկամուտը կազմել էր 171 մլն ֆունտ ստեռլինգ, իսկ Իրանի կառավարությունը ստացել էր ընդամենը 11 մլն ֆունտ ստեռլինգ, այսինքն՝ նախատեսված 16%-ի փոխարեն՝ ընդամենը 6%¹⁶⁵: Բացի այդ բավական ծանր էին հասարակ նավթագործների աշխատանքային պայմանները:

¹⁶⁴ Абдуллаев З.З., Начало экспансии США в Иране, с.57.

¹⁶⁵ Новая и новейшая история, N4, 1979, с.114.

Այդ ամենից հետո դրությունը սրվում է և ժողովուրդը կառավարությունից պահանջում է դիմել առավել կտրուկ միջոցների: Ռեզա շահի կառավարությունը հարցը հասցնում է Ազգերի լիգա: Վերջապես, երկար դիմադրելուց հետո, Ազգերի լիգայի ճնշմամբ և Պարսից ծոց փոխադրված անգլիական ռազմանավերի թնդանոթների սպառնալիքի ներքո Ռեզա շահի կառավարությունը տեղի է տալիս: 1933թ. ապրիլի 29-ին ստորագրվում է նոր պայմանագիր՝ Իրանի համար «նպաստավոր» պայմաններով¹⁶⁶:

ԱՄՆ-ը չէր կարող երկար ժամանակ երկրորդական դերում մնալ և հանդուրժել Մեծ Բրիտանիայի գերակայության փաստը Մերձավոր և Միջին Արևելքի մի շարք նավթառատ երկրներում: 1932թ. ԱՄՆԸ-ի տարածքների սահմանափակումը մեծ հույս ներշնչեց ամերիկյան նավթային խոշոր տրեստներին:

1937թ. ԱՄՆ-ի նավթային ընկերությունները կրկին փորձեցին ձեռք բերել Իրանի հյուսիսային շրջանների նավթը: «Ամիրանիան Օյլ Քոմփանիին»¹⁶⁷ հաջողվել էր կոնցեսիա ձեռք բերել Իրանի հյուսիս-արևելքից մինչև Կասպից ծովի հարավ-արևելք տարածվող նավթային շրջանների նկատմամբ: «Ամիրանիան Օյլ Քոմփանիին» կոնցեսիայի ժամկետը 60 տարի էր: Սակայն Մեծ Բրիտանիայի ճնշման ներքո Իրանի Մեջլիսը չվավերացրեց կնքված պայմանագիրը: Ամերիկացիները 1943թ. ևս մեկ անգամ փորձ կատարեցին տիրանալու իրանական նավթին: Բրիտանացիները «Ռոյալ Դատչ Շելլ» ընկերության քողի տակ և երկու ամերիկյան ընկերությունները՝ «Ստանդարտ Վաակում» և «Սինկլերը» ներկայացուցիչներ ուղարկեցին Թեհրան կոնցեսիա ստանալու համար¹⁶⁸: Այդ գործընթացը ևս ավարտվեց անփառունակ, իսկ ԱՄՆ-ը իր ուշադրությունն այդ պահից ի վեր ուղղեց դեպի Սաուդյան Արաբիա, որտեղ հայտնաբերվել էին նավթի հարուստ պաշարներ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո «Ստանդարդ Օյլ Քոմփանի օֆ Նյու Ջերսի», ԱՄՆԸ-ի հետ համաձայնության գալով, 20 տարի ժամկետով ստանձնեց Իրանի անմշակ նավթի վաճառքի գործը:

Լինելով հարուստ երկիր, ի հեճուկս պատերազմից հետո սնանկացած Անգլիայի, ԱՄՆ-ը տնտեսական և ռազմական օգնությունների միջոցով փորձում էր հասնել իր նպատակներին:

Հետպատերազմյան շրջանում Մերձավոր և Միջին Արևելքում տեղի ունեցավ ուժերի վերադասավորում: Եթե մինչ պատերազմն ԱՄՆ-ը էական ազդեցություն չուներ Իրանում, ապա հետպատերազմյան շրջանում նկատվում է այդ ազդեցության զգալի աճ: Նոր իրողությունների պայմաններում Միացյալ Նահանգներին անհրաժեշտ էին նոր շուկաներ, նավթի ձեռքբերման աղբյուրներ,

¹⁶⁶ Թրյան Գ.Կ., Պայքար նավթի համար, էջ 112:

¹⁶⁷ Ամերիկյան երկու խոշոր նավթային ընկերություններ՝ Պեկավար Օյլ Քոմփանին (Ստանդարդ Օյլ խմբից) և Տեխաս Օյլ Քոմփանին միավորվեցին և գործեցին Ամիրանիան Օյլ Քոմփանի անվամբ:

¹⁶⁸ متوجه فرمانتفرماتيان ورحسان فرمانتفرماتيان، خون و نفت، خاطرات يك شاهزاده ايران، تهران، 1378 هـ. 1958

նագմավարական նշանակություն ունեցող տարածքներ և այլն: Դրանք հետագայում իրականացվեցին Իրանում ԱՄՆ-ի գինված ուժերի տեղակայվելու շնորհիվ, իսկ ավելի ուշ՝ Ա. Միլսպոյի և ամերիկյան մյուս խորհրդականների ակտիվ գործունեությամբ: Համաձայն 1944թ. հուլիսի 23-ի ԱՄՆ-ի պետքարտուղարության քույլետենի՝ Հերբերտ Հուվեր Կրտսերը և Ա.Ա. Քերտիսը ժամանեցին Իրան՝ նավթային կոնցեսիա ձեռք բերելու նպատակով¹⁶⁹: 1944թ. Խորհրդային Միությունը նույնպես փորձեց երկրի հյուսիսում ձեռք բերել կոնցեսիա: Այդ ժամանակ՝ 1944թ. դեկտեմբերի 2-ին, Մոհամմեդ Մոսադեղի ջանքերով Մեջլիսն օրենք ընդունեց, ըստ որի՝ մինչև պատերազմի ավարտը կառավարությանն արգելում էր քանակություններ վարել նավթի կոնցեսիաներ շնորհելու վերաբերյալ: Օրինագծի քննարկման ժամանակ պատգամավորներից մեկը կոչ արեց անվավեր համարել նաև ԱՆՆԸ-ի կոնցեսիան: Բայց նրան ոչ ոք չաջակցեց:

Անգլիայի դիրքերի թուլացմանը զուգընթաց կայունանում էին ԱՄՆ-ի դիրքերը: Եթե 1932թ. Մերձավոր և Միջին Արևելքում նավթի արտահանումից ամերիկյան նավթային ընկերությունների մասնաբաժինը հավասար էր գրոյի, ապա 1937թ. այն արդեն հասավ 13,1%-ի՝ անգլիական 76,8%-ի դիմաց: Հետպատերազմյան շրջանում ԱՄՆ-ը դաժան պայքարի բռնվեց Անգլիայի հետ, որպեսզի չեղյալ հայտարարեն 1928թ. հուլիսին կնքած «կարմիր գծի» պայմանագիրը: Այդ պայմանագիրը լրջորեն սահմանափակում էր ԱՄՆ-ի հնարավորությունները մերձավորարևելյան նավթի արդյունահանման և վաճառքի դեպքում: Եվ առաջին անգամ 1944թ. ամերիկյան նավթային ընկերությունները խախտեցին «կարմիր գծի» պայմանագրի սկզբունքները: Այդ քայլով ԱՄՆ-ը մեծ հարված հասցրեց Անգլիայի նավթային դիրքերին¹⁷⁰: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո նավթի վերահսկման ամերիկյան բաժինը սրընթաց աճեց՝ 1945թ. կազմելով 19,2%՝ ընդդեմ անգլիական 74,2%-ի, իսկ 1952թ.՝ 64,5%՝ ընդդեմ անգլիական 26,6%-ի¹⁷¹:

Պայքար նավթի համար (1946-1954թթ.)

1940-ական թվականների երկրորդ կեսին նավթագործների նյութական վիճակն ավելի ծանրացավ, որի պատճառով էլ 1946թ. ԱՆՆԸ-ի դեմ ծավալվեցին զանգվածային ցույցեր: Սակայն Իրանում դեռ ուժեղ էր Մեծ Բրիտանիայի ազդեցությունը, քանզի արդյունաբերության միակ ճյուղը, որ զարգացում էր ապրում, նավթարդյունաբերությունն էր, որը գտնվում էր ԱՆՆԸ-ի, այսինքն՝ Անգլիայի ձեռքում: Եվ եթե Իրանի բյուջեն հիմնականում համալրվում էր

¹⁶⁹ مذوجهر فرمانفرمایان و رحسان فرمانفرمایان، خون و نفت، خاطرات یک شاهزاده ایران، تهران، ۱۳۷۸، ص. ۱۹۴.

¹⁷⁰ М. В. Попов, Американский империализм в Иране в годы Второй Мировой Войны, М., 1956, с. 221.

¹⁷¹ Боронов Р., Нефть и политика США на Ближнем и Среднем Востоке, Москва, 1977, с. 59.

¹⁷² Орлов Е.А., Россия и Иран в XX веке (основные этапы взаимоотношений), Иран: ислам и власть, М., 2001, с. 200.

Անգլիայի հսկողության տակ գտնվող ընկերության միջոցով, ուստի կարելի է համարձակորեն նշել, որ Իրանի ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին քաղաքականությունը գտնվում էր այդ հզոր տերության ազդեցության ներքո: Սակայն առկա էին ԱՆՆԸ-ի հետ կապված բազում խնդիրներ, որոնք հուզում էին Իրանի ժողովրդին: Ըստ 1933թ. կոնցեսիոն համաձայնագրի՝ ԱՆՆԸ-ը պարտավորվում էր իրանցիներին նախապատրաստել և նշանակել պատասխանատու պաշտոնների: Բայց նույնիսկ 1946թ. տվյալներով՝ ամենաձանր և սև աշխատանք կատարող բանվորների 96%-ը իրանցիներն էին, որոնք ստանում էին չնչին աշխատավարձ՝ օրական 36 դիալ, կամ մտավորական 50 ցենտ: ԱՆՆԸ-ում աշխատող արարներն ու հնդիկներն ավելի բարձր էին վարձատրվում, քան իրանցիները, համապատասխանաբար՝ 70-80 դիալ, 40-45 դիալ, իսկ անգլիացիները ստանում էին 20 անգամ ավելի բարձր աշխատավարձ, քան իրանցիները¹⁷²: ԱՆՆԸ-ի իրանցի ծառայողների վիճակն անտանելի էր. նրանք քնակվում էին խրճիթներում, որոնք կոչվում էին Խաղազբադ (թղթե քաղաք): Բնակավայրը զուրկ էր հոսող ջրից և էրկտրոներգիայից: Նրանք չունեին հանգստյան օրեր, հիվանդության դեպքում արձակուրդ, հաշմանդամության համար նախատեսվող փոխառուցում¹⁷³:

ԱՆՆԸ-ն Իրանին շահագործում էր բոլոր առումներով: Եթե 50-ական թվականների սկզբներին Իրաքը 1 բարել նավթի համար ստանում էր 60 ցենտ, Սաուդյան Արաբիան՝ 56, Բահրեյնը՝ 35, ապա Իրանը՝ ընդամենը 18 ցենտ: ԱՆՆԸ մեծ վնաս էր հասցնում երկրին՝ օգտվելով նաև ապրանքների անմաքս ներմուծումից¹⁷⁴: 1938-1945թթ. ԱՆՆԸ-ի մաքուր եկամուտը կազմում էր 34 մլն ֆունտ ստեռլինգ, իսկ արտահանվող նավթի համար ընկերությունը Իրանի կառավարությանը տարեկան վճարում էր ընդամենը 3-3½ մլն ֆունտ ստեռլինգ¹⁷⁵: Իրանը ձայնի իրավունք չունեց Իրանում և իրավասու չէր ստուգելու նրանց աշխատանքային գրքերը: 1945-1950թթ. ԱՆՆԸ-ի ընդհանուր եկամուտը մեծացավ՝ հասնելով 250 մլն ֆունտ ստեռլինգի, մինչ դեռ Իրանը ստանում էր ընդամենը 90 մլն: ԱՆՆԸ-ն ավելի շատ եկամուտ տալիս էր քրիստոնական, քան իրանական կառավարությանը¹⁷⁶:

Հատկանշական է ամերիկացի պատմաբան Ք.Փոլակի ներկայացրած տեղեկատվությունը, թե որքան եկամուտ էր ստանում Անգլիան շահագործելով իրանական նավթը: Եթե 1914թ. Իրանն արտահանում էր 300.000 տոննայից պակաս նավթ, ապա 1920թ. այն կազմեց 1,5 մլն տոննա, 1941թ.՝ 6,5 մլն տոն-

¹⁷² Нишанов М., "Антиимпериалистическое движение в Иране (1951-1953)", Ташкент, 1973., с. 17. С.Е.Белинков, Что происходит в Иране, с. 8.

¹⁷³ Kenneth M. Pollack, The Persian Puzzle, p. 52

¹⁷⁴ О'Койнор, Империя нефти, с. 460. Новое Время, N2, 1980, с.29. James F. Goode, The United States and Iran 1946-51, The Diplomacy of Neglect, New York, 1989, p. 47.

¹⁷⁵ Попов М.В., Американский империализм в Иране в годы Второй Мировой Войны, Москва, 1956, с. 218.

¹⁷⁶ Keddle Nikki R., Modern Iran: roots and results of revolution, pp.123-124.

նա, 1945թ.¹⁷⁷ 16,5 մլն տոննա: Խնդիրն այն էր, որ Իրանն այդ ամենից շատ քիչ եկամուտ էր ստանում: Եթե Իրանը կարողանար վերահսկել իր սեփական նավթի եկամուտը, ապա 1950թ. այն կկազմեր 250 մլն ֆունտ ստեռլինգ: Սակայն այս ողջ եկամուտը պատկանում էր Մեծ Բրիտանիային¹⁷⁷:

Այսպիսով, Մեծ Բրիտանիան անտեսում կամ կոպտորեն խախտում էր 1933թ. կոնցեսիոն համաձայնագրի մի շարք կետեր, որն անարձագանք չէր կարող մնալ: Աստիճանաբար հասունանում էր Իրանի նավթի ազգայնացման խնդիրը: Անգլիական կողմը չէր ցանկանում զիջումների գնալ, ինչն ավելի էր սրում իրադրությունը: Հակաանգլիական տրամադրություններն էլ ավելի էր բորբոքում Իրանում Միացյալ Նահանգների դեսպան Հենրի Ֆ. Գրեյդը. նա «հուսադրում էր, որ ամերիկացիները կաջակցեն իրանցիներին անգլիացիների դեմ պայքարում»¹⁷⁸: Գրեյդը Իրանի նավթը որակում էր որպես «ազատ աշխարհի ճգնաժամային պահի անզնահատելի ապրանք»¹⁷⁹:

Հասկանալի է, ԱՄՆ-ը, որը մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը որևէ ազդեցիկ լծակ չուներ Իրանում, այժմ փորձում էր օգտվել ստեղծված իրադրությունից և մասնակից դառնալ տարածաշրջանային խնդիրների լուծմանը և դրա շնորհիվ ստանալ մեծ եկամուտներ: Իսկ Իրանի հասարակ ժողովուրդը, ինչպես նաև քաղաքական մի շարք կուսակցություններ և անհատներ կարծում էին, թե ԱՄՆ-ը իսկապես փորձում է լուծել տարիներ ձգձգվող խնդիրը:

Մինչդեռ Միացյալ Նահանգները հետապնդում էր իր շահերը: Այդ առիթով Անգլիայի արտգործնախարար Էնթոնի Իդենը վկայակոչում է այն փաստը, ըստ որի՝ պետքարտուղարությունը ջանում էր ստեղծել համաամերիկյան հանձնաժողով՝ ԱՆԵԸ-ի արժեթղթերը գնելու համար: Բացի դա, Միացյալ Նահանգների ռազմական ուժերի գերատեսչության ղեկավարները, պատերազմից հետո մշակելով վերոհիշյալ տարածաշրջանում ամերիկյան քաղաքականության ուղիները, մատնանշում էին, որ «Միացյալ Նահանգները հետաքրքրված է արևելյան միջերկրածովյան ավազանով, ինչպես նաև Միջին Արևելքի ողջ տարածաշրջանով, քանի որ դրանք բավական մոտ են գտնվում խորհրդային արդյունաբերության կարևոր օբյեկտներին»: ԱՄՆ-ը գտնում էր, որ «Իրանի, Իրաքի և Մերձավոր Արևելքի նավթի պաշարները մեծ նշանակություն ունեն և ապագայում՝ պատերազմի բռնկման դեպքում, կունենան կենսական նշանակություն»: Իրանից էլ հետևություն էր անում, որ «Իրանի, Իրաքի, Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթի պաշարները հնարավորության սահմաններում պետք է հեռու պահել Խորհրդային Միության ռազմական ուժերից»¹⁸⁰:

1947թ. ԱՄՆ-ի համար պարզ դարձավ, որ Իրանում Անգլիայի դիրքերը խարխլվում են, քանզի իրանական կառավարությունը մեկ անգամ ևս պահան-

¹⁷⁷ Kenneth M. Pollack, *The Persian Puzzle*, p. 50.

¹⁷⁸ Новая и новейшая история, N4, M, 1979, с.116.

¹⁷⁹ Lenczowski George, *Iran Under The Pahlavis*, California, 1978, p. 210.

¹⁸⁰ Новая и новейшая история, 1979, N4, с.118–119.

ջում է վերանայել 1933թ. ԱՒՆԸ-ի հետ կնքված համաձայնագիրը: 1948թ. գարնանը փորձ արվեց Իրանի և ԱՒՆԸ-ի միջև հարաբերությունները կարգավորել: Ընկերության բրիտանացի տնօրեն Ն.Ա.Հեսսը ժամանեց Թեհրան և նշեց, որ ԱՒՆԸ-ն, հաշվի առնելով իրավիճակը, կվերանայի 1933թ. պայմանագիրը: Նա ավելացրեց նաև, որ իրենք պատրաստ են պայքարել պայմանագրի ամեն տեսակ խախտումների դեմ, եթե իրանցիները կարողանան վավերացնել այն: Իրանական կողմը ներկայացնող վարչապետ Հաքիմին անբավարար էր պատրաստվել քանակություններին, ինչի պատճառով էլ այն ձախողվեց: Շահը խիստ զայրացած էր Հաքիմի անհաջողությունից: 1948թ. հունիսի 8-ին Հաքիմին հրաժարական տվեց: Վարչապետ նշանակվեց Աբդուլ Հուսեյն Հաժիրը, որն էլ մեծապես նպաստեց ամերիկյան ազդեցության հետագա ամրապնդմանը Իրանում: Հեսսը կրկին ժամանեց Թեհրան, սակայն այդ ժամանակ նրա դիրքորոշման մեջ լուրջ փոփոխություններ էին նկատվում, քանզի Իրանում իրադարձությունները ևս այլ ընթացք էին ստացել:

1948թ. Հաժիրի կառավարությունն ԱՒՆԸ-ին ներկայացրեց «մեղադրական ակտ», որտեղ նշվում էր, որ ընկերությունը խախտել է կոնցեսիոն պայմանագիրը և պահանջում էր մեծացնել իրանական կառավարությանը հասանելիք հատկացումները: 1948թ. հոկտեմբերին սկսված քանակությունների արդյունքում՝ 1949թ. հուլիսի 17-ին ստորագրվեց «Լրացուցիչ համաձայնագիրը», որը նախատեսում էր մեծացնել Իրանի կառավարության հատկացումները՝ յուր մեջ պահելով կոնցեսիան: ԱՒՆԸ-ը հրաժարվում էր Իրանի հետ 50/50% սկզբունքով կիսել նավթից ստացվող եկամուտն՝ ամերիկյան նավթային ընկերությունների և Սաուդյան Արաբիայի միջև համաձայնության օրինակով:

Այս իրադարձություններից դժգոհ՝ 1949թ. աշնանը Իրանում ձևավորվեց Ազգային ճակատը, որը ղեկավարում էր Մոհամմեդ Մոսադեղը: Նրան հարեցին Իրանի բազմաթիվ ազդեցիկ ուժեր՝ մտավորականությունը, հոգևորականությունը, աշխատավորությունը, ուսանողությունը, ինչպես նաև մի շարք կուսակցություններ՝ «Իրան», «Ազատության խմբակցություն», «Ֆեղայան-ե իսլամ», «Անկախություն», «Իրանի ազատության միություն», «Իրանի աշխատավորական կուսակցություն»¹⁸¹:

Ճիշտ գնահատելով ստեղծված իրավիճակը և մի կողմ թողնելով իրենց կուսակցական տարաձայնությունները՝ նշված ուժերը համախմբվեցին մի գաղափարի շուրջ. պայքարել ընդդեմ ԱՒՆԸ-ի և հասնել Իրանի նավթի ազգայնացմանը:

Ինչ վերաբերում է շահին, ապա նա սկզբում աջակցում էր «Լրացուցիչ համաձայնագրին»: Շահը Փարիզում Իրանի դեսպան Ալի Սոհեյլիին կարգադրեց մեկնել Պորտուգալիա՝ հանդիպելու ազգությամբ հայ Գալուստ Գյուլբենկյանին՝

¹⁸¹ Стамболциян А.Г., "Внутренняя политика правительства национальной буржуазии Ирана" 1951–1953 гг., Ереван, 1984, с. 34–36, The Encyclopaedia of Islam, Volume IV, Leiden, 1978, p. 41. Нишанов М., "Антиимпериалистическое движение в Иране, с. 37.

Մերձավոր Արևելքի նավթի «Պարոն 5 տոկոսին», ով երկար ժամանակ Իրանի պատվավոր հյուպատոսն էր: Նրանց հետաքրքրում էր Գյուլբենկյանի կարծիքն այդ համաձայնագրի վերաբերյալ: Բրիտանացիները սարսափում էին, որ պատերազմի տարիներին Գյուլբենկյանի դժգոհությունն անգլացիների հանդեպ այժմ կարտահայտվի գործողություններում: Սակայն 80-ամյա նավթային մագնատը կարողանում էր տարանջատել անձնականը գործնականից: Նա Սոհեյլին ասաց, որ այդ պայմանագիրը լավագույնն է Իրանի համար: Գյուլբենկյանի հավաստիացումների և անգլիացիների ճնշումների ներքո՝ շահը կարգադրեց Ռազմարային գործել: 1950թ. հոկտեմբերի 18-ին վարչապետն աջակցեց առաջարկվող համաձայնագրին ինչպես Սենատում, այնպես էլ նավթային կոմիտեի հանդիպման ժամանակ¹⁸²: Պատմաբանների մի մասն այն կարծիքին է, որ «Լրացուցիչ համաձայնագիրը» իսկապես ձեռնտու էր Իրանին: Մինչդեռ Մոսադեդն ակտիվորեն հանդես եկավ «Լրացուցիչ համաձայնագրի» ընդունման դեմ և դրանով էլ արժանացավ Միացյալ Նահանգների քարյացակամ վերաբերմունքին: Ամերիկացիների գործուն միջամտության շնորհիվ Իրանի Մեջլիսը չվավերացրեց «Լրացուցիչ համաձայնագիրը»:

Այդ ամենից գատ, ԱՄՆ-ն օգտագործեց Իրանի ժողովրդի ցանկությունը, այն է՝ նպաստել նավթի ազգայնացմանը: Վերոհիշյալ քաղաքականությունն, ըստ պատմաբան Թոյանի, հետապնդում էր երկու նպատակ, առաջին՝ ԱՆԸ-ի լիկվիդացումով թուլացնել անգլիական ազդեցությունը Իրանում, երկրորդ՝ Իրանի կառավարությանը պարտադրել անգլիական կապիտալի ու մասնագետների փոխարեն օգտագործել ամերիկյան¹⁸³: Սակայն, կարծում ենք, առկա էին այլ նպատակներ ևս: Թուլացնելով Անգլիայի դիրքերը Իրանում՝ ԱՄՆ-ը հավակնում էր գրավել նրա տեղը և ամբողջությամբ իր ձեռքում պահել իրանական նավթը: Եթե դա նրան հաջողվեր, ապա Միացյալ Նահանգները կվերահսկեր տարածաշրջանի նավթի գնային քաղաքականությունը: Բացի այդ, ԱՄՆ-ը փորձում էր իր ազդեցության տակ պահել Խորհրդային Միությանը հարևան բոլոր երկրները, անհրաժեշտության դեպքում նրանց տարածքները որպես ռազմակայաններ օգտագործելու համար և, ի վերջո, ցանկանում էր տարածաշրջանի ամենաընդարձակ, բնական և մարդկային ռեսուրսներով հարուստ երկրի հետ ունենալ եթե ոչ ամենասերտ, ապա գոնե «ջերմ հարաբերություններ»: Բայց ԱՄՆ-ը իր քաղաքականության շնորհիվ, կարելի է ասել, հասավ շատ ավելիին, քան ստակ «ջերմ հարաբերություններն» էին:

Միացյալ Նահանգների քաղաքականությունը միտված էր նրան, որ անգլիացիների սիրաշահելով կարողանար դարձնել Հեռավոր Արևելքում իր տարած ազդեցիվ քաղաքականության համախոհը, ինչպես նաև երկյուղ ներշնչել

¹⁸² Goode James F., The United States and Iran, p. 84.

¹⁸³ Թոյան Չ.Կ., Պայքար նավթի համար, էջ 187:

իրանցիներին, որպեսզի նրանք տեղի տան և նախընտրեն համաձայնության գալ ամերիկացիների հետ:

1951թ. մարտի 3-ին վարչապետ Ռազմարան Մեջլիսում ասաց. «Չնայած յուրաքանչյուր հայրենասեր իրանցի ձգտում է երկրին վերադարձնել իր սեփական հանածոները՝ դա չպետք է ծառայի մի գործունեության, որը կարող է վնասել Իրանի հետագա զարգացմանը»: Նա նշում էր, որ ազգայնացման դեպքում ԱԻՆԸ-ին պետք է վճարվի խոշոր փոխհատուցում (մոտ 300-500 մլն ֆունտ ստեռլինգ), միևնույն ժամանակ սեփական մասնագետների պակասը կհանգեցնի նավթի արտահանման կրճատմանը, որը երկիրը կզրկի զարգացման ծրագրերի ֆինանսավորման անհրաժեշտ միջոցներից¹⁶⁴:

Ի պատասխան Ռազմարայի քաղաքականության՝ Մոսադեղը Թեհրանում կազմակերպեց 12.000-անոց ցույց, քննադատեց կառավարությանը՝ Բրիտանիայից ավելին չպահանջելու համար և նշեց, որ «հակամարտությունը չի լուծվելու, մինչև նավթարդյունաբերությունը լիակատար չազգայնացվի»: Այաթոլլա Բաշանին ևս աջակցում էր Իրանի նավթի ազգայնացման գաղափարին: Նա գտնում էր, որ «նավթի խնդիրը» կլուծի Իրանի մյուս առաջնահերթ խնդիրները և հայտարարում, որ կաջակցի Մոսադեղին այնքան ժամանակ, որքան Ազգային ճակատը կշարունակի «սրբազան և ազգային պայքարն ընդդեմ Բրիտանիայի»: Սակայն հոգևորականներից ոմանք գտնում էին, որ իրենց դասը չպետք է մասնակցի քաղաքականությանը:

Ռազմարայի սպանությունից մեկ օր անց՝ մարտի 8-ին, Մեջլիսի նավթային հանձնաժողովը միաձայն ընդունեց Իրանի նավթարդյունաբերության ազգայնացման քանաձևը: Մարտի 11-ին երկրի վարչապետ դարձավ Հոսեյն Ալան, որը կառավարեց ընդամենը մեկ ամիս: Մարտի 15-ին և 20-ին Իրանի Մեջլիսը և Սենատը նույնպես միաձայն հաստատեցին նավթային հանձնաժողովի քանաձևը, իսկ ապրիլի 28-ին և 30-ին հաստատեցին Մոսադեղի առաջարկած ազգայնացման հասնելու ուղիները, որտեղ գետնոված էին ԱԻՆԸ-ին փոխհատուցում վճարելու և Իրանի պարտականությունների մասին կետեր, ըստ որոնց՝ Իրանը պետք է նավթ վաճառեր նախկին գնորդներին: Իրանի շահը օրենքը վավերացրեց մայիսի 1-ին:

Նավթի ազգայնացման օրենքի ընդունումից անմիջապես հետո Անգլիայի արտաքին գործերի նախարարությունը հանդես եկավ հայտարարությամբ՝ սպառնալով, որ Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը կջանա խոչընդոտել Իրանի նավթի վաճառքին միջազգային շուկայում: Շուտով Անգլիան իրականացրեց իր խոստումը՝ հայտարարելով, որ Իրանի կողմից վաճառվող նավթը գողացված է և սպառնաց դատական հետապնդումների ենթարկել քոլոր նրանց, ովքեր կփորձեն ձեռք բերել Իրանի ազգայնացված նավթը: Որ դա լոկ սպառնալիք չէր, իրանցիները համոզվեցին հետագայում:

¹⁶⁴ Агаев С.Л., Иран в прошлом и настоящем, с.125.

Ամերիկյան մի շարք ազդեցիկ քաղաքագետներ (Ա.Ա. Քերթիսը, Հերբերտ Հուվեր Կրտսերը, Մաքս Թորենթերգը, Ջորջ Մաքքին), ելնելով Միացյալ Նահանգների քաղաքական ու տնտեսական շահերից, քննադատում էին ԱՆԸ-ի գործունեությունը: Այդ քաղաքականության ենթատեքստը հանգում էր նրան, որ Վաշինգտոնը ցանկանում էր իր բաժինն ունենալ իրանական հարուստ նավթային պաշարներից: Իրանում ևս առկա էին քաղաքական ուժեր, որոնք ԱՆԸ-ի դեմ ծավալած պայքարում նպատակահարմար էին գտնում դիմել ԱՄՆ-ի աջակցությանը: Օգտվելով այդ պատեհ առիթից՝ Վաշինգտոնն առաջարկեց իր աջակցությունն անգլո-իրանական նավթային տարաձայնության կարգավորման հարցում: Ինչպես Բրիտանական կառավարությունն, այնպես էլ ԱՆԸ-ն այլընտրանք չունեին, քանի որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Անգլիայի ազդեցությունը Մերձավոր և Միջին Արևելքում նկատելիորեն թուլացել էր: Մեծահարուստ Մորգենթաուն առաջարկում էր ԱՆԸ-ի բաժնետոմսերի 51%-ը ձեռք բերել ՄԱԿ-ի միջոցով և տալ Միջազգային բանկին, որտեղ, ի դեպ, ղեկավար դեր ունեին ամերիկյան բանկիրները: ԱՄՆ-ը հանդես եկավ միջնորդի դերում և փաստորեն դարձավ այդ հակասության կողմերից մեկը:

Որպեսզի իսպառ թուլացնի Անգլիայի ազդեցությունն Իրանում, ԱՄՆ-ը նավթի հարցում քավական զիջումների էր գնում: Այսպես, «Տեխաս Օյլ» ընկերության ներկայացուցիչները հայտարարեցին, որ պատրաստ են զիջելու ընդհանուր եկամուտի 60%, եթե Իրանի կառավարությունը իրենց հանձնի նավթի շահագործման իրավունքը: Դրան հետևեց «Սոկոնի-Վակուում Օյլ Քոմպանիի» նույն տիպի առաջարկը՝ ընդհանուր եկամտի 65%-ի զիջման մասին և վերջապես, «ԱՐԱՄԿՕ»-ն հանդես եկավ 72 %-ի զիջման առաջարկով¹⁸⁵:

Սակայն հակված ենք կարծելու, որ սա Միացյալ Նահանգների հերթական խաղն էր. չէ՞ որ Իրանի նավթարդյունաբերության կաթվածահար վիճակը ձեռնտու էր նրանց: Նման առաջարկներով նրանք դրդում էին իրանական կողմին անգլիացիների հետ լինել առավել անզիջում: Այննայտ է, որ եթե ԱՐԱՄԿՕ-ն հասներ հաջողության և ձեռք բերեր իրանական նավթը ու զիջեր 72%-ը իրանական կողմին, ապա հաջորդ օրը նմանատիպ պահանջով հանդես կգար նաև Սաուդյան Արաբիան: Մինչդեռ ԱՐԱՄԿՕ-ն Սաուդյան Արաբիայի հետ նավթից ստացվող եկամուտը բաժանում էին 50/50% սկզբունքով: Այսպիսով, կարծում ենք, որ նմանատիպ առաջարկները զուտ Իրանի ուշադրությունը շեղելու նպատակ էին հետապնդում: Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան ընկերությունները քավականին օգտվեցին ԱՆԸ-ի անհաջողություններից: Իրանի նավթի արտահանման դադարեցման պատճառով առաջացած վակուումից օգտվելով՝ ԱՐԱՄԿՕ-ն Սաուդյան Արաբիայում մեծացրեց նավթի տարեկան արդյունահանումը՝ 200 մլն բարելից հասցնելով 300 միլիոնի, իսկ Քուվեյթում՝ 128-ից մինչև

¹⁸⁵ Թրյան, Պայքար նավթի համար, էջ 191:

273-մը բարելի¹⁸⁶: Սակայն, մյուս կողմից, Արաղանի նավթավերամշակման գործարանի փակման պատճառով Իրանում առաջացած վակուումը իրական սպառնալիք էր նաև միջազգային կարտելին:

1951թ. ապրիլի 9–19–ը Իրանի և Անգլիայի ներկայացուցիչները ժամանեցին Վաշինգտոն: Իրանն ԱՄՆ–ի հովանավորությամբ Մեծ Բրիտանիայից պահանջեց ճանաչել Իրանի նավթի ազգայնացման փաստը: Չընդունելով ազգայնացման փաստն Անգլիան փոխարենն առաջարկում էր մեծացնել Իրանի նկամտարժինը և իրանցիներին պատասխանատու պաշտոններ առաջարկել ԱՆԵԸ–ում: Իրանի կառավարությունն իր անհամաձայնությունը հայտնեց վերոհիշյալ առաջարկին և քանակությունները մտան փակուղի: «Մենք,– գրում է Էնթոնի Իդենը,– չէինք կարող համաձայնվել ամերիկյան վերջին առաջարկի հետ, որը կարծես մտադրված էր անգլիական տեխնիկական անձնակազմը հեռացնել Իրանից և քավական արժեքավոր անգլիական ակտիվները հանձնել Իրանին: Մենք նմանապես չէինք կարող համաձայնվել առանց փոխհատուցման րոնագրավմանը: Ըստ իս՝ առավել լավ է չունենալ պայմանագիր, քան ունենալ վատը»¹⁸⁷:

ԱՄՆ–ի պետքարտուղար Աչեսոնը և Մերձավոր Արևելքի հարցերով պետքարտուղարի տեղակալ Ջորջ ՄքԳիին համակրում էին բրիտանացիների դեմ տարվող իրանական ազգայնականների գործունեությունը: Նրանք նմանապես անհանգստանում էին, որ Բրիտանիայի ագահությունը Իրանին կմղի կոմունիստների գիրկը: Միևնույն ժամանակ Աչեսոնը և նրա շրջապատը չէին հավատում, որ Մոսադեղը և մյուս իրանցի ազգայնականները կոմունիստներ էին, և նրանց դիտում էին որպես լավագույն մարդիկ, ովքեր ի վիճակի են իրականացնել բարեփոխումներ քաղաքական կառուցվածքում և երաշխավորում էին, որ Իրանը չի դառնա Խորհրդային Միության ուղեծիրը: Աչեսոնը և ամերիկացի դիվանագետներն Անգլիային խորհուրդ էին տալիս իրանցիների նկատմամբ լինել ավելի ձկուն ու առատաձեռն: Անգամ խորհուրդ էին տալիս հանգիստ լինել նավթարդյունաբերության ամբողջովին ազգայնացման դեպքում, եթե Թեհրանն ԱՆԵԸ–ին հատկացնի խելամիտ չափով փոխհատուցում իր կորուստների համար¹⁸⁸:

Իրանի նավթային խնդրի ժամանակ մենաշնորհատերերը կանոնավոր կերպով շփումների մեջ էին գտնվում պաշտոնական Վաշինգտոնի հետ, որպեսզի գտնեն մի մեխանիզմ՝ անգլո–իրանական տարաձայնությունները հարթելու համար: 1951թ. ապրիլին կազմակերպվեց խորհրդածողով, որին մասնակցում էին ԱՄՆ–ի պետքարտուղարության, պաշտպանության և առևտրի նախարարության ներկայացուցիչներ ու 19 խոշոր նավթային ընկերությունների սոսորեններ¹⁸⁹:

¹⁸⁶ Туганова О.Э., Политика США и Англии на Ближнем и Среднем Востоке, Москва, 1960. с. 47.

¹⁸⁷ Мемуары Антони Идена, Международная жизнь, N 4, 1960, с. 131.

¹⁸⁸ Kenneth M. Pollack, The Persian Puzzle, p.55

¹⁸⁹ Боронов Р., Нефть и политика США на Ближнем и Среднем Востоке, с. 42.

Մայիսի 1-ին Իրանի վարչապետի պաշտոնը զբաղեցրեց նավթի ազգայնացման հեղինակ Մոհամմեդ Մոսադեղը: Տարբեր կերպ վերաբերվելով Մոսադեղի գաղափարներին և ազգայնական գործունեությանը՝ արևմտյան հեղինակներից ոմանք նրան որակում էին որպես ծիծաղելի, մյուսները խորհրդավոր քաղաքական գործիչ: Բացի այդ, ոմանք էլ նրան համարում էին խիզախ, խելացի քաղաքագետ՝ տոգորված ազգայնացման գաղափարներով: Չէ՞ որ 1938թ. Մեքսիկայի նավթի ազգայնացման անհաջող փորձից հետո, նա առաջիններից մեկն էր, ով համարձակվեց հանդես գալ նավթային ընկերությունների դեմ: Մեր կարծիքով, նա իսկապես հայրենասեր մարդ էր, ով փորձում էր ամեն գնով Իրանին վերադարձնել այն, ինչ նրա սեփականությունն էր: Սակայն, միևնույն ժամանակ, կարծում ենք, որ նրա խիստ հայրենասիրությունը, սկզբունքայնությունն ու անզիջում պայքարը թույլ չտվեցին նրան տեսնել այդ պահին անզլիացիների կողմից Իրանին առաջարկված լավագույն տարբերակը:

Ինչպես և սպասվում էր, Մոսադեղի՝ վարչապետի պաշտոնում առաջին ելույթը վերաբերում էր նավթի խնդրին. «Այսուհետ Իրանի համար բաց է ամենահարուստ զանձարանը, որի դռների առջև երկար տարիներ պատկել էր սարսափելի հրեշը՝ ԱԻՆԸ-ն: Նավթից ստացվող եկամտի հաշվին մենք կարող ենք քավարարել մեր բոլոր պահանջները և վերջ տալ աղքատությանը, անգրագիտությանը և հիվանդություններին, որոնցով վարակված են միլիոնավոր աշխատավորներ: ԱԻՆԸ-ի լուծարումը կծառայի իմպերիալիստների լիկվիդացմանը Իրանում և երկրին թույլ կտա հասնելու տնտեսական և քաղաքական ինքնուրույնության»¹⁹⁰: Նա խոստանում էր, որ նավթային ընկերությունից օրական կգանձվի 300 ֆունտ ստեռլինգ, որի շնորհիվ կբարձրանա յուրաքանչյուր իրանցու կենսամակարդակը:

Ամերիկյան մամուլին տված հարցազրույցի ժամանակ Մոսադեղը նշել է, որ Իրանի կառավարությունը ողջունում է ԱՄՆ-ի յուրաքանչյուր օգնություն և ակնկալում, որ «ամերիկյան կառավարությունը կարող է մեծ ազդեցություն ունենալ նավթարդյունաբերության ազգայնացման օրենքի կյանքի կոչման ժամանակ» և «կանխել Անգլիայի կողմից Ճնշումն Իրանի կառավարության վրա»: Մոսադեղն այդ ժամանակ հայտարարեց, որ ամերիկյան նավթային ընկերությունները կարող են կանխել իրանական նավթարդյունաբերության աշխատանքների ցանկացած խափանում և հույս հայտնեց վերակառուցման և զարգացման միջազգային քանկից ստանալ փոխառություն՝ ընդգծելով, որ իրանական կառավարությունը ցանկանում է ամրապնդել բարեկամական հարաբերություններն ամերիկյան կառավարության հետ: Փաստորեն այդ ելույթով Մոսադեղը փորձում էր շահագրգռել ամերիկյան նավթարդյունաբերող ընկերություններին, ովքեր վաղուց ի վեր ցանկանում էին մասնակցություն ունենալ Իրանի նավ-

¹⁹⁰ Новое Время, N2, 1980, с.30.

թարդյունաբերության գործերին, և կարծում էր, որ հանուն նրանց շահերի՝ ԱՄՆ-ի կառավարությունն ավելի շուտ կաջակցի Իրանին քան Անգլիային:

Հարաբերություններն Անգլիայի հետ է՛լ ավելի սրվեցին, երբ 1951թ. մայիսի 2-ին Մ.Մոսադեղը հայտարարեց, թե Իրանին պետք է վերադարձվի այն ամբողջ գումարը, որ զեղչվել է Մեծ Բրիտանիայի նավատորմին նավթամթերք վաճառելու ժամանակ: Նա նշում էր, որ ընկերությունն իրավունք չունի քրիտանական նավատորմին նավթ վաճառելու համաշխարհային շուկայում գոյություն ունեցող գներից ցածր գնով: Նա հայտնեց նաև, որ ԱՆԸ-ի 1933թ. կնքած պայմանագիրը ստորագրվել է ճնշման տակ և չի կարող օրինական համարվել: Այս իրադարձությունների ժամանակ ԱՆԸ-ն իրանական կառավարությանը խոստանում էր փոքր-ինչ ավելացնել կոնցեսիոն վճարը, ինչպես նաև վճարել 40 մլն ֆունտ ստեռլինգ՝ որպես հատուցում անցյալում իրանական կառավարությանը հասանելիք չվճարված գումարների փոխարեն¹⁹¹:

Այս «գայթակղիչ» պայմանները ևս չհամոզեցին Մոսադեղին, և նա շարունակեց Իրանի նավթի ազգայնացման գործընթացը: Ի պատասխան դրան՝ Մեծ Բրիտանիան րոյկոտեց իրանական նավթը: Հարկ է նշել, որ դեռ ճգնաժամի սկզբնական փուլում ԱՆԸ-ն նախապես ստացել էր 6 խոշոր այլ նավթային մոնոպոլիաների աջակցությունը «թեժ նավթը» չգնելու վերաբերյալ, եթե այն ազգայնացվեր: 1951թ. մայիսի 15-ին պետքարտուղարությունը հայտարարեց, որ ամերիկյան նավթային ընկերությունները, նկատի ունենալով Իրանի միակողմանի գործողությունն ընդդեմ անգլիական ընկերության, չեն ցանկանում որևէ միջոցառում ձեռնարկել այդ երկրում: ԱՄՆ-ի 5 խոշոր նավթային ընկերություններն Միացյալ Նահանգների կառավարությունից առավել անդրդվելի էին Իրանին չօգնելու գործում: Նրանք վախենում էին, որ Իրանի օրինակը կտարածվի տարածաշրջանի մյուս երկրներում: Ի դեպ, Իրանի վարած քաղաքականությունը իսկապես ոգևորում էր տարածաշրջանի երկրներին:

Կար ևս մեկ հանգամանք, որը ստիպում էր Միացյալ Նահանգներին համագործակցել Մեծ Բրիտանիայի հետ: Երբ 1951թ. մայիսի 7-ին Մոսադեղի կառավարությունը Մեջլիսում վստահության քվե ստացավ, որոշ պատգամավորներ հանդես եկան Բահրեյն կղզիների նավթը ևս ազգայնացնելու պահանջով, քանզի, իրենց կարծիքով, այդ տարածքը Իրանի մի մասն էր¹⁹²: Բահրեյնի նավթարդյունաբերության ազգայնացման պահանջները հարվածում էին այդ կղզիներում ամերիկյան մենաշնորհների դիրքերին: Այդ պայմաններում պաշտոնական Լոնդոնը և Վաշինգտոնը փնտրում էին այլ եղանակներ՝ Իրանում և Բահրեյնում նավթարդյունաբերության մեջ իրենց դիրքերին սպառնացող իրավիճակը չեզոքացնելու համար: Դա էլ ստիպեց ԱՄՆ-ին և Անգլիային հանդես գալու միասնական ճակատով: Վաշինգտոնը ճնշում գործադրեց Մոսադեղի

¹⁹¹ Թրյան Յ.Կ., Պայքար նավթի համար, էջ 188-189:

¹⁹² Lenczowski George, The Middle East in World Affairs, New York, 1956, p. 174 -197

կառավարության վրա՝ ստիպելով նրան հրաժարվել Բահրեյնը Իրանին միացնելու քաղաքականությունից և «Բահրեյն Փեթրոլիում» նավթային ընկերության ազգայնացումից: Հասկանալի է, որ Միացյալ Նահանգները ոչ մի կերպ չէր զիջի իր դիրքերը Բահրեյնում Իրանին, դրա համար էլ նրա համագործակցությունը Անգլիայի հետ է՛լ ավելի սերտացավ:

Իրանի նավթի հարցում Միացյալ Նահանգները չէր կարող անտարբեր լինել Մեծ Բրիտանիայի տեսակետի նկատմամբ, քանի որ դրանով կվտանգեր իր սեփական նավթային կոնցեսիան տարածաշրջանում: Չէր կարող կորցնել նաև Մեծ Բրիտանիայի քարեկամությունը, մանավանդ, երբ անհրաժեշտ էր առավելագույն միասնակամություն ցուցաբերել Կորեայի հարցում¹⁹³: Ուիլսոնը Չերչիլը Թրումենին ուղղակի ասաց, որ քրիտանացիների աջակցությունը Կորեայում (որտեղ անտարակույս կար դրա կարիքը) կպայմանավորվի նրանով, թե որքանով ամերիկացիները կաջակցեն Իրանում իրենց¹⁹⁴: Չմոռանանք նաև, որ նոր էր ստեղծվել ՆԱՏՕ-ն և Անգլիան ԱՄՆ-ին հասկացնել էր տալիս, որ եթե Իրանի նավթի խնդրի ժամանակ Միացյալ Նահանգներն աջակցեն պաշտոնական Թեհրանին, ապա Լոնդոնը կվերանայի ՆԱՏՕ-ում իր անդամակցության հարցը: 1951թ. մայիսին «Նյուզվիկը» գրում էր, որ Անգլիայի և ԱՄՆ-ի տարածաշրջաններն իրանական նավթի շուրջ «հնարավոր է, որ ավելի վտանգավոր են, քան տարածայնությունները Հեռավոր Արևելքում», այնուհետև ավելացնում, որ «անգլիացիները ոչ պաշտոնական ձևով ԱՄՆ-ին հասկացրին, որ եթե ամերիկյան նավթային ընկերություններն իրենց վրա վերցնեն ԱՆԵԸ-ի կառավարման գործը, ապա վերջ կորվի անգլո-ամերիկյան համագործակցությանը և Հյուսիս-Ատլանտյան դաշինքին»¹⁹⁵:

Այս կապակցությամբ ուշագրավ է նաև «Նյու Յորք Հերալդ Թրիբյուն»-ի մեկնաբանությունը սույն հարցի վերաբերյալ. «Եթե թույլ տանք, որ Իրանի իրադարձությունների պատճառով խզվի անգլո-ամերիկյան արդի համագործակցությունը, ապա մեզ կարգելեն մտնել Մերձավոր Արևելքի մի շարք խիստ կարևոր օդային բազաներ: Բոլոր տեսանկյուններով ԱՄՆ-ը ստիպված էր կանգնել Անգլիայի կողքին, բանակցությունների ընթացքում աջակցել նրան և քացահայտ ցույց տալ, որ եթե անգլիացիները վտարվեն Իրանից, ապա այդ երկրի նավթահանքերի և նավթաթոր գործարանների ղեկավարման համար ամերիկացիները ոչ մի դեպքում տեխնիկական անձնակազմ չեն հատկացնի»¹⁹⁶:

1951թ. մայիսի 18-ին ԱՄՆ-ի պետքարտուղարությունը հայտարարեց, որ «Անգլիական ընկերության դեմ Իրանի միակողմանի գործունեության» դեպքում ամերիկյան նավթային ընկերություններն իրենց վրա չեն վերցնի իրանական

¹⁹³ Michael Kahl Sheenan, Iran: The Impact of United States Interests and Policies 1941-1954, N. Y., 1968, p. 58.

¹⁹⁴ Kenneth M. Pollack, The Persian Puzzle, p. 60.

¹⁹⁵ Newsweek, New York, 1951.

¹⁹⁶ New York Herald Tribune, New York, 16.05.1951.

նավթարդյունաբերության կառավարման գործը, և որ իրանական նավթի հարցն անհրաժեշտ է լուծել ԱՒՆԸ-ի հետ բանակցությունների միջոցով: ԱՄՆ-ի այդ հայտարարությունն անմիջապես իր պատասխան արձագանքը գտավ Իրանում: Մայիսի 21-ին արտգործնախարար Քազեմին Թեհրանում ամերիկայի դեսպան Գրեյդին հանձնեց հուշագիր, որում ասվում էր, որ ԱՄՆ-ի կառավարության հայտարարությունը «անսպասելի էր և անբարենպաստ ազդեցություն թողեց իրանական իրազեկ շրջանների վրա»: «Քանի որ մինչ այդ նավթի հարցի շուրջ ԱՄՆ-ի պաշտոնական շրջանակներն արտահայտում էին իրենց չեզոքությունը, Իրանի ժողովուրդը սպասում էր, որ չեզոք դիրքորոշումը կպահպանվի հետագայում էլ»: Այնուհետև նա նշում էր, որ «նավթի հարցում արտասահմանյան երկրների որևէ միջամտություն կդիտվի որպես Իրանի ներքին գործերին միջամտելու փորձ»¹⁹⁷:

Հենց այդ նույն օրը՝ 1951թ. մայիսի 21-ին մամլո ասուլիսի ժամանակ Մոսադեղն ասաց. «Ես և իմ գործընկերները, ինչպես նաև սրտացավ գործիչները երկիրը ձգնաժամից հանելու ուղին տեսնում ենք անհրաժեշտ կապիտալի հավաքման և այն համընդհանուր բարեկեցության ու ժողովրդի կենսամակարդակի բարձրացմանը նպատակաուղղելու մեջ: Անհրաժեշտ կապիտալը կարելի է ձեռք բերել երկու ճանապարհով՝ կա՛մ արտաքին պարտքի, կա՛մ ազգային եկամտի մեծացման միջոցով: Վերջինս հարավային նավթից ստացվող առատ եկամուտները կարող են լինել: Արտաքին վարկ ստանալու մեր բազմամյա բանակցությունները մինչև այժմ որևէ արդյունք չեն տվել: Մինևույն ժամանակ հարավի նավթից ստացվող եկամուտը մնում է մեր սեփականությունը, և ոչ մեկը չի կարող վիճարկել մեր իրավունքները դրա նկատմամբ: Նավթի եկամտի շնորհիվ մենք կարող ենք բավարարել մեր բոլոր կարիքները, վերջ տալ աղքատությանը, անզբազիտությանը և հիվանդություններին, որոնցով տառապում են մեր երկրի հազարավոր աշխատավորները»¹⁹⁸:

Կառավարությունը գլխավորելուց մի քանի օր հետո Մոսադեղը Մեջլիսին համոզեց, որ Ազգային ճակատից ընտրված չորս պատգամավոր հինգի խորհրդում, որոնց հանձնարարվում էր օգնել կառավարությանն՝ ազգայնացման օրենքն ընդունելու գործում: Շուտով Միացյալ Նահանգների նախագահ Հ. Թրումենը նամակ գրեց Իրանի վարչապետ Մ.Մոսադեղին և Անգլիայի վարչապետ Բիլմենթ Էթթլին, որտեղ կոչ էր անում խնդիրը շուտափույթ լուծել՝ «հանուն համընդհանուր շահերի»: Ապա 1951թ. հունիսի 3-ին ԱՒՆԸ-ի տնօրինությունը հայտարարեց, որ պատրաստ է վերսկսել բանակցությունները Իրանի կառավարության հետ: Անգլիական կողմը խոստացավ Իրանին անմիջապես վճարել 10 մլն ֆունտ ստեռլինգ և 1951թ. հուլիսից սկսած՝ ամեն ամիս վճարել 3 մլն

¹⁹⁷ E. Саркисов, Англо-американские противоречия в Иране и их обострение после II мировой войны, Известия Академии наук Армянской ССР, N1, 1952, с. 35. Орлов Е.А., Внешняя политика Ирана, с.95-96,

¹⁹⁸ اطلاعات 22.05.1951.

Ֆունտ ստեռլինգ մինչև համաձայնության հասնելը: Սակայն Իրանի կառավարությունը մերժեց նաև այս պայմանը¹⁹⁹:

1951թ. հունիսին Մոսադեղը հանձնաժողով ուղարկեց Խուզհատան՝ նավթը իրենց ձեռքը վերցնելու համար: Այդ կապակցությամբ Անգլիայի արտաքին գործերի նախարար Հերբերտ Մորիսոնը հայտարարեց, որ իր կառավարությունն անհրաժեշտության դեպքում կդիմի ցանկացած միջոցների՝ Անգլիայի քաղաքացիների կյանքը և սեփականությունը պաշտպանելու համար: Եվ արդեն 1951թ. հունիսին դեպի Աբադան շարժվեց 8000 տոննա ջրածավալով «Մալրիցիուս» հածանավը՝ Իրանի ափերը պարեկելու և «...2700 նավթային մասնագետներին պաշտպանելու համար»²⁰⁰:

Բանակցությունների ընթացքում արդյունքի չհասնելով՝ Անգլիան փորձեց ահաբեկել Իրանի կառավարությանը և նույնիսկ Իրանի ափերին մոտեցրեց իր ռազմական նավերն՝ ակնկալելով ԱՄՆ-ի հավանությունը և աջակցությունը: Պաշտոնական Լոնդոնը փորձում էր իրականացնել ռազմական ներխուժման իր ծրագիրը, որը հայտնի է «Շուվահեն» /Buccaneer/ ծածկագրով, ինչի ժամանակ 70,000-անոց զորքն ափելք էր արվելու²⁰¹: Սակայն շուտով գնեղրալ Բրեդլին արտահայտեց ԱՄՆ-ի տեսակետն այդ հարցի կապակցությամբ. «ԱՄՆ-ը չի պարտավորվում ուղարկել իր ռազմական ուժերը Իրան, եթե նույնիսկ Անգլիան ներքաշվի ռազմական գործողությունների մեջ. այս պահին Իրանը չի համարվում ռազմական լուրջ վտանգի օջախ»²⁰²:

ԱՄՆ-ի քաղաքական գործիչները համոզված էին, որ Մեծ Բրիտանիայի յուրաքանչյուր ռազմական գործողություն ոչ միայն երաշխավորված չի լինի, այլև առիթ կհանդիսանա Խորհրդային Միության միջամտության համար: Ինչպես դեռևս 1951թ. մայիսի կեսերին նշել է Դ.Աչեսոնը. «Ռազմական ուժ կարող ենք օգտագործել Իրանի կառավարության խնդրանքով կամ Թեհրանում կոմունիստների հեղաշրջման փորձի և կամ էլ վտանգավոր հարձակումներից Բրիտանիայի հպատակների տարհանման դեպքում միայն»²⁰³:

Երբ Աչեսոնը տեղեկացավ, որ քրիտանացիները պատրաստվում են ռազմական ներխուժում իրականացնել Իրան, նա Վաշինգտոնում Բրիտանիայի դեսպանին հստակորեն զգուշացրեց, որ Միացյալ Նահանգները չի աջակցի Բրիտանիայի ռազմական ներխուժմանը: Այնուհետև Թրումենը հեռագրեց Բրիտանիայի վարչապետ Էթթլին, կոչ անելով անմիջապես վերսկսել բանակցությունները Իրանի հետ: Մի քանի շաբաթ տևած ծանր բանակցություններից հե-

¹⁹⁹ Алиев С. М., Иран: Очерки новейшей истории, с. 199–200.

²⁰⁰ Стамболцян А. Г., Внутренняя политика правительства национальной буржуазии Ирана 1951–1953 гг., Ереван, 1984, с. 42.

²⁰¹ Kenneth M. Pollack, *The Persian Puzzle*, p. 56

²⁰² Элвэлл–Саттон Л., *Иранская нефть*, Москва, 1956, с. 284–255.

²⁰³ Bill James A., "The Eagle and the Lion. The Tragedy of American–Iranian Relations", London, 1988, p. 75.

տո Հարիմանը և իր թիմը համոզեցին Մոսադեղին, որ նա բանակցություններ սկսի անգլիական մեկ այլ խմբի հետ: Սակայն Հարիմանի բոլոր ջանքերը ապարդյուն էին, քանի որ բրիտանացի բանակցողները դեռևս համաձայն չէին ազգայնացման գաղափարի հետ, իսկ իրանական կողմը չէր համաձայնում որևէ այլ առաջարկի հետ²⁰⁴:

Իրանի նկատմամբ ԱՄՆ-ի նման «բարեհաճ» քաղաքականությունը վկայում է այն մասին, որ Վաշինգտոնում շատ լավ հասկանում էին, թե ռազմական միջամտության արդյունքում ինչպիսի հնարավորություն կընձեռնվի Խորհրդային Միությանը:

1951թ. մայիսի 25-ին Մեծ Բրիտանիան վկայակոչելով 1933թ. անգլո-իրանական պայմանագրի 22-րդ հոդվածը, դիմեց Հաազայի Միջազգային դատարան և շահեց գործը: Դրան հակառակ՝ 1951թ. հուլիսի 9-ին Իրանի կառավարությունը հրաժարվեց ճանաչել Միջազգային դատարանի իրավասությունը²⁰⁵:

1951թ. հուլիսի 15-ին Իրանի մայրաքաղաքի վրա հայտնվեց ԱՄՆ-ի նախագահ Հարի Թրումմենի անձնական ինքնաթիռը՝ «Քոնսթելլեյշնը»: Թեհրան էր գալիս նախագահի հատուկ ներկայացուցիչ, հայտնի դիվանագետ և նավթային գործով զբաղվող խոշոր արդյունաբերող Ավերիլլ Հարիմանը: Այդ քայլով Միացյալ Նահանգների նախագահը կարևորում էր առաջացած խնդիրը և փորձում իր անմիջական միջամտության շնորհիվ հարթել ծագած խնդիրը: Հարիմանը հանդես էր գալիս որպես միջնորդ Իրանի կառավարության և Թեհրան ժամանած բրիտանական ներկայացուցիչների միջև: Նա այդ բանակցությունների ժամանակ փաստորեն ամենակարևոր գործող դեմքն էր: Իրականում բանակցությունների ժամանակ խոսքը ԱԻՆԸ-ի ձեռնարկությունները զուտ անվանական ձևով Իրանին հանձնելու մասին էր: Իսկ նավթի հետազոտման և արդյունահանման աշխատանքները, նավթի զտումը և վաճառքը պետք է անցնեին կազմակերպության ձեռքը, որտեղ գլխավոր դերակատարություն էին ունենալու ամերիկյան ընկերությունները՝ ի թիվս «Ստանդարտ Օյլ օֆ Նյու-Ջերսիի» կամ «ԱՐԱՄԿՕ»-ի: Միևնույն ժամանակ Միացյալ Նահանգները Իրանին խոստացավ փոխառություններ, առաջարկեց անգլիացիների փոխարեն ուղարկել իր մասնագետներին:

Հարիմանի՝ Թեհրան ժամանելու օրը կոմունիստական «Թուդե» կուսակցությունը ցույց կազմակերպեց ի նշան բողոքի: Ինչպես հետագայում պարզվեց, դա իսկական սադրանք էր: Մոսադեղը կարգադրեց ոստիկանապետ գեներալ Բաղային կանգնեցնել ցույցը, քայքայել իր հատուկ հրամանի՝ կրակ չբացել ցուցարարների վրա: Սակայն ցույցի սաստկացման ժամանակ Բաղային հրամայեց կրակ բացել ցուցարարների վրա՝ առանց Մոսադեղի

²⁰⁴ Kenneth M. Pollack, *The Persian Puzzle*, pp. 57–58

²⁰⁵ متوجه فرمانفرمانیان و رحسان فرمانفرمانیان، خون و نفت، خاطرات یک شاهزاده ایران، تهران، ۱۳۷۸، ص ۳۱۵

Մոսադեղի Միջազգային դատարանի դեմ դրած դատական գործը, էջ 187:

իմացության կամ համաձայնության²⁰⁶: Իրավիճակը վերահսկողությունից դուրս եկավ հիմնականում Ալի Ջալիլի և Ֆարուք Քեյվանիի գործուն միջամտությանը, որոնք 1950թ. վերջին սկսել էին համագործակցել Կենտրոնական հետախուզական վարչության (ԿՀՎ) հետ և այս առաջադրանքն էլ, փաստորեն նրանց հնարավորությունների ստուգման լավագույն պայմանը հանդիսացավ:²⁰⁷ Այդ աղբյուրով ակնկալվում էր լուծել երկու խնդիր: Փորձ կատարվեց հեղինակագրկել Մոսադեդին, ինչպես նաև ահաբեկել կոմունիստական «Թուրք» կուսակցության ներկայացուցիչներին:

Հարիմանի՝ Թեհրան այցելելու դրդապատճառների կապակցությամբ այն կարծիքն էր ձևավորվել, թե ամերիկյան մասնագետները պատրաստ են փոխարինել անգլիացիներին Իրանի նավթային ձեռնարկություններում: Ըստ «Անշինեյիդ Պրես» գործակալության թղթակցի հայտարարության՝ Լոս Անջելեսից ինչ-որ ամերիկյան տեխնիկական մի ընկերություն առաջարկել է ուղարկել 2500 մասնագետ՝ անգլիական անձնակազմին փոխարինելու և նավթաթորման գործարանները ղեկավարելու համար²⁰⁸:

Հետագայում պարզվեց, որ նավթի հարցից բացի, Հարիմանը բանակցություններ էր վարում նաև տնտեսական այլ հարցերի շուրջ՝ փորձելով ավելի ուժեղացնել Միացյալ Նահանգների ազդեցությունը Իրանում՝ ի հաշիվ Անգլիայի: Սակայն բանակցությունների անհաջող ավարտից հետո՝ 1951թ. հունիսի 19-ին, Հարիմանը սպառնաց Իրանին՝ նշելով, որ «... իրանցիներին չի հաջողվի վաճառել ոչ մի դոլար նավթ, եթե այդ հարցում նրանք մնան անդրդվելի»²⁰⁹: Հարիմանն անարդյունավետ բանակցություններից հետո ասաց. «Ես զգում եմ՝ Իրանում մենք վատնում ենք շատ ավելի ժամանակ, քան ԱՄՆԸ-ի քոլոր պաշտոնյաները միասին վերցրած»²¹⁰:

Հուլիսին Մոսադեդը դադարեցրեց բանակցությունները նավթային ընկերությունների հետ, երբ հայտնի դարձավ, որ վերջիններս սպառնացել են, թե լցանավերի սեփականատերերից Միջազգային շուկայում չեն ընդունվի Իրանի կառավարության անդորրագրերը:

Միացյալ Նահանգները նախկինի պես զսպում էր Լոնդոնին, որպեսզի վերջինս չդիմի ռազմական գործողությունների՝ զգուշանալով, որ այն պայթյունավտանգ իրավիճակ կստեղծի ու կխաբխի իր դիրքերը Մերձավոր և Միջին Արևելքում:

²⁰⁶ Katouzian Homa, *Mosaddiq and the Struggle for Power in Iran*, London & New York, 1999, p. 115–116.

²⁰⁷ Mark Gasiorowski and Malcolm Byrne, *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran* (Syracuse, 2004), Ի դեպ այդ երկու գործակալներին Քերմիթի Ռուզվելտը կոչում էր «Բուքո եղբայրներ»: Roosevelt Kermit, *Countercoup: The Struggle for The Control of Iran*, New York, 1979. 78, 91–94, 98

²⁰⁸ Թրյան Յ.Կ., Պայքար նավթի համար, էջ 194–195:

²⁰⁹ Թրյան Յ.Կ., էջվ. աշխ., էջ 195:

²¹⁰ متوجه فرمانفرمانیان و رحسان فرمانفرمانیان. خون و نفت. خاطرات یک شاهزاده ایران. تهران، ۱۳۷۸. ص ۳۱۴

ԱՄՆ-ը Իրանի թիվ մեկ գործընկերն էր արդեն ներմուծման քնագավառում, այսինքն՝ նա գրավել էր Իրանի շուկան: Մեծաքանակ օգնությունների շնորհիվ Իրանի ժողովրդի զգալի մասը երկրի առաջընթացը տեսնում էր ԱՄՆ-ի հետ սերտ համագործակցության մեջ, և Միացյալ Նահանգներն այդ ամենը վտանգի տակ դնել չէր պատրաստվում:

ԱՄՆ-ը գտնում էր, որ Անգլիան պետք է ջանք չինայի Իրանի հետ համաձայնության գալու համար, և, որ առավել կարևոր էր, Անգլիան պետք է ձեռնպահ մնար «չմտածված քայլերից»²¹¹: Չմտածված քայլեր ասելով՝ Էլվել Սատտոնը հիշատակում է այն փաստը, որ Մեծ Բրիտանիան փորձում էր խնդիրը լուծել ռազմական ուժի միջոցով:

Արդեն հուլիսին անգլիական ռազմական նավերի թիվը Պարսից ծոցում հասնում էր 9-ի, որն իր էությանմբ աննախադեպ իրողություն էր: Այդ նավերը խարխախ էին գցել Շատտ-էլ-Արաբ գետում՝ իրանական Արաղանի և Խորեմ-շահիր նավահանգիստների մոտ: Անգլիան զորք էր կուտակել Իրաքի տարածքում՝ Իրանի սահմանների մոտ: Անգլիացիները գինում և խոտվության էին հրահրում Իրանի հարավում բնակվող ցեղերին: Ուժեղացավ Լոնդոնի լրտեսական գործունեությունը իրանական խաների և շեյխերի շրջանում, լուրեր էին պտտվում հարավային Իրանի հնարավոր բռնագավթման մասին:

Պարսից ծոց ռազմանավեր ուղարկելուն զուգահեռ (Արաղանի և Բասրայի առաջ խարխախ էին գցել «Մավրիսիոս», «Ֆլամինգո», «Էրալիոս», «Չևրոն», «Չեկերք», «Չիֆտեյն» և «Չիվալյուս» ռազմանավերը)՝ անգլիացիները կոպրոս փոխադրեցին իջագորայիների գնդեր: Բրիտանական ռազմաօդային ուժերին պատկանող «Մետեոր» և «Վամպիր» տիպի ռեակտիվ ինքնաթիռները թռիչքներ էին կատարում Արաղանի սահմանամերձ օդային տարածքներում և հաճախ էլ խախտում էին Իրանի օդային սահմանները՝ նպատակ հետապնդելով ահաբեկել տեղական քնակչությանը և իշխանությանը²¹²:

Բավականին շատ էր խոսվում Պարսից ծոցում ուղղակի նավատորմային գործողությունների իրականացման և Իրաքի հետ Իրանի սահմաններին զորք մտնեցնելու մասին: Այդ կապակցությամբ շահ Մոհամմեդ Ռեզա Փահլավին իր մոտ է կանչում Իրանում Անգլիայի դեսպանին և նշում. «Դուք պետք է հասկանաք, որ եթե Անգլիան հարձակվի Իրանի վրա, ես անձամբ կգլխավորեմ իմ զինվորներին՝ պատերազմելու ձեր դեմ:

Հավանաբար իմ հատուկ դիրքորոշման շնորհիվ էր, որ պատերազմի մասին լուրերը երբեք չվերաճեցին գործողության»,—հպարտությամբ նշում է շահը²¹³:

Մոսադեղը հետամուտ լինելով նավթարդյունաբերության ազգայնացման օրենքի իրականացմանը՝ 1951թ. սեպտեմբերի 27-ին կարգադրեց իրանական

²¹¹ Элвелл-Саттон Л., Иранская нефть, с.282.

²¹² Թրյան Չ.Կ., Պայթար Գավիի համար, էջ 192:

²¹³ Mohammad Reza Pahlavi, Answer to History, p. 85.

գործամասերին գրավել Աբադանի նավթավերամշակման գործարանը՝ դրանով իսկ ձևականորեն վերջ տալով Իրանում ԱԻՆԸ-ի գործունեությանը²¹⁴։ Սեպտեմբերին ԱԻՆԸ-ն Մոսադեղի պահանջով տարհանեց իր տեխնիկական մասնագետներին։ Անգլիական կողմը վստահ էր, որ առանց իր տեխնիկական մասնագետների՝ Իրանի Ազգային նավթային ընկերությունը (այսուհետև՝ ԻԱՆԸ) դժվար թե կարողանա գոյատևել։ Այդ դժվար կացությունը կարող էին հեշտությամբ լուծել միայն ամերիկյան մասնագետները, ինչը բխում էր ամերիկյան նավթային ընկերությունների շահերից, որին դեմ չէր նաև Իրանը։ Ընդհանրապես Միջին Արևելքի նավթի պաշարներին տիրելու հավակնությունը պատկանում էր գլխավորապես ԱԻՆԸ-ին և ԱՐԱՄԿՕ-ին։

Սակայն ԱՄՆ-ը հետագա գործնական քայլերի չդիմեց, քանի որ նա ոչ միայն ԱԻՆԸ-ի մրցակիցն էր, այլև գործընկերը, և այժմ ԻԱՆԸ-ի հզորացումը լուրջ վնաս կհասցներ Միջազգային նավթային բիզնեսին։

1951թ. սեպտեմբերի 27-ին տեղի ունեցավ Մեծ Բրիտանիայի կառավարության նիստ։ Այդ առավուտ Անգլիայի արտաքին գործոց նախարար Մորիսոնը վերադարձել էր Վաշինգտոնից, որտեղ նախագահ Հ.Թրումմենը, նրա առաջ չբացելով ամերիկյան մոնոպոլիաների հեռու գնացող ծրագրերը, պարզ հասկացնել էր տվել, որ Միացյալ Նահանգները չի աջակցի Իրանում անգլիական ուժի կիրառմանը։ Երբ Մորիսոնը դեռ շարունակում էր պնդել ռազմական ուժ կիրառելու անհրաժեշտությունը և շարադրում էր ներխուժման պայմանները, վարչապետ Քլիմենթ Էթթլին, որ զբաղվել էր Իրանի խնդիրներով, արագ կանխեց նրան, ու հայտարարեց, որ ուժի կիրառման հարցը բացառվում է։ Կառավարության կազմից ոչ ոք չառարկեց նրան²¹⁵։

Այդ ամենից հետո Մեծ Բրիտանիան 1951թ. սեպտեմբերի 28-ին որոշեց դիմել ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին՝ խնդրելով ազդել Իրանի վրա, որպեսզի վերջինս համաձայնվի իրանական նավթի շահագործումը հանձնել միջազգային ընկերությանը, որտեղ անշուշտ առյուծի բաժինը պատկանելու էր անգլո-ամերիկյան ընկերություններին։ Խորհրդային Միությունը, Հնդկաստանը և Հարավսլավիան ԱԽ-ում հանդես եկան Իրանի պաշտպանությամբ։ Խորհրդային Միությունը, քնականաբար, չէր ցանկանում իր պետության հարավային շրջանների հարևանությամբ տեսնել անգլո-ամերիկյան ուժերին, իսկ որ «միջազգային» ընկերության ստեղծումից հետո ի հայտ էր գալու երկրի հարավային սահմանների «անվտանգության» պաշտպանության խնդիրը, ոչ ոք չէր կասկածում։ ԻԱՆԸ-ն նավթի ահռելի մեծ պաշարներ ուներ, բայց այն արտահանելու կամ վաճառելու համար չուներ անհրաժեշտ սարքավորումներ։ «Մենք չունենք մեր սեփական անգամ մեկ լցանավթ,- գրում է շահը,- չու-

²¹⁴ Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, Երևան, 2005, էջ 660։

²¹⁵ Новая и новейшая история, N4, 1979, с. 117.

նեինք տարրական գիտելիքներ առևտրական կազմակերպությունների մասին: Դրանից էլ օգտվեցին բրիտանացիները»²¹⁶:

Ի դեպ, Իրանի նավթի ազգայնացման ժամանակ, աշխարհի լցանավերի 73%-ը գտնվում էր ԱՆԸ-ի և այլ խոշոր նավթային ընկերությունների վերահսկողության տակ:²¹⁷

1951թ. հոկտեմբերին Մոսադեղն անգլիացի բոլոր մասնագետներին հեռացրեց նավթահանքերից և նավթաթոր գործարաններից: Նրանց վերջին խումբը «Մավրիցիուս» հաժանավով հեռացավ Իրանից: Ստորագրվեց ժամանակավոր առևտրական համաձայնագիր՝ Խորիրդային Միությանը, Չեխոսլովակիային և Հունգարիային նավթ մատակարարելու մասին: Սակայն ԱՄՆ-ի՝ Իրանին հատկացվող օգնությունը դադարեցնելու սպառնալիքից հետո Մոսադեղնի կառավարությունը ստիպված էր հրաժարվել այդ համաձայնության իրագործումից:

1951թ. հոկտեմբերի 1-ին Նյու Յորքում սկսվում է Անգլիայի խնդրանքով հրավիրված Անվտանգության խորհրդի նիստը: 1951թ. հոկտեմբերին Իրանի վարչապետը ժամանեց Նյու Յորք: Նույն ամսի 15-ին և 16-ին նա ՄԱԿ-ի Անուն հանդես եկավ զեկույցով, որտեղ ներկայացրեց իրենց տեսակետը տեխնիկական մասնագետների տարհանման և ընդհանրապես ծագած հարցի նկատմամբ Իրանի դիրքորոշման վերաբերյալ:

Ահա այդ ժամանակ ԱՄՆ-ի պետքարտուղարի օգնական Ջորջ ՄաքԳին հանդես եկավ խնդիրը լուծելու առաջարկով: Պայմանագրի 6-րդ կետի համաձայն՝ Իրանը պետք է ստանձներ Բրիտանիային մատակարարել նավթ, յուրաքանչյուր բարելից ստանալով 1 դոլար 10 ցենտ, Պարսից ծոցի նավթի արժեքից 65 ցենտով պակաս, որպես նավթարդյունաբերության ազգայնացման փոխհատուցում: Բազմաթիվ քննարկումներից հետո Մոսադեղնը համաձայնվեց Ջ.ՄաքԳինի և Դ.Աչեսոնի առաջարկի հետ: Աչեսոնը մեկնեց Փարիզ՝ բանակցելու Է. Իդենի հետ: Սակայն Իդենը չհամաձայնվեց այդ պայմանների հետ²¹⁸:

ՄԱԿ-ի Անուն ԱՄՆ-ը հասավ ԻԱՆԸ-ի արժեթղթերի հանձնմանը վերականգնման և զարգացման միջազգային բանկին, որտեղ գերակշռում էր ամերիկյան կապիտալը:

Նախնական բանակցությունների ժամանակ Մոսադեղնը Միացյալ Նահանգների երկու պաշտոնյաներին՝ Փոլ Նիթզին և Ջորջ ՄաքԳինին, ասել է. «Դուք երբեք չեք հասկանա, որ սա, ըստ էության, քաղաքական հարց է»: Կարծում ենք, որ այդ հարցում Մոսադեղնը իրավացի էր: Խնդիրը միայն Իրանի նավթի հարցը չէր. մեր կարծիքով զգալի նշանակություն ուներ նաև Իրանի

²¹⁶ Mohammad Reza Pahlavi, Answer to History, p. 86.

²¹⁷ The Iranian Journal of International Affairs, Tehran, 2000, p. 276.

²¹⁸ Kamrouz Pirouz, Iram's Oil Nationalization: Musaddiq at the United Nation and His Negotiations with George McGhee, Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East, Vol. XXI, 2001, p. 115, Տե՛ս նաև Katouzian Homa, Mosaddiq and the Struggle for Power in Iran, p. 140.

նազմավարական կարևորություն ունեցող դիրքը, որտեղ Անգլիան չէր ցանկանում թուլացնել իր ազդեցությունը: Բացի դրանից, բրիտանացիները զգում էին, որ եթե հաջողվի իրականացնել Իրանի նավթի ազգայնացումը, ապա հաջորդը կլինի Սուեզի ջրանցքը, որին էլ կհաջորդեն մնացած նմանատիպ խնդիրները:

Գալով իշխանության գլուխ՝ Մուսադեղը հինգ ամսվա ընթացքում իրագործեց համարձակ մի ծրագիր. երկրից վտարեց ԱՆԼ-ին, սակայն նա միաժամանակ փաստորեն անգործության մատնեց Իրանի նավթարդյունաբերությունը, իսկ պետական գանձարանը զրկեց նավթից ստացվող եկամուտից: ԱՆԼ-ի սեփականության բռնագրավման հարցը չէր բարձրացվում, բայց ընկերության 60 հազար իրանցի ծառայողներին և քանվորներին, որոնք հարկադրված գործազուրկ էին դարձել, ստիպված էին աշխատավարձ վճարել: Խզելով դիվանագիտական հարաբերությունները Մեծ Բրիտանիայի հետ՝ այնուհետև արգելելով անգլիական ապրանքների մուտքը Իրան՝ Մ. Մուսադեղը հետո ապարդյուն կերպով փորձում էր անգլիացի գործարար մարդկանց հետ քանակություններ վարել: Սակայն նրան չհաջողվեց անելանելի վիճակից ելք գտնել: Մուսադեղն անընդմեջ հայտարարում էր, որ աննևին չի ցանկացել վեճի մեջ լինել հասարակ անգլիացիների հետ, ովքեր չպետք է պատասխան տան ԱՆԼ-ի գործունեության համար: Բայց այս հայտարարությունը նույնպես անարձագանք մնաց:

Նավթարդյունաբերության ազգայնացման օրենքի 7-րդ կետի համաձայն՝ Իրանը նավթ պետք է վաճառեր միայն արևմտյան երկրներին: Սակայն քանի որ այդ երկրները բոյկոտում էին իրանական նավթը, ինչը հարվածում էր երկրի տնտեսությանը, 1951թ. դեկտեմբերի 12-ին Իրանի կառավարությունը որոշեց, որ եթե 10 օրվա ընթացքում ԱՆԼ-ի նախկին սպառողները չցանկանան գնել իրանական նավթը, ապա Իրանի կառավարությունը իրավասու կլինի վաճառել այն ցանկացած գնորդի: Այդ որոշման դեմ անմիջապես արձագանքեց ԱՄՆ-ը: Թեև հրանում Միացյալ Նահանգների դեսպան Լոյ Հենդերսոնը Իրանի կառավարությանն «առաջարկեց» ձեռնպահ մնալ սոցիալիստական երկրներին՝ ԽՍՀՄ-ին, Չեխոսլովակիային, Լեհաստանին և Հունգարիային նավթ վաճառելու մտադրությունից, հակառակ դեպքում Միացյալ Նահանգները կփոխի իր վերաբերմունքը Իրանի նկատմամբ²¹⁹: Նրանց քիչ էր հուզում, որ Իրանը 1951-53թթ. վաճառել էր ընդամենը 3 լցանավ նավթ, ավելի քիչ քան ԱՆԼ-ն արտադրում էր մեկ օրում, և որ ժողովուրդը գտնվում է ծայրաստիճան դժվար կացության մեջ: Իրանի նավթարդյունաբերությունն անկում ապրեց, եթե 1950թ. այն կազմում էր 660,000 քարեի, ապա 1951թ. 340,000, 1952թ. ընդամենը 20,000²²⁰:

Իրանի նավթի բոյկոտը հնարավոր եղավ, քանի որ այդ ժամանակաշրջանում նավթի պակասորդ չկար: ԱՆԼ-ն արագ իրականացրեց իր արժուքային

²¹⁹ Туганова О.Э., Политика США и Англии на Ближнем и Среднем Востоке, с. 49, Новое Время, N3, 1980, с.29.

²²⁰ Kenneth M. Pollack, The Persian Puzzle, p. 61.

խնայողությունները, որպեսզի այլ երկրներում և հատկապես Բուվեյթում մեծացնի նավթի արդյունահանումը: Այսպիսով, Իրանի նավթը որոշ ժամանակ հայտնվեց համաշխարհային շուկայից մեկուսացված վիճակում: «Մոսաղեղը վստահեցնում էր, որ աշխարհը չի կարող առանց Իրանի նավթի և վստահ էր, որ առանց որևէ մեկի օգնության Իրանը կարող է իր նավթն արտահանել: Նա սխալվեց իր հաշվարկներում: Ի պատասխան Մոսաղեղի անհանդուրժողականության՝ ԱՆԼ-ը փակեց իր դռները: Իրանի կառավարությանը հատկացվող վճարները դադարեցվեցին և ԱՆԼ-ն ստեղծեց Իրանի նավթի մյուս վաճառքները, որտեղ ներդրումների մեծամասնությունն իրենն էր: Ահա թե որքան կարևոր էր մեր ողջ նավթը», – գրում է շահը²²¹: Իրանցիները իսկապես կարծում էին, թե Արևմուտքը շատ ավելի կկորցնի, քան Իրանը, որն անշուշտ սխալ տեսակետ էր:

1952թ. փետրվարի 11-ին Թեհրան ժամանեց Վերակառուցման և զարգացման միջազգային բանկի փոխնախագահ Գարները: Նա հայտարարեց, որ Թեհրանում բանակցություններ է վարելու իրանական նավթարդյունաբերության աշխատանքների վերականգնման շուրջ:

1952թ. սկզբներին տնտեսական ծանր իրավիճակից դուրս գալու համար Մոսաղեղն առաջ քաշեց անիրականանալի մի ծրագիր՝ «տնտեսություն առանց նավթի» խորագրով: Սրանով Մոսաղեղն ակամա հաստատեց, որ երևակայական է այն հույսը, թե միայն ԱՆԼ-ի ազգայնացմամբ կլուծվեն երկրի ողջ խնդիրները և մասնավորապես կհասնեն տնտեսական անկախության: Չնայած որ մինչև վարչապետ դառնալը նա անդադար հայտարարում էր, որ երկրի նավթը կհոգա բոլոր խնդիրները: Նավթը Իրանի միակ հարստությունը չէ, սակայն բնական այլ ռեսուրսները շահագործելու համար անհրաժեշտ էին մեծ գումարներ, որի համար Մոսաղեղը կրկին դիմեց Միացյալ Նահանգներին: Ի պատասխան՝ ԱՄՆ-ի պետքարտուղարությունը հայտարարեց, որ Իրանն այդ միջոցները կարող է հայթայթել նավթարդյունաբերության աշխատանքները վերականգնելու ճանապարհով:

1952թ. ամռանը Մոսաղեղը դեկրետ ստորագրեց, որի համաձայն բոլոր հողատերերը իրենց բերքի 20%-ը պետք է հանձնեն պետությանը, որից 10%-ը կորամարդվեր գյուղացիությանը, 10%-ն էլ գյուղական նորարաց բանկերին, որպեսզի նրանք կարողանան հատկացնել վարկ գյուղացիներին: Խստորեն սկսվեց հարկահավաքման ծրագիրը, հատկապես հարուստներին: Նրա լիազորվածքները ձեռքակալվում էր ցանկացած ոք, ով կրնդիմանար այդ որոշմանը՝ միաժամանակ առգրավելով նրա գույքը²²²: Պարզ է, որ այդ քայլերը դժգոհություն առաջացրին Իրանի հատկապես ունևոր դասի մոտ:

1952թ. հունիսին անգլիացիները իրականացրին իրենց սպառնալիքն առ այն, որ կխոչընդոտեն իրանական նավթի վաճառքին միջազգային շուկայում:

²²¹ Mohammad Reza Pahlavi, Answer to History, p. 85.

²²² Keddie Nikki R., Modern Iran: roots and results of revolution, p.126.

Աղեն նավահանգստում նրանք կանգնեցրին «Ռոզ Մարի» լցանավը, որը բեռնված էր 1000 տոննա նավթով²²³: Աղենի դատարանը հայտարարեց, որ իտալական և ձապոնական նավերի վրա գտնվող նավթը Անգլիայի սեփականությունն է: Այնուամենայնիվ, այդ գործընթացը հաջողություն ունեցավ միայն Աղենում, իսկ Իտալիայի և ձապոնիայի դատարանները ձանաչեցին Իրանի հետ կնքած պայմանագրի օրինականությունը²²⁴:

ԱՄՆ-ը Իրանի կառավարությանն անընդհատ առաջարկում էր հարթել Անգլիայի հետ նավթի հարցում առկա խոչընդոտները և ԱՆԸ-ն փոխարինել կոնսորցիումով: Մոսադեղն Իրանի համար անընդունելի էր համարում նման տարբերակը, և այդ առիթով նա հայտարարեց. «Ավելի լավ է լինել անկախ և տարեկան արտադրել մեկ տոննա նավթ, քան արտադրել 32 միլիոն տոննա և լինել Անգլիայի ստրուկը»²²⁵:

Երբ մի քանի օրով վարչապետի պաշտոնում Մոսադեղին փոխարինելու եկավ Ղափամ օս-Սալթանեն, 1952թ. հուլիսի 19-ին ԱՄՆ-ի դեսպան Լոյ Հենդերսոնը պաշտոնապես այցելեց նրան և երկար խոսեց Իրանի ու Միացյալ Նահանգների հարաբերությունների մասին: Սակայն, ինչպես գիտենք, ժողովուրդն ըմբոստացավ՝ վարչապետի պաշտոնում Ղափամին տեսնելով, և ի պաշտպանություն Մոսադեղի տեղի ունեցավ բազմահազարանոց ցույց: Կառավարական զորքերը փորձեցին ձնշել ցույցը, բախման ժամանակ զոհվեց 69, վիրավորվեց մոտավորապես 750 մարդ²²⁶: Ընդամենը հինգ օր կառավարելուց հետո Ղափամը հրաժարական տվեց և հեռացավ երկրից: Վարչապետի պաշտոնը կրկին ստանձնեց Մոսադեղը:

Մոսադեղը մերժեց նաև Դ.Աչեսոնի առաջարկը, ով Հ.Թրումենի համաձայնությամբ Իրանի կարծրացած դիրքորոշումը փոփոխելու համար առաջարկում էր որպես ժամանակավոր միջոց հատկացնել 100 մլն դոլար վարկ հետագայում նավթի շահագործման դիմաց: Աչեսոնը հայտարարեց, որ Իրանում զարգացող իրադարձությունները կարող են խզել Իրանի և Միացյալ Նահանգների հարաբերությունները ևս, «որից հետո ոչինչ չի փրկի երկիրը կոմունիստական «Թուղե» կուսակցությունից»²²⁷:

Մոսադեղի վարած քաղաքականությանը տարիներ անց քննադատաբար է մոտենում Մոհամմադ Ռեզան՝ նշելով. «Մոսադեղը հրաժարվեց գործարքից, նույնիսկ այն քանից հետո, երբ ԱՆԸ-ը համաձայնվեց հարաբերական ազգայնացման գաղափարին և պատրաստ էր քանակություններ վարել: Փաստ էր, որ երբ Բրիտանիայի կառավարությունը Թեհրան ուղարկեց Ստոքսի առաքելությունը, նրանք համաձայն էին 50/50 սկզբունքին, որից երկար ժամանակ խուսափում

²²³ Элвелл—Саттон Л., Иранская нефть, с.370.

²²⁴ Lenczowski George, The Middle East In World Affairs, New York, 1956, p. 198.

²²⁵ Lenczowski George, American Presidents and The Middle East, p. 35. Новое Время, N4, 1980, с. 28.

²²⁶ Kenneth M. Pollack, The Persian Puzzle, p. 62.

²²⁷ Lenczowski George, American Presidents and The Middle East, p. 35.

էին: Սակայն Մոսաղեղը, ինչպես այս, այնպես էլ հետագայում Հարիմանի, Չեր-
չիլի, Թրումնի, Համաշխարհային բանկի, Էյզենհաուերի և Միջազգային դա-
տարանի միջնորդությունները մերժեց»²²⁸: Ավելին՝ 1952թ. հոկտեմբերի 16-ին
խզեց դիվանագիտական հարաբերությունները Անգլիայի հետ²²⁹:

Իսկ մինչ այդ, 1952թ. հոկտեմբերին, ըստ հեղինակ Աղակի, շահը Պառլա-
մենտում ուղղակի հայտարարել էր իր համերաշխությունը Մոսաղեղի վարած ազ-
գայնացման քաղաքականությանը: Շահը նույնիսկ նշել էր. «Քանի որ նա ներկա-
յացնում է ազգայնական քաղաքականություն, ես պետք է աջակցեմ նրան առավել,
քան որևէ մեկը»²³⁰: Սակայն ինքը՝ Մոհամադ Ռեզան, տարիներ անց լրիվ հակա-
ռակն է գրում. «1952թ. հուլիսին ես զգացի, - գրում է շահը, - որ այլևս չեմ կարող
աջակցել մի մարդու, որը երկիրը տանում է կործանման: Ազգայնացումից ի վեր
մենք նավթ չէինք վաճառել: Չէր ստորագրվել և ոչ մի պայմանագիր, միայն 7-ամ-
յա զարգացման ծրագիրն էր, այն էլ ինքնահոս վիճակում էր»²³¹:

Սակայն Մ.Մոսաղեղը շատ լավ հասկանում էր, որ այդ պայմաններում
Իրանին անհրաժեշտ են նավթ արտահանելու համար լցանավեր և մասնագետ-
ներ: «Հենց այս մասին էլ մենք մտադիր ենք բանակցել անգլիացիների հետ, -
հայտարարում էր Մոսաղեղը: - Եթե նրանք ցանկանում են, կարող են մեզ հետ
համագործակցել: Բայց նավթը պատկանում է Իրանին, և մենք ոչ մի պայմա-
նով չենք ցանկանում պահպանել ԱՒՆԸ-ի նախկին իշխանությունը»:

Մոսաղեղի ռազմավարությունը խարսխվում էր երկու կարևոր սկզբունք-
ների վրա.

1. Կանխել կամ ոչնչացնել ամերիկա-բրիտանական համագործակցու-
թյուն Իրանի խնդրում:
2. Ամերիկյան աջակցության բացակայության դեպքում սպառնալ, որ
Իրանը կդառնա կոմունիստների «գոհը»:

Սակայն Մոսաղեղը սխալվեց իր հաշվարկներում, երբ փորձում էր սեպ
խրել Միացյալ Նահանգների և Մեծ Բրիտանիայի միջև: Փաստորեն խրախուսե-
լով ամերիկյան ներթափանցումը Իրան՝ նա հույս ուներ ԱՄՆ-ից ֆինանսական
օգնություն ստանալ և ամերիկյան ընկերությունների հետ իրանական նավթի
արդյունահանման ու վաճառքի համար տեխնիկական օգնության համաձայնագ-
րեր կնքել: Բայց նրա հույսերը չարդարացան: ԱՒՆԸ-ի ազգայնացումից հետո
ԱՄՆ-ի կառավարությունը, շարունակելով ֆինանսական և ռազմական աննշան
օգնություն ցուցաբերել Իրանին, հասավ այն բանին, որ Անգլիայի հետ հետագա-
յում մասնակցեց երկրի նավթի պաշարների շահագործմանը:

²²⁸ Mohammad Reza Pahlavi, Answer to History, p. 85.

²²⁹ مارک ج کازیبوسکی، سیاست خارجی آمریکا و شاه تهران، ۱۳۷۱، ص ۱۶۱.

²³⁰ Агаев С.Л., Иран в прошлом и настоящем, с. 131.

²³¹ Mohammad Reza Pahlavi, Answer to History, p. 86.

Իր հաշվարկներում Մոսաղեղը սխալվեց նաև այն ժամանակ, երբ կարծում էր, թե համաշխարհային տնտեսությունը չի կարող գոյատևել առանց Իրանի նավթի և դրանից էլ օգտվելով՝ Իրանը հնարավորություն կստանա ինքնուրույն վաճառել իր երկրի նավթը՝ անտեսելով միջազգային նավթային ընկերությունների տեսակետները: Սակայն Իրանի նավթի արտահանման դադարեցումից մեծապես օգտվեց Միացյալ Նահանգները՝ տարածաշրջանի այլ երկրներում, մասնավորապես արաբական երկրներում, մեծացնելով նավթի արդյունահանման չափերը: Դա բերեց գերշահույթներ, ոչ միայն ամերիկյան գործարարներին, այլև այդ երկրների իշխող դասին:

Անգլիան, կորցնելով նավթի իր հիմնական աղբյուրները, ստիպված եղավ որոշ քանակի նավթ գնել ամերիկյան ընկերություններից, ինչը նշանակում էր վատնել օրական մեկ մլն դոլար:

Փաստորեն, ի սկզբանե քացառելով նավթի վաճառքը սոցիալիստական երկրներին, Մոսաղեղը ենթադրում էր արժանանալ Միացյալ Նահանգների բարենաճությանը: Տեսնելով, որ իր այդ քաղաքականությունն ըստ արժանվույն չի գնահատվում, վարչապետը որոշեց ցույց տալ Վաշինգտոնին, որ Իրանը կարող է հակվել նաև դեպի սոցիալիստական աշխարհը: Սակայն դա լույ շանտած էր:

Հետագայում Էնթոնի Իդենը իր հուշերում 1951թ. մասին գրեց. «Մենք հայտնվեցինք Իրանից դուրս, մենք կորցրինք Աբադանը, Միջին Արևելքում ամենուր մեր դիրքերը խիստ խարխալվել էին: Չերչիլն ամեն ինչում մեղադրում էր լեյբորիստական կառավարությանը, որի ձեռքում էր այդ ժամանակ իշխանությունը: Եթե Անգլիայում լինեք պահպանողական ուժեղ կառավարություն,– հայտարարում էր Չերչիլը,– իրանական ճգնաժամն այդ ձևով երբեք ի հայտ չէր գա»²³²:

Սակայն, մեր կարծիքով, անկախ Մեծ Բրիտանիայում կառավարող իշխանությունից՝ այս իրադարձությունները տեղ էին գտնելու Իրանի պատմության մեջ: Իսկ Ու.Չերչիլը նման հայտարարություն արեց, քանզի Անգլիայում մոտենում էին պառլամենտական ընտրությունները, և նա քնականաբար ցանկանում էր, որ իշխանության գային խիստ պահպանողական թևի ներկայացուցիչները:

Միևնույն ժամանակ ԱՄՆ–ը ցանկանում էր շուտափույթ լուծել այդ խնդիրը, քանզի տարածաշրջանում կային նմանատիպ այլ խնդիրներ, և Իրանի օրինակով նրանք նույնպես կարող էին գլուխ քարձրացնել, ինչը ձեռնտու չէր ԱՄՆ–ին: Սակայն նրանք չկարողացան խուսափել դրանից, և Իրանի նավթի ազգայնացմանը զուգընթաց մեծացավ Մերձավոր և Միջին Արևելքի ժողովուրդների պահանջը. նրանք ցանկանում էին իրենց երկրներից արտաքսել արտասահմանյան կոնցեսիոներներին: Իսկ այդ երկրների ղեկավար շրջանները պնդում էին, որ մեծացվեն կոնցեսիաների վարձակալության վճարները: Այսպես, օրինակ՝ Լիբանանը, որի տարածքով անցնում էր ամերիկյան նավթամու-

²³² Новое Время, N3, 1980, с. 27.

ըը, որպես վարձակալության վճար ստանում էր 7 մլն դոլար և արդեն պահանջում էր այն հասցնել մինչև 100 մլն դոլարի: 1953թ. Միջերկրական ծովի ափին գտնվող Սաիդում՝ նավթամուղի վերջնակետում, տեղի ունեցավ բողոքի ցույց: Ցուցարարները պահանջում էին վտարել ամերիկյան ընկերություններին Լիբանանից: Նման պահանջներ ներկայացրին նաև արաբական մյուս երկրները: Իրանի օրինակով՝ Մերձավոր Արևելքի երկրները նույնպես ըմբոստացան նավթային մենաշնորհատերերի դեմ: 1952թ. փետրվարին Քուվեյթում առաջին անգամ «Քուվեյթ Օյլ Քոմփանիի» աշխատողները դիմեցին գործադուլի: Աշխատողները պահանջում էին (ինչպես և իրանցի նավթագործները) աշխատավարձի բարձրացում, աշխատավայր հասնելու համար տրանսպորտի միջոցներ, քնակարանների և սանիտարական պայմանների բարելավում և խմելու ջրի ապահովում: Մեծ գործադուլ տեղի ունեցավ Բասրայի «Իրաք Փետրոլում Քոմփանի»-ում: 1952թ. դեկտեմբերին 4.600 եգիպտացի աշխատողներ Եգիպտոսի կառավարությունից պահանջեցին ազգայնացնել «Սուեզի ջրանցք միջազգային ընկերությունը»²³³:

Շուտով ամերիկյան և անգլիական նավթային ընկերությունները ստիպված էին վերանայել Սաուդյան Արաբիայի, Իրաքի, Քուվեյթի հետ կնքած պայմանագրերի կետերը: Ըստ նոր համաձայնագրի՝ նավթային կոնցերնները տեղական կառավարությանը վճարելու էին ստացվող եկամտի 50%: Այս սկզբունքը գործեց Սաուդյան Արաբիայում (1950թ.), Քուվեյթում (1951թ.), Իրաքում (1952թ.), Ղաթարում (1952թ.):

Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների նավթի նկատմամբ Միացյալ Նահանգների ունեցած հավակնությունները յուրաքանչյուր տարի մեծանում էին: Եթե 1939թ. այս տարածաշրջանի նավթի պաշարների 70 %-ը գտնվում էր անգլիացիների ձեռքում, ապա 1954թ. այն իջավ մինչև 28%-ի, փոխարենը՝ ամերիկացիների 15%-ը հասավ 65%-ի²³⁴:

1952թ. ԱՄՆ-ում տեղի ունեցած նախագահական ընտրություններից հետո Վաշինգտոնի դիրքորոշումը Իրանի նավթի հարցի կապակցությամբ կտրուկ փոխվեց: Հարկ է նշել, որ Մոսադեղը կարծում էր, թե նոր նախագահն աջակցություն կցուցաբերի Իրանին, և դրանով էր պայմանավորված, որ Մոսադեղն անգիջում գտնվեց Թրումենի կառավարության կողմից առաջ քաշված յուրաքանչյուր առաջարկի նկատմամբ: Սակայն Մոսադեղը սխալվեց իր հաշվարկներում: Ընդհանրապես 1952թ.-ից հետո անգլո-ամերիկյան կողմն այլևս այդքան էլ չէր ձգտում հարցը լուծել բանակցությունների միջոցով, քանզի Մոսադեղն անդրդվելի էր:

²³³ Самыловский И.В., Экспансия американского империализма на Ближнем и Среднем Востоке, с. 111-113.

²³⁴ Там же, с. 74.

ԱՄՆ-ի նորընտիր նախագահ Դ.Դ.Էյզենհաուերը, կտրուկ շրջադարձ կատարելով և հրաժարվելով նախկին վարչակազմի քաղաքականությունից, որոշեց աջակցել Միացյալ Նահանգների նախարարյունաբերողների շահերին: 1953թ. սկզբին նա հերթական մամլո ասուլիսի ժամանակ հայտարարեց. «ԱՄՆ-ի կառավարությունը կձեռնարկի բոլոր անհրաժեշտ միջոցները, որպեսզի կանխի «կոմունիստական վտանգը Իրանում»²³⁵: Իսկ ԱՄՆ-ի արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնյաներից Չարլզ Բուլանը հայտնեց իր կարծիքը. «Եթե Իրանը կոմունիստական դառնա, Իրաքը և հավանաբար Միջին Արևելքի երկրները նույնպես կոմունիստական ուղին կրռնեն, և մեր դիրքերն ամբողջովին կխարխլվեն: Այսպիսով, մենք պետք է մեր ջանքերն ամեն գնով կենտրոնացնենք Իրանը կոմունիզմից ազատելու վրա»²³⁶:

Միացյալ Նահանգների քաղաքականության մեջ այդպիսի կտրուկ շրջադարձը կարելի է բացատրել մի հանգամանքով ևս. 1952թ. ԱՄՆ-ի նախագահական ընտրարշավի համար վատնվել էր 100 մլն դոլար և համաձայն նախկին ռադիոհաղորդավար Ֆրենկ Էդվարդսի հայտարարության՝ այդ գումարի կեսը նախարարյունաբերողների կողմից ներդրվել էր Դ.Էյզենհաուերի օգտին²³⁷: Ինչպես գրում է ամերիկացի հետազոտող Բարնեթ Մյուլերը, «փաստ է, որ այսօրվա պայմաններում ոչ մեկը չի կարող ԱՄՆ-ի անխաղաղ ընտրվել՝ առանց խոշոր բիզնեսի կողմից հատկացրած ֆինանսական մեծ լրավճարների: Եվ արդեն 100 տարի է, ինչ այդպես է»²³⁸:

Ապիտակ տանը դեմոկրատներին փոխարինելու էին գալիս հանրապետականները, իսկ նրանց հետևում ավանդաբար կանգնած էր Ռոքֆելլերների գերդաստանը: Բնականաբար, նախագահ ընտրվելուց հետո Էյզենհաուերը պետք է պաշտպաներ նախարարյունաբերողների շահերը Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում: Էյզենհաուերը նշում էր, որ նախարարի համաձայնագրերը կօգնեն ԱՄՆ-ին՝ իրականացնելու իր նպատակները Միջին Արևելքում: Իսկ այդ նպատակներն էին. գրավել Միջին Արևելքի երկրների հումքային և առաջին հերթին նախարարի բոլոր պաշարները, այդ երկրներում ուժեղացնել սեփական ազդեցությունը և դրանք վերածել իր ռազմավարական կենտրոնների:

Համաձայն ամերիկացի հայտնի տեսարան Դրյու Պերսոնի տեսակետի՝ պետքարտուղարությունում ղեկավար կլիներ գտնել մի պաշտոնյայի, որն այսպես թե այնպես կապված չլիներ նախարարի մենաշնորհատերերի հետ: Դատեք ինքներդ՝ պետքարտուղար Դին Աչեսոնը «Ստանդարդ օյլ օֆ Նյու-Ջերսի»-ի գործերն իրականացնող իրավաբանական ֆիրմայի համատերն էր: Պետքարտու-

²³⁵ Нишанов М., "Американский империализм и государственный переворот 19 августа 1953г. в Иране", Материалы по Востоку. Ташкент, 1966, с. 39.

²³⁶ فصلنامه تاریخ روابط خارجی، شماره ۴، تهران، ۱۳۷۳، ص ۸۲-۸۴.

²³⁷ О'Коннор, Империя нефти, с.280.

²³⁸ Боронов Р., Нефть и политика США на Ближнем и Среднем Востоке, с. 13.

ղարի առաջին օգնական Դեյվիդ Բրյուսը, «Գալֆ օյլ»-ի հետ ուներ ընտանեկան կապեր: Նրա մայրը 7 հզոր ֆինանսիստ-արդյունաբերողներից մեկն էր: Դեյվիդ Բրյուսի առաջին կինը միլիարդատեր Էնդրյու Մեյլոնի աղջիկն էր, ով աշխատում էր Ավերիլլ Հարիմանի «Ու.Ա. Հարիման ընդ Բ.» բանկում: Պետդեպարտամենտի քաղաքական ծրագրավորման բաժնի պետ Պոլ Նիտցեն ամուսնացած էր խոշոր նավթարդյունաբերող Պրատտի թոռնուհու հետ: Ի դեպ, «Կրեոլ Փետրոլիում»-ի տնօրեն Նելսոն Ռոքֆելլերը, 1951թ. նախագահ Թրումենի վարչակազմում, եղել է միջազգային զարգացման խորհրդակցական խորհրդի նախագահը: Այդ խորհուրդն էր, որ Սպիտակ տանը հանձնարարական տվեց «Թրումենի ծրագրի 4-րդ կետի» վերաբերյալ²³⁹:

1952թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին պետքարտուղարությունը նավթային ընկերությունների տնօրենների հետ անցկացրեց մի շարք խորհրդակցություններ՝ նպատակ ունենալով ստեղծել Միջազգային կոնսորցիում՝ իրանական նավթի շահագործման համար: Հատկանշական է, որ ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը Մերձավոր և Միջին Արևելքում էական փոփոխության չէր ենթարկվում, անկախ այն հանգամանքից, թե որ կուսակցության առաջնորդն էր ղեկավարում երկիրը: Թե՛ դեմոկրատները և թե՛ հանրապետականները պաշտպանում էին ամերիկյան խոշոր մենաշնորհատերերի կապիտալի շահը, դա անխոս վերաբերում էր նաև Մերձավոր և Միջին Արևելքում իրենց նավթային մենաշնորհների կապիտալի շահերին: Սակայն երկու կուսակցություններից նավթային մենաշնորհների հետ առավել սերտ հարաբերությունների մեջ էին հանրապետականները: Ռոքֆելլերները և Մեյլոնները, որոնք բավականին մեծ ազդեցություն ունեին ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականության կուրսի ձևավորման վրա, հիմնականում զբաղված էին մերձավորարևելյան նավթի շահագործմամբ:

1953թ. փետրվարին Իրանի կառավարությանը հանձնվեց ԱՄՆ-ի և Անգլիայի համատեղ առաջարկը: Այնտեղ նշվում էր, որ դրա ընդունման դեպքում ԱՄՆ-ը 135 մլն դոլարի նավթ կզնի և Իրանին կհատկացնի 100 մլն դոլարի վարկ²⁴⁰: Այդ առաջարկը ևս դրական արդյունք չտվեց:

ԱՄՆ-ը Մոսադեղի կառավարությանը որոշակի աջակցություն էր ցուցաբերում՝ պատճառաբանելով, որ վարչապետը Իրանում պայքարում է կոմունիզմի դեմ: ԱՄՆ-ի նախագահ Էյզենհաուերը 1953թ. մարտին, Անգլիայի արտգործնախարար Է.Իդենի հետ ունեցած գրոյցի ժամանակ, նշել է, որ «ամենայն հավանականությամբ, պատրաստ է ձնշում գործադրել ամերիկյան նավթային ընկերությունների վրա և գնալ զգալի զիջումների՝ Մոսադեղի իշխանությունը պահելու համար, քանի որ Մոսադեղը Արևմուտքի միակ հույսն է Իրանում»²⁴¹:

²³⁹ Новое Время, N3, 1980, с.28.

²⁴⁰ Туганова О.Э., Политика США и Англии на Ближнем и Среднем Востоке, с. 50.

²⁴¹ Eden A., The Memoirs of Sir Anthony Eden, London, 1960, p.212. Տե՛ս նաև Արաբ, Иран в прошлом и настоящем, с. 132.

Սակայն կարծում ենք, որ այդ հայտարարությունն արվել էր՝ Մոսաղեղի զգոնությունը թուլացնելու և նրա, ինչպես նաև Իրանի ժողովրդի մեջ ձևավորելու այն կարծիքը, թե ԱՄՆ-ի նորընտիր նախագահը հակված է հաշվի նստելու Իրանի ժողովրդի ցանկության և պահանջների հետ: Դրան հավելյալ, ամերիկյան նավթային ընկերությունները շահագրգռված էին անգլո-իրանական բանակցությունների ձգձգման և նույնիսկ տապալման մեջ, քանի որ նրանք դրանով ժամանակ կշահեին՝ ավարտին հասցնելու գաղտնի բանակցություններն անգլիական նավթային ընկերության հետ:

Բացի դա, ամենայն հավանականությամբ, այդ հանդիպման ժամանակ ԱՄՆ-ի նախագահը փորձել էր Անգլիայի արտգործնախարարին ցույց տալ Միացյալ Նահանգների դիրքորոշումը իրանական նավթի հարցի շուրջ՝ ակնկալելով Մեծ Բրիտանիայի կողմից իրական գիշումներ՝ ամերիկյան նավթային ընկերությունների հետ բանակցությունների ժամանակ: Արդյունքը երկար ժամանակ սպասեցնել չտվեց:

Շուտով անգլո-ամերիկյան նավթային ընկերության տնօրենները համաձայնություն ձեռք բերեցին իրանական նավթի հարցի շուրջ, որով ԱՆԸ-ի արժեթղթերի 40%-ը տրվեց ամերիկյան նավթային ընկերություններին: Դրանից անմիջապես հետո Էյզենհաուսերի վերաբերմունքը Մոսաղեղի կառավարության նկատմամբ կտրուկ փոխվեց: Նա Էնթոնի Իդենի հետ ունեցած հիշյալ գրույցից ընդամենը 5 ամիս հետո համաձայն էր Իրանում իրականացնել նույնիսկ ռազմական հեղաշրջում, որն էլ տեղի ունեցավ 1953թ. օգոստոսի 19-ին: Արդյունքում նոր վարչապետ նշանակվեց գեներալ Ֆազլուլահ Ջահեդին:

Հետաքրքիր փաստ արձանագրվեց «Նյու Յորք Թայմսի» 1953թ. օգոստոսի 26-ի համարում, ըստ որի՝ Իրանի նավթի ազգայնացման կապակցությամբ մենաշնորհատերերին անհանգստացնում է ոչ այնքան անգլո-իրանական նավթային ընկերությանը հասանելիք փոխհատուցման հարցը, որքան համաշխարհային շուկայում նավթի գների վրա հավանական անդրադարձն այն դեպքում, եթե Մոսաղեղի կառավարությանը հաջողվեր արտահանել իր երկրի նավթը: Նույն թվականի օգոստոսի 30-ի համարում հրապարակված մեկ այլ հոդվածում ասվում էր. «Եթե իրանական նավթը, կարտելներից անկախ, կարողանար մուտք գործել համաշխարհային շուկա, ապա անդրադարձը նավթի համաշխարհային գնի վրա չափազանց աննպաստ կլիներ: Եվ իրոք, նման մտավախություններից ելնելով, նավթի միջազգային կարտելներն արգելեցին Իրանի նավթի մուտքը համաշխարհային շուկա»²⁴²:

1953թ. հոկտեմբերի կեսերին Իրանի նավթի շուրջ բանակցելու համար Թեհրան ժամանեց ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ջ.Ֆ.Դալլեսի խորհրդական Հ.Հովերը: Իրանի նոր կառավարությունը, ի դեմս վարչապետ Ֆ.Ջահեդիի, պատ-

²⁴² The New York Times, 26.08.1953, 30.08.1953.

րաստակամորեն իրագործում էր նավթային մենաշնորհատերերի պահանջները և վերջ էր տվել ազգայնացման ծրագրին: 1953թ. հոկտեմբերի սկզբին Վաշինգտոնի աջակցությամբ Մեծ Բրիտանիայի և Իրանի կառավարությունների միջև սկսվեցին փոխհարաբերությունների վերականգնման աշխատանքները: 1953թ. վերջին Անգլիայի կողմից առաջ քաշված նավթային քանակությունների վերսկսման համար, որպես պայման ընդունելով դիվանագիտական հարաբերությունների վերականգնումը՝ Իրանի կառավարությունը ցանկություն հայտնեց, որ երկիր ուղարկվեն դիվանագետներ, որոնք մինչ այդ Իրանում չեն աշխատել: Դեկտեմբերի 5-ին պաշտոնապես հայտարարվեց Անգլիայի և Իրանի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների վերականգնման մասին:

Սակայն ԱՄՆ-ի և Անգլիայի ներկայացուցիչները տարաձայնություններ ունեին նավթային կոնտրոլի մասին անգլիական և ամերիկյան ընկերությունների մասնաբաժնի վերաբերյալ: Այդ հարցը լուծվեց 1953թ. դեկտեմբերի 15-ին Լոնդոնում Անգլիայի, ԱՄՆ-ի և Ֆրանսիայի նավթային խոշոր ընկերությունների խորհրդակցության ժամանակ, որը նախաձեռնել էր ԱՆԸՀ-ի կառավարման ներկայացուցիչ Ֆրեզերը: Ամերիկյան ներկայացուցիչները պնդում էին, որ ինչքան քիչ լինի անգլիացիների մասնաբաժինը և շատ՝ ամերիկացիներինը, այնքան ավելի կմեծանա հավանականությունը, որ Իրանը կընդունի նավթային կոնտրոլի մի ծրագիրը: Անգլիացիները մերժեցին Հուլիանի առաջարկը, ըստ որի՝ Անգլիային պետք է տրվեր բաժնեթղթերի միայն 25%-ը, դրա փոխարեն նրանք պահանջում էին նվազագույնը 50%-ը:

1954թ. ապրիլի սկզբներին Թեհրան ժամանեց Միջազգային նավթային կարտելի պատգամավորությունը՝ «Ստանդարտ օյլ օֆ Նյու-Ջերսիի» ներկայացուցիչ Օ.Հարդենի գլխավորությամբ: Ապրիլին Թեհրանում սկսված քանակությունների ժամանակ Հ.Հուլիան Կրոսերը և անգլիայի դեսպան Ռոջեր Սթիվենսը հանդես եկան դիտորդի կարգավիճակով: Ի վերջո, 1954թ. ապրիլի 10-ին համաձայնագիրը ստորագրվեց Լոնդոնում, որով աշխարհի ութ խոշորագույն նավթային ընկերությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ ստեղծվեց Միջազգային նավթային կոնտրոլում (ՄՆԿ)՝ իրանական նավթը շահագործելու համար:

Ամերիկացիները կարծիք հայտնեցին, թե այլևս հարկ չկա, որ անգլիացի մասնագետները վերադառնան Իրան, քանի որ նավթարդյունաբերության վերականգնման գործը ցանկալի էր հանձնարարել այլ երկրի մասնագետներին, մասնավորապես՝ ամերիկացիներին:

1954թ. օգոստոսի 5-ին Թեհրանում և Լոնդոնում տպագրվեցին պաշտոնական հայտարարություններ, որոնք հստակեցնում էին նավթի հետ կապված նոր պայմանագրի կետերը: Իրանի կառավարությունն Անգլիային գիջում էր շատ ավելին, քան կարող էին ենթադրել իրանցիները: Նոր պայմանագիրը ուժի մեջ էր մտնում մինչև 1979թ., ցանկության դեպքում այն կարող էին երկարացվել մինչև 1994թ.: Նավթի արտահանման մենաշնորհը պատկանելու էր կոնցեսիին:

Ինչպես նշում է Էլվելլ-Սատտոնը, կարևորն այն էր, որ իրանական կառավարությունը հրաժարվեց արտադրական գործողությունների ուղղակի վերահսկողությունից և համաձայնվեց այն հանձնել կոնսորցիումին²⁴³: Այն, ինչ այժմ Մեծ Բրիտանիան առաջարկում էր Իրանին, ավելի քիչ էր, քան այն, որ առաջարկում էր ԱՆԵԸ-ն՝ 1951թ. անարդյունավետ բանակցությունների ժամանակ:

Կոնսորցիումում ԱՆԵԸ-ի մասնաբաժինը կազմում էր 40% (որպեսզի խուսափի ավելորդ շահարկումներից, 1955թ. դեկտեմբերից այն վերանվանվեց «Բրիտանական նավթային ընկերություն»), «Ռոյալ Դատչ Շելլ»²⁴⁴–ը ստացավ 14%, 40%–ն անցավ ամերիկյան 5 ընկերություններին՝ «Գալֆ Օյլ Բորփորեյշն», «Սոքոնի-Վակում Օյլ Բորփորեյշն», «Ստանդարտ Օյլ Բոմպանի (Նյու Ջերսի)», «Ստանդարտ Օյլ Բոմպանի օֆ Բալիֆորնիա» և «Թեխաս Բոմպանի»,– յուրաքանչյուրն ուներ 8 % և «Բոմպանի ֆրանսեզ դե ֆեթրոլ»–ին 6%²⁴⁵: Որպես ԱՆԵԸ-ի իրավահաջորդ՝ «Բրիտանական նավթային ընկերությունը» վերը նշված ընկերություններին հանձնած 60% արժեթղթերի դիմաց ստացավ 600 մլն դոլար: Նախատեսվում էր վճարումը կատարել՝ արտահանվող նավթի յուրաքանչյուր բարելից հավաքելով 10 ցենտ²⁴⁶:

Վերոհիշյալ պայմանագիրը երաշխավորում էր հաջորդ երեք տարիների ընթացքում Իրանին տալ 420,000,000 դոլարի տարեկան եկամուտ և վերադարձնել նրան աշխարհի նավթարդյունաբերողների շարքը: Միաժամանակ, ըստ պայմանագրի, Իրանը պարտավորվում էր 10 տարվա ընթացքում, որպես նավթարդյունաբերության ազգայնացման համար փոխհատուցում, վճարել 25,000,000 ֆունտ ստեռլինգ, որը համարժեք է 70,000,000 դոլարին: Եվ կոնսորցիումի և փոխզիջումների պայմանագիրը Իրանի պաշտամանետի կողմից պետք է վավերացվեր մինչև օգոստոսի 24–ը: Կոնսորցիումի պայմանագիրը պետք է հաստատվեր 2 կողմերի ղեկավարների կողմից: Կոնսորցիումը երաշխավորում էր առաջին երեք տարվա համար արտահանել նվազագույնը 80,000,000 մ³ (500,000,000 բարել) հումք և մշակված արտադրանք: Հավելյալ 5,000,000 մ³ կարտորվեր տեղական պահանջարկը բավարարելու համար: Առաջին տարում նվազագույնը կարտադրվեր 17,500,000 մ³, երկրորդ տարում 27,500,000 մ³ և

²⁴³ Элвелл–Саттон Л., Иранская нефть, с. 399–400.

²⁴⁴ 1907թ. փետրվարին «Ռոյալ Դատչ» (Երեւոյանական Թագավորության Ընկերություն) և անգլիական «Շելլ» ընկերությունները /վերջինս այդ ժամանակ ֆինանսական ծանր վիճակի մեջ էր գտնվում/ ստորագրեցին վերջնական միաձուլման մասին համաձայնագիր: Ըստ որի, արժեթղթերի 60%–ը պատկանում էր «Ռոյալ Դատչ»–ին և միայն 40%–ը «Շելլ»–ին (Ա.Ա. Բուրսենո «Нефтяные войны» (конец XIX–начало XXв.), Ленинград, 1985, с. 94.)

²⁴⁵ Avery Peter, Modern Iran, p. 453–454.

²⁴⁶ Нефтяная промышленность капиталистических стран Западной Европы, Ближнего и Среднего Востока, Дальнего Востока, Канады и Латинской Америки, Москва, 1959, с. 125.

երորդ տարում 35,000,000 մ³: Այդ գործողությունների շնորհիվ Իրանը կարող էր հասնել 1950թ. արտադրության մակարդակին²⁴⁷:

Իվանազիտական հարաբերությունների վերականգնումից և դեսպանների փոխանակումից հետո՝ 1954թ. փետրվարին, Մեծ Բրիտանիա ուղևորվեց Իրանի գործարարների մի մեծ խումբ՝ մեկ մլն ֆունտ ստեռլինգ ընդհանուր արժեքով գյուղատնտեսական մեքենաներ գնելու: Նույն տարվա նոյեմբերին Անգլիայի կառավարությունը որոշեց Իրանին տրամադրել 10 մլն ֆունտ ստեռլինգ փոխառություն՝ անգլիական ապրանքներ ձեռք բերելու և ծառայություններից օգուտելու համար:

Նոր համաձայնագրի մասին հրապարակված տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ դրա հիմքում ընկած էին գրեթե նույն այն պայմանները, որոնք առաջարկվում էին ԱԻՆԸ-ի և կտրականապես մերժվում Իրանի կողմից: Այսպես, օրինակ, ԱԻՆԸ-ի փոխհատուցման ժամկետը մինչև 1993թ. էր, իսկ կոնսորցիումին շնորհվել էր 25 տարվա ժամկետ՝ գումարած 15 տարով /3 անգամ 5 տարով/ ժամկետը երկարաձգելու իրավունք, ստացվում է 1994թ: Այնուհետև, համաձայնագրի մյուս պայմանների քննարկումից պարզվում է, որ նավթարդյունահանման, մշակման, արտահանման և վաճառման բոլոր գործողությունները ղեկավարելու է կոնսորցիումը, և վարչության մեջ, բացառությամբ իրանական երկու ներկայացուցիչների, մյուս բոլոր ղեկավար անդամները լինելու են օտարերկրացիներ: Վերջապես, փոխհատուցման վճարի հիմք է ընդունվել 50%-ը, սակայն դրա մեջ էին մտնում նաև պետական հարկերը, մաքսային և բոլոր տեսակի այլ տուրքերը, ուստի կոնցեսիոն վարձի իրական չափը իմանալու համար պետք է հանել նշված հոդվածները: Բացի այդ, համաձայնագրի բացասական կողմերից պետք է համարել նաև այն, որ իրանական կառավարությունը պարտավորվում էր 10 տարվա ընթացքում որպես փոխհատուցում ԱԻՆԸ-ին վճարել 25 մլն ֆունտ ստեռլինգ, նաև այն, որ սարքավորումների ամորտիզացման դիմաց, եկամտից պիտի հատկացվեին տարեկան 6,7 մլն ֆունտ ստեռլինգ: Այդ բոլորից հետո դժվար է հասկանալ, թե վերջիվերջո առաջին 10 տարիների ընթացքում երկրի նավթային հարստությունների շահագործումից ինչ եկամուտ էր ստանալու Իրանի կառավարությունը: Կոնսորցիումը գործելու էր երկու նոր ընկերությունների միջոցով, որոնք գրանցվել էին Հոլանդիայում՝ Նավթահետախուզական և նավթահանման իրանական ընկերություն և Իրանական նավթամշակման ընկերություն:

ԻԱՆԸ ձևականորեն հայտարարվեց բոլոր հանրավայրերի և ողջ ունեցվացքի սեփականատերը, սակայն իր իրավունքները ՄՆԿ-ի հետ ձեռք բերված

²⁴⁷ Joint Statement Issued by the Government of Iran and the Consortium of Oil Companies, Tehran, August 5, 1954, Document on American Foreign Relations 1954, New York, 1955, p. 385-387.
Iran and Oil Group Initial Agreement to Resume Output, by Welles Hangan, August 6, 1954, The New York Times, <http://www.nytimes.com/library/world/mideast/080654iran-output.html>

համաձայնությամբ հանձնում էր վերոհիշյալ օպերատիվ երկու ընկերություններին, որոնցից առաջինը ստանում էր հետախուզելու և նավթ արդյունահանելու իրավունք, իսկ երկրորդը՝ նավթաթոր գործարանների շահագործումը:

1954թ. ԻԱՆԸ-ի ձեռքում փաստորեն մնացին միայն Նաֆթ-ն Շահի նավթահանքերը, որտեղից տարեկան ստանում էին 300 հազար տոննա նավթ, և Քերմանշահի ու Նաֆթ-ն Շահի նավթաթոր գործարանները²⁴⁸:

ՄԼԿ-ն չընդունեց Իրանի առաջարկը՝ զբաղվել միայն նավթի վաճառքով, և ԻԱՆԸ մնաց նավթային արդյունաբերության լոկ ձևական-իրավական սեփականատեր: Հնարավորությունն չունենալով ինքնուրույն դուրս գալ միջազգային շուկա՝ Իրանի կառավարությունն այդ պայմաններում ստիպված գոհանում էր Իրանում ՄԼԿ-ին վերահսկելու իրավունքից: Նավթից ստացվող շահույթը պետք է հավասար բաժանվեր կառավարության և կոնսորցիումի միջև: Ըստ էության՝ Մեջլիսը և Սենատը չէին կարող որևէ փոփոխություն մտցնել ՄԼԿ-ի հետ ձեռք բերված համաձայնագրում: ՄԼԿ-ի պատգամավորության ղեկավար Հովարդ Փեյջն այս կապակցությամբ հայտարարեց. «Մեջլիսը պետք է ընդունի համաձայնագիրը կամ էլ ընդհանրապես չանդրադառնա դրան: Մենք չենք կարող հավերժ բանակցություններ վարել»²⁴⁹:

Անգլո-իրանական վեճից հետո, Իրանը երկար ժամանակ չէր կարողանում հասնել նավթի արտահանման նախկին չափերին, քանի որ այդ ընթացքում մեծացել էին Քուվեյթի, Ղաթարի, Սաուդյան Արաբիայի, Իրաքի նավթի արտահանման չափերը: Բացի այդ, արտասահմանյան մենաշնորհատերերն այլևս հետաքրքրված չէին Մերձավոր և Միջին Արևելքում նավթի արտահանման չափերը մեծացնելու հարցում, քանզի 1952թ. գրանցվել էր նավթի պահանջարկի նվազում:

*Իրանի նավթի արտահանման և վերամշակման փոխյակերը 1950-1961 թթ.
(մլն տ.)²⁵⁰*

Տարի	Արտահանում	Վերամշակում
1950	31.8	24.0
1955	15.8	7.5
1956	25.9	11.7
1957	34.8	15.8
1958	39.8	14.9

²⁴⁸ Шарипов У.З., "Эволюция нефтяной политики иранского государства в 50-70-х годах", Иран. Проблемы экономического и социального развития в 60-70-е годы, М., 1980, с. 67.

²⁴⁹ Эвелл-Саттон Л., Иранская нефть, с. 406.

²⁵⁰ Petroleum Times, 14.12.1951, 04.03.1955, 28.03.1958, 12.03.1960, 10.02.1961 Школьников Б. А., Иран в конце 50-х начале 60-х годов в XX в., М., 1985, с. 22.

1959	44.7	15.4
1960	51.0	17.0
1961	57.0	15.0

Արդյունքում Իրանի նավթից ստացվող եկամուտները դանդաղորեն աճեցին. եթե 1955թ. այն կազմում էր 90 մլն դոլար, ապա 1960թ.՝ 285 մլն դոլար, իսկ 1964թ. այն հասավ 482 մլն դոլարի²⁵¹:

Բավարարված լինելով պայմանագրի կետերից՝ ԱՄՆ-ի կառավարությունն Իրանին 10 միլիոն դոլարի օգնություն հատկացրեց: Իսկ նոյեմբերին ԱՄՆ-ն Իրանին առաջարկեց ևս 127,3 միլիոն դոլար: Չնայած այդ օգնություններին՝ ԱՄՆ-ը և Անգլիան ավելի շատ էին խանդավառված, քան Իրանը: Երբ Ու.Չերչիլը շնորհավորական նամակ հղեց Մոհամմադ Ռեզա շահին, վերջինս շատ սառն արձագանքեց դրան՝ նշելով. «Ես համոզված եմ, որ Դուք արեցիք այն ամենը, ինչ հնարավոր էր, որպեսզի հասնեիք պատվաբեր համաձայնության»²⁵²: Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Էնթոնի Իդենն էլ պայմանագրի ստորագրման առիթով ջերմորեն շնորհավորել էր Իրանի արտգործնախարար Աբդոլլահ Էնթեզամիին²⁵³:

Իրանի ժողովուրդը, ինչպես նաև Իրանի բանակը դժգոհությամբ ընդունեց նավթի հարցի լուծման այդ տարբերակը: Սա էլ հալածանքների պատճառ դարձավ իրանական սպայակազմի համար: 1954թ. Իրանի թերթերը հաճախ տպագրում էին զինվորականների ձերբակալությունների, նրանց մահվան դատապարտման կամ ցմահ բանտարկությունների մասին: «Նյու Յորք Հերալդ Թրիբյուն»-ը նշում էր, որ զինվորականների ձերբակալություններն անմիջականորեն կապված են «նավթային հարցի» հետ: «Թայմսը» ընդունում էր, որ Իրանի ընդդիմության ներկայացուցիչների նկատմամբ ձերբակալությունները և մահապատիժները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ «նավթի համաձայնագրի հավելումը, և այդ համաձայնագրի արդյունքը, որը մինչև այժմ խիստ վրդովմունք է առաջացնում»²⁵⁴:

Ի՞նչ ստացավ ԱՄՆ-ն այս ամենից: Իրատեսական իր քաղաքականության շնորհիվ Միացյալ Նահանգները, որ մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, ըստ էության, մասնակցություն չուներ իրանական նավթի շահագործման գործում, անգլո-իրանական նավթային անհամաձայնության ժամանակ, դառնալով «միջնորդ», կարողացավ ձեռք բերել Իրանի «սև ոսկու» 40%-ը: Իրանում իր «մասնագետների» ներկայությունը, հնարավորություն էր ընձեռում հարկ եղած դեպքում միջամտել Իրանի ներքին գործերին և ազդեցության հա-

²⁵¹ Kenneth M. Pollack, *The Persian Puzzle*, p. 75.

²⁵² Эллелл—Саттон Л., *Иранская нефть*, с. 406.

²⁵³ www.payk.net/politics/cia-docs/nytimes-article/041600iran-archiv-articles.

²⁵⁴ Самыловский И.В., *Экспансия американского империализма на Ближнем и Среднем Востоке*, с. 121.

վելյալ լծակներ ձեռք բերել այդ երկրի քաղաքական ու տնտեսական կյանքի նկատմամբ: Բացի այդ, մերձավորարևելյան նավթը ռազմավարական նշանակություն ուներ, այն բավարարում էր Արևմտյան Եվրոպայում, Հարավարևելյան Ասիայում և Հեռավոր Արևելքում տեղակայված Միացյալ Նահանգների ռազմական տեխնիկայի պահանջները: Մերձավորարևելյան նավթը մատակարարվում էր Միջերկրական ծովում, Հնդկական և Խաղաղ օվկիանոսներում գտնվող ԱՄՆ-ի ռազմական նավատորմի միջոցով:

Հարկ է նշել, որ ԱՄՆ-ի նավթային ընկերությունները, որոնք մտել էին ՄԼԿ-ի մեջ, իրենց գործունեության առաջին 3,5 տարիների ընթացքում ամենահամեստ հաշվարկներով ստացան 173,2 մլն դոլար մաքուր եկամուտ: Միևնույն ժամանակ Իրանին հատկացրած ԱՄՆ-ի օգնության ընդհանուր գումարը (ներառյալ «4-րդ կետ», «անհատույց օգնություն», 4-րդ կետից հավելյալ տեխնիկական օգնություն, ռազմական աջակցությունները և ԱՄՆ-ի երկարաժամկետ փոխառությունները միասին) կազմում էր 168,2 մլն դոլար: Եվ ինչպես նշում էր «Պրավդա» թերթը. «Իրանում Միջազգային կոնսորցիում ստեղծելուց հետո Մերձավոր և Միջին Արևելքում չի մնացել ոչ մի խոշոր նավթահանք, որի շահագործմանը չմասնակցի ամերիկյան կապիտալը»²⁵⁵:

Ահա թե ինչպիսի հաջողությունների հասավ ԱՄՆ-ը հիշյալ տարածաշրջանում՝ ի հաշիվ Իրանի ծանր իրավիճակի:

Նոր պայմանագրի արդյունքում նավթից ստացվող եկամուտը Իրանում տարեկան աճեց. 1954–1955թթ. ընթացքում 34 մլն դոլարից մինչև 1956–1957թթ. 181 մլն: 1960–1961թթ. ստացան 358 մլն դոլար, իսկ 1962–1963 թվականներին՝ 437 մլն դոլար: Նավթային տարեկան աճող եկամտի հետ միասին, 1953–1963թթ. Միացյալ Նահանգները Իրանին 500 մլն դոլար ընդհանուր արժեքով ռազմական օգնություն ցուցաբերեց: Օգտվելով այս ամենից շահն ավելացրեց ռազմական ուժերի թիվը՝ 120,000 զինվորից մինչև 200,000: Ավելացրեց նաև ռազմական բյուջեն, որը 1953թ. կազմում էր 80 մլն, իսկ 1963թ.՝ մոտ 183 մլն դոլար, հետազայում՝ 1977թ. այն հասավ 7,3 մլրդ դոլար²⁵⁶:

Հարկ է նշել, որ Իրանի պատմության մեջ տեղ գտած նավթի ազգայնացման իրադարձությունները դեռ երկար ժամանակ պառնալիք էին Մերձավոր և Միջին Արևելքի՝ նավթով հարուստ այն երկրների համար, որոնք փորձում էին իրենց նավթի ազգայնացման հարցի շուրջ նույնիսկ մտածել: Ուշադրության է արժանի 1956թ. օգոստոսին Դալլեսի արած հայտարարությունը. «Այնպիսի ակտիվների ազգայնացումը, որոնց մեջ ներդրվել է միջազգային կապիտալ... պետք է պահանջել միջազգային ինտերվենցիա»: Դալլեսը հնարավոր էր համարում ազգայնացնել միայն այն նավթը, «որի մեջ արտասահմանյան շահեր

²⁵⁵ Правда, 23.10.1956.

²⁵⁶ Abrahamian E., Iran Between Two Revolutions, p. 419–420. Abrahamian E., The Iranian Mojahedin, London, 1989, p.13.

ներգրավված չեն»²⁵⁷: Այդ առնչությամբ մի շարք հայտարարություններ են արվել նույնիսկ ԱՄՆ-ի Կոնգրեսում և Սենատում: Անհրաժեշտ ենք համարում մեջ բերել սենատոր Կելտովերի ելույթից մի հատված, որը նշանակալի դեր է խաղացել բազմազգ ընկերությունների հետաքննության գործունեության ժամանակ: 1957թ. փետրվարին՝ Կոնգրեսում «Էլզենհաուսերի դոկտրինի» քննարկման առիթով, Կելտովերը հայտարարեց. «Եթե ինչ-որ պատճառով՝ Միջինարևելյան նավթով հարուստ որևէ երկիր ցանկանա ազգայնացնել իր նավթարդյունաբերությունը, ապա դրան անմիջապես կհաջորդի... շահագրգռված նավթային ընկերության անհապաղ դիմումը մեր կառավարությանը՝ պահանջելով պաշտպանել իրենց իրավունքները ինտերվենցիայի միջոցով... նավթային ընկերությունների պահանջին անմիջապես կհաջորդի փաստացի ներխուժումը»²⁵⁸:

Այստեղից ակնհայտ է, որ տարածաշրջանում Միացյալ Նահանգների շահերի «ոտնահարման» կամ, ավելի ճիշտ, ազդեցության նոր լծակներ ձեռք բերելու պարագայում, եթե ԱՄՆ-ի կառավարությունը ստանա այդպիսի «բողոք-նամակ», ապա գերտերությունն իրավունք կվերապահի իրեն միջամտելու այլ երկրների ներքին գործերին՝ խախտելով միջազգային իրավունքի նորմերը: Կամ էլ այդ պետությունները կգրկվեն օգնության հատկացումներից: Որպես դրա ապացույց կարող ենք հիշատակել մի շարք երկրների օրինակներ. 1969թ. Պերուի կառավարությունն ազգայնացրեց «Ինթերնեյշնլ Փետրոլիում Բուժիանին», դրան հաջորդեց ԱՄՆ-ից հատկացվող օգնության խիստ կրճատումն այդ երկրին: Ի պատասխան Ս.Ալիեհդեի կառավարման ժամանակ ամերիկյան ձեռնարկությունների և բանկերի ազգայնացմանը՝ Վաշինգտոնն ամբողջովին դադարեցրեց իր տնտեսական օժանդակությունը Չիլիին: Վիետնամի և Լաոսի պատերազմից հետո ԱՄՆ-ն անմիջապես հրաժարվեց այդ երկրներին օգնություն հատկացնելու ծրագրերից:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը՝ կարելի է նշել, որ Իրանը, ի դեմս Մոհամմադ Մոսադեղի, փորձ արեց պաշտպանել իր երկրի շահերը՝ արդարացիորեն հարգանք պահանջելով Իրանի ինքնիշխանության հանդեպ: Փորձեց ազգայնացնել այն, ինչ գտնվում էր իր երկրի ընդերքում և շահույթ ստանալ դրանից՝ ի բարօրություն իր ժողովրդի, ձերբազատվելով գերտերությունների ազդեցություններից: Սակայն այդ պայքարում Իրանը պարտություն կրեց, քանի որ վճռական պահին մասնատվեց, և ազգային միասնության գաղափարին փոխարինելու նկատմամբ միջկուսակցական նեղ շահերը: Բացի այդ Իրանն այդ ժամանակ չէր կարող միայնակ պայքարել Մեծ Բրիտանիայի և ԱՄՆ-ի նման պետությունների դեմ:

²⁵⁷ Боронов Р., Нефть и политика США на Ближнем и Среднем Востоке, с. 96–97.

²⁵⁸ Новая и новейшая история, N4, Москва, 1979, с. 126.

Շեղանակաբար ԿԿՄ-ի և Իրանի շահի միությունն առավել ուժեղացավ: Միացյալ Նահանգները նշանակալի դիրքեր զբաղեցրեց Իրանի տնտեսության և երկրի կյանքի մի շարք այլ բնագավառներում: Ահա այդ էր պատճառը, որ երբ 1973թ. շահը հայտարարեց նավթի ազգայնացման մասին, ԿԿՄ-ը չընդդիմացավ դրան, ինչպես եղավ նավթի ազգայնացման առաջին փորձի ժամանակ: 1973թ. մայիսին Իրանի կառավարությունը, ժամկետից 6 տարի շուտ լուծարքի ենթարկեց 1954թ. համաձայնագիրը²⁵⁹: 1970-ական թվականների կեսերին Իրանը դարձավ արևմտյան երկրներ նավթ արտահանող ամենախոշոր երկրներից մեկը: 1979թ. Իրանում տեղի ունեցած Իսլամական հեղափոխությունից հետո, կառավարությունը չեղյալ հայտարարեց կոնսորցիումի հետ համաձայնագիրը և նրանց մենաշնորհատերերին վտարեց երկրից: Իրանի ազգային նավթային ընկերությունը հաստատեց իր վերահսկողությունը երկրի նավթային բոլոր գործողությունների նկատմամբ:

Ի վերջո, տարիներ անց իրականություն դարձավ ինչպես Մոհամմեդ Մոսադեղի, այնպես էլ Իրանի ժողովրդի բաղձալի երազանքը: Այժմ նրանք կարող են տնօրինել իրենց երկրի բնական հարստությունները ըստ իրենց պահանջների, և դրան այսօր չի կարող խանգարել գերտերություններից և ոչ մեկը:

²⁵⁹ Шарипов У.З., Влияние конъюнктуры мирового рынка нефти на внешнеэкономическую политику Ирана, Нефтедоллары и социально-экономическое развитие стран Ближнего и Среднего Востока, Москва, с. 185-186.

ԻՐԱՆԱ-ԱՍԵՐԻԿՅԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1953-60 ԹԹ.

1953թ. ՕԳՈՍՏՈՍԻՆ ԻՐԱՆՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ «ԱՅԱԶՍ»
ԳՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայտնի է, որ Իրանի Իսլամական Հանրապետության և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների միջև այսօր գոյություն չունեն դիվանագիտական հարաբերություններ, դրանք խզվեցին 1980թ. ապրիլի 8-ին: Որոշ պատմաբաններ գտնում են, որ դրա արմատները ձգվում են դեպի 20-րդ դարի կեսերը: Ըստ նրանց, 1953թ. Իրանում տեղի ունեցած դեպքերը խորը ազդեցություն են թողել իրանա-ամերիկյան հետագա հարաբերությունների վրա: Համաձայն Ս.Կ. Ֆարսունի՝ Իրանի ժողովրդի ատելությունը շահի և Միացյալ Նահանգների հանդեպ համընդհանուր այն հիշողության արդյունքն էր, որը կապված էր 1953թ. Կենտրոնական հետախուզական վարչության (ԿՀՎ) աջակցությամբ իրականացված հեղաշրջմանը և դրան հաջորդող ամերիկյան միջամտությանն Իրանի քաղաքական, սոցիալական և տնտեսական կյանքին²⁶⁰:

Մենք, վերապահումով մոտենալով վերոհիշյալ գնահատականին, կարծում ենք, որ 1953թ. հեղաշրջումը իսկապես սև բիծ թողեց իրանա-ամերիկյան հարաբերությունների պատմության վրա: Միաժամանակ կարծում ենք, որ պատմական նման հիշողությունը դժվար թե խոչընդոտ հանդիսանար երկու երբեմնի դաշնակից պետությունների հետագա փոխհարաբերությունների վրա: Դա մեկնաբանում ենք այն փաստով, որ ինչպես Ցարական Ռուսաստանը (հետագայում էլ՝ Խորհրդային Միությունը), այնպես էլ Մեծ Բրիտանիան բազմիցս միջամտել են Իրանի ներքին գործերին, ավելին, մի քանի դար հարստահարել և իրենց ազդեցության տակ են պահել երկիրը, սակայն դա չի խանգարում այսօր ԻԻՀ-ին շփվելու թե՛ Ռուսաստանի Դաշնության և թե՛ Անգլիայի հետ: ԱՄՆ-ի հետ Իրանի հարաբերությունների սրման պատճառները շատ ավելի խորն են և դուրս են մնում մեր հետազոտության շրջանակներից:

Այդուամենայնիվ, մինչև 1953թ. Իրանի ժողովուրդը կարծում էր, թե Միացյալ Նահանգների քաղաքականությունն անշահախնդիր էր և նշանակալիորեն տարբերվում էր մյուս գերտերությունների՝ ԽՍՀՄ-ի և Անգլիայի քաղաքականությունից: 1953թ-ից հետո Իրանի ժողովրդի զգալի մասը հասկացավ, որ մյուս գերտերությունների նման, ԱՄՆ-ը ևս, հանուն իր շահերի, կարող է մի-

²⁶⁰ Farsoun Samih K. & Mashayekhi Mehrdad, *Iran Political Culture in the Islamic Republic*, London and N.Y., 1992, p. 237.

ջամտել օտար երկրների ներքին գործերին, ինչի համար նույնիսկ ստեղծվեցին հատուկ կազմակերպություններ:

Դեռևս 1947թ. ԱՄՆ-ում ընդունված Ազգային անվտանգության մասին օրենքի հիման վրա ստեղծվեց Կենտրոնական հետախուզական վարչությունը, որը գաղտնի գործողություններ իրականացնելու մասին դրույթ չէր ընդգրկում: Այդ օրենքի համաձայն՝ ԱՄՆ-ի նախագահի ղեկավարությամբ ստեղծվեց Ազգային անվտանգության խորհուրդը, որը կարող էր ժամանակ առ ժամանակ հենվել ԿՀՎ-ի վրա: ԿՀՎ-ի ստեղծումից 2 ամիս հետո՝ 1947թ. դեկտեմբերի 1-ին, առաջին իսկ նիստի ժամանակ, ԱՄՆ-ի Ազգային անվտանգության խորհուրդն ընդունեց խիստ գաղտնի հրահանգ՝ 5412/2-համարով, որով ԿՀՎ-ին իրավունք էր վերապահվում գաղտնի գործողություններ իրականացնել օտար երկրներում, եթե դա բխում էր Միացյալ Նահանգների անվտանգության շահերից: Հրահանգում նշված էր, որ գաղտնի գործողությունները պետք է իրականացվեն այնպես, որ ԱՄՆ-ի կառավարությունն անհրաժեշտության դեպքում կարողանա հրաժարվել դրանցից²⁶¹:

Այլ խոսքով, ԱՄՆ-ը իր համար անհրաժեշտ պահին կարող էր միջամտել այլ երկրների ներքին գործերին՝ խախտելով ՄԱԿ-ի դրույթները: ԿՀՎ-ն կարող էր գործել՝ հենվելով սեփական տեղեկատվության վրա:

Փորձելով անուղղակի կերպով միջամտել զարգացող երկրների կոնֆլիկտային իրադրություններին, միևնույն ժամանակ խուսափելով դրանց ուղղակի մասնակցությունից՝ նախագահ Հ.Թրումենը որոշեց մի շարք գործառույթներ տալ ԿՀՎ-ին: 1948թ. Ազգային անվտանգության խորհուրդը հատուկ հրահանգով ԿՀՎ-ի վրա դրեց զարգացող երկրներում «հատուկ գործողությունների» իրականացման աշխատանքը: Այդ գործողությունները գտնվում էին պետքարտուղարության, ԿՀՎ-ի և Պենտագոնի ներկայացուցիչներից բաղկացած կոմիտեի վերահսկողության տակ: Կոմիտեն (որը կոչվեց «Կոմիտե 40») հետագայում վերջնական որոշումներ է կայացրել ԱՄՆ-ի քաղաքական ձգնաժամային մի շարք հարցերի կապակցությամբ. օրինակ՝ 1953թ. Իրանում Մոսադեհի կառավարության տապալման, 1954թ. Գվատեմալա ներխուժած վարձկանների, 50-ական թվականների կեսերին Լատսում գաղտնի պատերազմի ծավալման, 1961թ. Կուբա ներխուժած վարձկանների կազմակերպման շուրջ²⁶²:

Եթե Հնդկաչինում Միացյալ Նահանգները համայնաօտար արվելի արագ անցան ազգային-ազատագրական շարժման դեմ պայքարին, ապա Մերձավոր և Միջին Արևելքում այդ գործընթացը զարգանում էր դանդաղ և դժվար: Վաշինգտոնի ուշադրությունը սևեռված էր տարածաշրջանում երկու առավել խոշոր

²⁶¹ «An Interim Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with Respect to Intelligence Activities. United States Senate» Washington, 1975, p. 9.

²⁶² Newsweek, September 23, 1974, p. 13. Տե՛ս նաև How a Plot Convulsed Iran in '53 (and in '79) <http://www.nytimes.com/library/world/mideast/041600iran-cia-intro.html>

հակամարտությունների վրա: Առաջինը Մեծ Բրիտանիայի հետ Իրանի և արաբական երկրների սրված հարաբերություններն էին, իսկ երկրորդը՝ արաբա-իսրայելական հակամարտությունը: Միացյալ Նահանգները փորձում էր օգտվել այդ խառնակ իրավիճակից և իսպառ թուլացնել Անգլիայի ազդեցությունը հիշյալ տարածաշրջանում:

ԿՀԿ-ի առաջին խոշոր և ըստ էության փորձնական քայլն այդ ուղղությամբ պետք է հանդիսանար 1953թ. Իրանում պետական հեղաշրջման կազմակերպումը, որի արդյունքում ԱՄՆ-ին անբարեհաճ Իրանի կառավարությունը կիշխանագրկվեր:

1951թ. ապրիլին Իրանում նավթի ազգայնացման պատճառով երկրում առաջացած ծայրահեղ լարված իրավիճակի լուծման միակ ուղին Մեծ Բրիտանիան համարում էր պետական հեղաշրջումը, որով իշխանանկ կաննին վարչապետին, ով ոչ մի կերպ չէր համաձայնում առաջարկվող պայմանների հետ, քանզի այն չէր բխում իր երկրի շահերից:

1952թ. հուլիսին Մ.Մոսադեղը ի վերջո Մեջլիսից և շահից ստացավ լիազորություններ, որպեսզի կարողանա շարունակել պայքարը բրիտանացիների դեմ: Նման լիազորություններ մինչ այդ ոչ մի վարչապետ չէր ունեցել: Սակայն լիազորությունների մեծացումը միանշանակ չընդունվեց նույնիսկ Մոսադեղի «զինակիցների» կողմից և 1952թ. հուլիսին վարչապետի դեմ դուրս եկան իր նախկին համակիրներից շատերը: Նրանցից առավել հայտնին Այաթոլլա Աբուլ-դասեմ Քաշանին էր՝ աչքի ընկնող հոգևորականն ու քաղաքական ակտիվ գործիչը, ով օգոստոսին ընտրվեց պառլամենտում որպես խոսնակ: Նա Մոսադեղի կռաւիցիայի դեկավարներից էր, սակայն վարչապետի ձեռք բերած լիազորություններից հետո Քաշանին հեռացավ Մոսադեղից և նույնիսկ ակտիվ մասնակցություն ունեցավ 1952թ. հուլիսին՝ նրա դեմ ուղղված բողոքների ժամանակ: —

Միացյալ Նահանգների պաշտոնյաներն այդ ընթացքում տեղեկություններ էին ստանում, այն մասին, որ Քաշանին նմանապես հանդիպում է «Թուղե» կուսակցության առաջնորդների հետ: Թուղեականները համաձայնվել էին օգնել նրան Մոսադեղին տապալելու և Միացյալ Նահանգների ազդեցության դեմ պայքարելու գործում: Կռաւիցիայի մի շարք ազդեցիկ անդամներ ևս նրես թեքեցին Մոսադեղից և շուտով լքեցին Ազգային ձակատի շարքերը, դրանց թվում էին՝ Հոսեին Մաքքին, Աբուլ Հասան Հանրիզադեն, Մոգաֆար Բաղայը, վերջինս գլխավորում էր «Իրանի աշխատավորների» կուսակցությունը²⁶³, ինչպես նաև Խալիլ Մալեքին՝ «Նիրույե սեվվոմ» կուսակցությամբ:

1952թ. սեպտեմբերին Հ.Թրումենը և Ու.Չերչիլը վերջին անգամ միասին նուտա հղեցին Մոսադեղին՝ առաջարկելով նավթի հարցի կարգավորման ևս մի քանաձև: Մ.Մոսադեղն այն չընդունեց, ավելին՝ հոկտեմբերի 22-ին խզեց դիվա-

²⁶³ Mark Gasiorowski and Malcolm Byrne, eds., *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran* (Syracuse: Syracuse University Press, 2004).

նագիտական հարաբերությունները Մեծ Բրիտանիայի հետ: Ահա հենց այդ ժամանակ էլ Անգլիայում առաջին անգամ խոսեցին հեղաշրջման անհրաժեշտության մասին: Սակայն Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարությունը տարակուսում էր. այդ ծրագիրը չէր կարող իրականացնել միայնակ, քանզի առկա էր նաև ԽՍՀՄ-ի վտանգը: Դրա համար էլ 1952թ. նոյեմբերին Բրիտանիայի Գաղտնի հետախուզական ծառայությունից (SIS-ԳԿԾ) Քրիստոֆեր Մոնթեյցի Առդիաուսը և Արտաքին գործերի նախարարությունից Սեմ Ֆոլը ժամանեցին Վաշինգտոն՝ հանդիպելու ԿՀՎ-ի պաշտոնյաների հետ: Նրանք առաջարկում էին երկու երկրների կառավարության ջանքերով լուծել Իրանում առաջացած խնդիրները: Այդ առաջարկը սկզբում ԿՀՎ-ի պաշտոնյաներին զարմացրեց, քայքայ նրանք խոստացան ուսումնասիրել խնդիրը: Վոդիաուսը և Ֆոլը իրենց հետ քերել էին 15 իրանցիների անուններ, ովքեր, ըստ անգլիական կողմի, կարող էին փոխարինել Մ.Մոսադեղին: Ցուցակը գլխավորում էր Ֆազլուլլահ Ջահեդին²⁶⁴:

Գործողության իրականացման՝ քրիտանացիների հիմնավորումը պարզ էր՝ վերստանալ ԱՆԵԸ-ի նավթային կոնցեսիան: Միացյալ Նահանգներին դա քիչ էր մտահոգում. նրանք հուզում էր ազդեցության քացահայտ փոխարինման սպառնալիքը հօգուտ Խորհրդային Միության:

Ըստ էության՝ անգլիացիները հասկացան, որ անիմաստ է ակնկալել Հ.Թրումենի վարչակարգից էական քայլեր, քանի որ նրա նախագահական շրջանը մոտենում էր ավարտին: Բացի դա էլ, Թրումենի վարչակարգը գտնում էր, որ Մոսադեղը շատ զգոն էր «Թուդեի» և Խորհրդային Միության նկատմամբ և հավատում, որ իր ժողովրդի վստահությունը վայելող վարչապետը կկարողանա արդյունավետ պայքարել «Թուդեի» ազդեցության դեմ: Այդ ժամանակաշրջանում Իրանում աշխատող Միացյալ Նահանգների գրեթե բոլոր պաշտոնյաները կիսում էին այն տեսակետը, որ «Թուդեի» գործունեությունը վտանգավոր չի Իրանում, քայք կդառնա այդպիսին, եթե իրավիճակը չվերահսկվի:

²⁶⁴ Ֆ.Ջահեդին ծնվել է 1897թ.: Եւ 1932թ. ստանձնել էր Թեհրանի ոստիկանապետի պաշտոնը: 1941թ. Նշանակվել Ապահանի դիվիզիայի զենքերալ-իրամանատար: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին կապված էր եղել հիտլերյան լրտեսական ցանցի հետ և նույնիսկ Իրանում միացյալ զորքերի մուտքից հետո էլ շարունակում էր վարել ընդհատակյա քայքայիչ գործունեություն: Եւ անգլիացիների կողմից ձերբակալվել էր և արտաքսվել Պաղեստին: Դետապետերազմայն տարիներին նա սերտորեն համագործակցում էր ամերիկյան խորհրդակցների հետ՝ իրանական ժամադրմանի կայացման գործում: 1946թ.-ից Իրանի Ֆարս նահանգի դիվիզիայի իրամանատարն էր, իսկ 1949թ. կրկին ստանձնեց Թեհրանի ոստիկանապետի ազդեցիվ պաշտոնը: 1950թ. շահի կողմից Ջահեդին Նշանակվեց սեմատոր, իսկ 1951թ. ստանձնեց ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը: Պարզվեց նաև, որ Ֆ.Ջահեդին մասնակցել էր 1953թ. փետրվարի 23-ի զինվորականության դավադրությանը փորձելով սպանել Մոսադեղին: Չերքակալվել էր, սակայն չուտով ազատ արձակվել: Արա որդին՝ Արդեշիր Ջահեդին, որը կրթություն էր ստացել Միացյալ Նահանգներում, 1950-1953թթ. հանդիսանում էր Թեհրանում «Թրումենի ծրագրի» 4-րդ կետի՝ իրականացման ամերիկյան վարչակարգի ղեկավարների հատուկ օգնականը: ԿԴԿ-ն հավանություն տվեց Ջահեդիի թեկնածությանը, քանի որ նա համարվում էր, ամերիկանետ և միանմ էր, ով քացահայտ մրցում էր վարչապետության պաշտոնի համար: Դատկանշական է, որ Ջահեդին միշտ աչքի էր ընկել միապետությանը հավատարիմ լինելու մեջ:

1953թ. Անգլիայի գաղտնի ծառայությունները որոշեցին գործել միայնակ: Անգլիացիները և գեներալ Ջահեդին սկսեցին ժողովրդին սադրել բախումների կառավարության հետ և 1953թ. փետրվար-ապրիլ ամիսներին ջանում էին քանակին իրենց կողմը քաշել: Սակայն նրանց ծրագրերը անհաջողության մատնվեցին:

Միացյալ Նահանգների պետքարտուղարությունում ևս նավթի շուրջ քննարկումների ժամանակ մասնագետները վստահեցանում էին, որ Մոսադեղը Իրանում կոմունիզմին դիմագրավելու միակ այլընտրանքային ուժն է: Բրիտանացիները և ԱՒՆԸ-ի պաշտոնյաները հայտարարում էին, որ մի օր Մոսադեղը կիշխանագրվի և «Թուդե» կուսակցության այլընտրանք չի լինի:

Այդուամենայնիվ, 1953 թվականը շրջադարձային էր լինելու Իրանի համար: Նախ 1953թ. հունվարի 20-ին տեղի ունեցավ ԱՄՆ-ի նորընտիր նախագահ Դ.Դ.Էյզենհաուերի երդման արարողությունը, որով ազդարարվում էր նրա կառավարման ժամանակաշրջանը:

Ի դեպ, նորընտիր նախագահը Հանրապետական էր, իսկ այդ կուսակցությանն ավանդաբար աջակցում են նավթային խոշոր ընկերությունները: Նորընտիր նախագահի վարչակազմում դժվար էր գտնել քաղաքական գործչի, որը կապված չլիներ խոշոր նավթարդյունաբերողների հետ, ուստի նրանց շահերից բխում էր այն, որ Իրանի կառավարության բարձր պաշտոնները զբաղեցնեին ԱՄՆ-ին բարեհաճ քաղաքական գործիչներ: Եվ քանի որ ԱՄՆ-ը նախկինում դեմ էր արտահայտվել Իրանի նկատմամբ ուժ գործադրելու Մեծ Բրիտանիայի ծրագրերին, զգուշանալով Խորհրդային Միության անկանխատեսելի քայլերից, նրանք որոշեցին համատեղ կազմակերպել գաղտնի գործողություն և այդ ճանապարհով լուծել ծառայած խնդիրները: Այդ ամենին զուգահեռ, 1953թ. մարտին մահացավ Ի.Ստալինը, ով իսկապես սարսափ էր ներշնչում արևմտյան տերությունների առաջնորդներին: Այդպիսով ստեղծվել էր հարմար պահ գործելու համար:

Հարկ է նշել, որ բրիտանական հետախուզությունը գործողությունն անվանել էր «Բոութ/Boot/ Ճորակոշիկ», սակայն հակամոսադեղյան այդ գործողությունն ամերիկացիները կոչեցին «Այաքս/AJAX/ TPAJAX»²⁶⁵:

Նախաձեռնեց համարվող TP-ին նշանակում է՝ գործողությունը իրականացվելու է Պարսկաստանում: Մենք կարծում էինք, որ անվան ընտրությունը պատահական չէր և ամերիկացիները, հղում տալով Հելլադայի հայտնի երկու անբաժան ընկերներին՝ Այաքսներին, գործողությունը կոչեցին նրանց անունով՝ ի նշան Իրանի շահի և ԱՄՆ-ի կառավարության հավերժ բարեկամության: Սակայն ամերիկացի պատմաբան Մ.Գասիրովսկին, համացանցի միջոցով տեղեկացրեց մեզ, որ ամերիկացիները գործողությունը կոչել էին «Այաքս»՝ 1950-ական թվա-

²⁶⁵ The Iranian Journal of International Affairs, Tehran, 2001, No. 1, p. 111.

عبدالرشاد هوشنگ مندوزی، سیاست خارجی ایران در دوران پهلوی ۱۳۰۷-۱۳۰۷، تهران، ۱۳۷۵، ص ۸۲.

կաններին ԱՄՆ-ում հայտնի օճառի անվամբ, իբրև թե «գնում են մաքրելու Իրանը կոմունիստական աղտից»:

1952թ. վերջերին և 1953թ. մարտին Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Էնթոնի Իդենը բրիտանական հետախուզության ՄԻ-6-րդ բաժանմունքի գործակալների ուղեկցությամբ երկու անգամ ժամանեց Վաշինգտոն՝ գործողության ծրագիրը քննարկելու համար:

Առաջին այցի ժամանակ անզլիացիները և ԿՀՎ-ի աշխատակիցները քննարկեցին միայն գործարքի հարցերը: Քննարկումների ժամանակ ԱՄՆ-ի կողմից մասնակցություն ունեցան ԿՀՎ-ի տնօրեն Ալեն Դալլեքը և Բեդլի Սմիթը:

1953թ. փետրվարի սկզբներին բրիտանացիների մեկ այլ խումբ այցելեց Վաշինգտոն: Փետրվարի 3-ին Ա.Դալլեքի մասնակցությամբ տեղի ունեցավ ժողով, որտեղ բրիտանացիները գործարքում առաջին անգամ պաշտոնապես առաջարկեցին Քեմմիթ (Կիմ) Ռուզվելտի²⁶⁶ թեկնածությունը: Ամերիկացիները համաձայնեցին հարցը քննարկել Փաթ Դինի, Բեդլիի և պետքարտուղար Ֆոսթեր Դալլեքի հետ:

Քննարկումները տեղի էին ունենում ինչպես բրիտանացիների հետ, այնպես էլ առանց նրանց: Ահա այդպիսի քննարկումներից մեկի մասին է պատմում Ք.Ռուզվելտը: Հանդիպումներից մեկի ժամանակ, Իրանում ԱՄՆ-ի դեսպան Լոյ Հենդերսոնը ասել է. «Մենք հայտնվել ենք անհույս և վտանգավոր դրության մեջ, որտեղ մի խելագար փորձում է ինքնակամ միավորվել ռուսների հետ: Մենք այլընտրանք չունենք, քան շարունակել այդ նախաձեռնությունը»: Իսկ ինքը Ք.Ռուզվելտը Ջ.Ֆ.Դալլեքին վստահեցնում էր. «Դա հեշտ կիրականացվի: Անհնար է համոզված լինել, բայց որոշ հանգամանքներից ելնելով՝ ես վստահ եմ: Մենք կարող ենք դա անել»²⁶⁷:

Հեղաշրջման ծրագրի քննարկման ժամանակ պետքարտուղար Ջ.Ֆ.Դալլեքը նշել է, որ «եթե ռուսներին հաջողվի վերահսկել Իրանը, ապա նրանք կվերահսկեն նաև Պարսից ծոցը: Դա նրանց վաղեմի երազանքն է»²⁶⁸, որն անընդունելի էր ԱՄՆ-ի համար: Գրականության մեջ հաճախ կարելի է հանդիպել վկայությունների, որոնց համաձայն ԱՄՆ-ի նախագահ Էյզենհաուերը սարսափում էր Իրանը կոմունիստական ազդեցության տակ տեսնելու հեռանկարից. դրանով էլ փորձում են արդարացնել կազմակերպված հեղաշրջումը: Դրա լավագույն ապացույցը նախագահ Էյզենհաուերի խոսքերն են. «ԱՄՆ-ի կառավարությունը կղիմի անհրաժեշտ միջոցների, որպեսզի կանխի կոմունիստական վտանգն Իրանում»²⁶⁹:

²⁶⁶ 37-ամյա Քեմմիթ Ռուզվելտը, 1901-1909թթ. ԱՄՆ-ի նախագահ Թեոդոր Ռուզվելտի թոռը՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքում ԿՀՎ-ի ներկայացուցիչն էր:

²⁶⁷ Roosevelt Kermil, Countercoup: p. 18.

²⁶⁸ Lencowski George, "American Presidents and the Middle East", London, 1990, p. 37.

²⁶⁹ Нишанов М. "Антиимпериалистическое движение в Иране (1951-1953)", Ташкент, 1973, с. 115. Материалы по Востоку. Ташкент, 1966, с. 39.

Բացի այդ, 1953թ. ապրիլին Իրանի վարչապետ Մ.Մոսադեղը հանդես եկավ բացահայտ ելույթով, ըստ որի՝ «Իրանը չի մասնակցի Միջին Արևելքի պաշտպանական ոչ մի կազմակերպության»²⁷⁰: Իսկ սա բավական համարձակ մարտահրավեր էր Միացյալ Նահանգներին, քանզի վերջինս ցանկանում էր տարածաշրջանում ստեղծել հզոր կազմակերպություն Իրանի մասնակցությամբ: ԱՄՆ-ն Իրանի կառավարության նկատմամբ փոխեց իր վերաբերմունքը հատկապես այն բանից հետո, երբ Իրանի օրինակով՝ Ջամալ Արդել Նասերը, Կահիրեում 1953թ. մայիսին Դալլեսի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ, հրաժարվեց աջակցել ամերիկյան ծրագրերին Մերձավոր և Միջին Արևելքում²⁷¹: Այդ բանից հետո ԱՄՆ առանց երկմտելու միավորվեց Մեծ Բրիտանիայի հետ:

Մոսադեղը բարդացնում էր իր վիճակը նաև երկրում: Նա երկրից վտարեց շահի մորը և երկվորյակ թրոջը՝ Աշրաֆ Փահլավիին, ծրագրել էր վտարել միապետին նա: «1953թ. փետրվարին Մոսադեղը խորհուրդ տվեց ինձ, -գրում է շահը,- ժամանակավիճակում հեռանալ երկրից: Նրան իր որդեգրած քաղաքականության հետ ազատ թողնելու և որոշ չափով էլ նրա նյութած դավաբերից ու խարդավանքներից հեռու մնալու նպատակով՝ համաձայնեցի: Մոսադեղն առաջարկեց, որ ճանապարհորդության ծրագիրը չհրապարակվի: Հակառակ բոլոր զգուշությունների՝ գաղտնիքը բացահայտվեց: Ժողովուրդը հանդես եկավ զանգվածային ցույցերով և դրանով արտահայտեց շահի հանդեպ ունեցած իր դարավոր հավատարմությունը, և ես փոխեցի մտադրությունս ու մնացի երկրում»²⁷²:

Իրադարձություններն այդ ընթացքում է՛լ ավելի շիկացան, քանի որ Իրանն օգնության մեծ կարիք ուներ: Անգլիան թույլ չէր տալիս վաճառել նավթը, ԱՄՆ-ը անհրաժեշտ քանակությամբ օգնություն չէր հատկացնում, զանձարանը դատարկ էր, գլուխ էր բարձրացրել գործազրկությունը: Նախագահ Էյզենհաուերը նախագգուշացրեց վարչապետին, որ մինչև նավթի խնդիրը չլուծվի, Միացյալ Նահանգներն օգնության չափը չի ավելացնի: Վարչապետը իր հերթին հայտարարում է, որ ԱՄՆ-ը պետք է լրացուցիչ օգնություն մատակարարի Իրանին, որպեսզի գերծ պահի վերջինիս կոմունիզմի վտանգից:

1953թ. մարտին Ք. Ռուզվելտը կարճատև այցով գաղտնի ժամանեց Իրան՝ նախատեսվող հեղաշրջման մանրամասները տեղում ուսումնասիրելու համար: Գործողության ծրագիրը հաստատել էին պետքարտուղար Ջոն Ֆոսթեր Դալլեսը, նրա նորքայրը՝ ԿՀՎ-ի տնօրեն Ալեն Դալլեսը և պետքարտուղարի տեղակալ՝ ԿՀՎ-ի նախկին տնօրեն, գեներալ Ռուլտեր Բեդլի Սմիթը: Էյզենհաուերը լիովին համաձայն էր նրանց հետ: Սակայն ծրագրի անհաջողության դեպքում նախագահը, ինչպես նաև պետքարտուղարը և ԿՀՎ-ի տնօրենը հերքելու էին իրենց առնչությունը հեղաշրջման կազմակերպմանը:

²⁷⁰ Дорощенко Е.А., Борьба народов Азии за мир (1945–1961), Москва, 1962, с. 35.

²⁷¹ Кременюк В.А., Борьба Вашингтона против революции в Иране, М., 1984, с. 15.

²⁷² Մոսադեղի Ռեզա Ըսի Փահլավի, Մոսադեղություն հայրենիքիս համար, էջ 198., Mohammad Reza Pahlavi The Shah of Iran, Answer To History, New York, 1980, p. 88.

Հետաքրքրական է, որ դեռևս 1953թ. մարտին «Նյու Յորք Թայմսը» տպագրեց մի հոդված, որից պարզորոշ կերպով երևում էր, որ գեներալ Ջահեդին պատրաստ էր ստանձնելու վարչապետի պաշտոնը. Ջահեդին նշում էր, որ ամենից առաջ միջոցներ կձեռնարկի ներքին կարգուկանոնի վերականգնման և սահմանադրական կառավարման ուղղությամբ: Այնուհետև կփորձի պարզություն մտցնել Իրանի արտաքին քաղաքականության մեջ: Եթե այդ միջոցառումներն իրականացվեն, ըստ նրա՝ նավթի հարցը շատ արագ կլուծվի: Նավթից ստացվող եկամուտը կկանխի տնտեսության քայքայման վտանգը²⁷³: Փաստորեն, արդեն սկսել էր գործել քարոզչական մեքենան:

1953թ. մայիսի կեսերին ԿԿՎ-ի խորհրդական Դոնալդ Վիլբերը և ԳՀԾ (SIS) պաշտոնյա Նորման Դարբուշաները²⁷⁴ հանդիպեցին Նիկոզիայում՝ հեղաշրջման նախնական ծրագիրը կազմելու համար: Մայիսի 13-ից մինչև մայիսի 30-ը Վիլբերը և Դարբուշաներն աշխատեցին հեղաշրջման նախնական ծրագրի վրա, կապ պահպանելով ԿԿՎ-ի շտաբ-կայանի և Թեհրանում ԿԿՎ-ի մասնաբաժնի հետ:

Երկու կողմերը ծրագրի նախնական քննարկումից առաջ ներկայացրին Իրանում ունեցած իրենց հնարավորությունները: Դարբուշաները Վիլբերին ներկայացրեց Իրանում գործող ԳՀԾ-ի քաղաքական գործողությունների ցանցը, որը գործում էր Ռաշիդյան²⁷⁵ նրբեղբայրների միջոցով: 1952թ հուլիսից Ռաշիդյան եղբայրները Ջահեդիի հետ սկսեցին դավեր նյութել Մոսադեղի դեմ: Հետո անգլիացիները պարզագրին հեղաշրջման նախնական ծրագիրը, ըստ որի՝ Ռաշիդյան եղբայրները պետք է օգտագործեին իրենց ցանցը՝ Թեհրանում վերահսկողությունը իրենց ձեռքը վերցնելու համար, այնուհետև ձերբակալելին Մոսադեղին և նրա նախարարական կազմը: 1952թ. նոյեմբերին Վուդհաուսը և Ֆոլը հենց այդ առաջարկով էին եկել Միացյալ Նահանգներ: Այն իր հետ Նիկոզիա էր տարել նաև Դարբուշաները:

²⁷³ The New York Times, 28.03.1953.

²⁷⁴ Դ.Վիլբերը երկար տարիներ աշխատել էր Իրանում և Սերժավոր Արևելքի մի շարք երկրներում: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ծառայել է Ռազմավարական ծառայության գրասենյակում, որը ԿԿՎ-ի նախահիմքն էր: Դարբուշաները ևս երկար տարիներ ծառայել է Իրանում: Ժամանկին մասնակցել է ԳՀԾ-ի քաղաքական գործողություններին: Այդ ժամանակ նա գլխավորում էր ԳՀԾ-ի Իրանի բաժինը:

²⁷⁵ Ռաշիդյան եղբայրները Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից ի վեր աշխատում էին անգլիացիների համար և ստեղծել էին շվեման մի ցանց, որտեղ ընդգրկվել էին Իրանի քաղաքական վերնախավի շատ անդամներ՝ քաղաքական գործիչներ, պալատականներ, ռազմական սպաներ, գործարարներ, քերթերի խմբագրեր, հոգևորականներ, ներստյալ՝ պաշտամենտի անդամներ և այլք: 1951թ. ապրիլին, երբ Իրանում ազգայնացվեց նավթարդյունաբերությունը, այդ ցանցի գլխավոր խնդիրն էր անկայունացնել Մոսադեղի կառավարությունը: Ռաշիդյանները այն իրականացնում էին մամուլում հակամոսադեղյան հոդվածներ տպագրելով, ցույցեր կազմակերպելով, փորձում էին ազդեցիկ մարդկանց հակադրել Մոսադեղին և այլն: Անգլիացիները նրանց ամենական հատկացնում էին 10,000 ֆունտ սթեռլինգ (մոտավորապես համարժեք է 28, 000 դոլարին), ինչը բավական մեծ գումար էր այդ ժամանակ:

Վիլքերը Դարբուշաերին ներկայացրեց Իրանում ԿՀՎ-ի գլխավոր քաղաքական գործողությունների ցանցը²⁷⁶, որը կարող էր օգտակար լինել նախատեսվող գործողության իրականացման ժամանակ:

Վիլքերը և Դարբուշաերը զարգացրին հեղաշրջման նախնական ծրագիրը, որը բաղկացած էր 6 կետից:

I-Թեհրանի ԿՀՎ-ի բաժանմունքն անմիջապես սկսում էր անկայունություն սերմանել Մոսադեղի կառավարության դեմ բարոզության միջոցով:

II-Ֆ.Ջահեդին անմիջապես ձեռնամուխ պետք է լիներ կազմակերպելու քանակային սպաներից բաղկացած ցանց՝ իրականացնելու հեղաշրջման ռազմական կողմը՝ օգտագործելով ԿՀՎ-ի և ԳՀԾ-ի կողմից հատկացրած 60,000 դոլարը (որից 35,000 հատկացնում էր ԿՀՎ-ն, իսկ 25,000՝ ԳՀԾ): Անհրաժեշտության դեպքում ԿՀՎ-ն կփորձեր առանձին «հատկացումներ» կատարել ազդեցիկ սպաներին:

III-Իրանում ԱՄՆ-ի Դեսպալ Լ.Հենդերսոնը և Միացյալ Նահանգներից մի անանու գործակալ պետք է ջանան ստանալ շահի համագործակցությունը՝ մանրերով Մոսադեղի փոխարեն Ֆ.Ջահեդիին նշանակելու հարցում:

VI-Ռաշիդյանները «կկաշառեն» Իրանի պառլամենտի զգալի թվով անդամներին, որպեսզի «գրեթե օրինական» կերպով քվեարկեն Մոսադեղի կառավարության ցրման օգտին:

V-Հեղաշրջման օրը Ջալիլին և Քեյվանին²⁷⁷, Ռաշիդյան եղբայրները, կրոնավորները և շուկայի առաջնորդները կկազմակերպեն հազարավոր մարդկանցից բաղկացած ցույց, քեսթ կնստեն²⁷⁸ պառլամենտում ու կքննադատեն Մոսադեղին, որ Իրանը տանում է կործանման, ինչպես նաև նրան կմեղադրեն «հակակրոնական» լինելու մեջ: Սա կաշխատեցնի մնխանիզմը և «գրեթե օրինա-

²⁷⁶ Այն ստեղծվել էր 1940-ական թվականների վերջերին՝ հավաստվածական գործողություններ ծավալելու համար, նրա զարգացումը էր TPBEDAMN: Այդ ցանցի շրջանակներում Վիլքերը և ԿՀՎ-ի մյուս էքսպերտները տպագրում էին հոդվածներ, ծաղրանկարներ, թուղիկներ, գրքեր, այնուհետև ցանցում աշխատող իրանցիների միջոցով բարգձմանում էին պարսկերեն: ԿՀՎ-ի ցանցերով հիմնվում էին նաև հավակոմունիստական կազմակերպություններ ինչպիսիք էին «Պան-իրանական կուսակցությունը», Իրանի «Ազգային սոցիալիստական աշխատավորական կուսակցությունը» (SOMKA) և Իրանի «Աշխատավորական կուսակցությունը»: Այդ կուսակցությունները TPBEDAMN-ի մեջ էին և նրանց մշտապես ֆինանսավորում էին, որպեսզի անընդհատ հարծակվեն քուղեակներին վրա: Նրանք վճարում էին նաև հոգևորականներին, որպեսզի նրանք քննադատեն խորհրդային Միությունը և «Ռուզիին»: Եվ շատ համախ TPBEDAMN ցանցն այնպես էր գործում, որ դրա մեջ ներթաշված անծիք պատկերացում անգամ չունեին, որ ենթարկվում են ԿՀՎ-ի մանիպուլյացիային: Mark Gasiorowski and Malcolm Byrne, Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran.

²⁷⁷ 1950թ. վերջին և 1951թ. սկզբներին 2 իրանցիներ Ալի Ջալիլին և Ֆարուք Քեյվանին, սկսեցին համագործակցել ԿՀՎ-ի հետ: 1951թ. հուլիսին, նրանց սարքանքի արդյունքով, թուրանակաները ցույց կազմակերպեցին ընդդեմ Ավերիլ Գարիանսի այցի: Նրանք իրենց ցանցում ունեին 100 գործակալներ:

²⁷⁸ Քեսթը կառավարության գործողությունների դեմ ուղղված պատիվ դիմադրության ձև է, երբ դժգոհ խմբերը տեղավորվում են ամենամխելի վայրերում (մզկիթ, Սեյդիս, դեսպանատուն, պալատ) և չեն հեռանում մինչև չքավարարվի իրենց պահանջը:

կան» կերպով Մեջիսը կբվեարկի հոգուտ Մուսադեղի պաշտոնանկության: Հենց այդ նույն ժամանակահատվածում Զահեդիի ռազմական ցանցը քայլեր կձեռնարկի կանխելու «Թուդե» կուսակցության, մուսադեղամետ դաշլայի ցեղերի հնարավոր հակազդեցությունը:

VI-Եթե այդ «գրեթե օրինական» ջանքերը չիրականանան, Զահեդիի ռազմական ցանցը բռնությամբ կզավթի իշխանությունը²⁷⁹:

Ըստ ծրագրի՝ ԱՄՆ-ի հատուկ ներկայացուցիչը պետք է հանդիպեր շահին և ներկայացներ Միացյալ Նահանգների ու Մեծ Բրիտանիայի ընդհանուր տեսակետը (մեջ են բերվում կարևոր կետերը)։

1. Երկու կառավարությունները նավթի խնդրին տալիս են երկրորդական տեղ:
2. Գլխավոր խնդիրն է աջակցել Իրանի ազատությանը և հեռու պահել նրան Խորհրդային Միության ուղեծրից:
3. Ներկա դինաստիան լավագույն պատվարն է Իրանի ազգային ինքնիշխանության համար:
4. Քանի դեռ Մուսադեղը իշխանությունում է, ԱՄՆ-ը ոչ մի օգնություն չի տրամադրի Իրանին:
5. ԱՄՆ-ը և Միացյալ Թագավորությունն օգնություն կհատկացնեն միայն նոր կառավարությանը:

Այնուհետև սկսվում են իրական սպառնալիքներ՝ շահը պետք է իր ձեռքը վերցնի Մուսադեղի տապալման գործը, այլապես երկրի քայքայման պատասխանատվությունը կընկնի իր վրա: Դրան կհաջորդի շահի դինաստիայի տապալումը, իսկ ԱՄՆ-ը և Անգլիան այլևս նրա թիկունքում կանգնած չեն լինի: Պահանջում էին նաև ձերբակալել «Թուդե» կուսակցությունից ու Ազգային ճակատից նվազագույնը 100 անդամի²⁸⁰:

Մայիսի 30-ին Վիլքերը և Դարբուշաներն, ավարտելով այդ տարբերակի քննարկումը, կրկնօրինակներն ուղարկեցին Վաշինգտոն և Լոնդոն:

Հունիսի 10-13 Բեյրութում հանդիպեցին Դ.Վիլքերը, Ք.Ռուզվելտը, Ռոջեր Գոիրան և Ջորջ Քարոլը՝ ծրագրի վրա հավելյալ աշխատելու համար: Հունիսի 15-ին Վիլքերը և Ռուզվելտը ժամանեցին Լոնդոն և հանդիպեցին ԳՀԾ-ի ղեկավարների հետ: Հունիսի 17-ին նրանք վերադարձան Վաշինգտոն և վերջնական տեսքի բերեցին ծրագիրը՝ համատեղելով Բեյրութում և Լոնդոնում տեղ գտած վերանայումները: Վերջնական ծրագիրն, ընդհանուր առմամբ, Նիկոզիայի նախնական ծրագիրն էր, պարզապես ավելացվել էին որոշ ղետավներ, հատկապես դրա ֆինանսավորման և վերջնակետին հասնելու պայմանների վերաբերյալ: Վերջնական ծրագրով Զահեդիին 60,000 դոլարի փոխարեն տրվելու էր 75,000 դոլար: Նրանք պետք է ձերբակալեին Մուսադեղին, նրա հիմնա-

²⁷⁹ Mark Gasiorowski and Malcolm Byrne, eds., *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*. www.nytimes.com/library/world/mideast/iran-cia-intro.pdf

²⁸⁰ Initial Operational Plan for TPAJAX as Cabled from Nicosia to Headquarters on 1 June 1953, Appendix A, www.nytimes.com/library/world/mideast/iran-cia-intro.pdf

կան զինակիցներին, ինչպես նաև 100 ակտիվիստ թուղեականների: Իրենց ձեռքը պետք է վերցնեին զլխավոր զորամասերի շտաբ-կայանները, զինվորական ռադիոկայանները, Թեհրանի ռադիոկայանը, կենտրոնական հեռախոսակայանը, պառլամենտը, ազգային բանկը և Մոսադեղի տունը²⁸¹:

Այսպիսով, Ա.Դալլեսի երաշխավորագրերի հիման վրա Էյզենհաուերի վարչակազմը հաստատեց հեղաշրջման ծրագիրը, և այն իրականացնելու «պատիվը» ստացավ Ք.Ռուզվելտը: Սակայն կար մի խնդիր, որ հուզում էր պետքարտուղար Դալլեսին. «Մենք պետք է հիշենք, որ Կիմը անձամբ ծանոթ է Նորին Մեծությանը: Եվ նա շատ նշանավոր ընտանիքից է: Եթե նա կարողանա հեռու մնալ տեսողաշտից և խուսափի իրեն ճանաչող մարդկանց հետ հանդիպումներից, հետևապես շահից, նա կարծում եմ, որ ամեն ինչ շատ լավ կանցնի»²⁸²: Դալլեսն անհանգստացած էր, քանի որ սկզբնական շրջանում Մոհամմեդ Ռեզա Փահլավին կտրականապես դեմ էր հեղաշրջման գաղափարին և համաձայնեց միայն իրավիճակի քարդացման ու արտաքին ճնշումների հետևանքով: Ամեն դեպքում, նշանակալի քննարկումներից հետո Ալլեն Դալլեսը թույլ տվեց հավաքագրել մարդկանց, որպեսզի տապալեն Մոսադեղին:

Բացի Միացյալ Նահանգների շահերից Դալլես եղբայրները ունեին իրենց անձնական շահերը²⁸³ Մոսադեղին տապալելու համար: Եվ նույնիսկ Էյզենհաուերը իր հուշերում արձանագրել է այն փաստը, որ ԱՄՆ-ի ոչ մի պետքարտուղար այնքան ժամանակ և ուշադրություն չի հատկացրել մերձավորարևելյան գործերին, որքան Դալլեսը²⁸⁴:

Ի դեպ, ինչպես իրավացիորեն նշում է Ք.Ռուզվելտը, «Այաքս» գործողությունը միավորել էր աշխարհի մի շարք հայտնի քաղաքական գործիչների՝ Իրանի շահ Մոհամմեդ Ռեզա Փահլավիին, Անգլիայի վարչապետ Ուինստոն Չերչիլին, արտգործնախարար Էնթոնի Իդենին և մի շարք այլ բրիտանացիների, ԱՄՆ-ի նախագահ Էյզենհաուերին, Ջոն Ֆոստեր Դալլեսին, ԿՀՎ-ի տնօրեն Ալլեն Դալլեսին և այլոց: Այդ միությունը ձևավորվել էր Իրանի վարչապետ, դոկտոր Մոհամմեդ Մոսադեղին իշխանագրկելու նպատակով:

Մոսադեղն իր գործունեությամբ փաստորեն խանգարում էր ժամանակաշրջանի գրեթե բոլոր նշանավոր քաղաքական գործիչներին: Իսկ Իրանում Մոսադեղն օրեցօր մեծացնում էր իր լիազորությունները՝ փորձելով սահմանա-

²⁸¹ Mark Gasiorowski and Malcolm Byrne, eds., *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*.

²⁸² Roosevelt Kermat, *Countercoup*, p. 121–122

²⁸³ Հրեղեռույան բանկի տնօրեններից մեկը՝ Ֆրենկ Թիարկսը (որի հետ Ա.Դալլեսը ժամանակին գործնական հարաբերությունների մեջ էր) ԱՄՆ-ի տնօրինության անդամ էր: Իսկ նյույորքյան «Ալիվին ընդ Քրոմվել» գրասենյակը, որտեղ Դալլես եղբայրները գործընկերներ էին, երկար ժամանակ իր գործերն իրականացնում էր վերը նշված ընկերության հետ: Մի խոսքով, Իրանի նախարարունարության ազգայնացումը, բոլոր խնդիրներից քացի, անմիջականորեն բախվում էր նաև Դալլեսների շահերին: Միս քե ինչով էր բացատրվում նրանց այդպի եռանդուն գործունեությունը Իրանում: Sergeev Փ.Մ., *Роль ЦРУ в свержении правительтва Мосаддыка в 1953г.*, *Документальные очерки, Новая и Новейшая история*, N 4, 1979, с. 120.

²⁸⁴ Боронов Р., *Нефть и политика США на Ближнем и Среднем Востоке*, Москва, 1977, с. 37–38.

փակել շահի իրավունքները: Շուտով Ազգային ճակատի ավանդապաշտ և ժամանակակից թևերի միջև տարաձայնությունները հասան գագաթնակետին, երբ Մուսադեղը Մեջլիսից խնդրեց իր արտակարգ լիազորությունները երկարացնել ևս 12 ամսով: Ընդդիմանալով խնդրանքին՝ կղերական մի շարք գործիչներ հեռացան Ազգային ճակատից և կազմեցին իրենց սեփական՝ «Իսլամական Փակ խմբակցությունը» (Ֆրակցիոն–ե Իսլամ)²⁸⁵: Չնայած այդ ամենին 1953թ.՝ հունվարին, Մեջլիսը բավարարեց Մուսադեղի արտակարգ լիազորությունների ժամկետը երկարացնելու հայցը: Շահը դժկամորեն այն հաստատեց:

ԱՄԼ–ի նախագահական ընտրություններից և Էյզլենհաուերի երդման արարողությունից հետո, դեսպան Լոյ Հենդերսոնը վերադարձավ Թեհրան, Մուսադեղի հետ իր քննարկումներին: Ի դեպ, մայիսի 30–ին Հենդերսոնը հանդիպեց շահին և հարցրեց, թե ինչ կարծիք ունի նա Զահեդիի վարչապետ դառնալու մասին: Շահը պատասխանել է, քանի որ Զահեդին «ինտելեկտուալ հսկա» չի, ապա նրա թեկնածությունն ընդունելի կլինի, եթե նա ունենա զգալի աջակցություն ժողովրդի կողմից, իշխանության գա օրինական ճանապարհով և Մեծ Բրիտանիայից կամ Միացյալ Նահանգներից կարողանա ստանալ «ծանրակշիռ տնտեսական օգնություն»: Շահը Հենդերսոնին քացատրել է, որ Մուսադեղն առավել ընդունակ է լուծել առկա նավթային վեճը, քան ռազմական հեղաշրջմամբ իշխանության եկած Զահեդին²⁸⁶:

Այսպիսով, 1953թ. հուլիսի 1–ին գործողությունը կյանքի կոչելու իրենց համաձայնությունը տվեցին Անզլիայի վարչապետ Ուինսթոն Չերչիլը, արագործնախարար Էնթոնի Իդենը, իսկ հուլիսի 11–ին ԱՄԼ–ի նախագահ Դուայթ Էյզենհաուերը և պետքարտուղար Ջոն Ֆոսթեր Դալլեսը²⁸⁷:

Ա.Դալլեսը չէր կարող իրեն հաշիվ չտալ, որ խաղաքարտի վրա դրված է ոչ միայն ԱՄԼ–ի՝ որպես գերտերության հեղինակությունը, ԿՀՎ–ի վարկը, որը ուժ էր հավաքում և փորձում էր մտնել միջազգային ընդարձակ թատերաբեմ, այլև իր՝ որպես հետախուզության ղեկավարի, սեփական հեղինակությունը: Ա.Դալլեսը ԿՀՎ–ին վերաբերվում էր նախ և առաջ որպես արտաքին քաղաքականության մեջ հաջողության հասնելու գաղտնի գործիքի, որին դիվանագիտական ուղիներով հնարավոր չէր լինի հասնել: Այս գործողության ընթացքից մեծապես կախված էր Ա.Դալլեսի հետագա դիրքի ամրապնդումը և՛ որպես ԿՀՎ–ի ղեկավարի, և՛ որպես ԱՄԼ–ի նախագահի ազդեցիկ խորհրդակցանի: Այդ ամենը նկատի ունենալով՝ Ա.Դալլեսը շատ լուրջ էր վերաբերվում Իրանում պետական հեղաշրջում կազմակերպելու գործընթացին: Այն ԿՀՎ–ի՝ այդ տիպի ամենախոշոր գործողությունն էր:

²⁸⁵ Abrahamian Ervand, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton, New Jersey, 1983, p. 276.

²⁸⁶ Mark Gasiorowski and Malcolm Byrne, *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*.

²⁸⁷ Roosevelt Kermit, *Countercoup*, p. 1–19

Պետական մակարդակով կազմակերպվող գործողությանը գալիս էին «օգնելու» ինչպես քարոզչությունը, այնպես էլ մի շարք պաշտոնյաների կոշտ հայտարարությունները Իրանի գործող կառավարության հասցեին: 1953թ. հուլիսին Ջ.Ֆ. Դալլեսն արտահայտեց ԱՄՆ-ի հակակրանքը Իրանի կառավարության հանդեպ. «Մենք գտնում ենք, որ անհնար է համագործակցել Մոսադեղի հետ, և ցանկացած նոր՝ ոչ կոմունիստական կառավարություն, որն Իրանում իշխանության գլուխ կգա, միշտ համար ավելի գերադասելի է, քան այսօրվա կառավարությունը»²⁸⁸: Այս հայտարարությունը կարելի է համարել Մոսադեղի դատավճիռը, քանի որ դրանից հետո սկսվեց հեղաշրջման ծրագրի իրականացումը:

Մեկ այլ հանդիպման ժամանակ պետքարտուղարը հայտարարեց. «Իմ կառավարությունն անհանգստացած է Իրանում կոմունիստական կուսակցության անօրինական գործունեությամբ և Իրանի կառավարության անուշադրությամբ: Այդ զարգացումներն անկասկած ավելի կոժվարացնեն ԱՄՆ-ի կողմից օգնության տրամադրումն Իրանին»²⁸⁹:

Թե՛ Անգլիան և թե՛ ԱՄՆ-ը համոզված էին, որ եթե ընդհանրապես հնարավոր է համաձայնության գալ, ապա միայն մեկ այլ և ոչ Մոսադեղի կառավարության հետ: Անհրաժեշտ էր ցանկացած միջոցներով, ներառյալ նաև Իրանում առկա ուժերը, քարոզչությունը և դիվանագիտական ճնշումները Մոսադեղին չեզոքացնել:

Պետքարտուղար Դալլեսի՝ վերը նշված խոսքերին արագ արձագանքեցին ամերիկյան մի շարք թերթեր և ամսագրեր, որոնցից էր նաև «Նյու Յորք Փոստ»-ը, որն այդ օրերին գրեց. «Մոսադեղի կառավարությունը մինչև տարվա վերջ կտապալվի... Հավանական է, որ Մոսադեղը կիշխանագրվի զորքի միջոցով... որը սերտորեն կապված է Միացյալ Նահանգների հետ և նրանցից ստանում է ժամանակակից սպառազինություն»²⁹⁰:

Հուլիսի 19-ին Վիլբերի թիմը ԿՀՎ-ի տեղեկությունների հիման վրա կազմեց լայնածավալ քարոզչական նյութեր և ուղարկեց Թեհրան: Հուլիսի 22-ին ԿՀՎ-ի ներկայացուցիչներն այդ նյութերը տարածեցին TPBEDAMN-ի և Ռաշիդյանների ցանցով, որոնք տպագրվեցին 20 թերթերում: Նյութերի մեծ մասը օգտագործվեց Թեհրանում, մնացածը՝ Ատրպատականում: Եվ ընդհանրապես 1953թ. ամռանը վեց նոր թերթեր «Ժանկարծ» լույս տեսան Թեհրանում, դրանք բոլորը չարախոսում էին Մոսադեղին: Հայտնի իրանագետ Ռիչարդ Քրոթթամը, ով այդ տարիներին նաև հանդիսանում էր Իրանում ԿՀՎ-ի քարոզիչներից մեկը, նշում է, որ ամառվա վերջին Իրանի թերթերի 4/5 մասը գտնվում էր ԿՀՎ-ի ազդեցության տակ: Օգոստոսի սկզբներին Մոսադեղի հրամանով փակվեցին

²⁸⁸ ابراه ذوقی، وقتزار سیاسی آمریکا در قبال نهضت ملی شدن صنعت نفت ایران ۱۳۳۲-۱۳۳۳، تهران، ۱۳۸۰، ص ۱۱۷.

²⁸⁹ یوناه الکساندر والی نازن، تاریخ مستند روابط دو جانبه ایران و ایالات متحده آمریکا، تهران، ۱۳۷۸، ص ۳۷۸.

²⁹⁰ The New York Post, 13.07.1953. Տես նաև Новая и новейшая история, N4, 1979, с. 119. Новое Время N 2, 1980, с. 28.

ընդդիմադիր մի շարք պարբերականներ: Մոսադեդի դեմ ԿՀՎ-ի ջանքերով «սև քարոզություն» էր իրականացվում. կեղծելով իրականությունը՝ վկայակոչում էին, թե Մոսադեդը ծագումով հրեա է²⁹¹:

1953թ. հուլիսի 19-ին Կիմ Ռուզվելտը Բաղդադից կեղծ անձնագրով կրկին ժամանեց Իրան: Նա ծպտյալ հասավ մայրաքաղաք և այդտեղ էլ իշխանությունների տեսադաշտից անհետացավ՝ անցնելով ընդհատակ: Ջորջ Քարոլը, ով վերահսկելու էր գործողության ռազմական մասը, Իրան ժամանեց հուլիսի 21-ին²⁹²:

ԿՀՎ-ի ցուցմունքով Դարբուշաները և ԱՄՆ-ի քանակի գնդապետ Ստեֆան Միդն այցելեցին Ֆրանսիա՝ հանդիպելու շահի երկվորյակ բրոջը Աշրաֆ Փաիլավիին, ով բավական աշխույժ մասնակցություն էր ունենում երկրի քաղաքական իրադարձություններին: Նրանք Աշրաֆին հորդորում էին խոսել եղբոր հետ իրենց ծրագրի մասին: Վերջինս համաձայնեց միայն այն բանից հետո, երբ Դարբուշաներից ստացավ զգալի գումար, իսկ Միդն էլ չիազգորված խոստում տվեց. եթե անգամ հեղաշրջումը ձախողվի, ապա Միացյալ Նահանգները կապահովեն շահի ապրելակերպն այնպես, ինչպես նա սովոր է:

Հուլիսի 29-ին Աշրաֆը պայմանավորվածության համաձայն հանդիպեց եղբորը, փոխանցեց ստացած տեղեկատվությունը և հետո վերադարձավ Ֆրանսիա: Հուլիսի 30-ին և 31-ին շահին այցելեց Ասադուլահ Ռաշիդյանը: Օգոստոսի 1-ին շահին հյուրընկալվեցին նաև Ն.Շվարցկոպֆը և Քերմիթ Ռուզվելտը: Նրանք Մուհամմեդ Ռեզա Փաիլավիին համոզում էին ստորագրել գործերի հրամանատարի պաշտոնում Ջահեդիին նշանակելու հրամանը և աջակցել հեղաշրջմանը: Շահը տատանվում էր:

Իրականացվող գործողության ընթացքում Կիմ Ռուզվելտին աջակցում էին ԱՄՆ-ի դեսպանատան 5 աշխատակիցներ, ովքեր ԿՀՎ-ի ներկայացուցիչներն էին և 7 իրանցիներ, որոնցից երկուսը Իրանի հետախուզության բարձրաստիճան պաշտոնյաներ էին: Նրանք իրար հետ կապվում էին միջնորդների միջոցով՝ ջանալով հնարավորության սահմաններում խուսափել անձնական շփումներից: Այդ գործում Ռուզվելտին օգնում էին նաև Իրանի արքունիքը և պաշտոնաթող սպայակոչուրդ՝ գեներալ Ֆ. Ջահեդիի գլխավորությամբ: Դավադրության ժամանակ գործուն աջակցություն ցույց տվեց նաև Ֆ. Ջահեդիի որդին՝ Արդեշիր Ջահեդին:

Սակայն, ԿՀՎ-ն տեղեկացված էր, որ Իրանի բանակի ազդեցիկ սպաների մեծ մասը համախոհ են Մոսադեդին, ներառյալ գլխավոր հրամանատար, գեներալ Թադի Ռիսիին և Թեհրանում գտնվող 5 զինվորական բրիգադներից 3-ի հրամանատարները: Ջորջ Քարոլը հավաքագրեց գնդապետներ Աբրաս Ֆարգանեղանին, Հասան Աղավիին և Ջանդ-Քարիմին: Նրանք դարձան ռազմական հեղաշրջման ցանցի միջուկը և աջակցեցին Քարոլին՝ ռազմական հեղաշրջման

²⁹¹ Mark Gasiorowski and Malcolm Byrne, Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran. Kenneth M. Pollack, The Persian Puzzle, p. 65.

²⁹² Roosevelt Kermit, Countercoup, p. 139, Mark Gasiorowski and Malcolm Byrne, eds., Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran.

վերջնական ծրագիրը կատարելագործելու ժամանակ: Օգոստոսի 10-ին գնդապետ Աղավին հանդիպեց շահի հետ և ներկայացրեց նրան ռազմական ցանցի կառուցվածքը: Շահը կարգադրեց Աղավինին հանդիպել Ջահեդիի հետ: Քննարկման ժամանակ Ջահեդիին համաձայնվեց գեներալ Նադեր Բաթմանբե-լիչին նշանակել շտաբի պետ: Ջահեդիին հանդիպեց Բաթմանբելիչի և Ջանդ-Քերիմի հետ՝ ռազմական ծրագրի գործնականերպը քննարկելու համար: Օգոստոսի 13-ին Քարոլը, Բաթմանբելիչը և ռազմական քարտուղարությունը հանդիպում ունեցան և եզրակացրին, որ ռազմական ցանցը գործողության համար կարող է մոբիլիզացվել՝ հեղաշրջմանն աջակցելու, շահի որոշումից անմիջապես հետո, 4 ժամվա ընթացքում²⁹³:

Ունենալով ընդարձակ ցանց՝ թագավորին հավատարիմ սպաներն աշխատում էին անկայուն վիճակ ստեղծել կառավարությունում: Նրանք զենք էին տրամադրում ապստամբ ցեղերին, հատկապես շահսևներին, բախթարներին, աֆշարներին և թուրքմեններին: Նրանք հարաբերություններ հաստատեցին ոչ միայն հայտնի պահպանողական հոգևորականներին, ինչպիսիք էին այսպիսի Բեհբեհանին և Բորուջերդին, այլև Ազգային ճակատի պառակտիչներին՝ մասնավորապես Քաշանիի, Ղոնաթաբադիի, Մաքքիի, Բադայիի և Շայեզգանի հետ: Նրանք սպանեցին գեներալ Աֆշարթուսին՝ Մոսադեդի հավատարիմ զինակցին և նրա խոշտանգված մարմինը թողեցին Թեհրանի սահմաններից դուրս՝ իբրև նախազգուշացում Մոսադեդի մյուս զինակիցներին²⁹⁴:

Ռաշիդյանները, Ջալիլին և Քեյվանին հրահրում էին բազմությանը բեսթ նստել պառլամենտում, մզկիթներում, Թեհրանի հասարակական մի շարք վայրերում: Այդ նույն ժամանակ շուկայի հսկողները պետք է փակեին Թեհրանի շուկան, որպեսզի առավել սրեին իրավիճակը:

Օգոստոսի 10-ին ամերիկյան մամուլը տեղեկացրեց, որ Ա. Դալլեսը մտադիր է կնոջ հետ իր արձակուրդն անցկացնել շվեյցարական Ալպերում: Սակայն իրականում նա ցանկանում էր հեղաշրջման վերջին մանրամասները ճշտել: Չնայած Իրանում լարված ճգնաժամային վիճակին՝ Թեհրանում ԱՄՆ-ի դեսպանը՝ Լոյ Հենդերսոնը, նույնպես հնարավոր համարեց «հանգստանալ» Շվեյցարիայում: Դեպի շվեյցարական Ալպեր ուղևորվեցին նաև Իրանի դեկավար շրջաններից մի շարք ազդեցիկ դեմքեր, որոնք 1953թ. փետրվարի 23-ին, զինվորականության կողմից Մոսադեդի դեմ ձեռնարկված անհաջող դավադրությունից հետո, հեռացել էին երկրից՝ հանգրվան գտնելով Հռոմում: Նրանց բլին էր պատկանում նաև շահի քույրը՝ Աշրաֆ Փահլավին:

Ասադոլահ Ռաշիդյանը կրկին այցելեց շահին և տեղեկացրեց, որ Ռուզվելտը պատրաստվում է հեռանալ երկրից, եթե շահը չհամազործակցի ԿՀՎ-ի ծրագրին: Շահը ի վերջո համաձայնեց ստորագրել Ջահեդիի նշանակման հրա-

²⁹³ Mark Gasiorowski and Malcolm Byrne, eds., Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran.

²⁹⁴ Abrahamian Ervand, Iran Between Two Revolutions, p. 279.

մանը և հաջորդ օրն էլ հանդիպեց նրա հետ: Այնուհետև շահը մեկնեց Կասպից ծովի ափին գտնվող արքայական Ռամսար հանգստավայրը: Ռուզվելտը և Ռաշիդյանը շահի ստորագրությանը ներկայացրին միանգամից 2 հրաման, մեկը՝ Մոսադեղի պաշտոնանկության, իսկ մյուսը՝ Ջահեդիի նշանակման մասին: Օգոստոսի 12-ի երեկոյան գնդապետ Ն.Նասիրին այդ փաստաթղթերը տարավ Ռամսար, և շահը ստորագրեց 2 հրամաններն էլ:

Այդ օրերին Թեհրան ժամանեց բրիգադային գեներալ Ն.Շվարցկոպֆը, ում ղեկավարությամբ մի քանի տարի առաջ ձևավորվել էին իրանական ոստիկանությունը և ժանդարմերիան: Նա իր այցը բացատրեց «հին ընկերներին»²⁹⁵ տեսնելու պատճառաբանությամբ: Միաժամանակ նա գաղտնի հանդիպումներ ունեցավ շահի և Ջահեդիի հետ: Դրանից առաջ Շվարցկոպֆը եղել էր Պակիստանում, որտեղ նույն ժամանակ գտնվում էր նաև Ալի Ռեզան՝ շահի եղբայրը:

Հեղաշրջումից մի քանի օր առաջ Իրանում ԱՄՆ-ի ռազմական խորհրդականների խմբի ղեկավար գեներալ Մաքքյուրը գաղտնի հանդիպում ունեցավ գեներալներ Ջահեդիի, Շահբախտի, Ամեդիի և մյուսների հետ, որոնց հանձնարարեց վստահելի սպաների միջոցով Թեհրանի կայազորը հրահրել Մոսադեղի դեմ: Այդ նույն ժամանակ գեներալ Շվարցկոպֆը իր վրա էր վերցրել գինվորական վերնախավը խոտվության հրահրելու նախապատրաստումը: Բայց ի վերջո, ինչպես հավաստիացնում է արևմտյան մամուլը, տեղական մասնակիցների անխիտության պատճառով քիչ էր մնում գործողությունը ձախողվել:

Օգտվելով սահմանադրական իր իրավունքից, ինչպես նաև տեղի տալով արտաքին ճնշմանը՝ Մոհամմադ Ռեզա Փահլավիին օգոստոսի 13-ին հրաման արձակեց վարչապետի պաշտոնում Մ.Մոսադեղի փոխարեն Ֆ.Ջահեդիին նշանակելու մասին: Մրանով նա փորձում էր խուսափել ԱՄՆ-ի կողմից իրականացվող հեղաշրջումից: Այդ մասին գրում է նաև Էյզենհաուերը. «Շահը որոշեց ռազմական հեղաշրջման չդիմել: Դրա փոխարեն նա որոշեց օգտվել վարչապետին պաշտոնանկ անելու սահմանադրական իր իրավունքից»²⁹⁶:

Շահի հրամանը Ջահեդիին և Մոսադեղին պետք է հանձնել արքայազորի գնդապետ Ն.Նասիրին: Սկզբում նա գտավ Ջահեդիին, ով շուրջ մեկ ամիս թաքնվում էր Մոսադեղի ոստիկանությունից: Այդ օրերին նա հանգրվան էր գտել այաթոլլահ Բանի Սադրի քնակարանում²⁹⁷: Նասիրին հանձնեց նրան վարչապետության հրամանը: Ջահեդին համաձայնեց: Հաջորդը Մոսադեղն էր:

²⁹⁵ Համաձայն Նյու-Յորք Թայմսի, պետքարտոդարությունն այդ ժամանակ Շվարցոպֆին հանձնարարել էր այցելել Լիբանան, Սիրիա և Պակիստան: Իրան կատարած այցը նրա անձնական նախաձեռնությունն էր: *Moscow Says U. S. Aided Shah's Coup August 20, 1953*

<http://www.nytimes.com/library/world/mideast/082053iran-moscow.html> տե՛ս նաև Sheenan Michael

²⁹⁶ *Kahl, Iran The Impact of United States Interests and Policies 1941-1954*, N.Y., 1968, p. 61.

²⁹⁷ *Новое Время* N 2, 1980, с. 29.

²⁹⁸ Եզանյան Գ.Ս., Հոկտրականության դերը Իրանի հասարակական-քաղաքական կյանքում, Երևան, 1987, էջ 38:

Օգոստոսի 14–15–ին Մոսադեղի կառավարությունը տեղեկացավ նախատեսվող հեղաշրջման փորձի մասին: Օգոստոսի 15–ին ժամը 23–ին շահական գվարդիայի մի քանի սպա՝ գնդապետ Ն.Նասիրիի գլխավորությամբ, փորձեցին ձերբակալել Մոսադեղին: Վարչապետի տան շուրջը ուժեղ պահակախումբ տեսնելով՝ նրանք հայտարարեցին, որ եկել են Մոսադեղին հանձնելու շահի հրամանը: Նասիրին հանձնեց նամակը և մեկուկես ժամ սպասեց ստացականի: Մոսադեղը հրաժարվեց ենթարկվել շահի հրամանին՝ զբաղեցրած պաշտոնն ազատելու վերաբերյալ՝ համարելով այն անօրինական²⁹⁸: Ռազմական ցանցի մյուս անդամները սկսեցին իրականացնել հեղաշրջման ծրագրի իրենց բաժինները: Ձերբակալեցին Մոսադեղին հավատարիմ քաղաքական և ռազմական գործիչների, շրջափակեցին կենտրոնական հեռախոսակայանը:

Շուտով Նասիրիին հայտնում են, որ Մոսադեղի զորաբանակի գլխավոր հրամանատար Ռիսիին կարգադրել է Նասիրիին անհապաղ ներկայանալ կենտրոնական շտաբ: Հենց այնտեղ էլ Նասիրին ձերբակալվում է՝ հեղաշրջման մեջ մասնակցություն ունենալու մեղադրանքով:

Ժամը 2:30 հակամոսադեղյան ուժերը հասկանալով, որ հեղաշրջման փորձը տապալվում է, հանձնվում են: Գեներալ Բաթմանբեյիչն ընդհատակ անցավ, Ֆարզանեղանը թաքնվեց ԱՄՆ–ի դեսպանատանը: Թեհրանի ռադիոն անմիջապես հեռարձակեց վերջին նորությունը, ըստ որի՝ հաջողվել է կասեցնել հեղաշրջման փորձը: Մոսադեղի կողմնակից զորամիավորումները հաստատեցին իրենց վերահսկողությունը քաղաքի վրա: Նրանք ձերբակալեցին հեղաշրջմանն աջակցություն ցուցաբերած կասկածյալներին: Ի վերջո, հայտնաբերվեցին և ձերբակալեցին Բաթմանբեյիչին, Ջանդ–Բարիմին, ինչպես նաև ռազմական ցանցի մի շարք այլ բարձրաստիճան սպաներ, Բադային, Բեհրուդիին, Արդարադատության նախարար Աբուլ Ղասեմ Ամինին, շահի մտերիմ էռնեսթ Փերոնին և մի շարք այլ կասկածյալ–դավադիրների: Նրանք ինտենսիվորեն փնտրում էին գեներալ Ջահեդիին: «Թուղեն» հեղաշրջման մանրամասները տպագրեց թերթերում և ի պաշտպանություն Մոսադեղի կազմակերպեց ցույց: Արտգործնախարար Հուսեյն Ֆաթեմին²⁹⁹ ռադիոյով հանդես եկավ հայտարարությամբ, որտեղ հայտնեց իր համախոհությունը Մոսադեղին, քննադատեց շահին և նրան դավաճան անվանեց³⁰⁰:

Հեղաշրջման ծրագրի համաձայն՝ նախատեսվել էր, որ եթե Մոսադեղը չհնազանդվի շահի հրամանին և չհաջողվի ձերբակալել նրան, շահն առժամանակ կհեռանա երկրից: «Մենք գտնում էինք, որ իմ մեկնումը կպարզի իրավի-

²⁹⁸ Avery Peter, *Modern Iran*, London, 1965, p. 438.

²⁹⁹ Ֆաթեմին ընկել էր Մոսադեղի կասկածյալների ցուցակի մեջ և անգամ մեկ գիշերով ձերբակալվել, այնուհետև ազատ արձակվել: Սակայն, կարծում ենք, որ Մոսադեղը նրան առավելապես կասկածում էր կոմունիստների հետ ակտիվ համագործակցության մեջ:

³⁰⁰ Mark Gasiorowski and Malcolm Byrne, *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*.

ճակը, Մոսադեղի իսկական դեմքը կերևա, երբ նա ուժ գործադրի, իսկ դա էլ կմիավորեր հանրային կարծիքը գահի շուրջ»³⁰¹:

Օգոստոսի 16-ին Մոսադեղը հանդես եկավ էլոյթով և հայտարարեց, որ շահի՝ իրեն տապալելու ծրագիրն անհաջողության է մատնվել: Անհաջողության լուրը ստանալուն պես շահը և թագուհի Սորայան «Բիչքրաֆթ» տիպի ինքնաթիռով մեկնեցին Իրաք:

Օգոստոսի 17-ին ԿՀՎ-ի շտաբ-կայանից Ռուզվելտին ևս խորհուրդ տվեցին որքան հնարավոր է շուտ հեռանալ Իրանից: Սակայն նա չհետևեց խորհրդին, ավելին, պատրաստվեց իրականացնելու հեղաշրջման երկրորդ փորձը:

Շահի հեղինակությունը թուլանում էր ոչ միայն մայրաքաղաքում, այլև Թավրիզում ու Շիրազում: Մոսադեղամետ ուժերը հասան Քերմանշահ, Քերման, Բարոյսար և այլ քաղաքներ:

Հատկանշական է, որ երբ շահը հանգրվան գտավ Իրաքում, Մոսադեղի կողմնակիցները փորձեցին ձերբակալել նրան. «Մոսադեղի արտաքին գործոց նախարար Ֆաթեմին հեռագրեց Բաղդադում մեր դեսպանին՝ կարգադրելով ձերբակալել ինձ: Աներևակայելի էր, նա ջանաց ի կատար ածել այդ առաջադրանքը, բայց, իհարկե, ապարդյուն»³⁰²: Այդ հրամանը հետագայում Ֆաթեմիին թանկ արժեցավ:

Ամենայն հավանականությամբ, շահը կարծում էր, որ այլևս չի վերադառնա հայրենիք, մինչդեռ Միացյալ Նահանգների նախագահը հակառակումն էր համոզված: Այնուհետև Մոհամմադ Ռեզան Բաղդադից մեկնեց Հոմ, որտեղ մնաց ընդամենը երկու օր:

Օգոստոսի 16-ի երեկոյան ԿՀՎ-ի ներկայացուցիչներից մեկը 50,000 դոլար փոխանցեց Ջալիլիին և Քեյվանիին՝ հակամոսադեղյան գործողությունների երկրորդ փուլի իրականացման համար: Նրանք իրենց գործակալների միջոցով հաջորդ առավոտյան Թեհրանի կենտրոնում ցույց կազմակերպեցին, ձևացնելով թե այն կազմակերպել են թուղեականները: «Թուղեի» իրական անդամները, ովքեր կապ չունեին այդ ցույցի հետ, նույնպես, դուրս եկան փողոց: Այդ բազմությունը իրական քառս առաջացրեց Թեհրանում: Գրոհեցին Ռեզա շահի դամբարանի վրա: Երթի ժամանակ նրանք մայրաքաղաքում քանդեցին շահերի արձանները: Շահի նկարները հանվեցին շատ տներից, ռեստորաններից, աշխատավայրերից և նախարարություններից: Հարձակվեցին մզկիթների վրա, կոտրեցին պատուհանները, քախվեցին մոսադեղամետ ուժերին, ներխուժեցին Մոսադեղի կողմնակիցների և «Պան-իրանական կուսակցության» շտաբ-կայաններ և կոչ արեցին վտարել ամբրիկացիներին երկրից: Օգոստոսի 18-ին «Թուղեն» կոչ արեց տապալել միապետությունը, հիմնել դեմոկրատական հանրապետություն:

³⁰¹ Mohammad Reza Pahlavi, Answer to History, p. 89.

³⁰² Mohammad Reza Pahlavi, Answer to History, p. 90.

«Այաքս» գործողության կազմակերպիչները որոշել էին, որ դեսպան Լոյ Հենդերսոնը չի վերադառնա Իրան մինչև գործողության ավարտը: Դեսպանատան աշխատակազմն այդ օրերին չպետք է դուրս գար աշխատանքի, դեսպանատանը պետք է գործեր ԿՀՎ-ից միայն մի փոքր խումբ: Սակայն քանի որ օգոստոսի 16-ի գործողություններն ավարտվել էին անհաջողությամբ, Միացյալ Նահանգների կառավարող շրջանակները Լոյ Հենդերսոնին կարգադրեցին անմիջապես վերադառնալ Իրան և Մոսադեղին հայտնել ԱՄՆ-ի դիրքորոշումն առկա խնդրի վերաբերյալ: Եվ այդպես, օգոստոսի 17-ին, 11 շաբաթվա բացակայությունից հետո, Բեյրութից Թեհրան վերադարձավ ԱՄՆ-ի դեսպան Լոյ Հենդերսոնը: Հասել էր նրա գործելու պահը: Օգոստոսի 18-ին նա այցելեց վարչապետին և հայտարարեց, որ ԱՄՆ-ի կառավարությունը կխոչընդոտի նրա իշխանությանը, պնդելով, որ նա անմիջապես հրաժարական տա, եթե չի կարող կարգուկանոն հաստատել երկրում: Միացյալ Նահանգները խոստանում էր օգնություն ցուցաբերել Իրանին, եթե երկրում վերականգնվի բնականոն վիճակը: Միաժամանակ դեսպանը մեղադրանք ներկայացրեց վարչապետին, որ ամբողջը հարձակվում է ամերիկացիների վրա ու նշեց, որ նա խորհուրդ կտա բոլոր ամերիկացիներին հեռանալ Իրանից, քանի որ համապատասխան ուժերը ի վիճակի չեն ապահովել նրանց անվտանգությունը³⁰³: Սա մի խայծ էր Մոսադեղի համար, որն էլ նա, կարծում ենք, անգիտակցաբար «կուլ տվեց»: Մոսադեղը կայացրեց ճակատագրական մի որոշում, զանգահարեց ոստիկանապետին և կարգադրեց շարդել ցուցարարներին: Հարյուրավոր մասնակիցներ, ովքեր Մոսադեղի գաղափարական համակիրներն էին, քանտ նետվեցին:

Այդ ամենից հետո Մոսադեղի համակիրների երբեմնի սովոր քանակը նույնպես: Նրանք հիմնականում ուսանողներ էին, հոգևորականներ և մտավորականներ: Դա տեղի ունեցավ «Թուղե» կուսակցության մի շարք սխալների հետևանքով: Այդ ընթացքում իրար հաջորդող երկու զարգացումներ տեղի ունեցան, որոնք էլ վճռական դարձան Մոսադեղի համար: Առաջինը «Թուղե» կուսակցության հակազդեցությունն էր: Այն գործում էր արագ, որպեսզի ընդունելի գերազանցության հասնի անգլո-ամերիկյան անհաջող գործունեության համեմատ: «Թուղեի» առաջնորդներն ակնհայտ հավանություն էին տալիս համընդհանուր ցույցերին՝ ընդդեմ Փաիլավիների: Բայց ցուցարարները, ենթարկվելով ԿՀՎ-ի գործակալների սադրանքներին, միևնույն ժամանակ հարձակվեցին կրոնական խորհրդանիշերի՝ ներառյալ մզկիթների վրա: Օգտվելով այդ սխալից՝ Միացյալ Նահանգների երկու գործակալներ կաշառեցին մի շարք մարդկանց, որոնք էլ միացան բազմությանը և դրդեցին կրկին հարձակվել կրոնական խորհրդանիշերի վրա: Անհնարին է գերազնահատել նրանց գործունեության կարևորությունը³⁰⁴: Այդ պատճառով էլ Մոսադեղի բարեպաշտ կողմակից-

³⁰³ Mark Gasiorowski and Malcolm Byrne, Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran.

³⁰⁴ Cottam Richard W., Iran and the United States. A Cold War Case Study, Pittsburgh, 1988, p. 108.

ները խուսափեցին նրան սատարելուց: Բայց պարզ է, որ «Թուրքն» սխալվեց իր հաշվարկներում, ինչն էլ պարտություն բերեց նրան՝ հաղթանակի անիվը վճռականորեն շրջելով դեպի Ջահեդին:

Օգոստոսի 18-ին քանտից ազատվեցին նաև այն քաղաքացիները, ովքեր մեղադրվել էին նախկինում Մոսադեդի դեմ դավադրություններին աջակցելու մեջ: Նրանք հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 19-ին, միացան այս անգամ արդեն հաջողված հեղաշրջմանը: Այս ամենից այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ Մ. Մոսադեդը քաջատեղյակ էր հեղաշրջման մասին և իրավիճակից այլևս ելք չտեսնելով՝ որոշեց այդ ճանապարհով հեռանալ քաղաքական ասպարեզից: Կասկածները հատկապես ամրապնդվում են այն փաստով, որ Մոսադեդի կառավարության ժամանակ Իրանի դեսպանն ԱՄՆ-ում՝ Ալլահ-Յար Սալեհին, մինչև հեղաշրջումը հայտարարել էր, որ ինքը չի համագործակցի Մոսադեդի դեմ իրականացվող որևէ գործողության. «Ես հավատում եմ, որ Մոսադեդը ներկայացնում է Իրանի ժողովրդի ցանկությունը: Նրա դեմ ուղղված ցանկացած շարժում կհանդիպի բոլոր ազնիվ իրանցիների հակադրությանը: Ես չեմ համագործակցի Մոսադեդի դեմ իրականացվող որևէ գործողության»³⁰⁵: Հասկանալի է դառնում, որ ԿՀՎ-ն նրան ևս փորձել է հավաքագրել, սակայն նա, գոնե առերևութաբար մերժել է համագործակցել ԿՀՎ-ի հետ: Սակայն եթե դեսպանը գիտեր սպասվելիք գործողության մասին, միաժամանակ չէր համագործկցելու դրան, քնականաբար նա պետք է տեղեկացներ այդ մասին նաև վարչապետին:

Ըստ արևմտյան մամուլի՝ կոմունիստական «Թուրքն» կուսակցությունն ուներ իր սեփական ծրագիրը, որն իրականացնելու համար օգտվում էր Մոսադեդի ազգայնացման քաղաքականությունից: Համաձայն արևմտյան հեղինակների՝ «Թուրքն» կուսակցությունը ծրագրել էր շահին վտարել երկրից, այնուհետև ամրապնդել իր դիրքերը և Խորհրդային Միության ջանքերով Մոսադեդին հեռացնել իշխանությունից, որից հետո Իրանը կհայտնվեր իրենց վերահսկողության ներքո: Այդ փաստի մասին գրում է նաև Մոհամմադ Ռեզա Փահլավին «Պատասխան պատմությանը» իր գրքում. «Կոմունիստները ծրագրել էին սկզբում օգտագործել Մոսադեդին՝ ինձ գահընկեց անելու համար: Հետո հայտնաբերվեցին «Թուրքի» թերթիկները, որոնցում ցույց էր տրվում, որ իմ արտաքստմից երկու շաբաթ անց Մոսադեդը ևս կհեռացվեր: Ես տեսել եմ փոստային նամականիշներ, որոնք տպվել էին Իրանի Ժողովրդական Հանրապետություն վերտառությամբ»³⁰⁶: Իսկ մեկ այլ գրքում շահը գրում է, որ թուրեական սպաները ձերբակալվելուց հետո խոստովանել են, թե «մտադիր են եղել Մոսադեդի ձեռքով Փահլավի դինաստիան ոչնչացնելուց հետո, պետական հարվածով վերջ

³⁰⁵ Britain Is Cautious on Revolt in Iran, By Peter D. Whitney, August 20, 1953
<http://www.nytimes.com/library/world/mideast/082053iran-britain.html>

³⁰⁶ Mohammad Reza Pahlavi, Answer to History, p. 91.

տալ նրա կյանքին և ինչպես ընդունված է մի շարք երկրներում, Իրանում նմանապես հաստատել կոմունիստական իշխանություն»³⁰⁷:

Եթե սա համապատասխանում է իրականությանը, պապ վարչապետն իր կառավարման վերջին օրերին, ամենայն հավանականությամբ, տեղեկացվել էր դրա մասին: Այդ պարագայում հասկանալի է դառնում, թե ինչու օգոստոսի 17-18-ին նա ձնշում գործադրեց ցուցարարների վրա, որոնք հրահրվել էին Իրանի Ազգային կուսակցության և «Թուղեի» կողմից:

Այդ ամենն ամրագրվում է 1953թ. սեպտեմբերի 18-ի ֆրանսիական «Մոնդ» թերթում գետնոված հրապարակմամբ, ըստ որի՝ «Մոսադեղի համար նախընտրելի էր ցանկացած այլ լուծում՝ բացառությամբ խիստ ձախերի հաջողությունից...Նա նախընտրեց հեռանալ, քայց չաջակցել նրան»³⁰⁸:

Հիրավի, կոմունիստական շարժման թափել սարսափեցրեց կառավարությանը: Մոսադեղի կառավարության բոլոր անդամները, բացառությամբ արագործնախարար Ֆաթեմիի, դեմ էին Իրանի Հանրապետության հռչակման գաղափարին: Նրանք մերժեցին Իրանի Ազգային կուսակցության հետ համատեղ գործելու առաջարկը և:

Իսկ այդ ընթացքում ԿՀՎ-ն իրականացնում էր լայնածավալ քարոզչություն, ընդգրկելով դրա մեջ ինչպես տեղական, այնպես էլ ամերիկյան լրագրողներին: ԿՀՎ-ն համագործակցում էր «Նյու Յորք Թայմսի» թղթակից Քենեթ Լուվի հետ, որը շուտով հանդիպեց Արդեշիր Զահեդինին: Նրան տրվեց շահի որոշման կրկնօրինակը, որն էլ նա հետագայում բաժանեց այլ թղթակիցների: Օգոստոսի 18-ին հակամոսադեղյան թերթերը տպագրեցին Զահեդինին վարչապետ նշանակելու՝ շահի հրամանը և Բաղդադում շահի արած մի շարք հայտարարություններ:

Մինչ այդ, օգոստոսի 17-ի երեկոյան, Ռուզվելտը երկարատև հանդիպում ունեցավ Ֆազլոլլահ և Արդեշիր Զահեդինների, Ֆարզանեղանի, Գիլանշահի և Ռաշիդյանների հետ: Այդ հանդիպման ժամանակ նրանք որոշեցին օգոստոսի 19-ին գրոհ սկսել ընդդեմ Մոսադեղի՝ հենվելով երեք ուղղությունների վրա: Առաջին՝ նրանք որոշեցին կապ հաստատել Այաթոլլա Բեհրեհանիի հետ և խնդրել նրան, որ իրաիրի շիա հոգևորականությանը: Երկրորդ՝ նրանք որոշեցին աջակցություն փնտրել Թեհրանից դուրս գտնվող կայազորներում: Երրորդ՝ Ռուզվելտը և նրա գործընկերները որոշեցին օգոստոսի 19-ին կազմակերպել լայնածավալ հակամոսադեղյան ցույց՝ «Եկել է ժամանակը որպեսզի բանակի սպաները, զինվորներն աջակցություն ցույց տան կրոնին և գահին» կարգախոսով: Այդ ծրագիրը իրականացնելու համար ԿՀՎ-ն աշխատում էր մի քանի ուղղություններով: Ռաշիդյաններն ակնկալում էին Այաթոլլա Բաշանիի

³⁰⁷ Մոհամմադ Ռեզա Շահ Փահլավի, *Մոսադեղություն հայրենիքիս համար*, էջ 217: George Lenczowski, *Iran Under The Pahlavis*, Stanford, 1978, p. 374.

³⁰⁸ Агаев А.П., *Иран в прошлом и настоящем*, Москва, 1981, с. 137.

օգնությունը, ինչի համար էլ իրենց զինակցին՝ Ահմադ Արամեշին տվեցին 10,000 դոլար, որն էլ հանձնեց Քաշանիին՝ ցույց կազմակերպելու համար³⁰⁹:

Ըստ ծրագրի՝ Ջալիլին բազմությանը պետք է առաջնորդեր ռազմական ոստիկանության շտաբ–կայան, որտեղ պահվում էին զնդապետ Նասիրին և գեներալ Բարմանքելիչը ու ազատեր նրանց բանտարկությունից:

Մեկանիզմը գործի դրվեց ժամանակացույցի համաձայն՝ օգոստոսի 19–ին: Գեներալ Ջահեդին, ով շուրջ 2 օր թաքնվում էր ԿՀՎ–ի աշխատակիցներից մեկի տանը, Ռուզվելտից տեղեկացավ, որ պահը հասունացել է և եկել է իր գործելու ժամանակը:

Առաջին հերթին պետք է ազատեին բանտում պահվող հակամոսադեոյան ակտիվիստներին և գործողության առանցքային դեմքերին: Շուտով բանտապահը «ներս է մտնում և Նեմաթոլլահ Նասիրիին հանձնում է զինվորական հանդերձանքը ու կարգադրում հեռանալ բանտից: Դրա պատճառն այն էր, որ որոշել էին դատարկել բանտը»,– այդպես է ներկայացնում շահը³¹⁰: Այստեղ հարց է առաջանում՝ ինչու՞ էին որոշել դատարկել բանտը, և ի՞նչն էր սպառնում կառավարության դեմ ընդվզած բանտարկյալներին: Շահը, իհարկե, լուր է այն փաստի մասին, որ այդ նույն բանտապահը կաշառվել կամ էլ հատուկ իրահանգ էր ստացել բանտարկյալներին ազատ արձակելու վերաբերյալ:

Հետաքրքրության է արժանի, երբ շահը նկարագրում է, թե ինչպես էր հասարակ ժողովուրդը «փայտերով» պայքարում զինված ոստիկանների դեմ: «Նասիրին տեղեկանում է, որ քաղաքի քնակչությունը փայտերով զինված, հարձակվել է բանտի վրա և անտեսելով բանտի հսկիչների «կանգ առ» հրամանը՝ ենթարկվել զնդակոծության: Սակայն մյուսները շարունակել են ավելի սաստիկ գրոհել, փախուստի մատնել հսկիչ ուժերին ու վերջապես գրավել են բանտը»³¹¹:

Կրկին հարց է առաջանում՝ կարո՞ղ էր արդյոք Թեհրանի քնակչությունը, զինված լինելով միայն փայտերով, գրավել բանտը, որն ի դեպ, պաշտպանվում էր «ոչ փայտով» զինված հսկիչների կողմից: Տարբերակները երկուսն են. կամ ժողովուրդը փայտերից բացի զինված էր նաև առավել «պիտանի զենքերով», կամ, որը մեր կարծիքով առավել հավանական է, հսկիչներին հրաման էր տրվել ձևական պաշտպանություն ցույց տալուց հետո թողնել դիրքերը:

Գնդապետ Նասիրին ազատ արձակվեց և գլխավորեց արքայազորը: Օգոստոսի 19–ին հակամոսադեոյան ալիքը նոր թափ ստացավ: Շահամետ ուժերը միացան բազմությանը և արդեն 10:15 նրանք վերահսկում էին Թեհրանի գլխավոր հրապարակները: 5 տանկ և 20 բեռնատար՝ մեքենա համալրված զինվորներով, միացան բազմությանը: Օգոստոսի 19–ի առավոտյան բազմութ-

³⁰⁹ Kenneth M. Pollack, *The Persian Puzzle*, p. 67.

³¹⁰ Մոհամադ Ռեզա Ըահ Փաիլալի, *Առաքելություն հայրենիքիս համար*, էջ 207–208:

³¹¹ Նույն տեղում, էջ 208:

յունը Թեհրանի հյուսիսից շարժվեց դեպի քաղաքի կենտրոն՝ արտահայտելու իր աջակցությունը շահին: Ռուզվելտի լրտեսների մեծ մասը թափառող արտիստների անվան տակ Թեհրանի կենտրոնում երթ կազմակերպեցին: Անկարգության յուրաքանչյուր մասնակցի տրվեց դրամական պարգև:

Զահեդին նախօրոք ծրագրել էր ուղղվել Սպահան և այդ շրջանի գորաքանակը շարժել դեպի Թեհրան: Քերմանշահի հավատարիմ զորաքանակներին ևս կարգադրված էր լինել կազմ ու պատրաստ՝ անհրաժեշտ պահին Թեհրան շարժվելու համար:

Օգոստոսի 19-ին, մինչ «Թուղե» կուսակցությունը նահանջում էր Մոսահեդի հարվածներից, Զահեդին Շերմանի 35-րդ տանկային դիվիզիային հրամայեց շրջափակել վարչապետի նստավայրը³¹²: Ամերիկյան զենքով, բեռնատարներով և տանկերով զինված՝ զեներալ Զահեդիի զորամասերը մտան Թեհրան: Շահին հավատարիմ իրանական զինվորականությունը, ԿՀՎ-ի աշխատակիցների հրահանգով, գրավեց Թեհրանի ռադիոկայանը, գրոհեց նախարարությունների շենքերի վրա: Շուտով նրանք իրենց ձեռքը վերցրին հեռագրության, քարոզչության և մամուլի նախարարությունը: Բազմության մյուս հատվածը հարձակվեց ոստիկանատների, քանակի շտաբ-կայանների և արտգործնախարարության վրա: Կառավարական շենքերը զավթելու ժամանակ 300 մարդ սպանվեց և 100-ը վիրավորվեց: Պայքարը շարունակվեց մինչև կեսօր:

Մոսադեդը միայն վերջին պահին որոշեց գործել և հրամայեց Թեհրան մտցնել կառավարությանը դեռ հավատարիմ զորքեր: Այդ ընթացքում Ռուզվելտը, իրադարձությունների մեջ ներքաշելով ավելի ու ավելի շատ մարդկանց, արագացրեց գրոհը: Իրանում ԱՄՆ-ի ռազմական գործունեության մասին հետևյալն է ներկայացնում ամերիկացի զեներալ Սոյուարտը. «Մենք Իրանի զորքին արագ մատակարարեցինք հանդերձանք, կոշիկեղեն, էլեկտրագեներատորներ, դեղորայք, որպեսզի հարմար պահին նրանք աջակցեն շահին: Հրացանները, որոնք զինվորների ձեռքին էին, բեռնատար մեքենաները և գրահամքենաները, որոնցով նրանք տեղափոխվում էին, կապի միջոցները՝ այդ ամենը մենք էինք տվել: Եթե մենք դա չանեինք, հավանական է, որ կառավարության ղեկի մոտ կանգնած լինեին ԱՄՆ-ի նկատմամբ ոչ բարեկամաբար տրամադրված անձինք»³¹³:

5:25 Զահեդին արդեն գրավել էր ռադիոկայանը և հանրությանը տեղեկացնում էր, որ ինքն է օրինական վարչապետը, նշելով, որ իր ուժերը վերահսկում են քաղաքի մեծ մասը: Նա միաժամանակ ներկայացրեց իր կառավարության ծրագիրը, որը ապագայում պետք է իրականացնեք.

- Օրենքի զերակայության և հանրային անվտանգության վերահաստատում:

³¹² Abrahamian Ervand, *Iran Between Two Revolutions*, p. 280.

³¹³ اینگونه بیجان، پهلوئی استوری، تهران، ۱۳۷۸، ص ۱۱۶.

- Բարեկեցության աննդակի բարձրացում և ապրուստի համար անհրաժեշտ միևնույնի նվազեցում:
- Գյուղատնտեսության մեխանիզացում և գյուղացիության համար համայնական կոոպերատիվների ձևավորում:
- Բանվորների աշխատավարձի բարձրացում:
- Անվճար բուժօգնություն:
- Լայնածավալ աֆալտե ճանապարհների կառուցում:
- Մարդկանց անհատական ազատության և հանրության անկախության վերականգնում³¹⁴:

Ի հարկե, այդ ծրագրի զգալի մասին վիճակված չէր իրականություն դառնալու, քանզի հենց հեղաշրջումից հետո երկրում մտցվեց պարետային ժամ, որի ընթացքում ոտնահարվեցին հազարավոր մարդկանց «անհատական ազատություններ», նույնիսկ գրկվեցին խոսքի ազատությունից:

Շուրջ 9 ժամ մարտեր ընթացան շահի և Մոսադեղի կողմնակիցների միջև, որի ժամանակ գոհվեց 300 մարդ: Ռազմավարական բոլոր կետերը գրավելուց հետո, այժմ պայքարն ընթանում էր Մոսադեղի տան շուրջ: Ըստ շահի հաղորդած տեղեկության՝ «Թեհրանում Մոսադեղի տունը պահպանում էր շուրջ մեկ դյուժին (12) տանկ»³¹⁵: Վարչապետի տան պաշտպանությունը իրականացվում էր նաև թիկնազորի և հրետանու միջոցով: Ի վերջո, Մոսադեղի պաշտպանները պարտվեցին՝ տալով 200 զոհ: Մոսադեղի տունը հրդեհվեց ու թալանվեց: Մոսադեղը դիմեց փախուստի:

ԿՀՎ-ի նախկին քարձրաստիճան պաշտոնյա Հարրի Ռոզիցկին վկայակոչում է, որ «1953 թ. օգոստոսի հեղաշրջումը ղեկավարվում էր ԿՀՎ աշխատակիցներից բաղկացած ոչ մեծ խմբի կողմից, որը գործում էր Թեհրանի նկուղներում: Դրան նախորդել էր քարոզարշավ շատ պարզ թեմայով՝ եթե Մոսադեղի հակաշահական ուժերը մնան իշխանության գլուխ, ապա Խորհրդային Միությունը և իրանական կոմունիստները («Թուղե» կուսակցությունը) կգրավեն երկիրը...: ԱՄՆ-ի կազմակերպած հեղաշրջման իսկական պատճառները Խորհրդային ուղեծրից դուրս գտնվող կառավարության նկատմամբ ցույց էին տալիս, թե որքան հեշտությամբ էր Վաշինգտոնը «ազգայնականությունը» շփոթում «կոմունիզմի» հետ: Մոսադեղի կազմակերպած Ազգային ձակարդ գլխավորապես զբաղվում էր նավթային խնդրի լուծման հարցերով, և նա նույնիսկ հրաժարվեց օրինականացնել «Թուղե» կուսակցությունը, ինչպես նաև համազոր-

³¹⁴ Royalists Oust Mossadegh; Army Seizes Helm August 20, 1953, By Kennett Love, The New York Times

<http://www.nytimes.com/library/world/mideast/082053iran-army.html>

³¹⁵ Mohammad Reza Pahlavi, Answer to History, p 88.

ծակցել նրա հետ: Մոսադեղը տարօրինակ մարդ էր, բայց ոչ կոմունիստ», – նշում է Ռոզիցկին³¹⁶:

Ի տարբերություն Ռոզիցկիի՝ մենք գտնում ենք, որ Միացյալ Նահանգների կառավարող շրջանակները կարողանում էին տարանջատել «ազգայնակա-նությունը» «կոմունիզմից», սակայն սա այն դեպքն էր, որ իրենց շահերից բխում էր «շփոթել» այդ երկուսը:

Մոսադեղը ևս ժխտում է իր կոմունիստ լինելու հանգամանքը. «Իմ հենա-րանը ո՛չ բանակն էր, ո՛չ էլ կոմունիզմը: Ես հենվել էի մի խումբ հասկացող և հայրենասեր մարդկանց վրա, որոնց հեղաշրջումը չեզոքացրեց՝ ի շահ գաղու-թափորության»³¹⁷:

Օգոստոսի 19-ին շահը, ԲիԲիՍի լրատվամիջոցից տեղեկանալով Ջահե-դիի հաղթանակի մասին, Բրիտանական ավիատիւններով օգոստոսի 22-ին վե-րադարձավ Իրան: Թագուհի Սորայան, արքայադուստր Աշրաֆի հետ որոշեցին առժամանակ մնալ Հոմում³¹⁸:

Հարկ է նշել, որ «Այաքս» գործողության կազմակերպման ծախսերի մա-սին գրականության մեջ հանդիպում ենք քազմաթիվ իրարամերժ տվյալների: «Այաքս» գործողությունը, ըստ Լենքզովսկու, արժեցավ 100.000 – 200.000 դո-լար³¹⁹: Մենք չենք կիսում նրա տեսակետը, քանզի այդ գումարը հազվի կբավա-րարեր միայն քարոզչությանը, այն էլ՝ սկզբնական շրջանում: Իսկ այլ տվյալնե-րով՝ այն միայն ԱՄՆ-ի վրա նստեց ավելի քան 10 մլն դոլար³²⁰: Չկեղծելով իրականությունը՝ Մոհամմադ Ռեզա շահը գրում է, որ «Մորդադի 28-ի (օգոս-տոսի 19-ի) պատմական ընդվզումը կերտող հասարակ ժողովրդին տրված է եղել մեծ գումարներ՝ ամերիկյան դոլար և անգլիական փաունդ (ֆունտ) ստեղ-լինգ»³²¹: «Մի շարք փաստաթղթեր ապացուցում են, – գրում է շահը, – որ այդ ժամանակ ԿՀՎ-ն հաջողության հասնելու համար ծախսել է ոչ ավելի, քան 60.000 դոլար: Ես իսկապես չեմ կարծում, որ այդ գումարով հնարավոր կլիներ մի քանի օրվա ընթացքում ոտքի հանել ողջ երկիրը»³²²:

1961թ. հունիսի 24-ին «Նեյշըն» լրագիրը հետաքրքրի փաստ ներկայաց-րեց Իրանում կազմակերպված հեղաշրջման վերաբերյալ, ըստ որի՝ ամերիկյան վարչակազմը չզլացավ մեծ գումարներ և գեներ տրամադրել՝ հեղաշրջումն իրա-կանացնելու համար: Միայն Ա.Դալլեսի գերատեսչությունը Իրանի բանակի սպաներին ու պետական պաշտոնյաներին կաշառելու և Մոսադեղի դեմ քա-

³¹⁶ Новое Время N 4, 1980, с. 30.

³¹⁷ خاطرات و وثائق دکتور محمد مصدق. بقلم دکتور محمد مصدق. ص ۱۸۲.

³¹⁸ Shah Leaves Rome to Fly to Teheran

<http://www.nytimes.com/library/world/mideast/082153iran-rome.html>.

www.pavk.net/politics/cia-docs/nytimes-article/041600iran-archiv-articles.

³¹⁹ Lenczowski George, American Presidents and the Middle East, p. 38.

³²⁰ Алиев С.М., Иран. Очерки новейшей истории, Москва 1976, с. 244.

³²¹ Մոհամմադ Ռեզա Ըսի Փաիլափի, Առաքելություն հայրենիքիս համար, էջ 219:

³²² Mohammad Reza Pahlavi, Answer To History, p. 91.

րոզգրություն ծավալելու համար հատկացրեց 19 մլն դոլար: Շվարցկոպֆի համար քանկում բացվեց անսահմանատիակ վարկ³²³:

Մի շարք աղբյուրների հավաստիացմամբ, հեղաշրջումից երկու օր անց ԱՄՆ-ը 5 մլն դոլար է տրամադրում Իրանի նոր կառավարության դիրքերն ամրապնդելու համար³²⁴:

1953թ. նոյեմբերից մինչև 1954թ. մարտը ամերիկացիները Ջահեդիի կառավարությանը տվեցին 1,5 մլն դոլար, որպեսզի վերջինս իրեն պարզևավճար հատկացնի Իրանի բանակի, ժանդարմերիայի և ոստիկանության անձնակազմին: 1953թ. նոյեմբերին 320 հազար դոլար պարզևավճար հանձնվեց բանակին, 300 հազար դոլար՝ ժանդարմերիային և 120 հազար դոլար՝ ոստիկանությանը: 1954թ. նոյն նպատակներով քանակում ծախսվեց 640 հազար դոլար³²⁵:

Իսկ 1984թ. Լոյ Հենդերսոնի հարցազրույցից երևում էր, որ միայն գեներալ Ջահեդիին տրվել էր 2 մլն դոլար, որից մեկ միլիոնը ԿՀՎ-ն տվեց Ջահեդիին կանխիկ՝ հեղաշրջումից անմիջապես հետո³²⁶:

1953թ. հեղաշրջումից հետո, երբ Մոսադեղը հեռացվեց իշխանությունից, Իրանում ամերիկյան շահերն իրականացնելու և ազդեցության ոլորտները մեծացնելու համար, ԱՄՆ-ի կառավարության առաջ բացվեց գործունեության աննախադեպ լայն դաշտ:

Մ.Մոսադեղը և իր համախոհները՝ Ռազավին, Շայեգանին, Ֆաթեմին, ինչպես նաև ութ բարձրաստիճան այլ սպաներ, ովքեր աջակցում էին վարչապետին, ինչպես նաև նախարարների հիմնական մասը՝ ներառյալ Աբուլ Ղասեմ Ամինին, «Իրան», «Երրորդ Ուժ» ու «Ազգային կուսակցություն» խմբակցության առաջնորդները հանձնվեցին ռազմական դատարանին:

Մահապատժի ենթարկվեցին միայն Ֆաթեմին և արդարադատության նախարար ԼուՖթին, այն պատճառաբանությամբ, որ նրանք ամենից շատ էին ընկել կոմունիստական ազդեցության տակ: Փաստորեն միայն նրանց նկատմամբ իրականացվեց Իրանի Սահմանադրության 317-րդ հոդվածը, ըստ որի. «Յուրաքանչյուր ոք, ով կիրականացնի կառավարության դեմ հարձակում, կբայքայի միապետության ժառանգականությունը կամ ժողովրդին կիրահրի ապստամբության միապետության դեմ, կդապարտվի մահվան»³²⁷:

³²³ The Nation, 24.VI.1961, p. 549.

³²⁴ How a Plot Convulsed Iran in '53 (and in '79), <http://www.nytimes.com/library/world/mideast/041600iran-cia-intro.html>

³²⁵ Арабаджян А.З., Экономическая экспансия американского империализма в Иране, Политика США на Ближнем и Среднем Востоке, с.187.

³²⁶ منوچهر فرمائرفرمانیان - خون و نفت: خاطرات یک شاهزاده ایران، تهران، ۱۳۷۸، ص ۳۵۶

³²⁷ Mark Gasiorowski and Malcolm Byrne, Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran, Iran Dooms Aide of Mossadegh for Role in Revolt Against Shah, October 11, 1954, By Kennett Love, <http://www.nytimes.com/library/world/mideast/101154iran-aide.html>

Ազգային ճակատի մյուս ղեկավար անդամների հանդեպ ավելի ներողամիտ գտնվեցին՝ դատապարտելով նրանց առավելագույնը հինգ տարվա ազատազրկման: Այնուամենայնիվ, «Թուղեի» նկատմամբ վերաբերմունքն առավել ծայրահեղ էր: Հաջորդ չորս տարիների ընթացքում աստիճանաբար բացահայտվեցին «Թուղեի» թաքստոցները, անվտանգության ուժերը գլխատեցին քառասուն պաշտոնյաների, ևս տասնչորսին տանջամահ արեցին, շուրջ երկու հարյուր հոգու ցմահ դատապարտեցին, իսկ երեք հազար շարքային անդամների ձերբակալեցին³²⁸:

Ի դեպ, շահի տվյալների համաձայն՝ Մոսաղեղի կառավարման վերջին շրջանում թողնականների թիվը բանակում կտրուկ աճել էր: Ըստ նրա՝ գրանցվել էին ավելի քան 600 թողնականներ: Շահը վկայում է, որ Մոսաղեղի կառավարումից հետո դատաքննությունը բացահայտեց և նոր լույս սփռեց 1951–1953թթ. տարօրինակ իրադարձությունների վրա: Օրինակ, երբ 1951թ. Մոսաղեղը իր վերահսկողության տակ առավ ռազմական նախարարությունը, սպաներից միայն 110–ն էին «Թուղեի» կուսակցության անդամ, մինչդեռ 1953թ.՝ իր տապալման ժամանակահատվածում, այդ սպաների թիվը հասավ 640–ի³²⁹:

Մոսաղեղը, որը փաստորեն այս ամենի հեղինակն էր, դատապարտվեց երեք տարվա ազատազրկման, որից հետո նա ցմահ մնաց տնային կալանքի տակ: «Ես գիտեի, –գրում է շահը,– որ նա (Մոսաղեղը–Ի.Գ.) դավաճանության համար, անշուշտ, դատապարտվելու է մահապատժի: Դրա համար ես կարգադրեցի դատարանին հաշվի չառնել նրա գործողություններն ընդդեմ ինձ: Երեք տարվա բանտարկությունից հետո Մոսաղեղն ազատ արձակվեց: Նա մեկնեց Ամմադ–Աբադ՝ Թեհրանից արևմուտք գտնվող իր կալվածքը, և այնտեղ էլ 1967թ. կնքեց իր մահկանացուն: Ես ի վիճակի չէի կանխել Մոսաղեղի կառավարության արտաքին գործերի նախարար Ֆաթեմիի մահապատիժը, քանի որ նա կոմունիստ էր: Այնուամենայնիվ, ես անձամբ ֆինանսապես ապահովեցի նրա ընտանիքի գոյատևումը: Այս աջակցությունը դադարեց, երբ տիկին Ֆաթեմին, ով բնակվում էր Լոնդոնում, վերադարձավ Իրան՝ աջակցելու Խոմեյնիին»³³⁰:

Ի դեպ, շահը չի բացատրում, թե ինչպես եղավ, որ Մոսաղեղին ոչ միայն մահապատժի չենթարկեցին, այլ նաև այդ աստիճան մեղմ դատեցին «դավաճանության» համար: Մենք կարծում ենք, որ դա հնարավոր էր մի քանի պայմաններում.

1. Շահը խուսափում էր երկիրն ավելորդ անգամ ենթարկել հուզումների:
2. Եթե Մոսաղեղին դատապարտեին մահապատժի, նա կվերածվեր ազատության դեմ պայքարի ելած մարտիկի խորհրդանիշի, իսկ դրա դեմ պայքարելը շահի համար շատ ավելի ղժվար կլիներ:

³²⁸ Abrahamian E., *Iran Between Two Revolutions*, p. 280.

³²⁹ Mohammad Reza Pahlavi, *Answer to History*, p. 91.

³³⁰ *Ibid.*

3. Նրա մահը կմիավորեր հակաշահական ուժերին, որից էլ կօգտվեին կոմունիստական ուժերը:

4. Եվ ի վերջո, հնարավոր է նաև, որ Մոսադեղը նույնպես տեղեկացվել էր «Թուդեի» ծրագրերի մասին, ըստ որի՝ շահի արտաքսումից հետո ինքը նույնպես իշխանագրկվելու է: Ենթադրում ենք, որ նա հանդիպել էր ԿՀՎ-ի գործակալների կամ գործարքի մեջ էր մտել շահամետ ուժերի հետ, որ ձևական դիմադրություն ցույց տալուց հետո կհանձնվի: Դրա փոխարեն իրեն դատապարտելիս շատ խիստ չեն գտնվի:

Մի քանի տարի քանտում անցկացրեց նաև Մոսադեղի մեկ այլ համախորհը՝ կրթության նախկին նախարար, իսկ հետագայում՝ Իրանի Ազգային նավթային ընկերության կարգադրիչ-տնօրեն Մենդի Բազարգանը, որն էլ հետո գլխավորեց Իրանի ժամանակավոր կառավարությունը: Բանտից ազատվելով՝ Բազարգանը կրկին միացավ քաղաքական պայքարին. նա «Իրանի ազատագրման շարժման» կուսակցության հիմնադիրներից մեկն էր, որը մտել էր Իրանի Ազգային ձևկատի մեջ: Բազարգանը հակաշահական ընդդիմության ազդեցիկ գործիչներից էր³³¹:

1953թ. հեղաշրջումից հետո Իրանում գրեթե բոլոր կուսակցությունների և կազմակերպությունների գործունեությունը փաստորեն արգելվեց: Փակվեցին բազմաթիվ թերթեր և ամսագրեր, դրանց թվին էին պատկանում՝ «Բեսույն այանդե», «Շահրազ», «Բախթար-ե Էմրուզ», «Շուրեշ» և այլն:

Սակայն չի կարելի ժխտել այն փաստը, որ երկրում դեռ մնացել էին Մոսադեղին հավատարիմ մարդիկ, ովքեր էլ 1953թ. նոյեմբերի 12-ին Թեհրանում «Մոսադեղը կհաղթի» կարգախոսով ցույց կազմակերպեցին: 1953թ. դեկտեմբերի 7-9-ը Թեհրանի համալսարանի ուսանողները համընդհանուր գործադուլի կոչ արեցին՝ ի նշան բողոքի Անգլիայի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների վերահաստատման և ԱՄՆ-ի փոխնախագահ Նիքսոնի՝ Իրան կատարած այցի կապակցությամբ:

1953թ. Իրան վերադառնալուց հետո շահը բոլոր միջոցներով ամրապնդեց իր իշխանությունը: Իր ձեռքը վերցրեց Իրանի ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին քաղաքականությունը: Նա անձամբ էր ընտրում վարչապետին և բոլոր նախարարներին: Այդ ընթացքում Իրանի կառավարությունը վարում էր ընդձեռն ամբիկամետ քաղաքականություն և Միջին Արևելքում պաշտպանում էր Միացյալ Նահանգների գրեթե բոլոր միջոցառումները³³²:

Այդպիսով, հեշտությամբ իրագործված այդ հեղաշրջումը կարելի է բացատրել մի քանի փաստարկով. Ազգային ձևկատում ավանդական և միջին խավի միջև տեսակետների տարաձայնությունների խորացմամբ և քաղաքային

³³¹ Новая и Новейшая история, N 4, 1979, с. 124.

³³² Sheenan Michael Kahl, Iran: The Impact of United States Interests and Policies 1941-1954, New York, 1968, p. 65.

վարչակազմի ու զինվորական կորպուսի հարաբերությունների սրմամբ: Դրան ավելացավ նաև երկու գերիզոր տերությունների՝ ԱՄՆ-ի և Անգլիայի միջամտությունը, որն էլ ավելի հեշտացրեց գործողության իրականացումը: Կարելի է փաստել, որ հեղաշրջումը Մոսադեղի տեղական և արտասահմանյան ընդդիմադիրների սերտ համագործակցության արդյունքն էր: Օտարերկրյա ուժերը չէին կարող իրականացնել հեղաշրջումը, առանց տեղական ընդդիմադիրների հետ համագործակցելու:

ԱՄՆ-ը և Անգլիան կարծում էին, որ այդ հեղաշրջումը պետք է դաս հանդիսանա Մերձավոր և Միջին Արևելքի մյուս բոլոր երկրների համար: Այդ կապակցությամբ «Նյու Յորք Թայմսը» գրել է. «Չնայած Իրանի նավթի շուրջ ծագած խնդրի լուծումը թանկ նստեց բոլոր մասնակիցների վրա՝ սակայն այն փայլուն օրինակ կհանդիսանա հարուստ ռեսուրսներ ունեցող թույլ զարգացած երկրների համար: Նրանք համոզվեցին, թե որքան թանկ վճարեց Իրանը իր մոլեռանդ ազգայնամոլության համար»³³³:

«Այաքս» գործողության շնորհիվ Միացյալ Նահանգները երեք ձեռքբերում ունեցավ: Առաջին՝ «1950-ական թվականներին մեծացավ Իրանի կախվածությունը ԱՄՆ-ից, ավելին՝ այն մերձեցավ արևմուտքի հետ: Երկրորդ՝ Իրանն արդեն ակնհայտորեն բացառում էր կոմունիզմը: Երրորդ՝ անգլո-ռուսական ավանդական մրցակցությունը փոխարինվեց ամերիկա-խորհրդային մրցակցությամբ»³³⁴: Մենք կավելացնենք նաև չորրորդ ձեռքբերումը, որը կարծում ենք ամենակարևորներից էր՝ Իրանի նավթի 40%-ը, ինչին ԱՄՆ-ը ձգտում էր շատ երկար տարիներ:

Հաջող հեղաշրջումից հետո, նրա իրականացման առանցքային դեմքերը ստացան մի շարք պարզևատրումներ: Գեներալ Նադեր Բաթմանբեդիչը նշանակվեց գործի գլխավոր հրամանատար և հետագայում էլ ստանձնեց ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը: Արքաա Ֆարզանեդանը նշանակվեց փոստի և հեռահաղորդագրության նախարար: Գեդապետ Թեյմուր Բախթիարին շնորհվեց գեներալի կոչում և ռազմական դրության ժամանակ նշանակվեց Թեհրանի պարետ: Հետագայում Բախթիարը դարձավ ՍԱՎԱԲ-ի առաջին ղեկավարը: Նախրիին շնորհվեց գեներալի կոչում, նա փոխարինեց Բախթիարիին, երբ վերջինս հետագայում գլխավորեց ՍԱՎԱԲ-ը: Արդեշիր Զահեդին կառավարությունում զբաղեցրեց բարձր պաշտոններ, իսկ հետագայում էլ երկար տարիներ Միացյալ Նահանգներում Իրանի դեսպանն էր: Բացի այդ, նա ամուսնացավ (հետո ամուսնալուծվեց) շահի աղջկա հետ: Ռաշիդյանները բավական հարստացան իրենց բիզնեսը զարգացնելով՝ օգտագործելով շահի հետ ունեցած կապերը: Քերմիթ Ռուզվելտը հեղաշրջումից մի քանի օր անց մեկնեց Լոնդոն, որտեղ հաղիպեց Չերչիլին և վերջինս էլ ասաց. «Եթե ես գոնե մի քանի

³³³ The New York Times, 6 August, 1954.

³³⁴ Saikal Amin, The Rise and Fall of The Shah, New Jersey, 1980, p. 45.

տարով նրիտասարդ լինեի, մեծ սիրով կծառայեի Ձեր հրամանատարության տակ»³³⁵։ Ք.Ռուզվելտի կատարած «փայլուն» աշխատանքն ըստ արժանվույն գնահատվեց Միացյալ Նահանգների կառավարության կողմից։ 1958թ. հետախուզությունից հեռանալով՝ ստացավ Ազգային Անվտանգության մեդալ և ծառայության անցավ «Գալֆ Օյլ Բորփորեյշն»-ում, որտեղ 1960թ. արդեն զբաղեցնում էր փոխնախագահի պաշտոնը։ Ի դեպ, «Գալֆ Օյլ Բորփորեյշն»-ը 1954թ. օգոստոսի 5-ի պայմանագրով ստացավ իր մասնաբաժինը իրանական նավթից։ Իսկ ավելի ուշ Ռուզվելտը հիմնեց իր սեփական հաջող բիզնեսը՝ օգտվելով Իրանի շահի և Մերձավոր Արևելքի մի շարք առաջնորդների հետ ունեցած մտերմիկ հարաբերություններից։ Բարձր գնահատելով հեղաշրջման ժամանակ նրա վաստակը՝ արևմտյան մամուլը Ռուզվելտին տվեց «պարոն Իրան» մականունը։ Իրանի շահը նույնպես բարձր գնահատեց Քերմիտ Ռուզվելտի աշխատանքը՝ ասելով. «Իմ գահի համար պարտական եմ Աստծուն, իմ ժողովրդին, իմ զորքին և Ձեզ»³³⁶։ Բացի այդ նրան նվիրեց իր անձնական ոսկեզօծ ծխախոտատուփը։ «Այաքս» գործողությունում մասնակցություն ունեցած ամերիկացիներից շատերը հաջող կարիերա ունեցան ԿՀՎ-ում։ Դալլես եղբայրները հետագայում Ռուզվելտին խնդրեցին գլխավորել հեղաշրջման գործողությունները Գվատեմալայում, Եգիպտոսում և այլ երկրներում, սակայն նա հրաժարվեց, նշելով, որ իրավիճակը բարենպաստ չէ։ Մի շարք քրիտանացիներ ևս մեծ հաջողությունների հասան Անգլիայի հետախուզական մարմիններում։

Հետաքրքիր է անգլիական «Էկոնոմիստ» շաբաթաթերթի վկայակոչումը։ Հակամարտության հենց սկզբից էլ այդ շաբաթաթերթը նշում էր, որ Իրանում իր կոնցեսիաներով հանդերձ՝ Լոնդոնը նավթահորերից և ներդրումներից բացի, շատ ավելին կկորցնի։ «Այն լուրջ հարված կհասցնի Անգլիայի առևտրական և տնտեսական դիրքերին։ Իրանում կոնցեսիաների կորուստը կնշանակի անգլիական հզոր և միակ մաքուր նավթային ձեռնարկության կորուստ, և դա խիստ կբուլացնի Մեծ Բրիտանիայի դիրքերը։ Մեկ տարվա ընթացքում նավթի այդ աղբյուրները կփոխհատուցվեն, բայց այդպիսի կարևոր ռազմավարական նշանակություն ունեցող ձեռնարկության կորուստն անուղղելի կլինի»³³⁷։

1954թ. օգոստոսի 5-ին Մեծ Բրիտանիան և Իրանը եկան համաձայնության նավթի հարցի շուրջ՝ հարց ինչի պատճառով հենց իրականացվեց «Այաքս» գործողությունը։ Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Էնթոնի Իդենը իր հուշերում փաստորեն արդարացնում է համատեղ իրականացրած գործողությունը և գրում. «Ես գտնում էի, որ եթե Մոսադեղի կառավարությունը տապալվեր,

³³⁵ Roosevelt Kermit, *Countercoup: The Struggle for The Control of Iran*, p. 207, Mark Gasiorowski and Malcolm Byrne, *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*.

³³⁶ Sick Gary, *All Fall Down America's Tragic Encounter with Iran*, N.Y., 1985, p. 7.

³³⁷ *Economist*, 26.V.1951.

ապա նրա տեղը կարող էր զբաղեցնել առավել խելամիտ կառավարություն, որի հետ հնարավոր կլիներ հասնել ընդունելի համաձայնագրի ստորագրման»³³⁸:

Մի քանի տարի անց՝ 1962թ., ԿՀՎ-ի տնօրեն Ա.Դալլեսի փոխարինումից հետո, նոր մանրամասներ բացահայտվեցին այդ հեղաշրջման կապակցությամբ: Ամեն գնով ջանալով վերականգնել ԿՀՎ-ի վարկանիշը՝ նա սկսեց տարփողել իր նախկին հաջողությունները և ականա բացահայտեց այդ վարչության մի շարք գաղտնիքներ:

1963թ. տպագրվեց Ա.Դալլեսի «Հետախուզության արվեստը» գիրքը, որտեղ հետաքրքրական են ԿՀՎ-ի նախկին տնօրենի մտորումները իրականացրած հեղաշրջման մասին: Նա ԿՀՎ-ի փայլուն աշխատանքը համեստորեն ներկայացնում է որպես դրսի աջակցություն: «Իրանում Մոսադեղը և Գվատեմալայում Արբենսը իշխանության էին եկել կառավարության սովորական փոփոխության հետևանքով, այլ ոչ թե Չելտսլովակիայի կոմունիստական հեղաշրջման օրինակով: Նրանցից ոչ մեկը այդ ժամանակ չէր բացահայտում իր մտադրությունները կոմունիստական պետություն ստեղծելու վերաբերյալ: Երբ դա պարզ դարձավ, դրսից օգնություն ցուցաբերվեց հակակոմունիստական տարրերին: Մի դեպքում աջակցություն ցուցաբերվեց շահին, մյուս դեպքում՝ Գվատեմալայի հայրենասերներին: Երկու դեպքում էլ վտանգը հաջողությամբ հաղթահարվեց»³³⁹:

Միայն 1976թ. ԱՄՆ-ի հետախուզական մարմինների գործերի հետաքննությամբ զբաղվող Սենատի հատուկ հանձնաժողովը պաշտոնապես հաստատեց, որ ԱՄՆ-ը միջամտել է Իրանի ներքին գործերին. «1953–1954թթ. ԿՀՎ-ն իրականացրել է երկու առավել հանդուգն գործողություններ. առաջինը՝ Իրանում՝ Մոհամմեդ Մոսադեղի կառավարության դեմ, իսկ երկրորդը՝ Գվատեմալայի նախագահ Ջակոբո Արբեն Գուսմանի դեմ»: Երկու գործողություններն էլ անցկացվել են արագ և փաստորեն առանց արյունահեղությունների: Դրանց իրականացումը թույլ տվեց իշխանությունից հեռացնել կոմունիստամետ համարվող երկու առաջնորդների և նրանց փոխարինել արևմտամետ կողմնորոշում ունեցող գործիչներով»³⁴⁰:

Մոսադեղի իշխանագրկումից հետո ԱՄՆ-ը վերսկսեց իր օգնության ծրագիրը Իրանին: Ռուզվելտի առաջարկով Վաշինգտոնն Իրանին հատկացրեց խոշոր գումարի մի «անհատույց օգնություն», որով փակվեց Իրանի բյուջեի

³³⁸ Eden A., The Memoirs of Sir Anthony Eden, London, 1960, p. 201.

³³⁹ Dulles Allen W., The Craft of Intelligence, New York, 1963, p. 224. Michael Kahl Sheenan, Iran: The Impact of United States Interests and Policies 1941–1954, New York, 1968, p. 64

*Գվատեմալայի կառավարությունը նախագահ Ջ.Արբեսի գլխավորությամբ, 1952թ. որոշեց ազրարային բարեփոխումներ իրականացնել, որը պետք է սահմանափակեր ամերիկյան «Յունայթեդ Ֆրոնթ քոմիսնի» հողային խոշոր տիրույթները (այն կազմում էր Գվատեմալայի մշակելի լավագույն հողերի 20 %-ը): Այս քայլը բնավ դուր չեկավ Վաշինգտոնին: Кременюк В.А., Политика США в развивающихся странах. Проблемы конфликтных ситуаций 1945–1976, Москва 1977, с. 116.

³⁴⁰ «Final Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with Respect to Intelligence Activities. United States Senate», Washington, 1976, p. 45.

ձեռքվածքը և կառավարության ընթացիկ ծախսերը: Հիրավի, Մոսադեղի պաշտոնակնությունից հետո ամերիկյան օգնության տարափ սկսվեց:

Վարչապետ Ֆ.Ջահեդին նամակ հղեց Վաշինգտոն՝ տնտեսական շտապ օգնության խնդրանքով: 1953թ. օգոստոսի 26-ին նախագահ Դ.Դ. Էյզենհաուերը ստացավ այդ նամակը, որտեղ նշվում էր, որ Իրանին հատկացվող ամերիկյան օգնության քանակը և ձևը բավարար չեն երկրի ֆինանսական և տնտեսական առկա ճգնաժամը հաղթահարելու համար: Նամակում նաև շեշտվում էր. «Գանձարանը դատարկ է, ազգային տնտեսությունը՝ քայքայված, Իրանը ֆինանսական շտապ օգնության կարիք ունի, հնարավորություն ընձևեք դուրս գալ տնտեսական և ֆինանսական այս քառսից»³⁴¹:

ԱՄՆ-ի նախագահ Էյզենհաուերն արագ արձագանքեց նամակին և նույն օրը՝ օգոստոսի 26-ին, Ջահեդիին գրեց. «Ես ԱՄՆ-ի դեսպան Հենդերսոնին հրահանգել եմ խորհրդակցել Ձեզ հետ՝ մասնավորապես Իրանին ֆինանսական օգնություն տրամադրելու նախապատրաստման և ծրագրի կազմման վերաբերյալ: Ստասենը (ԱՄՆ-ի Արտասահմանյան օպերացիաների վարչության պետ, Ի.Գ.) անմիջապես Իրան կուղարկի հատուկ ներկայացուցիչների, որպեսզի օգնեն Հենդերսոնին այդ գործում: Ես շեշտում եմ, որ Ձեր կարիքներն անհապաղ պետք է բավարարվեն, և Ձեր պահանջները կբնարկվեն ամենայն սրտացավությամբ...»³⁴²: Օգոստոսի 28-ին Ջահեդին հայտարարեց, որ Մեծ Բրիտանիայի հետ նավթի հարցի շուրջ բանակցությունները կսկսվեն սեպտեմբերի երկրորդ կեսին:

Քանի որ ԱՄՆ-ը, Միջին Արևելքում իր ռազմավարական գլխավոր հենարաններից մեկը չէր ցանկանում կորցնել, 1953թ. սեպտեմբերի 1-ին Իրանում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենդերսոնը և վարչապետ Ջահեդին նամակներ փոխանակեցին՝ Իրանին ամերիկյան օգնություն հատկացնելու մասին: Սեպտեմբերի 3-ին Արտասահմանյան օպերացիաների վարչությունը հայտարարեց, որ ԱՄՆ-ն Իրանին 23,4 մլն դոլարի տեխնիկական օգնություն տալու մտադրություն ունի, իսկ երեք օր անց նախագահ Դ.Դ. Էյզենհաուերը մամուլում հայտարարեց Իրանի տնտեսությանը 45 մլն դոլարի օգնություն ցույց տալու մասին³⁴³: ԱՄՆ-ի հատկացրած 45 մլն դոլար օգնության դիմաց Ջահեդին պարտավորվեց. առաջին 3 ամսում ձնշել կոմունիստներին Իրանում և հող նախապատրաստել՝ տարածաշրջանում Իրանը երկրորդ Թուրքիա դարձնելու համար: Երկրորդ՝ հասարակության մեջ պետք է բարերար հող նախապատրաստեր Անգլիայի և Իրանի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների վերականգնման և նավթի հարցի լուծման համար: Երրորդ՝ Թուրքիայի և ԱՄՆ-ի հետ պետք է կնքեր ռազմա-

³⁴¹ Bill James A. . The Eagle and the Lion. The Tragedy of American-Iranian Relations, London, 1988, p. 113-114.

³⁴² Орлов Е.А., Внешняя политика Ирана после второй мировой войны, с.116.

³⁴³ . ۵۱۶ ص ۱۳۷۹، تهران، پتخ و پتخ سالة ايران، بیست و تاریخ سیاسی بیست و

կան դաշինք, որով կմիանար «ազատ աշխարհին»³⁴⁴: Ահա թե ինչ գնով էր Միացյալ Նահանգներից Իրանը օգնություն ստանում, որից երկար ժամանակ զրկվել էր Մոսադեղի պայքարի պատճառով: Սրանով ԱՄՆ-ի ազդեցությունն Իրանում նոր հարթության վրա դրվեց: Դրանից բացի Իրանին հասկացվեց ևս 20 մլն դոլարի ռազմական օգնություն: Հարկ է նշել, որ այդ օգնությունն «անվերադարձ ֆինանսական օգնություն էր», որով ԱՄՆ-ի կառավարությունը փորձում էր էլ ավելի ամրապնդել իր դիրքերն Իրանում և վերջնականապես խարխլել Մեծ Բրիտանիայի՝ ավանդական դարձած դիրքերը:

Եթե Միացյալ Նահանգները Իրանին 1951թ. հատկացրել էր տեխնիկական օգնություն 1,3 մլն դոլարի չափով, 1952թ.՝ 23,6, 1953թ.՝ 23,2, ապա Մոսադեղի կառավարության տապալումից հետո՝ 1954թ., տեխնիկական օգնության ծավալը եռապատկվեց հասնելով՝ 84,8-ի, 1955թ. դրա թիվը փոքր-ինչ նվազեց՝ հասնելով 75,5-ի, իսկ 1956թ. այն հասավ 73,0 մլն դոլարի³⁴⁵:

Օգնություններից ամենաաչքի ընկնողը 1954թ. նոյեմբերի 2-ին Իրանին հատկացված 127 մլն դոլարի նպաստն էր: Բացի այդ Իրանը 1953-1957թթ. ընթացքում Միացյալ Նահանգներից ընդհանուր արժեքով 145 մլն դոլար արտակարգ ֆինանսական օգնություն ստացավ, որով երկիրը փրկվեց սնանկացումից³⁴⁶: Ճիշտ է, պայմաններից էլենելով, Իրանը նորանոր օգնությունների խիստ կարիք ուներ, սակայն դրանք հետագայում ծանրանալու էին ժողովրդի ուսերին:

Մոսադեղի կառավարության տապալումից հետո ամերիկյան կապիտալի առջև բացվեցին Իրանի առևտրի դռները: 1955թ. օգոստոսի 15-ին Իրանն ԱՄՆ-ի հետ կնքեց «Բարեկամության պայմանագիր», որի համաձայն՝ Իրանի կառավարությունն ամերիկյան ընկերություններին և անհատ անձանց լայն իրավունքներ հատկացրեց՝ Իրանում առևտրային գործունեության և ձեռներեցության ծավալման համար: Այդ պայմանագրով ԱՄՆ-ի քաղաքացիներին թույլ տրվեց մուտք գործել Իրան և ապրել այնտեղ, զբաղվել առևտրային գործունեությամբ և ձեռներեցությամբ:

«Բարեկամության պայմանագրի» 4-րդ կետով նշվում էր, որ ԱՄՆ-ի քաղաքացիների սեփականությունը և ընկերությունները, ինչպես նաև դրանց նկատմունները «գտնվում են մշտական պաշտպանվածության ներքո» և չեն կարող ստեղծվել «առանց անհապաղ հավասարաթեք փոխհատուցման վճարման»: Այդ օրենքի համաձայն՝ օտարերկրյա քաղաքացիներին, ընկերություններին և անհատ գործարարներին իրավունք էր տրվում Իրան ներկրել իրենց կապիտալը ինչպես կանխիկ դրամի, այնպես էլ հաստոցների, ֆաբրիկաների և գործարանների տեսքով: Նրանք շուրջ 5 տարի ազատվում էին հարկերի վճարումներից: Դրանով հանդերձ՝ նրանց տրվեցին այն բոլոր արտոնություններն ու իրավունք-

³⁴⁴ Орлов Е.А., Внешняя политика Ирана после второй мировой войны, с. 119.

³⁴⁵ Bill James A., The Eagle and the Lion. The Tragedy of American-Iranian Relations, London, 1988, p. 124.

³⁴⁶ Abrahamian E., Iran Between Two Revolutions, p. 419.

ները, որոնցից օգտվում էին իրանական մասնավոր կապիտալը և արտադրական ձեռնարկությունները: Բացի այդ, օտարերկրյա կապիտալի սեփականատերերին թույլ էր տրվում ամեն տարի, արտասահմանյան տարադրամի տեսքով Իրանից մաքուր եկամուտ դուրս բերել: Իրանի կառավարությունն իր վրա վերցրեց օտարերկրյա ողջ կապիտալի և դրա եկամուտների «օրինական հովանավորչություն» պարտականությունը: Օրենքում ասվում էր, որ եթե օտարերկրյա կապիտալի սեփականատերը ինչ-որ պարագայում զրկվի Իրանում սեփականության իրավունքից, ապա իրանական կառավարությունը «երաշխավորում է արդարացիորեն փոխհատուցել հասցված վնասը»: Ինչպես շուտով պարզվեց, ամերիկյան մենաշնորհները չսահմանափակվեցին մասնավոր կապիտալի ներգրավման մասին օրենքով: ԱՄՆ-ի պետքարտուղարությունը զգուշացրեց Իրանի կառավարությանը, որ ամերիկացի կապիտալիստների համար այդ օրենքի ընդունումը բավարար չէ, և որ նրանք իրանական կառավարությունից պահանջում են լրացուցիչ երաշխիքներ: Պետքարտուղարությունն առաջարկեց Իրանի և ԱՄՆ-ի կառավարությունների միջև կնքել հատուկ համաձայնագիր, որով երկու կառավարություններն էլ իրենց վրա կվերցնեն Իրանում ամերիկյան մասնավոր ներդրումների երաշխավորումը³⁴⁷: 1957թ. մայիսին կնքվեց այդ պայմանագիրը ևս՝ «մասնավոր կապիտալի ներդրման երաշխիքների» մասին:

1955թ. «Բարեկամության պայմանագրի» կնքման արդյունքում՝ 1955թ. օգոստոսի կեսերին Իրանի կառավարությունը որոշեց ԱՄՆ-ի հյուպատոսարաններ բացել Ֆարս, Խորասան, Քերման և Արպատական նահանգներում:

Հարկ է նշել, որ ամերիկյան օգնություններին անդրադառնում են նաև իրանցի գիտնականները: Նրանք, չկեղծելով անցյալի իրողությունները, նույնպես մատնանշում են ԱՄՆ-ի օգնությունն Իրանին՝ իհարկե յուրովի մեկնաբանելով այն:

Ամերիկյան տնտեսական և ռազմական օգնություններն Իրանին՝ ըստ իրանական աղբյուրների³⁴⁸ (միլիոն դոլարով)।

³⁴⁷ Васин Н.В., Экспорт американского частного капитала в Иране—одна из форм экспансионистской политики США, Краткие сообщения Института Народов Азии, 77, Афганистан, Иран, Турция; История и экономика М, 1964, с. 64—65.

³⁴⁸ علیرضا ازغندی، روابط خارجی ایران (دولت دست نشاندۀ) ۱۳۵۷—۱۳۴۲، تهران، ۱۳۷۶، ص ۲۰.

Տարի	Ընդամենը	Ռ-ազմական	Տնտեսական
1946-48	25,8	-----	25,8
1949-52	33,1	16,6	16,5
1953	59,2	27,3	31,9
1954	111,0	26,5	84,5
1955	146,3	17,5	128,8
1956	98,0	23,6	74,4
1957	90,5	39,0	51,5
1958	114,9	73,0	51,9
1959	137,8	90,9	46,9
1960	127,3	89,1	38,2

Իսկ Ղոլամոեզա Նաջաբի աշխատության համաձայն՝ ամերիկացիների օգնության մակարդակը 1955-57թթ. հասավ 500 մլն դոլարի, որից 125 մլն-ը հատկացվեց որպես ռազմական օգնություն³⁴⁹:

Օգնության մեկ այլ ձև էր համարվում ԱՄՆ-ում իրանցի ուսանողների կրթությունը: 1955թ. «Թրումենի դոկտրինի 4-րդ կետի» համաձայն, ԱՄՆ-ում ուսում ստացող 1170 իրանցիներին ցույց տրվեց ընդհանուր առմամբ 4,7 մլն դոլարի նյութական օգնություն³⁵⁰:

Այդ օգնությունների շնորհիվ կրկնակի աճեց իրանցի ուսանողների թիվը Միացյալ Նահանգներում: Հարց է ծագում, թե Վաշինգտոնն ինչո՞ւ էր շահագրգռված Միացյալ Նահանգներում իրանցի ուսանողների ուսումնառության և նպաստավոր պայմաններ ստեղծելու համար: Տրամաբանական պատճառներից մեկն այն է, որ ամերիկյան կրթություն և դաստիարակություն ստացող ուսանողները սերտորեն կկապվեին ԱՄՆ-ի հետ, իսկ մի քանի տարի հետո արդեն նախկին ուսանողներից շատերը կհայտնվեին Իրանի կառավարության քարձրագույն պաշտոններում³⁵¹:

Բացի վերոհիշյալ օգնություններից էլ զենհատերի կառավարությունն այլ «օգնություններ» էլ էր ցուցաբերում Իրանի շահին. օրինակ սեպտեմբերին աջակցեց դաշխայիների ապստամբության ճնշման ժամանակ, 1954թ. ընտրությունները կեղծելիս, ինչպես նաև ՍԱՎԱԲ-ի ստեղծման գործում³⁵²:

³⁴⁹ غلامرضا نجاشی، تاریخ سیاسی بیست و پنج ساله ایران، تهران، ۱۳۷۱، ص ۵۱۶.

³⁵⁰ Арабаджян А.З., Экономическая экспансия американского империализма в Иране, Политика США на Ближнем и Среднем Востоке, с.199.

³⁵¹ Իսկանդարյան Գ., Ամերիկյան օգնություններն Իրանին՝ որպես իրանա-ամերիկյան հարաբերությունների կարևորագույն գործոն, Սերժավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XIX, Երևան, 2000, էջ 67:

³⁵² Kenneth M. Pollack, The Persian Puzzle, pp. 76-77.

«4-րդ կետի» տեխնիկական առաքելությունը մեծապես զբաղված էր Թեհրանում կրթության կազմակերպման գործով: ԱՄՆ-ը զգալի աջակցություն ցուցաբերեց Իրանի կրթական համակարգի գրեթե բոլոր օղակներին՝ նախակրթարաններին, միջին և մասնագիտական դպրոցներին: Սակայն առավել զգալի էր նրա գործունեությունը Իրանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում: Ամերիկյան մասնագետները դասախոսություններ էին կարդում համալսարաններում, ընտրում էին շնորհալի երիտասարդների, որոնց հատկացվում էր կրթաթոշակ և աջակցություն՝ իրենց պրակտիկան Միացյալ Նահանգներում անցկացնելու համար: Բացի ամերիկյան օգնությունից՝ 1957-65թթ., պետության միջոցներով կրթություն ստանալու համար ԱՄՆ ուղևորվեցին 6521 իրանցիներ, որոնցից 3802-ը (58%-ը) ստացան ԱՄՆ-ի քաղաքացիություն և չվերադարձան հայրենիք³⁵³:

Իրանում գործում էր նաև «Ռոքֆելլերի ֆոնդ» բարեգործական կազմակերպությունը, որը մասնակցում էր Իրանի կրթության համակարգի վերակազմավորման գործընթացին: «Ռոքֆելլերի ֆոնդը» Շիրազի համալսարանի կենսաքիմիական լաբորատորիային հատկացրեց 5 մլն դիալ՝ սարքավորումներ գնելու համար³⁵⁴:

Չգտելով հետազայում էլ ամրապնդել իր դիրքերը Իրանում՝ Միացյալ Նահանգները զգալիորեն մեծացրեց ռազմական խորհրդականների ինստիտուտը, որը վերահսկում էր բանակը, հետախուզությունը, ժանդարմերիան, ոստիկանությունը, պետական ապարատը, ինչպես նաև տնտեսությունը: Հեղաշրջումից հետո այդ խորհրդականների ընդհանուր թիվը երկրում կազմում էր մի քանի հազար մարդ: Այդ ամենի հետևանքով՝ արդեն այդ ժամանակ դրվում էին ամերիկա-իրանյան հետազայ ալտիվ ռազմական համագործակցության հիմքերը: Հենվելով դրանց վրա՝ Պենտագոնը և ԿՀՎ-ն ճանապարհ էին հարթում Իրանին ամերիկյան նորագույն զինամթերք մատակարարելու համար և փորձում էին իրականացնել ծրագիր, ըստ որի՝ Իրանի տնտեսությունն ավելի ու ավելի պետք է ենթարկվեր Միացյալ Նահանգների ռազմական արդյունաբերության համակարգի շահերին:

Երկրի տնտեսության զարգացման համար իրեն չարդարացրեց Արևմուտքի ֆինանսական օգնությունը, քանի որ դրա առյուծի բաժինը ՍԵՆՏՕ-ի ծրագրերով նախատեսվում էր ծախսել ռազմաօստիկանական ապարատի համար:

Սակայն հարկ է նշել, որ ինչքան էլ այդ օգնություններն անհրաժեշտ էին, այնուամենայնիվ, Իրանը թանկ վճարեց դրանց համար: Ամերիկյան օգնությունը, ինչպես իրենց փորձի վրա համոզվել են երիտասարդ պետությունները, տանում էր դեպի ֆինանսական կախվածություն և արտաքին պարտքի մեծացում: Հիմնական պարտքը և դրանից առաջացած տոկոսը մարելու համար պետույթ-

³⁵³ Дорошенко Е., Иран, Специальный бюллетень, N 12/103/, с. 43-44.

³⁵⁴ Дорошенко Е., Иран, Специальный бюллетень, N 12/103/, с. 45.

յունները կրկին օգնություն էին խնդրում ԱՄՆ-ից: Ամերիկացի հայտնի քաղաքագետ Հարիմանը ժամանակին բացահայտ հայտարարել է, որ «ԱՄՆ-ի օգնությունը օգնության ֆոնդ է հենց իրեն՝ Միացյալ Նահանգներին»³⁵⁵: Իսկ ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ջ.Ֆ.Դալլեսը, անդրադառնալով ինչպես Իրանում, այնպես էլ Մերձավոր և Միջին Արևելքի այլ երկրներում իրականացվող ԱՄՆ-ի քաղաքականությանը, գրել է «Արտասահմանյան պետությունը գրավելու երկու ուղի կա. մեկը՝ երկրի բնակչությանը զինված ուժի միջոցով ռազմական վերահսկողության տակ պահելն է, մյուսը՝ ֆինանսական քաղաքականության միջոցով երկրի տնտեսության նկատմամբ վերահսկողություն հաստատելը»³⁵⁶, որն էլ անում էր Միացյալ Նահանգները Իրանում:

Հեղաշրջումից հետո ամերիկյան քաղաքականության ազդեցությունը Իրանում նկատվում էր բոլոր բնագավառներում: ԱՄՆ-ի դեսպան Հեյնզերսոնը միակ քաղաքական գործիչն էր, ով իր հայեցողությամբ ցանկացած ժամանակ կարող էր պալատում հանդիպել շահին կամ վարչապետի նստավայրում զենեռալ Ջահեդիին: Մինչդեռ Իրանի բարձրաստիճան քաղաքական գործիչները մի քանի օր պետք է չարչարվեին՝ շահի կամ վարչապետի հետ հանդիպելու թույլտվություն ստանալու համար: Ըստ էության՝ երկրում «սպիտակ ահաբեկություն» էր հայտարարվել:

1957թ. մայիսին նախագահ Էյզենհաունըն ամերիկյան ժողովրդին հղած իր ուղերձում նշեց, որ կոմունիզմի վտանգն Իրանում իսկապես առկա էր, և այն հանդես էր գալիս ի դեմս Մոսադեղի: «Համարձակ շահի ղեկավարությամբ Իրանի ժողովուրդը դեմառդեմ դուրս եկավ այդ վտանգին: Ժողովրդի ջանքերով վերականգնվեց տնտեսական կայունությունը, Իրանը մեզանից ստացել է անիրաժեշտ օգնություն... Իրանն ազատ է մնում: Եվ նրա անկախությունը շարունակում է ապացուցել մեր անկախության խիստ կարևորությունը»³⁵⁷:

1957թ. ռազմական դրության դադարեցմանը զուգընթաց միապետության դիրքերի ամրապնդման և Իրանի ժողովրդի նկատմամբ զանգվածային հաշվեհարդարի հիմնական գնեքը դարձավ նոր գաղտնի ոստիկանությունը՝ Ազգային անվտանգության և տեղեկատվության կազմակերպությունը: Շուտով բոլորին քաջ հայտնի դարձավ ՍԱՎԱԲ հապավումը (Սազման-ե էթթելա'աթ վա Ամնի-յաթ-ե Բեշվար), որի առաջին ղեկավարը դարձավ գեներալ Թեյմուր Բախտիարը, շահի կնոջ՝ Սորայայի հորեղբայրը³⁵⁸, ով ակտիվ գործունեություն էր ունեցել

³⁵⁵ Зименков Р., Под флагом "помощи", Новое Время, N 8, Москва, 1980, с. 20.

³⁵⁶ Известия, 31.03.1967.

³⁵⁷ Pahlavi Mohammad Reza, Answer to History, p. 91-92.

³⁵⁸ Esposito John L., The Islamic Threat Myth or Reality?, N.Y., 1995, p. 104. Abrahamian E., Iran Between to Revolutions, p. 419. Maziar Behrooz, Rebels With a Cause, The Failure of the Left in Iran, London-N. Y, 2000, p. 1.

۴۷۷ ص. ۱۴۷۸، تهران. متوجه فرمائید. حوز و نفت. خاطرات یک شاهزاده ایران. تهران، ۱۳۷۹، ص. ۵۱۷. و پنج ساله ایران. تهران، ۱۳۷۹، ص. ۵۱۷.

Stān Gwa غلامرضا نجاشی. تاریخ سیاسی بوست

հեղաշրջման ժամանակ: Միացյալ Նահանգները Իրան ուղարկեցին զնդապետ Ստեֆան Զ. Մեդին, որպեսզի օգնի Իրանում գաղտնի ոստիկանություն ստեղծելու համար: ՍԱՎԱԲ-ը ստեղծվեց 1957թ. և այդ կառույցի ստեղծման գործում իր ուրույն դերն ունեցան Իսրայելի հետախուզական ծառայությունը՝ «Մոսադ»-ը, ԱՄՆ-ի ԿՀՎ-ն և Ֆեդերալ հետախուզական բյուրոն, ինչպես նաև՝ Ֆրանսիան ու Անգլիան:

1953թ. հեղափոխությունից հետո շահին հավատարիմ 20 սպաներ գնեցրալ Բախտիարի գլխավորությամբ վերապատրաստվեցին ԱՄՆ-ի Վիրջինիա նահանգի ՖՀԲ-ի հատուկ դպրոցում, ինչպես նաև Լենզլիում գտնվող ԿՀՎ-ի շտաբում լսեցին մի ամբողջ դասընթաց: Նրանք էլ հենց դարձան ՍԱՎԱԲ-ի ողնաշարը: Տասը տարիների ընթացքում և հատկապես 50-ականների կեսերին, Իրանից 2000 սպա ուղևորվեց Միացյալ Նահանգներ՝ վերապատրաստվելու: Մյուսները մեկնեցին Ֆրանսիա և Գերմանիա³⁵⁹:

Ամեն տարի ՍԱՎԱԲ-ի 35 աշխատակիցներ գործուղվում էին ԱՄՆ, 24-ը՝ Իսրայել, 16-20-ը՝ Անգլիա: ՍԱՎԱԲ-ը իր մասնաճյուղերն ուներ նաև ԱՄՆ-ում, որտեղ հետևում էին ամերիկայում քնակվող իրանցիներին: Հազարավոր մարդկանց, ում կասկածում էին հակաշահական ընդդիմության մեջ, ՍԱՎԱԲ-ը քանտ էր նետում և չլսված տանջանքների ենթարկում: Հատկապես դաժան հալածանքի ենթարկվեցին «Թուդե»-ի անդամները, որոնք ստիպված էին ընդհատակ անցնելու: 360 հազար քաղթանտարկյալներ գլխատվեցին կամ մահացան խոշտանգումներից ՍԱՎԱԲ-ի քանտախցերում: Ի դեպ, ՍԱՎԱԲ-ը ուներ 6 հազար քանտ³⁶⁰:

Կարելի է վստահ սանել, որ Մ.Մոսադեդի կառավարության տապալումն ուժեղացրեց Իրանի տնտեսական, քաղաքական և ռազմական կախվածությունը Միացյալ Նահանգներից: Դրան հասնելու համար ԱՄՆ-ն առաջին հերթին հոգաց ամրապնդելու շահի դիրքերը և բարձրացնելու նրա հեղինակությունը, որի համար իրագործվեցին մի շարք ծրագրեր: Օրինակ՝ 1955-1956թ. միջոցառումներ ձեռնարկվեցին Մեջլիսը «երիտասարդացնելու» ուղղությամբ. ընտրությունների ժամանակ մեծ ջանքեր գործադրեցին, որպեսզի պահպանողական ուղղության կալվածատեր-պատգամավորներին փոխարինելու գային նրանց որդիները:

1957թ. իրականացվեց Սահմանադրության մասնակի քարեփոխություն, ըստ որի՝ պառլամենտի լիազորությունների ժամկետը 2 տարուց երկարացվեց 4-ի, իսկ ղեկուտատների թիվը 136-ից՝ 200-ի: Միևնույն ժամանակ շահը ձեռք բերեց «վետոյի» իրավունք, որի համաձայն՝ կարող էր պառլամենտական օրինագիծը, այդ թվում նաև ֆինանսական հարցերը, հետ ուղարկել վերանայման: 1957թ. Իրանում ԱՄՆ-ի օրինակով ձևավորվեց երկկուսակցական համակարգ՝

³⁵⁹ Кременюк В. А., Борьба Вашингтона против революции в Иране, М., 1984, с. 40. Hurewitz J.C., Middle East Politics: The Military Dimension, p. 284-286.

³⁶⁰ Новая и Новейшая история, N 4, Москва, 1979, с.128, Кременюк В.А., Борьба Вашингтона против революции в Иране, М., 1984, с.41-42.

«Մելիոն» (Ազգայնական) և «Մարդոմ»-ը (Ժողովուրդ): Առաջին կուսակցության առաջնորդը վարչապետ Մանուկյանի էղբայն էր, իսկ կառավարության «ընդդիմադիր» կուսակցության՝ «Մարդոմի» առաջնորդը շահի զինակից և խոշոր հողատեր Ասադոլլահ Ալիամին էր³⁶¹: Իրանցիներն այս երկու կուսակցություններին կոչում էին «այո և այո պարոն» կուսակցություններ, շեշտելու համար, որ երկուսն էլ հավատարիմ են շահին:

1957թ. ստեծվեց «Փահլավի ֆոնդ» բարեգործական կազմակերպությունը, իսկ 1958թ. սեպտեմբերից շահը մի քանի անգամ մասնակցեց մամլո ասուլիսների: Որպեսզի ինչ-որ կերպ կանխի կորուպցիան, կաշառակերությունը, գանձարանների թալանը, 1958թ. շահի կարգադրությամբ ընդունվեց օրենք, որն արգելում էր կառավարության աշխատողներին, ղեկուսատուներին, պետական ծառայողներին և շահի ընտանիքի անդամներին մասնակից դառնալ կառավարական մակարդակով կնքվող համաձայնագրերին: 1959թ. շահի կարգադրությամբ ընդունվեց ևս մեկ օրենք, որը հայտնի էր «Ռոտեղի'ց ես վերցրել» անվամբ: Այն նախատեսում էր պարբերաբար տեղեկատվություն հավաքել պետական ծառայողների եկամուտների ու անշարժ գույքի վերաբերյալ: Փորձեր արվեցին բարձրացնելու միապետության հեղինակությունը քաղաքային միջին խավի շրջանում, հատկապես ծառայողների շրջանում: Նրանցից շատերին ապահովեցին աշխատանքով Ծրագրավորման կազմակերպություններում, ԻԱՆԸ-ում և այլ բազմաթիվ կազմակերպություններում, որոնք ստեղծվել էին երկրորդ յոթնամյա ծրագիրը (1955–1962թթ.) իրագործելու համար:

Միացյալ Նահանգները խորհուրդ տվեցին Մոհամմեդ Ռեզա շահին, ուշադրություն դարձնել ներքաղաքական վիճակի վրա: 1958թ. ԿՀՎ-ի հետազոտությունները փաստում էին, որ եթե շահը չիրականացնի բարեփոխումների ծրագիր, ապա նա կիշխանագրկվի: Ավելին, ԱՄՆ-ի Ազգային անվտանգության խորհուրդը հայտատարեց, որ Միացյալ Նահանգները պետք է ձնշում գործադրեն շահի վրա, որպեսզի նա իրականացնի ներքին բարեփոխումների ծրագիր և եթե նա հրաժարվի, ապա Վաշինգտոնը կձանաչի և կսատարի նրա իրավահաջորդին³⁶²: Մոհամմեդ Ռեզա շահը, զիտակցելով երկրում առկա լարվածությունը, բարեփոխումների մի ողջ շղթա իրականացրեց, որն առավել հայտնի է «Սպիտակ հեղափոխություն» անվամբ:

Անփոփելով վերը շարադրվածը՝ հանգում ենք այն եզրակացության, որ Միացյալ Նահանգներն, իր երկրի անվտանգության պահպանման քողի տակ, կարող է միջամտել օտար երկրների ներքին գործերին, իրականացնել հեղաշրջումներ, իշխանության բերել ԱՄՆ-ի քաղաքականությանը գաղափարակից մարդկանց: Ավելին, նրանք Իրանում ունեցած հաջող փորձը հետագայում իրա-

³⁶¹ Школьников Б.А., Иран в конце 50-х начале 60-х годов в XX в., М., 1985, с. 68, Keddie Nikki R., Modern Iran: roots and results of revolution, p. 140.

³⁶² Kenneth M. Pollack, The Persian Puzzle, p. 79.

կանացրին Մերձավոր և Միջին Արևելքի այլ երկրներում ևս: Ամերիկյան մամուլը հաճախ էր գրում, որ Սուեզի հարցը պետք է լուծել «իրանական օրինակով»: Այսինքն՝ Եգիպտոսին ենթարկել տնտեսական քոլկոտի, միջազգային կոնսուր-ցիումի ստեղծման և վերջապես՝ Եգիպտոսում պետական հեղափոխում իրականացնելու ճանապարհով լուծել ծառայած խնդիրը: Ակնհայտ է, որ Միացյալ Նահանգները հավակնել է հրաժարվում իր մշակած և հաջողությամբ իրականացրած ծրագրերից: Իրանում հաղթանակած ԱՄՆ-ը գտնում էր, որ կարող է մեծ հաջողությամբ նույն քաղաքականությունն իրականացնել նաև Եգիպտոսում, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ նաև Մերձավոր և Միջին Արևելքի ցանկացած այլ երկրում:

Հատկանշական է, որ տարիներ անց՝ 2000թ. ապրիլի 19-ին ԱՄՆ-ի պետ-քարտուղար Մադլեն Օլբրայթն անդրադարձավ «Այաքս» գործողությանը և քննադատեց ամերիկյան նման գործելակերպը: Դա իրոք խիստ կարևոր մի քայլ էր, երբ ԱՄՆ-ի պետքարտուղարը Իրանի ժողովրդից ներում խնդրեց՝ 1953թ. Իրանի ներքին գործերին միջամտելու համար: «Էլզենհաուերի վարչակազմը հավատում էր այդ տեսակ գործողություններին: Այն արդարացվում էր ռազմավարական տեսանկյունից: Բայց հեղաշրջումը ուղղակի խոչընդոտեց Իրանի քաղաքական զարգացմանը: Եվ դրա պատճառով է, որ այժմ շատ իրանցիներ դեռևս վրդովված են իրենց ներքին գործերին ամերիկացիների միջամտությունից», - նշել է Մադլեն Օլբրայթը³⁶³: Սա իհարկե դիվանագիտական քայլ էր, որով փորձ արվեց թուլացնել լարված մթնոլորտը երկու պետությունների միջև: Սակայն, այնուամենայնիվ, կարծում ենք, որ այն իրական, արդյունավետ քայլ էր, որով Միացյալ Նահանգները, գոնե առերևութաբար, ընդունում է իր սխալը:

Հատկանշական է, որ այդ ելույթին անմիջապես արձագանքեց ԻԻՀ արտ-գործնախարար Քամալ խարազին. «Այդ հայտարարությունները ուշագրավ են, թե՛ Իրան-ԱՄՆ հարաբերությունների պատմության և թե՛ տարածաշրջանում կայունությանն ուղղված ԻԻՀ-ի կարևոր դերակատարության վերաբերյալ՝ ԱՄՆ-ի կառավարության դիրքորոշումներում տեղի ունեցած փոփոխությունների առումով»³⁶⁴:

Մինչև այսօր էլ Իրանի ժողովուրդը մեծ հարգանքով և հպարտությամբ է հիշում Մոհամմեդ Մոսադեղին և նրա վարած քաղաքականությունը, գտնում են, որ նա իսկական հայրենասեր էր, ով մտածում էր իր երկրի բարօրության մասին: Դրա վկայությունն է այն փաստը, որ մինչև այժմ Մոսադեղի վերաբերյալ տպագրվում են բազմաթիվ հոդվածներ, գրքեր և ընդհանրապես հետաքրքրությունը նրա չքացահայտված ֆենոմենի շուրջ բավական մեծ է:

³⁶³ How a Plot Convulsed Iran in '53 (and in '79). By JAMES RISEN
<http://www.nytimes.com/library/world/mideast/041600iran-cia-intro.html>

³⁶⁴ Իրանի ԱԳ նախարար խարազիի՝ մամուլին ուղղված պատասխանները ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Մ. Օլբրայթի Իրանին վերաբերող հայտարարության մասին: 33 ԱԳ, Պատմադիվանագիտական բաժին (արխիվ), Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչություն, Իրանի բաժին, ցուցակ 6, գործ N 67:

ԻՐԱՆԻ ԱՆԴԱՄԱԿՑՈՒՄԸ ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ
ՍՏԵՂՉՎԱԾ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ

Մինչև 1950-ական թվականների սկզբները, Իրանի արտաքին քաղաքականության կուրսը շարունակում էր մնալ ավանդական չեզոքությունը: Այդ կուրսը երկար ժամանակ համարվում էր Իրանի կառավարության պաշտոնական տեսություն, և այդ մասին Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո հավաստիացրել են ինչպես Իրանի շահ Մոհամմադ Ռեզա Փահլավին, այնպես էլ բարձրաստիճան մի շարք պաշտոնյաներ:

Սակայն 50-ականների կեսերին Իրանի կառավարող շրջանակները հրաժարվեցին ավանդական չեզոքության քաղաքականությունից, բանի որ վերը շարադրված իրադարձություններից հետո, քնական էր, որ նրանք պետք է առավելապես համագործակցեին Միացյալ Նահանգների հետ: Հակված ենք կարծելու, որ Իրանի քաղաքական կուրսի փոփոխության վրա մեծապես ազդել է ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ջ.Ֆ.Դալլեսի այն հայտարարությունը, թե «ժամանակակից աշխարհը չի հավատում չեզոքության քաղաքականությանը»³⁶⁵: Այդ հայտարարությունից և ընդհանրապես 1953թ. հեղաշրջումից հետո զգալի փոփոխություն արձանագրվեց Իրանի արտաքին քաղաքական կուրսի մեջ: Նավթային վեճի սկզբում ԱՄՆ-ը որոշեց աջակցել Իրանին՝ իր դիրքերն ամրապնդելու և Անգլիայի ազդեցությունը տարածաշրջանում թուլացնելու համար: Սակայն մյուս կողմից ԱՄՆ-ը մտահոգված էր, որ Մոսադեղին օգնելուց հետո նա ճիշտ այնպես կվարվեր, ինչպես Նասերը Եգիպտոսում (վերջինս, իշխանության գլուխ գալով, մերժեց Մերձավոր Արևելքում որևէ ռազմական բլոկի ստեղծման գաղափարը): Ահա այս հանգամանքը նկատի առնելով՝ ԱՄՆ-ը գերադասեց աջակցել Անգլիային, որպեսզի չեզոքացնի Մոսադեղին: Նրանք առավել համախմբվեցին, երբ 1953թ. ապրիլին Մոսադեղը իր ելույթի ժամանակ հայտարարեց. «Իրանը չի անդամակցի Միջին Արևելքի պաշտպանության ոչ մի կազմակերպության»³⁶⁶: Իրանի նավթի հիմնախնդրի լուծումից հետո, 1953թ. Անգլիայի և ԱՄՆ-ի քաղաքականության օրակարգում բարձրացվեց Մերձավոր և Միջին Արևելքի ռազմաքաղաքական բլոկում Իրանի մասնակցության հարցը:

50-ականների երկրորդ կեսից Իրանի՝ ավանդական չեզոքության կուրսը փոխարինվեց «դրական ազգայնականությամբ», ըստ որի՝ պետք է սերտացվեին ռազմական հարաբերություններն արևմտյան երկրների, առաջին հերթին ԱՄՆ-ի հետ:

Միացյալ Նահանգները ցանկանում էր Խորհրդային Միության տարածքի զգալի մասը շրջափակել իրեն հավատարիմ երկրներով անդամակցված կազմակերպությունների միջոցով: Նախատեսվում էր այդ երկրներում տեղակայել ԱՄՆ-ի

³⁶⁵ Правда, 12.10.1955.

³⁶⁶ Дорошенко Е.А., Борьба народов Азии за мир (1945–1961), Москва, 1962, с.35.

ռազմական բազաները, որոնք անհրաժեշտության դեպքում կօգտագործվեին Խորհրդային Միության դեմ: Մեր կարծիքով ԱՄՆ-ը նպաստում էր այդ կազմակերպությունների ստեղծմանը, քանզի առավել հեշտ էր իր ազդեցության տակ պահել մի քանի կազմակերպություն, քան մի քանի տասնյակ երկիր:

Դեռևս 1949թ. Եվրոպայում ստեղծվեց ՆԱՏՕ-ն, որի նպատակն էր զսպել Խորհրդային Միության քաղաքականությունն այդ ժամանակաշրջանում: Միացյալ Նահանգները ծրագրել էր Մերձավոր Արևելքում ևս ստեղծել նման մի կազմակերպություն: ԱՄՆ-ի կողմից Մերձավոր և Միջին Արևելքում բազմաթիվ փորձեր կատարվեցին ռազմական կազմակերպություն ստեղծելու ուղղությամբ, որի մեջ փորձ էր արվում առաջին հերթին ներգրավել արաբական աշխարհի երկրներին: Վերջիններիս դիրքորոշումը, սակայն, սույն հարցի վերաբերյալ մնաց անհողողող:

1950թ. մայիսին ԱՄՆ-ը, Անգլիան և Ֆրանսիան հանդես եկան մերձավորարևելյան երկրներին զինելու դեկլարացիայով և առաջարկեցին Մերձավոր Արևելքում ստեղծել ռազմաքաղաքական բյուր: Մերձավոր և Միջին Արևելքում ռազմական կազմակերպության ստեղծման առաջին տարրերակներից էր «Միջինարևելյան հրամանատարության» ստեղծումը: Այդ գաղափարը 1951թ. պաշտպանում էին Միացյալ Նահանգները, Անգլիան, Ֆրանսիան և Թուրքիան: Այն իրականացնելու համար նշված երկրները երկու տարի շարունակ ջանք ու եռանդ չխնայեցին: 1951թ. հոկտեմբերի 14-ին նրանք դիմեցին Եգիպտոսին, Սիրիային, Լիբանանին, Իրաքին, Սաուդյան Արաբիային, Եմենին, Իսրայելին և Հորդանանին՝ առաջարկելով մասնակցել «Միջինարևելյան հրամանատարության»: Այդ ծրագիրը նախատեսում էր Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների ռազմական ուժերը միացնել մեկ ընդհանուր հրամանատարության մեջ: Նրանց տարածքներում տեղակայել ինչպես ռազմական բազաներ, այնպես էլ օտար երկրների ռազմական ուժեր: Հրամանատարության շտաբը պետք է գտնվեր Եգիպտոսում: «Միջինարևելյան հրամանատարության» պարտականությունների մեջ էր մտնում իր գործունեության համաձայնեցումը ՆԱՏՕ-ի հետ: Մերձավոր Արևելքի երկրները «Միջինարևելյան հրամանատարության» տրամադրության տակ պետք է դնեին նաև իրենց ռազմական բազաները, հաղորդակցության միջոցները, նավահանգիստները: Մերձավոր և Միջին Արևելքի բոլոր երկրները, բացառությամբ Իսրայելի, մերժեցին «Միջինարևելյան հրամանատարության» ստեղծման ծրագիրը:

1952-53թթ. ԱՄՆ-ն առաջ քաշեց պաշտպանական մի շարք այլ կազմակերպությունների ստեղծման ծրագրեր, որոնք ունեին այլ անուններ, սակայն, ըստ էության, ոչնչով չէին տարբերվում «Միջինարևելյան հրամանատարության» ծրագրից:

1952թ. փետրվարին Պակիստանի արտգործնախարար Ջաֆրուլլա խանը կրկին առաջ քաշեց ամերիկացիների կողմից նախագծված «Պաշտպանական դաշինք» կազմակերպության ծրագիրը, որին պետք է անդամակցեին արաբական երկրները, Իսրայելը, Թուրքիան, Իրանը, Աֆղանստանը և Պակիստանը:

Երբ այդ ծրագիրը ևս աջակցություն չստացավ, ԱՄՆ-ի պետական այրերը նկան այն եզրակացության, որ անհաջողության պատճառը Իսրայելի առկայությունն է: Որոշեցին ստեղծել մի կազմակերպություն, որտեղ շեշտը դրվում էր կրոնական հիմքի վրա: Փորձ արվեց ստեղծելու «մահմեդական քլոկ», որը կրոնի դրոշի տակ կհամախմբեր Թուրքիային, արաբական երկրներին, իսկ հետո՝ նաև Իրանին: Շուտով պարզ դարձավ, որ այդ ծրագիրը ևս չէր իրականանալու:

Դրան հաջորդեց «Արևելամիջերկրածովյան պակտ» ստեղծելու ծրագիրը, որն առաջարկել էր Իսպանիայի արտգործնախարար Արտախուն: Այն պետք է լրացներ ՆԱՏՕ-ին՝ ընդգրկելով Իսպանիան, Եգիպտոսը, Սիրիան, Լիբանանը, Թուրքիան և Հունաստանը³⁶⁷: Այդ ծրագիրը ևս չիրականացավ:

ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Դալլեսը և Արտասահմանյան օպերացիաների վարչության պետ Ստասենը Մերձավոր և Միջին Արևելքում «պաշտպանական կազմակերպություն» ստեղծելու ուղիներ փնտրելու համար 1953թ. մայիսին այցելեցին տարածաշրջանի երկրներ՝ Պակիստան, Սաուդյան Արաբիա, Իրաք, Թուրքիա, սակայն պետքարտուղարը ցուցադրաբար չայցելեց Իրան՝ այդ կերպ ցույց տալով իր հակակրանքը Մ.Մոսադեղի կառավարության նկատմամբ:

Այդ այցելության արդյունքում Դալլեսի մոտ մի նոր գաղափար ձևավորվեց. դա «Հյուսիսային գոտու պաշտպանությունն էր, որի մեջ ընդգրկվելու էին Խորհրդային Միությանը սահմանակից երեք հարևան պետություններ՝ Թուրքիան, Իրանը և Պակիստանը, իսկ հետագայում նախատեսվում էր նրանց միացնել նաև Մերձավոր և Միջին Արևելքի մյուս երկրները: Այս գաղափարը իրականացնելիս Դալլեսը օգտագործում էր քարոզարշավի մեթոդները, իսկ հիմնական նշանաբանը կոմունիստական սպառնալիքն էր:

ԱՄՆ-ի նոր քաղաքականությունը Մերձավոր և Միջին Արևելքում ձևակերպվեց 1953թ. հունիսի 1-ին Դալլեսի՝ ռադիոյով ելույթից հետո, որտեղ նա նշում էր. «Միջինարևելյան պաշտպանական կազմակերպությունը հանդիսանում է ավելի շուտ ոչ թե մոտ, այլ հեռավոր ապագայի խնդիր: Արաբական լիզայի մի շարք երկրներ այնքան են խորացել Իսրայելի, Անգլիայի կամ Ֆրանսիայի հետ տարաձայնությունների մեջ, որ քիչ ուշադրություն են դարձնում խորհրդային վտանգի վրա: Սակայն առավել անհանգստացած են Խորհրդային Միության սահմանակից երկրները: Ընդհանուր առմամբ հյուսիսային թևի երկրները գիտակցում են վտանգը: Առկա է ձգտումը ստեղծել կոլեկտիվ անվտանգության համակարգ»³⁶⁸:

Այդ կապակցությամբ ուշագրավ է ամերիկյան ծովակալ Ֆեիթլերի այցը Թուրքիա և 1953թ. դեկտեմբերին ամերիկյան կոնգրեսականների ու ԱՄՆ-ի փոխնախագահ Նիքսոնի այցը Իրան ու Միջին Արևելքի մյուս երկրներ: Այդ այ-

³⁶⁷ Акопов Г.М., И.А.Сухарьков, Империалистические блоки: Реальность и перспективы, Москва, 1969, с. 157. Орлов Е.А., США и военно-политический блок на Ближнем и Среднем Востоке, с. 20.

³⁶⁸ Орлов Е.А., США и военно-политический блок на Ближнем и Среднем Востоке, Политика США на Ближнем и Среднем Востоке, с. 21–22.

ցերը կապված էին Միջին Արևելքում նոր պաշտպանական կազմակերպության ստեղծման հետ: Բացի այդ, ԱՄՆ-ի փոխնախագահ Նիքսոնի և նրա կնոջ՝ Փեթի այցը Թեհրան ամրապնդում էր Միացյալ Նահանգների հարաբերություններն Իրանի հետ և ցույց տալիս, թե Վաշինգտոնը ինչպիսի աջակցություն է ցուցաբերում շահին³⁶⁹:

Չհասնելով որոշակի հաջողությունների՝ Դալլեսը որոշեց փոխել ռազմական դաշինք ստեղծելու եղանակը: Նախագծի կենսագործումը հեշտացնելու նպատակով որոշվեց, որ «Միջինարևելյան երկրների Հյուսիսային գոտու պակտը» հանդես գա ոչ թե կոլեկտիվ պայմանագրի ձևով, այլ առանձին պետությունների միջև համաձայնությունների համակարգով³⁷⁰: Դրանից հետո տվյալ երկրները իրենց գործունեությունը պետք է տարածեին հարավային գոտու երկրների վրա (Եգիպտոս, Սիրիա և արաբական մյուս երկրներ):

1953թ. դեկտեմբերին ԱՄՆ-ի փոխնախագահ Նիքսոնի և Պակիստանի արտգործնախարար Ջաֆրուլլա-խանի՝ Իրան կատարած այցի ժամանակ, Թեհրանում քանակություններ տարվեցին իրանա-պակիստանյան դաշինք կնքելու շուրջ:

Առաջին անհաջողությունից հետո գերտերություններն առաջ քաշեցին մի նոր ծրագիր՝ տարածաշրջանային դաշինք ստեղծել Թուրքիայի, Իրանի, Իրաքի և Պակիստանի մասնակցությամբ, իսկ հետո նրանց օգնությամբ տարածաշրջանի մյուս երկրները ևս ներգրավել ռազմական այդ դաշինքի մեջ: Առաջին քայլն այդ ուղղությամբ արվեց 1954թ. ապրիլի 2-ին, որի արդյունքում Կարաչիում ստորագրվեց թուրք-պակիստանյան դաշինքը: Այդ պայմանագրի 4-րդ կետը նախատեսում էր երկու կողմերի համագործակցությունը ռազմական քննազավառում, կողմերը պարտավորվում էին փոխանակել տեղեկատվություն ռազմական տեխնիկայի քննազավառում, միմյանց տրամադրել սեփական արտադրության որոշ տեսակի զենք և զինամթերք, հանդես գալ համատեղ պաշտպանությամբ՝ կողմերից որևէ մեկի վրա արտաքին հարձակման դեպքում: Մինչև պակտի ստորագրումը, Թուրքիայի արտգործնախարարը հանդես եկավ պառլամենտում՝ նշելով, որ թուրք-պակիստանյան պակտը քաջ է Մերձավոր և Միջին Արևելքի բոլոր երկրների առաջ և հանդիսանում է Միջինարևելյան ռազմական բլոկի ստեղծման միջուկ:

1954թ. մայիսի 11-14-ին Ստամբուլում կայացավ Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում լիազորված ամերիկյան դիվանագետների խորհրդակցություն: Քննարկման էր դրվել Մերձավոր և Միջին Արևելքի վրա պակտի տա-

³⁶⁹ Sick Gary, All Fall Down America's Tragic Encounter with Iran, N.Y., 1985, p. 7.

³⁶⁴ متوجه فرمانتفرماتيان ورحسان فرمانتفرماتيان، خون و نفت، خامنرات بك شاهزاده ايران - تهران، ۱۳۷۸، ص

³⁷⁰ Ավանեսով Ս.Ս., Մերձավոր և Միջին Արևելքում բլոկներ ստեղծելու հարցի շուրջ (1953-1958), Արևելագիտական ժողովածու, N1, Երևան, 1960, էջ 109:

րաձման հարցը: Այնտեղ հիմնականում քննարկվում էր թուրք-պակիստանյան պայմանագրի ընդլայնման հարցը՝ ի հաշիվ արաբական երկրների:

ԱՄՆ-ը ցանկանում էր այս բլոկի անդամ տեսնել նաև Իրանին և դրա համար Թեհրանին մի շարք գայթակղիչ առաջարկություններ էր անում: 1954թ. հունիսի 8-ին Իրանում Խորհրդային Միության դեսպանը Իրանի արգործնախարար Ա.Էնթեզամիին հանձնեց ԽՍՀՄ-ի կառավարության հուշագիրը, որով Իրանի կառավարության ուշադրությունը հրավիրեց 1927թ. հոկտեմբերի 1-ի պայմանագրային պարտականությունների վրա, ըստ որի՝ կողմերը չպետք է մասնակցեին ագրեսիվ խմբավորումներին, որոնք կվնասեին մյուս կողմի շահերին:

1954թ. դեկտեմբերին Վաշինգտոնում շահի և ԱՄՆ-ի պետական գործիչների միջև սկսվեցին ոչ պաշտոնական քանակություններ, որոնց ժամանակ քննարկվեցին Իրանի ռազմական ուժերի միճակի, ռազմական օգնության չափերի մեծացման և Իրանի ռազմական ուժերի հզորացման հարցերը: Ամերիկացիները շահին խոստացան, որ եթե Իրանը սերտորեն համագործակցի Թուրքիայի և Պակիստանի հետ, ապա ամերիկյան ռազմական օգնությունն Իրանին զգալիորեն կմեծանա, ու իրանական քանակը կզինվի ժամանակակից զենքով:

Ամերիկյան պաշտոնական ներկայացուցիչները շահին ներկայացրին, որ ԱՄՆ-ի ռազմավարական և քաղաքական նպատակն է Միջին Արևելքում ստեղծել ռազմավարական ուժեղ դաշինք: Նրանք նշում էին, որ Իրանի և Իրաքի համագործակցությունը Թուրքիայի ու Պակիստանի հետ և նրանց միջև ռազմական պայմանագրի կնքումը կնպաստի այդպիսի դաշինքի ստեղծմանը:

Շահն իր պաշտոնական ելույթներում ամերիկացիներին հավաստիացնում էր, որ «Իրանը պատրաստ է լավագույն կերպով իրականացնելու իր դերը ազատ աշխարհի պաշտպանության գործում»³⁷¹:

1955թ. հունվարին Բաղդադում հավաքվեցին Թուրքիայի և Իրաքի պետական այրերը, որի արդյունքում կնքվեց թուրք-իրաքյան դաշինք: 1955թ. հունվարի 12-ին Թուրքիայի վարչապետ Ա.Մենդերեսը և Իրաքի վարչապետ Նուրի Սայիդը որոշեցին կնքել «փոխադարձ անվտանգության» պայմանագիր:

1955թ. փետրվարի կեսերին Թեհրանում, Մերձավոր և Միջին Արևելքից վերադարձած Իրանի դեսպանների հետ, քննարկվում էր միջինարևելյան պաշտպանական պակտին Իրանի անդամակցելու հարցը: Հենց այդ ժամանակ էլ Թեհրան ժամանեց ԱՄՆ-ի պաշտպանության նախարարի՝ միջազգային անվտանգության հարցերով օգնականը:

1955թ. փետրվարին Իրանի շահը ժամանեց Լոնդոն՝ քանակցելու թուրք-պակիստանյան միությանը՝ Իրանի անդամակցման հարցի շուրջ: Հատկանշական էր նաև այն հանգամանքը, որ միջինարևելյան պաշտպանության անգլիական տեսակետները տարբերվում էին ամերիկյանից: Անգլիացիները չէին ցանկանում ընդարձակել թուրք-պակիստանյան պակտը և դեմ էին Իրանի միաց-

³⁷¹ اطلاعات 16.12.1954.

մանը այդ պակտին: Հակառակ անգլիական մոտեցման՝ Միացյալ Նահանգները ջանք ու եռանդ չէր խնայում, որ Իրանն անդամակցի հիշյալ միությանը:

Պատճառը մեկն էր: Բրիտանական կառավարող շրջանակները չպետք է մասնակցեին թուրք-պակիստանյան պակտին, ինչի համար էլ բողոքեցին այդ պակտի ընդարձակման դեմ՝ ի հաշիվ Իրանի: Չէ՞ որ վերջին տարիներին Իրանում մեծացել էր ԱՄՆ-ի ազդեցությունը: Մեծ Բրիտանիայի ղեկավար մարմինները գիտակցում էին, որ ամերիկացիների ջանքերով ստեղծված դաշինքն է՛լ ավելի կթուլացնի անգլիական դիրքերը տարածաշրջանում, դրա համար էլ առաջարկեցին քլոկի մեջ ընդգրկել նաև Իրաքին, որտեղ Մեծ Բրիտանիայի դիրքերը համեմատաբար առավել կայուն էին:

1955թ. փետրվարի 24-ին Բաղդադում կնքվեց «Իրաքի և Թուրքիայի միջև համագործակցության պակտ», որը կոչվեց «Բաղդադի պակտ» և դարձավ «Միջինարևելյան քլոկի» միջուկը: Կողմերը համաձայնվեցին «համագործակցել իրենց անվտանգության պահպանման շրջանակներում»: Պայմանագրի առաջին հոդվածում նշվում էր, որ մասնակիցները ՄԱԿ-ի 51-րդ հոդվածի համաձայն, կհամագործակցեն՝ ի շահ իրենց անվտանգության ու պաշտպանության»³⁷²: 5-րդ կետը նախատեսում էր, որ պակտի դոները բաց են Արաբական լիգայի և Մերձավոր ու Միջին Արևելքի բոլոր երկրների առջև:

Շահը, ԱՄՆ և Եվրոպա կատարած ճանապարհորդությունից վերադառնալով, կանգ առավ Բաղդադում, որտեղ քանակություններ վարեց թուրք-իրաքյան պայմանագրին անդամակցելու համար: Շահը և ամերիկացի պաշտոնյաները դեռ ԱՄՆ-ում էին պայմանավորվել, որ Թուրքիայի նախագահ Ջ.Բայարը կայցելի Իրան և քանակություններ կվարի Բաղդադի պակտին Իրանի միանալու հարցի շուրջ:

1955թ. մարտի կեսերին Անգլիայի վարչապետ Է.Իդենը, վերադառնալով Բանգկոկում տեղի ունեցած ՍԵԱՏՕ-ի խորհրդաժողովից, հայտարարեց, որ Անգլիան անպայման պետք է միանա Բաղդադի պակտին:

Ապրիլի 4-ին թուրք-իրաքյան պակտին միացավ Անգլիան, այսպիսով Բաղդադի պակտը դարձրեց լինել զուտ տարածաշրջանային դաշինք: Հարկ ենք համարում նշել, որ Միացյալ Թագավորության անդամակցումը Բաղդադի պակտին հակասում էր ԱՄՆ-ի մտադրությանը, այն է՝ տարածաշրջանում իսպառ թուլացնել պաշտոնական Լոնդոնի ազդեցությունը: Անգլիայի արագ միացումը նոր դաշինքին բացատրվում է նրանով, որ վերջինս ցանկանում էր ապահովել իր ձայնի իրավունքը Միջին Արևելքի գործերում:

Անգլիայի և Իրաքի միջև կնքվեց «հատուկ համաձայնագիր»՝ ըստ Բաղդադի պակտի առաջին հոդվածի: Ինչպես նշում է արևմտյան մամուլը, անգլո-իրաքյան համաձայնագրին կից կար հատուկ գաղտնի արձանագրություն ևս,

³⁷² St u Pact of the Central Treaty Organisation, February 24th, 1955, The Middle East and North Africa 1964-65.

որի համաձայն՝ Իրանում որևէ տեսակի «իրադարձությունների» ղեկավարում անգլիական կառավարությունն իրավասու կլինի իր գործառնաբեր մտցնել Իրաքի տարածք: Այսպիսով, անգլիացիները Իրաքի տարածքը օգտագործելու էին որպես հենակետ՝ Իրանում ամեն տեսակ շարժումների դեմ³⁷³:

Իրանական մամուլը գրում էր, թե «...Թուրքիայի նախագահ Ջ.Բայարը, Պակիստանի վարչապետ Մուհամմեդ Ալին և Իրաքի արտգործնախարարը շուտով կայցելեն Իրան, որտեղ 1955թ. ապրիլի վերջին Իրանի շահի նախագահությանը կգումարվի կարևոր խորհրդակցություն, և որը «չի կարող չանդրահանալ Միջինարևելյան պաշտպանական պակտին»:

Բաղդադի պակտին Իրանի անդամակցման կարևորությանը բազմիցս անդրադարձել է արևմտյան մամուլը. «Նյու-Յորք Թայմս Մագազինը», արժևորելով Իրանի դերն ու գործունեությունը, մի հոդվածում նշել է, որ «Իրանը հնագույն պետություն է մահմեդական Միջին Արևելքում և հանդիսանում է ազատ աշխարհի պաշտպանության հյուսիսային գոտու անկյունաքարը: Այն առաջնակարգ ռազմավարական նշանակություն ունի»³⁷⁴: Այդ օրերին համաշխարհային լրատվական գործակալությունները գրում էին հիմնականում կազմակերպվող դաշինքի մասին: «Ֆրանս Պրես» գործակալությունը նշում էր. «Ոչ մեկը չի թաքցնում, որ այդ նոր կազմակերպությունը կարող է քարոզություններ առաջացնել Մերձավոր Արևելքում»: «Ռեյթեր» գործակալությունն իր հերթին հայտնում էր, որ շուտով կիրականանա ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Դալլեսի «Հյուսիսային գոտու ստեղծման ծրագիրը»³⁷⁵:

1955թ. սկզբներին Իրանի կառավարությունը դեռ հայտարարում էր իր ավանդական չեզոքության մասին՝ նշելով, որ չի միանա թուրք-իրաքյան պակտին: Սակայն հետո վճռեց, որ եթե պետք է մասնակցել, ապա անհրաժեշտ է հնարավորինս շատ օգուտ քաղել հիշյալ պակտին անդամակցելուց: Թեև Իրանում գիտակցում էին, որ Միացյալ Նահանգները շահագրգռված է պակտում տեսնել Իրանին, քանզի նա ակնկալում էր, որ Իրանը պետք է դառնա այդ դաշինքի ուժեղ օղակ, հակառակ դեպքում Խորհրդային Միության հարավում, 1700 կմ երկարությամբ ձգվող սահմանը, որն ի դեպ ամենաերկարն էր՝ Խորհրդային Միության մյուս հարևան երկրների հետ համեմատած, բաց կմնա: Իսկ դա աններելի սխալ կլիներ:

Իրանն ավանդական իր «չեզոքության կուրսից» հրաժարվեց 1955թ. Բանդունգում, երբ իրանական պատվիրակությունը՝ Պակիստանի, Թուրքիայի, Իրաքի և Ֆիլիպինների ընկերակցությամբ, հանդես եկավ չեզոքության քա-

³⁷³ Туганова О.Э., Политика США и Англии на Ближнем и Среднем Востоке, с. 57-58.

³⁷⁴ The New York Times Magazine, 22.02.1959.

³⁷⁵ Правда, 14.10.1955.

նաձևի, «Փանջա շիլայի» խաղաղ գոյակցության սկզբունքների և նույնիսկ միջուկային զենքի արգելման դեմ³⁷⁶։

1955թ. աշնանը Իրանի արտաքին քաղաքականության մեջ նկատվում էր էական փոփոխություն։ Իրանն աստիճանաբար հեռանում էր իր ընտրած չեզոքության քաղաքականությունից։ Սեպտեմբերի 20–ին Իրանի վարչապետ Հոսեյն Ալան Մեջլիսում հանդես եկավ հայտարարությամբ, որով հող նախապատրաստեց Իրանի ապագա ծրագրերի իրականացման համար. «Մենք պետք է հզորացնենք մեր ռազմական ուժերը, որպեսզի դիմագրավենք հնարավոր ագրեսիային, և պետք է հնարավորինս շատ համագործակցենք այդ նույն իրավիճակում հայտնված երկրների հետ, որ միայնակ չլինենք վտանգի դեպքում»³⁷⁷։

Նույն թվականի սեպտեմբերի 23–ին Բաղդադի պակտին անդամակցեց նաև Պակիստանը։ ԱՄՆ–ին և Անգլիային չհաջողվեց պակտի մեջ ներքաշել արաբական մյուս երկրներին և Աֆղանստանին։ Այդ ժամանակ Անգլիան և Միացյալ Նահանգները մեծացրին ձևումը Իրանի վրա, քանզի այն կապող օղակ պետք է հանդիսանար Թուրքիայի և Պակիստանի միջև։

Ինչպես հայտնի է, որոշ ժամանակ անց Իրան այցելեց թուրքական կառավարական պատվիրակությունը՝ Թուրքիայի նախագահ Ջ.Բայարի գլխավորությամբ։ Այցը պաշտոնապես կոչվեց «բարեկամական»։

Բաղդադի պակտի մեջ մտնելով՝ Իրանն ակնկալում էր լուծել մի շարք խնդիրներ. առաջին հերթին հետ վերադարձնել Բահրեյն կղզիախումբը, աջակցության երաշխիքներ ստանալ պակտի անդամ երկրներից՝ տարածքային և այլ չլուծված խնդիրների կարգավորման կապակցությամբ։ Առկա էր Միստան շրջանում Աֆղանստանի հետ սահմանաբաժան գծի հարցը և Հիլմենդ գետի ջրային ռեսուրսների բաժանման խնդիրը։ Բացակայում էր Պակիստանի հետ սահմանագատիչ գիծը։ Կային բազմաթիվ չլուծված հարցեր Թուրքիայի և Իրաքի հետ։ Այդ հարցերն անընդհատ վեճի առիթ էին հանդիսանում Իրանի և հարևան երկրների միջև։

Նշված հիմնահարցերը լուծելու համար Թեհրանը դիմեց պարսկական հայտնի խուսանավելու քաղաքականությանը, որպեսզի առավել բարձրացնի Իրանի արժեքը պակտի անդամ երկրների շարքում և ստանա անհրաժեշտ գիջումներ՝ ինչպես պակտի անդամ երկրներից, այնպես էլ պաշտոնապես պակտին անդամակցած Միացյալ Նահանգներից։ Այս կապակցությամբ 1955թ. հոկտեմբերի 3–ին Թեհրանում իրապարակվեց թղթակցություն այն մասին, որ «Նորին Մեծություն շահնշահը և իրագուհին մեծ բավականությամբ ընդունել են Նորին Գերազանցություն մարշալ Վորոշիլովի հրավերը»՝ 1956թ մայիս–հունիս ամիսներին այցելել Խորհրդային Միություն³⁷⁸։ Այս հայտարարությանն արագ արձա-

³⁷⁶ كيهان، 25.04.1955.

³⁷⁷ اطلاعات، 20.09.1955

³⁷⁸ Известия, 4.10.1955, Правда, 4.10.1955.

գանքեց Միացյալ Նահանգները: Հաջորդ օրը՝ 1955թ. հոկտեմբերի 4-ին, Իրանում ԱՄՆ-ի դեսպան Սելդեն Չեպինն այցելեց վարչապետ Հոսեյն Ալային և ըստ մամուլի տեղեկատվության՝ վերջնագիր ներկայացրեց, որ եթե Իրանը մոտակա օրերին չմիանա «Միջինարևելյան պաշտպանական պակտին, որպեսզի կապի Կարաչի-Անկարա-Բաղդադ խզված շղթան», ապա նրանք չեն կարող օգտվել ԱՄՆ-ի ռազմական և ֆինանսական օգնությունից³⁷⁹: Այդ կապակցությամբ ֆրանսիական շաբաթաթերթ «Ֆրանս օբսերվատորը» 1955թ. հոկտեմբերի 20-ի համարում գրում էր, որ ԱՄՆ-ի դեսպանն Իրանի վարչապետ Հ. Ալային ասել է. «Եթե Իրանը չշտապի մտնել Բաղդադի պակտի մեջ, ապա քանակում կսկսվեն անկարգություններ և հակակառավարական ելույթներ»³⁸⁰:

Իսկ ՏԱՄՍ գործակալության հոկտեմբերի 13-ի հաղորդագրության համաձայն՝ հոկտեմբերի 12-ին՝ մամուլի ասուլիսի ժամանակ, Իրանի վարչապետի տեղակալ Համզավին հայտարարեց, որ վարչապետ Հ. Ալան Իրաքի վարչապետ Նուրի Սայիդին հաղորդագրություն է ուղղել, որում, հղում տալով Բաղդադի պակտի 5-րդ կետին, հայտարարում է «հիշյալ պակտին շահնշահական կառավարության միացման մասին»: ԱՄՆ-ի պետդեսպարտամենտը պաշտոնական հաղորդագրություն հրապարակեց՝ ողջունելով Բաղդադի պակտին Իրանի անդամակցման որոշումը, որը հաղորդագրության մեջ կոչվում էր «տարածաշրջանային համաձայնագիր»:

Այսպիսով, շահական Իրանը որոշեց անդամակցել Բաղդադի պակտին: 1955թ. հոկտեմբերի 12-ին Իրանի կառավարությունը Սենատին ներկայացրեց Բաղդադի պակտին Իրանի միանալու մասին պաշտոնական տեքստի քննարկումը: Օրինագիծը քննարկման դրվեց նաև Մեջլիսում: Օրինագիծը 1955թ. հոկտեմբերի 19-ին հաստատվեց Սենատի և հոկտեմբերի 23-ին՝ Մեջլիսի կողմից, իսկ հոկտեմբերի 24-ին այն հաստատեց նաև շահը: Նույն թվականի նոյեմբերի 3-ին օրինագիծը ուժի մեջ մտավ: Այդ քաղաքականությամբ Իրանը հրաժարվեց իր պալանդակյան չեզոքության կուրսից, որի լավագույնն ապացույցը նրա անդամակցումն էր Բաղդադի պակտին³⁸¹:

Բաղդադի պակտի հիմնադիր ժողովը տեղի ունեցավ Իրաքի մայրաքաղաք Բաղդադում՝ 1955թ. նոյեմբերի 21-22-ին: Մասնակցում էին Իրանի վարչապետ Հոսեյն Ալան, Պակիստանի վարչապետ Չոուդխուրի Մոհամմեդ Ալին, Թուրքիայի վարչապետ Ադնան Մենդերեսը, Իրաքի վարչապետ Նուրի Սայիդը, Անգլիայի արտգործնախարար Հարոլդ Մաքմիլլանը: Պակտին մասնակից չինելով՝ ԱՄՆ-ը համաժողովում ներկայացված էր պատվիրակների մի մեծ խմբով: Բաղդադում ԱՄՆ-ի դեսպանն այդ նստաշրջանին մասնակցում էր դի-

³⁷⁹ Правда, 8.10.1955.

³⁸⁰ Мирский Г., Багдадский пакт—орудие колониализма, Москва, 1956, с. 30, Прокофьев В., Агрессивный блок СЕНТО, с. 22.

³⁸¹ Кожкина М.Т., И.Е.Федорова, Политика Великобритании и США на Среднем Востоке в английской и американской историографии, Москва, 1989, с. 105.

տորդի կարգավիճակով, իսկ ռազմական կոմիտեի նիստերին մասնակցեց ամերիկյան բանակի ներկայացուցիչը: Բաղդադի պակտը նախատեսվում էր դառնալ ՆԱՏՕ-ի աջ թևը:

Անդամակցելով Բաղդադի պակտին՝ Իրանի կառավարող ժողովները հույս էին փայփայում ավելի շատ տնտեսական օգնություն ստանալ ԱՄՆ-ից, միաժամանակ ակնկալում էին ստանալ ևս 100 մլն դոլար փոխառություն՝ բյուջեի պակասորդը փակելու համար:

Կարևորելով Իրանի հանգուցային դերը մերձավորարևելյան ռազմական այդ խմբավորման մեջ՝ ԱՄՆ-ն ավելացրեց Թրոմենի դոկտրինայի «4-րդ կետով» Իրանին սահմանված օգնության մասնաբաժինը, իսկ տնտեսական կամ անհատույց օգնության շնորհիվ Իրանը փակեց բյուջեի ճեղքվածքը³⁸²:

Բաղդադի պակտին Իրանի անդամակցումից հետո ԱՄՆ-ի ռազմական դիտորդ ծովակալ Քենեդին հայտարարեց, որ իր կառավարության քննարկման առարկա կդարձնի Իրանին մեծ օգնություն հատկացնելու առաջարկը: Իրանցիները կանխատեսում էին, որ օգնությունների այդ մակարդակը կհասցվի տարեկան 100 մլն դոլարի³⁸³:

1954–55թթ. ԱՄՆ-ի գործուն աջակցությամբ, ՆԱՏՕ-ի օրինակով, ռազմաքաղաքական միություններ ստեղծվեցին հարավարևելյան Ասիայում և Մերձավոր Արևելքում: Դրանք էին Բաղդադի պակտը, որը հետագայում վերանվանվեց ՍԵՆՏՕ-ի, ՍԵԱՏՕ-ն, և այդ կազմակերպություններին անդամակցեցին Թուրքիան, Իրանը, Պակիստանը, Ֆիլիպինները, Թայլանդը³⁸⁴:

Իրանի անդամակցումից հետո Միացյալ Նահանգները և պակտի անդամ երկրները իրենց հայացքն ուղղեցին արաբական աշխարհի կողմը: Պակտի գլխավոր նպատակներից էր կազմակերպության մեջ ներգրավել Արաբական աշխարհին, որոնցից շատերը սերտ հարաբերություններ ունեին ԽՍՀՄ-ի հետ, ինչն անհանգստության առիթ էր տալիս ինչպես Միացյալ Նահանգներին, այնպես էլ տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի դաշնակից պետություններին:

Պակտի մեջ նրանց ներգրավելու համար Միացյալ Նահանգները դիմում էր սիրաշահելու, հովանավորելու, ինչպես նաև ճնշումներ իրականացնելու մեթոդներին: Այսպես, Բաղդադի պակտին միանալու համար «ռազմական» և տարբեր տեսակի օգնություն առաջարկելով սիրիական կառավարությանը՝ Վաշինգտոնը փորձում էր համոզել Դամասկոսին միանալ Բաղդադի պակտին³⁸⁵: Ճնշում գործադրվեց Սաուդյան Արաբիայի, Եգիպտոսի նկատմամբ: Սաուդյան Արաբիան ընդհանրապես մերժում էր արաբական երկրների մաս-

³⁸² Мамедова Н. М., Иран в XX веке: роль государства в экономическом развитии, Москва, 1997, с. 22.

³⁸³ Sbu' Pravda, 1.12.1955.

³⁸⁴ Беляев И., "США и Ближний Восток", США: Региональные проблемы внешней политики, М, 1971, с. 9.

³⁸⁵ Կարապետյան Ո., Սիրիա-ամերիկյան հարաբերությունները (1967–1996), Երևան, 2000, էջ 13:

նակցությունը ռազմական որևէ բյուրի: 1954-55թթ. ԱՄՆ-ը Եգիպտոսին խոստացավ տնտեսական և ռազմական նշանակալի օգնություն, եթե վերջինս անդամակցի Բաղդադի պակտին: Անգլիան և Բաղդադի պակտի մյուս երկրները միասին ձնշում էին գործադրում Լիբանանի, Հորդանանի նկատմամբ³⁸⁶: Չնայած բոլոր միջոցառումներին՝ արաբական երկրներից ոչ մեկը տեղի չտվեց:

Իր հերթին «Ֆրանս պրես» գործակալությունը ճշտում էր, որ ռազմական այդ նոր համակարգը «հանդես է գալու որպես Հյուսիս-ատլանտյան դաշինքի լրացում և այն աշխարհագրականորեն կկապվի Հարավարևելյան Ասիայի երկրների պաշտպանական դաշինքին»³⁸⁷:

Հետաքրքիր տեղեկատվություն է հաղորդում եգիպտական «Ալ-Աիրամ» թերթը, որը արտատպվել էր «Պրավդա» թերթում՝ նշելով որ «Թուրք-իրաքյան դաշինքին Իրանի պաշտոնական միացումից հետո», Իրանի տարածքում կստեղծվեն ամերիկյան ռազմական բազաներ: Թերթը նշում է նաև, որ Մերձավոր և Միջին Արևելքում ռազմական բյուրերի կազմակերպիչներն արդեն ծրագրում են թուրքական զորքերի գործողություններն Ատրպատականում և Քրդստանի տարածքներում, իսկ Պակիստանի զորքերը մոտենում են Իրանի Խորասան նահանգին»³⁸⁸:

Հարկ ենք համարում նշել նաև, որ Բաղդադի պակտին անդամակցելու որոշումը Իրանի ներքին գործն էր, սակայն ճշմարտությունը պահանջում է ասել, որ Իրանի կողմից իրականացված այդ քայլը հակասում էր 1927թ. ռուս-իրանական պայմանագրի 3-րդ կետին, որն ուղղակիորեն նշում էր. «Պայմանավորված կողմերից յուրաքանչյուրը պարտավորվում է փաստացի կամ ձևականորեն չմասնակցել քաղաքական դաշինքներին կամ համաձայնագրերին, որոնք ուղղված կլինեն պայմանավորված մյուս երկրի անվտանգության, ինչպես նաև նրա ամբողջականության, անկախության, ինքնիշխանության դեմ ցամաքում կամ ծովում...»³⁸⁹: Ճիշտ է, Բաղդադի պակտի կանոնադրության մեջ նշված չէ, որ այն ուղղված է որևէ երկրի դեմ, սակայն ԽՍՀՄ-ի կառավարությունը բազմիցս նշում էր պակտի ագրեսիվ լինելու մասին:

Ահա հետևելով 1927թ. պայմանագրի այդ դրույթին՝ Խորհրդային Միությունը մեկը մյուսի ետևից բողոքի նոտաներ էր հղում Իրանի կառավարությանը: Խորհրդային կառավարությունը նոյեմբերի 26-ի նոտայով մեկ անգամ ևս հավաստեց, որ «իրավիճակը, որը ստեղծվել է Բաղդադի պակտին՝ Իրանի անդամակցելու հետևանքով, լի է վտանգով Խորհրդային Միության սահմանների համար»³⁹⁰:

Պետք է արձանագրել նաև այն փաստը, որ Մեջլիսի որոշ դեպուտատներ դեմ էին արտահայտվում Իրանի չեզոքության խախտմանը: Ի թիվս նրանց՝

³⁸⁶ Правда, 6.12.1955, 22.12.1955.

³⁸⁷ Правда, 13.10.1955.

³⁸⁸ Правда, 13.10.1955.

³⁸⁹ Правда, 13.10.1955.

³⁹⁰ Арабаджян А.З., Экономическая экспансия американского империализма в Иране, с.191.

Մեջլիսի դեպուտատ Ղոնաթաբադին նշում է, որ «Իրանը պետք է լինի չեզոք և վարի ինքնուրույն ազգային քաղաքականություն»: Պատգամավոր Քաշանին ավելացնում է. «Չպետք է հերքել այն փաստը, որ Իրանը թույլ երկիր է, իսկ եթե թույլ երկիրը մտնի ռազմական բլոկի մեջ, ապա ոչ մի օգուտ չի ստանա դրանից: Նրա վրա կդրվի ամենակեղտոտ աշխատանքը, իսկ անհրաժեշտության դեպքում նրան կգոհարեն»³⁹¹:

Բնականաբար իրանական մամուլը, որևէ մեկնաբանություն, առավել ևս քննադատություն չէր ներկայացնում Բաղդադի պակտին Իրանի անդամակցելու հարցի շուրջ, նրանք պարզապես ներկայացնում էին տեղեկատվություն: «Էթթելաթ» թերթը նշում է, որ 1955թ. նոյեմբերի 12-ին Թեհրան ժամանեց Աֆրիկայում և Միջին Արևելքում ամերիկյան ռազմական խորհրդականների ղեկավար գեներալ Կուլը: Նա Իրանում ամերիկյան ռազմական խորհրդականների հետ քննարկեց «Իրանին ամերիկյան ռազմական օգնություն հատկացնելու հարցը», ինչպես նաև հանդիպեց ռազմական ուժերի նախարարի և գինավորական այլ գործիչների հետ: «Քեյհան» թերթն այդ առիթով ավելացնում է, որ նույն օրը Թեհրան ժամանեց նաև Միջին Արևելքում Անգլիայի ռազմածովային կորուղ Լինկլերը³⁹²:

Հատկաշատն է, որ ԱՄՆ-ը այդպես էլ չանդամակցեց Բաղդադի պակտին, ինչի համար այնքան եռանդ ու ֆինանսական միջոցներ էր վատնել: 1956թ. ապրիլի 9-ի «Նյու Յորք Թայմսը» անդրադարձավ պակտին միանալու՝ ԱՄՆ-ի մերժման հարցին. «ԱՄՆ-ի՝ պակտին միանալու մերժումն անհանգստություն և դժգոհություն առաջացրեց բլոկի երկրների շրջանում... Անգլիան, Իրաքը, Իրանը, Պակիստանը և Թուրքիան գիտակցում են, որ դաշինքի հաջողությունը մեծապես կախված է Միացյալ Նահանգների՝ պակտին ակտիվ կամ պասիվ մասնակցությունից»³⁹³:

Բաղդադի պակտի մշտական խորհրդի երկրորդ նստաշրջանը տեղի ունեցավ 1956թ. ապրիլի 16-19-ին Թեհրանում: Բաղդադի պակտի անդամ՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների ղեկավար շրջանները բազմիցս բարձրացրել են մյուս անդամ պետություններին հավասար իրավունքներով Միացյալ Նահանգների՝ դաշինքին մասնակցելու հարցը: Սակայն ԱՄՆ-ը չցանկացավ սրել հարաբերություններն արաբական երկրների հետ, հրաժարվեց միանալ բլոկին: Միևնույն ժամանակ 1956թ. ապրիլին Միացյալ Նահանգները միացավ պակտի տնտեսական և քայքայիչ գործունեության դեմ պայքարի հանձնաժողովներին:

Բաղդադի պակտին անդամակցելուց հետո Իրանը, Թուրքիան և Պակիստանը սկսեցին համագործակցել քաղաքականության, տնտեսության և մշակույթի ոլորտներում: Այդ պահից սկսած՝ միջազգային հարաբերությունների

³⁹¹ Правда, 13.10.1955.

³⁹² اطلاعات, 13.11.1955. کیهان, 13.11.1955.

³⁹³ The New York Times, 9.04.1956.

հիմնական խնդիրների վերաբերյալ Իրանի կառավարության արտաքին քաղաքականության դիրքորոշումը պայմանավորվում էր Բաղդադի պակտի ռազմավարության հետ: 1956թ. մայիսին Իրանի շահ Մոհամմադ Ռեզա Փաիլավին առաջին անգամ այցելեց Թուրքիա: 1956թ. ստորագրվեց իրանա-թուրքական առևտրական պայմանագիրը, 1957թ. հաստատվեց Իրան-Թուրքիա երկաթգծի միացման ծրագիրը: 1956թ. հուլիսին Թեհրան ժամանեց Պակիստանի նախագահ Իսկանդար Միրզան: Շահի և նախագահի միջև բանակցություններն ընթանում էին Բաղդադի պակտի ամրապնդման, իրանա-պակիստանյան առևտրական հարաբերությունների մեծացման հարցերի շուրջ:

Միևնույն ժամանակ պակտի երկրներում մեծացավ ամերիկյան ռազմական խորհրդականների թիվը: 1955թ. օգոստոսին երկիր ժամանեց խորհրդականների խումբ՝ Իրանին ռազմական օգնություն ցույց տալու համար, որը հայտնի էր ՄԱԿ-հապավմամբ: 1956թ. վերջին իրանական բանակում և ժանդարմերիայում ԱՄՆ-ի առաքելության աշխատակիցների թիվը հասավ 444-ի³⁹⁴: Ի դեպ կազմակերպությանն անդամակցելուց հետո, Իրանը ռազմական իր կարիքները քավարարելու համար տարեցտարի ավելի շատ գումարներ էր վատնում: Եթե 1939-40թթ. ռազմական նպատակների համար ծախսվում էր պետական բյուջեի 21,1 %-ը, ապա 1955-56թթ.՝ 42%-ը³⁹⁵:

Հատուկ տեղ էին զբաղեցնում ամերիկյան ռազմական խորհրդականները, ովքեր գործում էին Իրանի զինված ուժերի հրամանատարությունում: Նրանց աշխատանքներն անմիջականորեն գլխավորում էր առաքելության ղեկավարը, որի հսկողության ներքո գործում էին երեք բաժիններ՝ ցամաքային զորքի, ռազմաօդային և ռազմածովային ուժերի հետ համագործակցող խմբերի բաժինները: Այսպիսի քաղաքականությամբ ԱՄՆ-ը իր անմիջական հսկողության տակ էր պահում ոչ միայն Իրանի, այլ նաև դաշնակից մյուս երկու երկրների՝ Թուրքիայի և Պակիստանի զինված ուժերը:

Ամրապնդելով իրենց դիրքերը իրանական բանակում՝ ամերիկացիները Միլաբոյի գործունեությունից տասը տարի հետո կրկին փորձեցին վերահսկողությունը հաստատել Իրանի կառավարության նկատմամբ: Սակայն այժմ այդ խնդրի իրագործման պարտականությունը դրված էր Թրումենի դոկտրինի «4-րդ կետը» իրականացնող հանձնախմբի վրա: Եթե գործունեության առաջին տարիներին այն հիմնականում ուշադրություն էր դարձնում գյուղատնտեսության, առողջապահության և կրթության վրա, ապա 1955-1956թթ. իրավիճակը փոխվեց: Այդ ժամանակ արդեն ավելի շատ խորհրդականներ էին հայտնվում Իրանի կենտրոնական վարչական ապարատում: Ի տարբերություն Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիների՝ նրանք իրենց վրա դրված առաջադրանքները կատարելու համար շատ ավելի լավ էին պատրաստված:

³⁹⁴ Арабаджян А.З., Экономическая экспансия американского империализма в Иране, с. 192.

³⁹⁵ Прокофьев В., Агрессивный блок СЕНТО, с. 11.

1956թ. տեղի ունեցավ շահի նախատեսված այցը ԽՍՀՄ: Հանդիպման ժամանակ Նիկիտա Խրուշչովը խոստովանեց, որ անցյալում իր երկիրը թույլ է տվել մի շարք սխալներ և ավելացրեց, որ Իրանի ժողովուրդը կարող է հավատ ընծայել իր և ԽՍՀՄ-ի՝ ներկա ղեկավարների բարյացակամությանը: «Ես հավաստիացրի Խրուշչովին, որ խորն են իրանցիների բարեկամական զգացումները նրա և ուս ժողովրդի նկատմամբ, սակայն նշեցի, որ եթե մարդ արարածը դասեր չբաղի անցյալի պատմությունից, կապացուցի իր ծայրահեղ հիմար լինելու հանգամանքը...», - գրում է շահը³⁹⁶: Ի պատասխան Խրուշչովի այն հայտարարության, թե Իրանին ստիպել են անդամակցել պակտին՝ շահը պատասխանել է. «Իրանն իր իսկ կամքով և համահավասար իրավունքներով է մասնակցել Բաղդադի ուխտին, և ոչ ոք մեզ չի ստիպել գնալ այդ քայլին: Եվ եթե նույնիսկ ճնշում գործադրվեր մեզ վրա, մենք անպատճառ պիտի դիմադրեինք: Ավելացրի նաև, որ մենք երբևէ թույլ չենք տա, որ մեր երկիրը օգտագործվի հարձակողական նկատառումներով՝ ընդդեմ Ռուսաստանի: Ապա զինվորական խոսք տվեցի Խրուշչովին, որ քանի ես եմ նստած Իրանի թագավորական գահին, իմ երկիրը չի հանդուրժի և չի ընկերակցի Ռուսաստանի դեմ ագրեսիվ և պատերազմական ոչ մի քաղաքականության հետ»³⁹⁷:

Բանակցությունների ժամանակ հարթվեցին նաև Իրանի և ԽՍՀՄ-ի միջև գոյություն ունեցող սահմանային կնճռոտ տարաձայնությունները: Կնքվեցին տարանցիկ և ապրանքների փոխադրման վերաբերյալ պայմանագրեր, որոնք ԽՍՀՄ-ի տարածքով դեպի Արևմտյան Եվրոպայի երկրներ և հակառակ ուղղությամբ պետք է արտահանեին և ներմուծեին իրանական ապրանքները:

Ըստ ՏԱՍՍ գործակալության հաղորդագրության՝ 1956թ. հոկտեմբերի 6-ին Իրանի շահը, քացելով Սենատի 7-րդ նստաշրջանը, սասց, որ հետևելով ՄԱԿ-ի կանոնադրությանը և հավատարիմ մնալով կնքած դաշինքներին՝ Իրանի հարաբերությունները բոլոր երկրների հետ կկառուցվեն փոխադարձ հարգանքի ու բարեկամության սկզբունքներով:

Հարկ ենք համարում նշել, որ Բաղդադի պակտին անդամակցելուց հետո անդամ երկրների միջև առաջ եկան քաղմաթիվ տարաձայնություններ, որոնք մեծապես խոչընդոտում էին պակտի արդյունավետ գործունեությանը:

Այսպես, Իրանի և Անգլիայի հարաբերությունները սրվեցին Բահրեյն կղզիների³⁹⁸ պատկանելության հարցի շուրջ: Իրանի և Պակիստանի միջև նույն-

³⁹⁶ Մոհամմադ Ռեզա Շահ Փաիլավի, Մտաքելություն հայրենիքիս համար, էջ 252:

³⁹⁷ Մոհամմադ Ռեզա Շահ Փաիլավի, Մտաքելություն հայրենիքիս համար, էջ 253-254:

³⁹⁸ Այդ կղզիները 1861թ.-ից ի վեր գտնվում էին բրիտանական հովանավորության տակ: Ճիշտ է, 1948թ. ապրիլի 15-ին Իրանի Սեջիսը միաձայն քվեարկեց իր օգուտը Բահրեյնի նկատմամբ Իրանի գերագույն իշխանության հաստատման, սակայն, ինչպես Անգլիան, այնպես էլ ԱՄՆ-ը չճանաչեցին Բահրեյնի նկատմամբ Իրանի հավակնությունները: 1957թ. նոյեմբերին Իրանի կառավարությունը պաշտոնապես հայտարարեց Բահրեյն կղզիների միացումը Իրանին, որպես 14-րդ նահանգ, քայքայող բրիտանացիները կրկին չճանաչեցին այդ որոշումը: Farouhy Abbas, The Bahrain Islands (750-1951), New York, 1951, p. 113-114. Прокофьев В., Агрессивный блок СЕНТО, с. 86.

պես կային տարաձայնություններ: Իրանը մասնավորապես պահանջում էր անգլիացիների կողմից 1896թ. Իրանից խլված և ներկայումս Պակիստանի կազմի մեջ գտնվող Բելուջիստանի մի մասը:

1956թ. Եգիպտոսի նկատմամբ իրականացված անգլո-ֆրանս-իսրայելական ագրեսիայի հետևանքով նշանակալի տարաձայնություններ առաջացան պակտի երկրների միջև: Պակտի արևելյան երկրները՝ Իրաքը, Իրանը և Պակիստանը փաստորեն քննադատեցին պակտի արևմտյան երկրի՝ Անգլիայի գործունեությունը:

Սակայն, այնուամենայնիվ, բլոկը դեռ երկար ժամանակ գործեց, իսկ Միացյալ Նահանգները ցուցաբերում էր ամեն տեսակ անհրաժեշտ օգնություն դրա անդամ երկրներին: Օրինակ՝ մինչև 1957թ. քավականին մեծացավ ամերիկյան ռազմական օգնության ծավալը Իրանին: Այդ ժամանակահատվածում քանակի, ոստիկանության և ժանդարմերիայի կարիքների համար հատկացվեց շուրջ 300 մլն դոլար³⁹⁹: Հարկ է նշել, որ այդ օգնությունները նպաստեցին տարածաշրջանի երկրների զինված ուժերի թվի մեծացմանը: 1957թ. Թուրքիայի զինված ուժերում արդեն կար 500 հազար, Պակիստանում՝ 300 հազար, Իրանում՝ ավելի քան 170 հազար զինվոր⁴⁰⁰:

Այդ ամենով հանդերձ՝ պակտի անդամ երկրները ցանկանում էին համալրել իրենց շարքերը՝ նոր անդամ-պետություններով: Դրա համար դիմում էին տարբեր մեթոդների: Պակտի անդամ երկրները և ԱՄՆ-ը վստահ էին, որ վաղ թե ուշ կարող են համախմբել տարածաշրջանի ողջ մահմեդական երկրները մեկ ընդհանուր կազմակերպության մեջ: Այդ կապակցությամբ Իրանը Միջին Արևելքում միջոցառումներ էր ձեռնարկում, որպեսզի կազմակերպի մահմեդական երկրների համաժողով:

Ամենայն հավանականությամբ սա կրկին ԱՄՆ-ի գաղափարն էր: Նա ցանկանում էր Բաղդադի պակտի և Արաբական լիգայի անդամ երկրներին շփումները դարձնել հաճախակի, որի արդյունքում, համաձայն նրանց ակնկալիքների, հնարավոր կլիներ նոր երկրներ ներթաշել Բաղդադի պակտի մեջ: Իրանը նման առաջարկով դիմեց Միջին Արևելքի մի շարք երկրների կառավարությունների՝ առաջարկելով գումարել մահմեդական երկրների համաժողով՝ իրենց միջև առկա տարաձայնությունները հարթելու նպատակով⁴⁰¹: Սակայն Սիրիան, Եգիպտոսը, Սաուդյան Արաբիան և Հորդանանը հրաժարվեցին մասնակցել հիշյալ համաժողովին:

Հատկանշական է, որ Բաղդադի պակտի շրջանակներում զգալի տեղ էր հատկացվում նաև Իրանի կրթության քնազավառին: Այսպես, 1956թ. Պակտի ջանքերով Թեհրանի համալսարանում ստղծվել էր այսպես կոչված «միջուկային

³⁹⁹ Арабаджян А.З., Экономическая экспансия американского империализма в Иране, Политика США на Ближнем и Среднем Востоке, с.192.

⁴⁰⁰ Красная звезда, 18.01.1958.

⁴⁰¹ Sb'u Pravda 25.12.1956.

կենտրոն», որի նպատակն էր Բաղդադի պակտի անդամ երկրների ուսանողներին, ովքեր իրենց հետաքրքրությունների ոլորտը համարում էին միջուկային ծրագրերի ուսումնասիրումը, խորացնեն իրենց մասնագիտական հմտությունները Թեհրանի համալսարանում⁴⁰²: Ամերիկացիների օգնությամբ այդ կենտրոնում, 1962թ. տեղադրվեց 5 մլն դոլար արժողությամբ միջուկային ռեակտոր, իսկ Թեհրանի և Շիրազի համալսարաններում կազմակերպվեցին կենսաքիմիայի, կենսաֆիզիկայի, տեղագրագիտության լաբորատորիաներ⁴⁰³: Հետագայում, 1960-ականների վերջից, Թեհրանի համալսարանի միջուկային կենտրոնում գործի դրվեց Միացյալ Նահանգների կողմից տեղադրված 5 ՄՎտ ընդհանուր հզորությամբ հետազոտական ռեակտորը, որն աշխատում էր քարձր հարստացված ուրանով /հարստացման աստիճանը հետագայում 93%-ից իջեցվեց 20%-ի/: ԱՄՆ-ը հատկացրել էր նաև «տաք խոց»՝ ոչ մեծ քանակի պլուտոնիում առանձնացնելու համար⁴⁰⁴:

1957թ. հունվարի 5-ին ԱՄՆ-ի նախագահ Դ.Էյզենհաուերը Միջին Արևելքում ԱՄՆ-ի քաղաքականության հարցի վերաբերյալ ուղերձով դիմեց Կոնգրեսին: Ուղերձից հետո ԱՄՆ-ի պաշտոնական շրջանակներում մշակվեց ծրագիր, ըստ որի՝ արտասահմանյան երկրներում պետք է տեղաբաշխվին հատուկ նշանակության միջուկային զորամասեր: Այդպիսի հնարավոր պետություններից էին Թուրքիան և Իրանը: ԱՄՆ-ը, Միջին Արևելքը դարձնելով միջուկային պատերազմի կիզակետ, դրանով իսկ ձգտում էր իրենից հեռացնել հնարավոր միջուկային պատասխան հարվածները:

1957թ. մարտի 9-ին ԱՄՆ-ի Կոնգրեսը հռչակեց «Էյզենհաուերի դոկտրինը», որով ԱՄՆ-ի նախագահին շնորհվում էր, իր հայեցողությամբ, ամերիկյան ռազմական ուժերն օգտագործելու լիազորություններ՝ «օգնություն ցուցաբերելու ցանկացած երկրի, որը օգնություն կլինի՝ պայքարելու ընդդեմ միջազգային կոմունիզմի»: Այդ դոկտրինի իրականացման համար ԱՄՆ-ի Կոնգրեսը հատկացրեց 200 մլն դոլար⁴⁰⁵:

1957թ. մարտի 12-ին Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում օգնության ծրագրի իրականացման առաքելության ղեկավար, ԱՄՆ-ի նախագահի հատուկ օգնական Ջեյմս Ռիչարդսն այցելեց Աֆղանստան, Պակիստան, Թուրքիա, Իրան, Իրաք, Լիբանան, Սաուդյան Արաբիա, Եմեն, Իսրայել, Լիբիա, Սուդան, որպեսզի այդ երկրների կառավարություններին պարզաբանի «Էյզենհաուերի դոկտրինի» սկզբունքները և հասնի այդ երկրներում դրա ընդունմանը:

Իրանի կառավարությունը հավանություն տվեց «Էյզենհաուերի դոկտրինին», դրանով իսկ ճանաչեց ԱՄՆ-ի իրավունքը՝ վտանգի դեպքում զորք

⁴⁰² Yossi Melman and Meir Javedanfar, *The Nuclear Sphinx of Tehran*, Mahmoud Ahmadinejad and the state of Iran, New York, 2007, p.77.

⁴⁰³ Дорошенко Е., Иран, Специальный бюллетень N 12/103/, М. 1969, с. 40-42.

⁴⁰⁴ Р.М.Тимербаев, Россия и ядерное нераспространение, М, 1999, с. 151.

⁴⁰⁵ Аюпов Г.М., Сухарьков И.А., Империалистические блоки: Реальность и перспективы, с. 160.

մտցնել Իրան՝ պաշտպանության նպատակով: Միացյալ Նահանգների կառավարությունը խոստացավ ֆինանսավորել արդեն ծրագրավորված ռազմական շինարարությունը, երկրի ռազմական ուժերի կարիքները բավարարելու, ինչպես նաև այդ ուժերի համար որոշակի քանակության տարբեր տիպի ռազմամթերք մատակարարելու: Տեսության էությունն այն էր, որ ԱՄՆ-ը 400 մլն դոլար ռազմական և տնտեսական օգնություն ցույց տալով և կոմունիստական ագրեսիայի դեմ պայքարելու կարգախոսով՝ միջամտում էր Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների ներքին գործերին: Սա առաջին հերթին Դալեսի քաղաքական ուղու հաղթանակն էր, որը, ըստ էության, հետապնդում էր մի նպատակ՝ վերջ տալ արևելյան երկրների չեզոքության քաղաքականությանը և Ասիայի ու Աֆրիկայի երկրներին ներքաշել «սառը պատերազմի» մեջ:

Այդ գործողությունների շնորհիվ, գնալով սերտանում էին Միացյալ Նահանգների և Իրանի հարաբերությունները՝ վերածվելով «քաղաքական բարեկամության»: 1957թ. ձմռանը ռազմական նահանգապետի գրասենյակը, որը զբաղվում էր գրաքննությամբ, արգելեց արատավորող հաղորդագրություններ տպագրել Իրանի, շահի, նրա ընտանիքի, բանակի և ամերիկացիների վերաբերյալ: Անգլիացիների նկատմամբ, կառավարության կողմից նման աջակցություն չէր խոստացվել: Սա ամերիկացիների նկատմամբ բարեկամության դրսևորման լավագույն ձևն էր: Հատկանշական է, որ նույնիսկ Ազգային ճակատի առաջնորդ Մոսադեղը, նավթարդյունաբերության ազգայնացման ընթացքում, թույլ չէր տվել որևէ լուրջ թշնամական ելույթ ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչների նկատմամբ: Պետք է նշել նաև, որ 1953-1973թթ. ամերիկյան մամուլում դժվար կլիներ գտնել քննադատական հոդվածներ շահի կամ Իրանում Միացյալ Նահանգների քաղաքականության վերաբերյալ: Շահը ներկայացվում էր որպես մի առաջադեմ ղեկավար, ով կողմնակից է արդիականացմանը, սակայն նշվում էր, որ նրա գլխավոր խնդիրը հետամնաց հասարակությունն է և Իրանի մոլեռանդ որոշ խմբերը⁴⁰⁶:

1957թ. մարտի վերջին ԱՄՆ-ի նախագահ Էյզենհաուերը Բերմոնդյան կղզիներում հանդիպեց Անգլիայի վարչապետ Մաքմիլլանի հետ: Բանակցությունների ընթացքում նրանք քննարկեցին Մերձավոր և Միջին Արևելքում տեղի ունեցող զարգացումները: Արդյունքում, ԱՄՆ-ը հայտարարեց, որ անդամակցելու է Բաղդադի պակտի ռազմական կոմիտեին, ինչը և տեղի ունեցավ 1957թ. հունիսին:

Իրանի կառավարությունն ակտիվ մասնակցություն էր ունենում պակտի հանձնաժողովի և նախարարների խորհրդի նիստերի աշխատանքներին: Իրանի վարչապետ Ա.Էդրալը ողջունեց պակտի ռազմական հանձնաժողովին միանալու՝ ԱՄՆ-ի որոշումը: Էդրալի կառավարությունը ևս ռազմաստիկական ուժերի կարիքները հոգալու համար ծախսում էր բյուջեի մոտ 40%-ը:

⁴⁰⁶ Keddie Nikki R., *Modern Iran: roots and results of revolution*, p.133.

Միևնույն ժամանակ ԱՄՆ-ը հրաժարվում էր պակտի երկրներին հատկացնել ֆինանսական օգնություն այն դեպքում, եթե այն չէր բխում Մերձավոր և Միջին Արևելքում իր ռազմական ծրագրերից: ԱՄՆ-ը այլևս հատկացումներ չէր կատարում պակտի երկրների բյուջեի ձեռքբաժնի փակելու համար: Սա նույնպես անդամ երկրներին դժգոհելու առիթ տվեց: Եթե 1955-56թթ. ԱՄՆ-ը անհատույց օգնությունից և փոխառություններից հատկացրեց 50 մլն դոլար, իսկ 1956-57թթ.՝ 20 մլն՝ Իրանի բյուջեի ձեռքբաժնի փակելու համար, ապա 1957-58թթ. և դրան հաջորդող մնացած տարիներին հրաժարվեց այդ նպատակի համար գումարներ հատկացնել⁴⁰⁷: Ընդհանրապես, 1954-1962թթ. Իրանի ձեռք բերած փոխառությունների ընդհանուր գումարը կազմեց 1.450 մլն դոլար, որի 83%-ը հատկացրեց ԱՄՆ-ը: Փոխառությունները տրվում էին 6-20 տարով, տարեկան 3.5-6.25%-ով⁴⁰⁸:

1953թ.-ից մինչև 1962թ. ԱՄՆ-ը Իրանին հատկացրեց 528,1 մլն դոլարի անհատույց ռազմական օգնություն: Ամերիկյան ռազմական օգնության ծավալով Մերձավոր և Միջին Արևելքում Իրանը զիջում էր միայն Թուրքիային⁴⁰⁹:

1957թ. ամերիկյան քաղաքականությունը Իրանում փոքր-ինչ ենթարկվեց փոփոխության: Գործարար շրջանները գտնում էին, որ եկել է պահը, երբ պետք է կրճատել Իրանին հատկացվող անհատույց օգնության քանակը և այն փոխարինել կառավարական փոխառություններով ու պարտքերով: Այդ պահից սկսած՝ մեծացան ամերիկացիների ներդրումներն Իրանի տնտեսության մեջ:

1957թ. մայիսին կնքվեց «Մասնավոր կապիտալի ներդրման երաշխիքներ» մասին պայմանագիրը ԱՄՆ-ի և Իրանի միջև, ինչն ամերիկյան ներդրումներին հատկացնում էր հատուկ առանձնաշնորհներ և երաշխիքներ, ի հակադրություն այլ օտարերկրյա կապիտալի: 1957թ. մայիսի 25-ին ամերիկյան ծրագիրն առանց փոփոխության ընդունվեց Սենատի, իսկ 1957թ. հուլիսի 11-ին՝ Մեջլիսի կողմից: 1957թ. հուլիսի 29-ին համաձայնագիրը ստացավ օրենքի ուժ⁴¹⁰: Ամերիկյան կապիտալի առավել ակտիվ ներդրման փաստն արձանագրվեց Իրանի բանկային համակարգում:

Այդ պահից ի վեր Իրանում ակտիվացավ բանկային գործունեությունը: 1958թ. Իրանում օրենք ընդունվեց, որով վերացան արտասահմանյան բանկային կապիտալի գործունեության սահմանափակումները: Նյույորքյան «Լազեր եղբայրներ» և «Չեյզ ինթերնեյշնլ բորփորեյշն» բանկային ընկերությունները Թեհրանում, իրանական կապիտալի մասնակցությամբ, ստեղծեցին երկարատև

⁴⁰⁷ Арабаджян А.З., Экономическая экспансия американского империализма в Иране, Политика США на Ближнем и Среднем Востоке, с. 242.

⁴⁰⁸ «Азия и Африка сегодня», 1965, N 2, с. 163-164

⁴⁰⁹ Орлов Е.А., Внешняя политика Ирана после второй мировой войны, с. 154.

⁴¹⁰ Васин Н.В., Экспорт американского частного капитала в Иране—одна из форм экспансионистской политики США, с. 65.

ներդրումների բանկ, իսկ «Բանկ օֆ Ամերիքանը» պայմանավորվել էր նպաստել Իրանի Պետական բանկի միջոցների արտահանման զարգացմանը⁴¹¹:

1958թ. հուլիսի 1-ին Վաշինգտոն կատարած այցի ժամանակ շահը օգտնավակայանում հայտարարեց ԱՄՆ-ի հանդեպ իր և պաշտոնական Թեհրանի հիացմունքի ու բարեկամության մասին. «Միշտ հաճությամբ եմ այցելում Միացյալ Նահանգներ՝ ազատության և անկախության պատվար: Փորձությունները, որոնք վտանգում էին Իրանի և ԱՄՆ-ի բարեկամական հարաբերությունները, այժմ մնացել են ետևում»⁴¹²: Շահը նմանապես հույս հայտնեց, որ այդ հարաբերություններն ապագայում է՛լ ավելի կամրանան:

Սակայն 1950-ական թվականների վերջին կրկին նկատվում էր Բաղդադի պակտի արևելյան երկրների դժգոհության սաստկացում ԱՄՆ-ի նկատմամբ, քանզի նա, ոչ մի կերպ չէր ցանկանում միանալ պակտին, այլ լոկ մասնակցում էր դրա որոշ կոմիտեների աշխատանքներին: 1958թ. սկզբներին Իրանի արտգործնախարարը հանդես եկավ հայտարարությամբ. «Մենք հույս ունենք, որ ԱՄՆ-ը կհայտարարի Բաղդադի պակտին իր լիարժեք անդամակցելու մասին, որպեսզի ավելի ամրապնդվեն դրա հիմքերը»: Բացի դրանից, նախարարների խորհրդի բլոքը նստաշրջաններում Իրանը, Թուրքիան և Պակիստանը քարձարացնում էին ԱՄՆ-ի և Անգլիայի կողմից ռազմատնտեսական օգնության չափերի մեծացման հարցը, սակայն ամեն անգամ նստաշրջանից հեռանում էին իրենց հատկացրած ռազմական և տնտեսական օգնության չափերից դժգոհ:

Բաղդադի պակտի ճգնաժամն առավել խորացավ 1958թ. հուլիսի 14-ին՝ Իրաքում տեղի ունեցած հեղափոխությունից հետո, որը մտածելու աղիթ տվեց մասնակից բոլոր երկրներին: 1959թ. մարտի 24-ին Իրաքը պաշտոնապես լքեց պակտի՝ առանց այն էլ նվազ շարքերը: Իրաքի դուրս գալով՝ կազմակերպությունը քնականաբար այլևս չէր կարող կոչվել հին անունով: 1959թ. օգոստոսին Բաղդադի պակտի հիման վրա ստեղծվեց Կենտրոնական դաշինքի կազմակերպությունը (ՍեՆՏՕ), որի կազմի մեջ մտան պակտի մեջ մնացած երկրները՝ Թուրքիան, Իրանը, Պակիստանը և Անգլիան, իսկ կենտրոնը Բաղդադից տեղափոխվեց Անկարա:

Սակայն ճիշտ չի լինի հայտարարել, թե պակտի գործունեությունը դադարեց կամ դանդաղեց Իրաքի հեռացմամբ: 1958թ. հուլիսի 24-ին Բաղդադի պակտի Տնտեսական հանձնաժողովի հաղորդագրության մեջ ասվում է, որ ԱՄՆ-ը Իրանին հատկացրել 2 մլն դոլար՝ Թավրիզ-Մուշ երկաթգծի իրանական հատվածը կառուցելու նպատակով:

Հենց այդ ժամանակաշրջանում ստեղծվեց և կատարելագործվեց քարձար հաճախականության ռադիո-հեռախոսային-հեռագրային կապ Անկարայի,

⁴¹¹ Туганова О.Э., Политика США и Англии на Ближнем и Среднем Востоке, с. 158.

⁴¹² Туганова О.Э., Политика США и Англии на Ближнем и Среднем Востоке, с. 272.

Թեհրանի, Կարաչիի և Լոնդոնի միջև: Կառուցվեցին օդանավակայաններ Թեհրանում, Համադանում, Շիրազում, Ցազդում, Մեշհեդում, Թավրիզում, Քերմանում, Ռեզայեում, Սպահանում: Այս ամենն ապահովում էր մշտական կապ անդամակից երկրների միջև: Դեռևս 1957թ. Միացյալ Նահանգներն Իրանին հատկացրեց 2,5 մլն դոլար՝ արդեն տասը տարի ձգձգվող Մեհրաբադի օդանավակայանի կառուցումն ավարտին հասցնելու համար, որը մինչև օրս հանդիսանում է Իրանի լավագույն օդանավակայաններից մեկը: Յոթնամյա ծրագրի շրջանակներում էլ որոշվեց ուշադրություն դարձնել օդանավակայանների վերագինմանը, որոնք այդուհետ կարող էին ընդունել նաև ռեակտիվ ինքնաթիռներ: Վերագինման հիմնական աշխատանքներն իրականացվելու էին Թեհրանի (Մեհրաբադի օդանավակայան), Քերմանշահի, Քերմանի, Ցազդի, Շիրազի և Սպահանի օդանավակայաններում: Ծրագրի շրջանակներում Մաշհադից հարավ կառուցվեց նոր մեծ ռազմական օդանավակայան:

1960թ. սկսվեց Թավրիզից մինչև իրանա-թուրքական սահմանն ընթացող երկաթգծի շինարարությունը: ԱՄՆ-ը հատկացրեց 18,3 մլն դոլար՝ Անկարան, Թեհրանը, Կարաչին կապող հիմնական մայրուղիները բարելավելու, ինչպես նաև Անկարայի, Թեհրանի և Կարաչիի միջև գերկարճալիք ռադիոռելեական ցանց կառուցելու համար⁴¹³:

1958թ. վերջին ԱՄՆ-ի և Իրանի միջև ստորագրվեց պայմանագիր, ըստ որի՝ ամերիկյան ֆինանսական կազմակերպությունները, Ներմուծման և արտահանման բանկը, 12 մլն դոլար էին ներդնում նոր մեքենաներ և սարքավորումներ ձեռք բերելու համար, իսկ Միջազգային արժութային հիմնադրամը ֆինանսավորում էր էլեկտրահաղորդման գծի կառուցումը: Դա քավականին մեծ ներդրում էր Իրանի տնտեսության մեջ:

Բաղդադի պակտից Իրաքի հեռանալուց հետո, ԱՄՆ-ը վճռեց ռազմական առանձին պայմանագրեր կնքել պակտի մյուս երկրների հետ: 1958թ. հուլիսին պակտի հոչակագրում ակնարկվում էր ԱՄՆ-ի և Բաղդադի պակտի արևելյան երկրների միջև նման համագործակցության անհրաժեշտության մասին: Չնայած դեռ նախատեսվում էր կնքել առանձին ռազմական պայմանագրեր, սակայն վաղուց վերոհիշյալ երկրներում ակտիվորեն գործում էին ամերիկյան զինված ուժերի ներկայացուցիչները: 1958թ. Իրանում Միացյալ Նահանգների ռազմական խորհրդակցանների խումբը վերակազմավորվեց՝ դառնալով մեկ միություն, և կոչվեց ԱՌ-ՄԻՇ-ՄԱԱԳ՝ Բանակի առաքելության շտաբ-ռազմական խորհրդատուների օգնության խումբ⁴¹⁴: 50-ականների վերջին Իրանում արդեն գործում էին 700 ամերիկացի ռազմական խորհրդականներ: Այդ առաքելությունը քաճակում էր երեք խմբի.

⁴¹³ Арабаджян А.З., Экономическая экспансия американского империализма в Иране, с. 272.

⁴¹⁴ Farsoun Samih and Mashayekhi Mehrdad, Iran: Political Culture in The Islamic Republic, London & New York, 1992, p. 248.

- քանակային խորհրդատվական խումբ,
- ռազմական օգնության իրականացման և Իրանի քանակին ուսուցանելու խորհրդատվական խումբ,
- հատուկ հանձնարարականներով ժամանակավոր ռազմական խորհրդականների խումբ:

Ի դեպ ամերիկացի ռազմական մասնագետների համար Իրանում ստեղծվել էին լավագույն պայանանները գործելու համար: Ամերիկացի ռազմական առաքելության սպաների աշխատավարձը մի քանի անգամ գերազանցում էր նույն աստիճանի իրանցի սպաների վարձատրությունից: Հատկանշական է, որ ամերիկացի սպաների աշխատավարձը տալիս էր Իրանի կառավարությունը:

Ռազմական համագործակցության քնազավառում 1958թ.–ից սկսած ամեն տարի Թուրքիայում, Իրանում և Պակիստանում անցկացվում էին ռազմածովային, ռազմաօդային համատեղ զորախաղեր՝ Անգլիայի, ԱՄՆ–ի, Իրանի, Թուրքիայի ու Պակիստանի ռազմաօդային և ռազմածովային նավատորմների մասնակցությամբ: Այս զորախաղերը միաժամանակ ուսուցողական նշանակություն ունեին ՍԵՆՏՕ–ի անդամ երկրների կադրերի համար:

1958թ. աշնանից սկսվեց իրթոների արձակման հրապարակների շինարարությունը, կառուցվեցին ռազմական նոր քաղանք և ընդարձակվեցին արդեն գոյություն ունեցող քաղանքը Թուրքիայի, Իրանի, Պակիստանի այն հատվածներում, որոնք սահմանակից էին Իրաքին, ԽՍՀՄ–ին, Չինաստանին, Աֆղանստանին և Հնդկաստանին: Հատուկ ուշադրություն դարձվեց Պարսից ծոցի, իրանական ափամերձ շրջաններում նավահանգիստների կառուցմանը և դրանց արդիականացմանը⁴¹⁵:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը՝ հանգում ենք այն եզրակացության, որ Իրանը՝ շահի գլխավորությամբ, անդամակցելով ԱՄՆ–ի ջանքերով ստեղծված հիշյալ կազմակերպություններին, հույս էր փայտիայում՝ գերտերությունների անմիջական օգնությամբ պաշտպանելու երկրի շահերը կոմունիստական սպառնալիքից, ապահովելու սահմանների պաշտպանությունը: Ակնկալում էր հետ քերել երբեմնի կորցրած տարածքները՝ Բահրեյն կղզիախումբը և Պակիստանի տարածքում գտնվող Բելուջիսթանի հատվածը, լուծելու տարիներ շարունակվող Հիլմենդ գետի ջրի խնդիրը՝ հօգուտ Իրանի, հզորացնելու երկիրը՝ ի հաշիվ ամերիկյան ռազմական, տնտեսական, անհատույց, տեխնիկական օգնությունների: Դառնալով Միացյալ Նահանգների դաշնակիցը՝ Իրանը հույս ուներ արտաքին քաղաքականության բոլոր քնազավառներում ստանալ Միացյալ Նահանգների աջակցությունը և հովանավորությունը: Հարկ է նշել, որ Իրանին ցանկալի բոլոր նպատակները չէ, որ իրականացան: Սակայն համագործակցելով ԱՄՆ–ի հետ՝ Իրանն արագորեն դարձավ տարածաշրջանի հզոր երկրներից մեկը՝ ռազմական քնազավառում գիջելով միայն Թուրքիային:

⁴¹⁵ Туганова О.Э., Политика США и Англии на Ближнем и Среднем Востоке, с. 132.

Բացի այդ, սերտորեն համագործակցելով ԱՄՆ-ի հետ՝ Իրանը Միացյալ Նահանգների միջոցով կառուցեց և վերակառուցեց բազմաթիվ օդանավակայաններ, նավահանգիստներ, երկաթգծեր, խճուղիներ, հեռահաղորդման ցանցեր, ինչպես նաև գերկարձալիք ռադիոռելեակայան ցանց: Էյզենհաուերի «խաղաղ ստոմ» ծրագրի շրջանակներում Իրանում հիմք դրվեց միջուկային ուղրտի ուսումնասիրմանը, ինչն այսօր պաշտոնական Թեհրանը բավական ակտիվորեն զարգացնում է: Այս ամենը Միացյալ Նահանգների ֆինանսական աջակցության շնորհիվ Իրանը ստացավ հաշված տարիների ընթացքում: Ահա թե ինչպիսի շահույթ ունեցավ Իրանն՝ անդամակցելով Բաղդադի պակտին:

1959 Թ. ԻՐԱՆԱ.-ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՉԱՅՆԱԳՐԻ ԿՆՔՈՒՄԸ

1958թ. հուլիսի 14-ին՝ Իրաքի հեղափոխությունից հետո, պարզ դարձավ, որ խարխվում են ԱՄՆ-ի ջանքերով ստեղծված Բաղդադի պակտի հիմքերը: Սակայն դրա վերջնական փլուզումը չէր կարելի թույլ տալ, ինչի համար էլ ձեռնարկվեցին մի շարք միջոցառումներ: Բաղդադի պակտից Իրաքի հեռանալուց հետո ԱՄՆ-ը վճռեց ռազմական պայմանագրեր կնքել դաշինքի անդամ մյուս երկրների հետ: 1958թ. հուլիսին պակտի հռչակագրում ակնարկվում էր ԱՄՆ-ի և Բաղդադի պակտի արևելյան երկրների միջև նման համագործակցության անհրաժեշտության մասին: Այդ ծրագիրը իրականացնելու համար 1958թ. հունվարին Թեհրան ժամանեց ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ջ.Ֆ.Դալլեսը:

Ինչ վերաբերում է շահի վարած արտաքին քաղաքականությանը, ապա պետք է նշել, որ նա հիմնականում հակված էր դեպի Միացյալ Նահանգները, իսկ եթե այն փոքր-ինչ չէր քավարարում Իրանին, ապա շահը սպառնում էր, որ բարեկամության և համագործակցության եզրեր կգտնի Խորհրդային Միության և սոցիալիստական մյուս երկրների հետ: Խորհրդային Միություն այցելելուց հետո շահը բազմիցս նշել է, որ Իրանն իր արտաքին քաղաքականությունը կառուցում է թուր երկրների հետ բարիդրացիական սկզբունքներով: Եվ իբրև դրա ապացույց՝ 1957թ. ապրիլին Իրանը Խորհրդային Միության հետ ստորագրում է առևտրական համատեղ մատակարարումների չափերի մեծացման և տարանցիկ առևտրի հարցերի վերաբերյալ երկարաժամկետ համաձայնագիր: Դրա պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ շահը նախկինի պես չէր վստահում ԱՄՆ-ի վարչակարգին⁴¹⁶:

⁴¹⁶ Միացյալ Նահանգների կառավարությունը ՍԱԿԱԹ-ից առավել վաղ էր տեղեկացվել Ղարանի հեղաշրջման փորձի մասին, սակայն լռել էր դրա մասին: Շահը հետազայում տեղեկացավ, որ Միացյալ Նահանգներում գլոսեին Ղարանի հեղաշրջման մասին և ոչինչ չեն ասել, դրանից հետո նրա մոտ մեծացավ անվստահության զգացողությունն ԱՄՆ-ի նկատմամբ: Բայց Իրաքի միապետության տապալումից հետո Վաշինգտոնը վերանայեց իր քաղաքական կուրսը և ամեն կերպ փորձում էր ցույց տալ, որ յուրաքանչյուր հարցում կատարի Մոհամմեդ Ռեզա շահ Փաիլավիին: Շուտով, ամեն

1958թ. հունվարին Թեհրան ժամանած ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ջ.Ֆ. Դալլենի Իրանի շահին խորհուրդ տվեց վերանայել Իրանի կառավարության քաղաքականությունը խորհրդային Միության նկատմամբ: Պարզ է, որ այդ քանակությունների ընթացքում խոսվել է նաև երկկողմ ռազմական պայմանագրի մասին: Դալլենը, պետական քարտուղարի օգնական Ռաունթրին, ԱՄՆ-ի պաշտպանության նախարար Մաքելոյը, Հենդերսոնը և ուրիշներ 1958թ. վերջին և 1959թ. սկզբին Իրանից բացի այցելեցին նաև Թուրքիա և Պակիստան, որտեղ հանդիպումներ ունեցան այդ երկրների կառավարությունների ղեկավարների հետ և ինչպես հետագայում հայտնի դարձավ, համաձայնություն ձեռք բերեցին մոտ ապագայում ԱՄՆ-ի հետ ռազմական պայմանագիր ստորագրելու հարցում⁴¹⁷:

ԱՄՆ-ի պաշտպանության նախարար Մաքելոյը 1958թ. շարունակում էր Թեհրանում քանակություններ վարել իրանա-ամերիկյան երկկողմ ռազմական նոր համաձայնագիր կնքելու ուղղությամբ: Բանակցությունները ձգձգվեցին, քանի որ Իրանի կառավարությունը փորձում էր ԱՄՆ-ից ռազմական աջակցություն ստանալ երկրին սպառնացող ցանկացած վտանգի առկայության պարագայում: Ամերիկացիները, լինելով առավել շրջահայաց, ձգտում էին խուսափել շահի վարչակազմի պահպանման համար երաշխիք ստանձնելու պարտականությունից: Նրանց նպատակը մեկն էր. զերծ պահել Իրանը խորհրդային կամ կոմունիստական վտանգից, այլ ոչ թե ամրապնդել շահի կամ նրա դինաստիայի դիրքերը:

1958թ. դեկտեմբերին Իրանի կառավարող շրջանները դիմեցին իրենց՝ քաջ հայտնի խուսանավելու քաղաքականությանը խորհրդային Միության և ԱՄՆ-ի միջև: Իրանի կառավարությունը փորձում էր ցույց տալ, թե ջանում է բարելավել հարաբերությունները խորհրդային Միության հետ, դրանով գոհացնել երկրում խորհրդային կողմնորոշում ունեցող մարդկանց և խմբերին, իսկ մյուս կողմից փորձում էր ձեռնում գործադրել ԱՄՆ-ի կառավարության վրած՝ զգալի զիջումներ կորզելու համար:

Վերոհիշյալ մտադրությունը կյանքի կոչելու համար Իրանի կառավարությունը խորհրդային Միությանը պաշտոնապես առաջարկեց ստորագրել «Բարեկամության և 20 տարվա չհարձակման» պայմանագիր: Պայմանագրի տեքստը կազմել էր իրանական կողմը և հանձնել էր Թեհրանում խորհրդային Միության ղեսպանին:

Սակայն խորհրդային Միությունը քաջատեղյակ էր, որ Իրանը պատրաստվում է երկկողմ ռազմական պայմանագիր կնքել խորհրդային Միության

րիկյան քաղաքական գործիչների համար ստեղծվեց հիանալի իրավիճակ, որպեսզի ցույց տան, որ համախոհ են միայն շահին: 1958թ. վերջին գեներալ Թեյմուր Բախթիարը՝ ՍԱՎԱԲ-ի տնօրենը, այցելեց Միացյալ Նահանգներ և հանդիպեց ԿԴԿ-ի տնօրեն Ալլեն Դալեսի և Կիմ Ռուզվելտի հետ: Նա տեղեկացրեց նրանց, որ ցանկանում է տապալել շահին և նրանց աջակցության կարիքն ունի: Դալլենը և Ռուզվելտը խուսանավեցին, քայքայեցին հետագայում անմիջապես տեղեկացրին շահին Բախթարի անհավատարմության մասին: Kenneth M. Pollack, *The Persian Puzzle*, p. 79.

⁴¹⁷ Ավանեսով Ա.Ս., Մերձավոր և Միջին Արևելքում բյուրեղ ստեղծելու հարցի շուրջ (1953-1958) Արևելագիտական ժողովածու, N 1, Երևան 1960, էջ 135:

թիվ մեկ ախոյան Միացյալ Նահանգների հետ: ԽՍՀՄ-ի կառավարությունը համաձայնվեց բանակցել Իրանի հետ միայն մեկ պայմանով, այն է՝ Իրանը չպետք է երրորդ երկրի հետ կնքի ռազմական համաձայնագիր: Հասկանալի է, որ Խորհրդային Միությանը հայտնի էին Իրանի կառավարության նպատակներն ու ծրագրերը, և երրորդ երկիր ասելով այդ պարագայում, նկատի ուներ միայն ԱՄՆ-ին: Չնայած ձեռք բերված համաձայնությանը՝ Իրանի ղեկավար այրերը շարունակում էին զուգահեռ բանակցություններ վարել ամերիկյան պատվիրակության հետ:

Հարկ է նշել, որ 1958թ. դեկտեմբերի 28-ին ԽՍՀՄ-ի դեսպան Ն. Մ. Պեգովը Իրանի կառավարության էր հանձնել ԽՍՀՄ-ի հուշագիրը՝ սպասվող երկկողմանի ռազմական պայմանագրի վերաբերյալ: «Խորհրդային կառավարությունն անհանգստացած է շահական Իրանի կառավարության կողմից որոշակի ժամանակահատվածում իրականացված արտաքին քաղաքական և ռազմական այնպիսի միջոցառումներից, որոնք չեն կարող գնահատվել այլ կերպ, քան Խորհրդային Միության դեմ ուղղված քաղաքականություն... Դրա մասին է վկայում Իրանի՝ օրավուր մեծացող համագործակցությունը երրորդ պետությունների ագրեսիվ ուժերի հետ, որոնք չեն թաքցնում իրենց ձգտումները՝ օգտագործել Իրանը և Իրանի տարածքն ընդդեմ Խորհրդային Միության: Այդ պարագայում, անխոս, կհաղթեն միայն արտասահմանյան շրջանակները և Իրանից շատ հեռու տերությունները: Առաջին հերթին կտուժի Իրանը, որը նման քաղաքականության պատճառով ռազմական քախման դեպքում կարող է հայտնվել ոչնչացման վտանգի առաջ: Խորհրդային կառավարությունը, խոսելով այդ մասին, չի փորձում սպառնալ, այլ արձանագրում է առկա փաստերը, որոնց հերքումը կնշանակեր հակասել իրականությանը: ԽՍՀՄ-ի կառավարությունն ամենայն անկեղծությամբ ցանկանում է նշել, որ եթե Խորհրդային Միությունը, որի ուժերը և հնարավորությունները դժվար է համեմատել Իրանի ուժի և հնարավորության հետ, անհանգստանում է խորհրդա-իրանական հարաբերությունների վատացման հեռանկարի կապակցությամբ, ապա Իրանն առավել ևս պետք է անհանգստանա»⁴¹⁸: Հակված ենք կարծելու, որ սա իսկապես քաղաքական սպառնալիք էր՝ քողարկված «քարեկամության» սկզբունքներով: Սա էլ դրոզեց Իրանին դիմելու իր հայտնի խուսանավելու քաղաքականությանը: Իրանը ծրագրում էր միաժամանակ բանակցություններ վարել և՛ ԱՄՆ-ի, և՛ Խորհրդային Միության հետ, հասկանալի է, նախընտրելով համաձայնության հասնել Միացյալ Նահանգների հետ: Սակայն, համաձայնության չհասնելու դեպքում, Իրանն իր հյուսիսային հարևանի հետ գոնե կունենար «Բարեկամության և 20-տարվա չհարձակման» պայմանագիր:

1959թ. հունվարի 19-ին Իրանի արտգործնախարարը Խորհրդային Միության դեսպանին՝ Ն.Մ.Պեգովին հայտնեց, որ Խորհրդային Միության հետ

⁴¹⁸ Известия, 17.01.1959.

չհարձակման պայմանագիր կնքելու դեպքում Իրանն ԱՄՆ-ի հետ չի կնքի ռազմական համաձայնագիր:

Շուտով ԽՍՀՄ-ի և Իրանի ղեկավարները համաձայնության եկան քանակցություններն առավել բարձր մակարդակով վարելու վերաբերյալ: Խորհրդային Միությունը հայտարարեց, որ պայմանագրի կնքման վայրը թողնում է Իրանի հայեցողությանը: 1959թ. հունվարի 29-ին՝ Բաղդադի պակտի՝ Կարաչիում տեղի ունեցած նախաշրջանից մեկ օր անց, Իրանի կառավարության հրավերով Թեհրան ժամանեց ԽՍՀՄ-ի կառավարության պատվիրակությունը՝ փոխարտգործնախարար Վ.Ս.Սեմյոնովի գլխավորությամբ:

Խորհրդային կառավարությունն առաջարկում էր, որ կողմերից յուրաքանչյուրը պարտավորվի երրորդ պետության իրավունք չտալ իր տարածքում կառուցելու կամ օգտագործելու արդեն կառուցված ռազմական քաղաններն ու օդանավակայանները, թույլ չտալ իրենց տարածք մտցնել որևէ երրորդ պետության ռազմական ուժեր: Խորհրդային Միությունը նախատեսում էր խթանել երկու երկրների միջև տնտեսական, առևտրական և մշակութային կապերի հետագա զարգացումը: Մինչդեռ իրանական կողմը քանակցությունների ժամանակ հատուկ ուշադրություն էր դարձնում 1921թ. սովետա-իրանական պայմանագրի 5-րդ և 6-րդ հոդվածների վերացման վրա: Ինչպես հայտնի է, այդ հոդվածները կողմերից յուրաքանչյուրին պարտադրում էին թույլ չտալ իրենց տարածք մտցնել որևէ երրորդ պետության ռազմական ուժ, որը կարող էր սպառնալիք հանդիսանալ մյուս կողմի շահերին կամ անվտանգությանը: Իրանը պարտավորվել էր թույլ չտալ իր տարածքը դարձնել Խորհրդային Միության դեմ գործելու ռազմական քաղա... Իրանական կողմը վստահեցնում էր, որ ԽՍՀՄ-ի և Իրանի միջև քարեկամության և չհարձակման պայմանագրի ստորագրումից հետո, Իրանն ԱՄՆ-ի կամ որևէ երրորդ պետության հետ Խորհրդային Միության դեմ ուղղված ռազմական պայմանագիր չի ստորագրի: Իրանի շահը հայտարարեց, որ 1921թ. պայմանագրի հիշյալ հոդվածների՝ հատկապես 6-րդ հոդվածի վերացումը, որը նախատեսում էր որոշակի իրավիճակներում խորհրդային զորքի մուտքի իրավունք Իրանի տարածք, կնպաստի ԽՍՀՄ-ի և Իրանի միջև վստահության և քարեկամության հիմքերի ամրապնդմանը:

Խորհրդային Միությունը, հաշվի առնելով շահի այն հայտարարությունը, որ Իրանի մասնակցությունը Բաղդադի պակտին չի օգտագործվի ընդդեմ Խորհրդային Միության, համառորեն չպնդեց Բաղդադի պակտից Իրանի դուրս գալուն⁴¹⁹:

1959թ. հունվարի 30-ին խորհրդային պատվիրակության հետ առաջին հանդիպման ժամանակ Մոհամմեդ Ռեզա Փահլավին հայտարարեց, որ խորհրդա-իրանական պայմանագրի ստորագրումն իսկապես շրջադարձային կլինի ԽՍՀՄ-ի և Իրանի միջև հարաբերությունների քարեկամման գործում և ընդհանրապես կնպաստի Մերձավոր և Միջին Արևելքում լարվածության թուլացմանը:

⁴¹⁹ Известия, 13.02.1959.

Հարկ է նշել, որ համաձայն 1959թ. փետրվարի 13-ի «Իզվեստիա» թերթի հաղորդագրության՝ խորհրդային կառավարությունը փաստեր ուներ, որ խորհրդային պատվիրակության Թեհրան այցելելու առաջին օրերին շահն արտասահմանյան երկրներին խոսք էր տվել, որ ԽՍՀՄ-ի հետ չի կնքի պայմանագիր և հայտարարել էր, որ մտադիր է համաձայնագիր ստորագրել ԱՄՆ-ի հետ:

Խորհրդային կառավարությունն այդ կայակցությանը արտահայտեց իր դժգոհությունը՝ նշելով, որ Իրանը մի կողմից՝ Մոսկվային հայտնում է իրանա-խորհրդային հարաբերությունների բարելավման ձգտման և պայմանագրի կնքման մասին, իսկ մյուս կողմից՝ Իրանի կառավարությունը նախատեսում է ԽՍՀՄ-ի դեմ ուղղված ռազմական պայմանագիր կնքել ԱՄՆ-ի հետ⁴²⁰:

Սակայն պայմանագրի կնքումից առաջ Իրանի կառավարությունը փոխեց իր որոշումը և հայտարարեց, որ անկախ Խորհրդային Միության հետ բանակցությունների արդյունքից՝ Իրանը ռազմական պայմանագիր կկնքի ԱՄՆ-ի հետ:

Միայն 1959թ. փետրվարի 10-ին, երբ շահը հայտարարեց, թե ինքը հիվանդ է ու չընդունեց խորհրդային պատվիրակությանը, փոխարենն ընդունելով ամերիկյան ներկայացուցիչներին՝ ծովակալ Արթուր Ռեդֆորդին և Ջոն Մակգրին, վերջնականապես պարզ դարձավ, որ շահական կառավարության հետ բանակցությունները տապալվել են:

Խորհրդա-իրանական բանակցությունների տապալման մեջ Իրանի շահը մեղադրում է խորհրդային պատվիրակությանը: Մոհամմադ Ռեզան դա պատճառաբանում է հետևյալ կերպ. «Ռուսները թույլ տվեցին մի սխալ: Նրանց պատվիրակությունն ուշացավ երկու շաբաթով, որի ընթացքում ԱՄՆ-ի հետ երկկողմանի նախնական պայմանագիրը համապատասխանեց մեր պահանջներին և ցանկություններին: Հասնելով Իրան՝ ռուսական պատվիրակությունը գործեց մեկ այլ սխալ ևս. բանակցություններն սկսելու համար մեզանից պահանջեց հրաժարվել Բաղդադի պակտի անդամակցությունից: Հանդիպելով մեր խիստ հակազդեցությանը՝ նրանք հրաժարվեցին իրենց այդ պայմանից, սակայն այս անգամ էլ սկսեցին պնդել, որ ԱՄՆ-ի հետ չպետք է ստորագրենք երկկողմանի պայմանագիր: Նրանք ոչ միայն պնդում էին, որ հրաժարվենք ամերիկացիների հետ պայմանագրի կնքելու մտադրությունից, այլև ոչ ագրեսիվ քաղաքականության նախնական պայմանագրի որոշ հոդվածների համաձայն՝ պետք է թուլանային մեր քարեկամների հետ ապահովված փոխադարձ հարաբերությունները: Վերոհիշյալ պատճառներով իրանա-խորհրդային պայմանագիրը չստորագրվեց, իսկ պատվիրակությունն առանց մեզ տեղեկացնելու հեռացավ Իրանից», - գրում է Մոհամմադ Ռեզա Փաիլավին⁴²¹:

Ի դեպ, Իրանի շահի հայտարարությունը, թե պատվիրակությունը ժամանել է երկու շաբաթ ուշացումով, չի համապատասխանում իրականությանը:

⁴²⁰ Известия, 13.02.1959.

⁴²¹ Մոհամմադ Ռեզա Շահ Փաիլավի, Առաքելություն հայրենիքիս համար, էջ 258-260:

Ահա թե ինչպես է այդ ամենը մեկնարանում խորհրդային կառավարությունը. «1959թ. հունվարի 29-ին Իրանի կառավարության հրավերով Թեհրանում էր գտնվում խորհրդային կառավարության պատվիրակությունը: Պատվիրակությունը բանակցություններ է վարել Իրանի շահի և կառավարության հետ բարեկամության և չհարձակման պայմանագիր կնքելու վերաբերյալ, որն, ի դեպ, իրանական կառավարության ծրագիրն էր: Սակայն բանակցությունների ընթացքում, երբ խորհրդային պատվիրակությունը հայտարարեց, որ խորհրդային կառավարությունը լիովին ընդունում է Իրանի կառավարության առաջարկած ծրագիրը, նրանք հրաժարվեցին հիշյալ պայմանագրի նախնական ծրագրից՝ առաջ քաշելով նոր պայմաններ, և ամեն կերպ ձգձգում էին բանակցությունները»⁴²²:

Ինչևէ, չհասնելով համաձայնության՝ խորհրդային Միության պատվիրակությունը հեռացավ Իրանից: Դրանից հետո երկար ժամանակ Իրանի և ԽՍՀՄ-ի հարաբերությունները բավականին լարված էին: Ի տարբերություն խորհրդա-իրանական անհաջող բանակցությունների՝ ակտիվորեն ընթանում էր իրանա-ամերիկյան երկկողմանի ռազմական պայմանագրի ստորագրման գործընթացը:

Իրաքում տեղի ունեցած հեղափոխությունն Իրանի շահին անհանգստանալու լուրջ առիթ տվեց: Հատկանշական է շահի հայտարարությունն այդ առիթով. «Երեկ Լիբանանն էր, այսօր Իրաքը, իսկ վաղը կարող է գալ նաև Իրանի հերթը: Այդ ամենը ստիպում է Իրանին մտածել նման զարգացումների մասին»:⁴²³ Իրանը մեծ ցանկություն ուներ Միացյալ Նահանգների հետ կնքել երկկողմանի ռազմական դաշինք, որով կապահովեր ոչ միայն երկրի, այլ նաև իր դինաստիայի անվտանգությունը: Այդ պայմաններում Իրանը Միացյալ Նահանգներին լիակատար իրավունք էր տալիս ամենաչնչին առիթով զորք մտցնել Իրանի տարածք: Բնականաբար սա հակասում էր հիշյալ տարածաշրջանում խորհրդային Միության շահերին: Ամերիկյան կառավարությունը երկար ժամանակ չէր համաձայնվում նման պայմանների հետ, քանզի նա ցանկանում էր Իրան զորք մտցնել միայն կոմունիստական սպառնալիքի դեպքում:

Իրանը գտնում էր, որ երկկողմանի ռազմական պայմանագրի կարիքն ամենից առաջ զգում են իրենք, քանզի այդպես առավել պաշտպանված կլինեն իրենց դիրքերը: Ինչ վերաբերում էր Թուրքիային և Պակիստանին, ապա նրանցից մեկը գտնվում էր ՆԱՏՕ-ի, իսկ մյուսը՝ ՍԵԱՏՕ-ի հովանու ներքո, որոնք ապահովում էին նրանց անվտանգությունը:

Երկկողմանի համաձայնագիրը նախատեսում էր Իրանի, Թուրքիայի, Պակիստանի կառավարությունների և ԱՄՆ-ի կառավարության ռազմավարական համատեղ միջոցառումների իրականացում: Ըստ ԽՍՀՄ-ի մամուլի՝ ամերիկյան

⁴²² Известия, 13.02.1959.

⁴²³ "Международная жизнь", 1961, N 1, с. 99.

զինվորականության ծրագրերի համաձայն՝ ԱՄՆ-ը հիշյալ երկրների տարածքները նախապատրաստում էր որպես ռազմական գործողությունների թատերաբեմ⁴²⁴:

Երկկողմանի ռազմական պայմանագրով էլ ավելի էին սերտանալու Բաղդադի պակտի Միջին Արևելքի երկրների և ԱՄՆ-ի հարաբերությունները՝ մի կողմ մղելով պակտի մյուս անդամ Անգլիային:

Հետաքրքրական է նաև այն փաստը, որ ամերիկա-իրանական ռազմական համաձայնագրի բանակցությունների ընթացքում ամերիկյան կողմը հայտարարեց, որ իրանական զորքը պետք է զբաղվի միայն երկրի ներքին գործերով, իսկ ինչ վերաբերում է Խուզիսթանի և Պարսից ծոցի նավթային շրջանների պաշտպանությանը, ապա այդ խնդիրները կիրականանացնեն ամերիկյան զորքերը, քանզի իրանական զորքը ի զորու չէ լուծելու նման խնդիրներ:

Խորհրդա-իրանական համաձայնագրի տապալումը խիստ վատացրեց երկու կողմերի հարաբերությունները: Խորհրդային կառավարությունը փորձեց խոչընդոտել իրանա-ամերիկյան ռազմական պայմանագրի կնքմանը, սակայն ապարդյուն: Իրանա-ամերիկյան ռազմական պայմանագիրը ստորագրվեց Անկարայում 1959թ. մարտի 5-ին: Մոհամմադ Ռեզա շահ Փաիլավին երազում էր տեսնել Իրանը՝ որպես գերիզոր ռազմական երկիր: Այդ նպատակը իրականացնելու համար նա կնքեց վերոհիշյալ պայմանագիրը, որի միջոցով մեծացրեց զենքի և զինամթերքի մատակարարման չափերը, ինչպես նաև արդիականացրեց երկրի զինված ուժերը: Այդ համաձայնագրով ԱՄՆ-ին իրավունք տրվեց զորքեր մտցնելու Իրանի տարածք «ցանկացած ագրեսիայի» դրսևորման դեպքում⁴²⁵: Ռազմական երկկողմանի պայմանագրեր կնքվեցին նաև ԱՄՆ-ի և Թուրքիայի, ԱՄՆ-ի և Պակիստանի միջև, որի արդյունքում տարածաշրջանում իսպառ թուլացավ Մեծ Բրիտանիայի ազդեցությունը:

Թուրքիայի կողմից պայմանագիրը ստորագրեց արտգործնախարար Ֆ.Ռ.Ջորլուն, Իրանի կողմից՝ Անկարայում Իրանի դեսպան Հասան Արֆան, Պակիստանի կողմից՝ Անկարայում Պակիստանի դեսպան Հասանը, իսկ ԱՄՆ-ի կողմից՝ Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Ֆլետչեր Ուորենը: Պայմանագրի ստորագրման ժամանակ ներկա էր նաև Անգլիայի դեսպան Բերնարդ Բարրոուսը: 1959թ. մարտի 5-ի պայմանագիրը, որը բաղկացած էր ներածականից և վեց հոդվածներից, պաշտոնապես կոչվեց «Համագործակցության համաձայնագիր»:

Հարկ ենք համարում ներկայացնել հիշյալ համաձայնագրի առավել կարևոր կետերը.

1. Իրանի Շահնշահական կառավարությունը լի է վճռականությամբ՝ պայքարելու ընդդեմ ագրեսիայի: Իրանի դեմ ագրեսիայի իրականացման դեպքում ԱՄՆ-ը՝ համաձայն Միացյալ Նահանգների սահմանադրության, անհրաժեշտ

⁴²⁴ Известия, 26.03.1959.

⁴²⁵ Saikal Amin, The Rise and Fall of The Shah, New Jersey, 1980, p. 57, Bill James A., The Eagle and the Lion. The Tragedy of American-Iranian Relations, London, 1988, p. 119.

միջոցներ կձեռնարկի, ներառյալ ռազմական ուժ կօգտագործի, երկու կողմերի համաձայնությամբ... Իրանի կառավարության օգնության խնդրանքի դեպքում:

2. ԱՄՆ-ի կառավարությունը համաձայն 1954թ. փոխադարձ անվտանգության օրենքի..., համաձայն համապատասխան պայմանագրերի, որոնք արդեն կնքվել են կամ կկնքվեն ԱՄՆ-ի և Իրանի կառավարությունների միջև, կրկին անգամ հաստատում է, որ շարունակելու է ռազմական և տնտեսական օգնություն ցուցաբերել, որի շուրջ համաձայնություն ձեռք կբերվի ԱՄՆ-ի և Իրանի կառավարությունների կողմից՝ նպաստելու Իրանի կառավարության՝ ազգային անկախության պահպանմանը, տարածքային ամբողջականության և երկրի տնտեսության արդյունավետ զարգացման գործին:

3. Իրանի Շահնշահական կառավարությունը պարտավորվում է ԱՄՆ-ի կառավարության կողմից հատկացրած ռազմական և տնտեսական օգնությունը օգտագործել համաձայն 1958թ. հուլիսի 28-ի լոնդոնյան կոմյունիկետով կառավարությունների կողմից սահմանված նպատակների և խնդիրների համար, ինչպես նաև Իրանի տնտեսության արդյունավետ զարգացման նպատակով ստեղծել միջոցներ և պահպանել Իրանի անկախությունը և տարածքային ամբողջականությունը⁴²⁶:

Մեր կարծիքով Իրանի ներգրավվումը ՍեՆՏՕ-ի պակտի մեջ և ԱՄՆ-ի ու Իրանի միջև երկկողմանի ռազմական համաձայնագրի կնքումն ամենակարևոր իրադարձությունն էր իրանա-ամերիկյան հարաբերությունների այդ ժամանակահատվածի պատմության մեջ:

1959թ. մարտի 13-ին Միացյալ Նահանգների նախագահ Էյզենհաուերը, քարձր գնահատելով Իրանի դերը, հանդես եկավ ուղերձով. «Եթե Բաղդադի բլոկը ամերիկյան կառավարող շրջանակների կողմից դիտվում է որպես ՆԱՏՕ-ի և ՍեՆՏՕ-ի միջև կապող օղակ, ապա Իրանը իր աշխարհագրական դիրքով ԱՄՆ-ի աչքում դիտվում է որպես այդ շղթայի մի մասը, առանց որի իրենց ռազմական ծրագրերը չէին իրականանա»⁴²⁷:

ԱՄՆ-ի հետ համաձայնագրի կնքումից հետո Իրանի վերնախավն այլևս շահագրգռված չէր Խորհրդային Միության հետ քանակցելու: ԽՍՀՄ-ի հետ «Բարեկամության և չհարձակման պայմանագրի» շուրջ քանակցությունները ստեղծվեցին:

1950-ական թվականների վերջերին ԱՄՆ-ն Իրանի հետ կնքեց մի շարք նոր երկկողմանի պայմանագրեր: Երկարաձգվեցին, ինչպես նաև կնքվեցին նոր համաձայնագրեր Իրանի ռազմական ուժերում, ոստիկանությունում և ժանդար-

⁴²⁶ 1959թ. մարտի 5-ին ԱՄՆ կարայում Իրանի և ԱՄՆ-ի միջև կնքված պայմանագրի տեքստը տես ս. Իրան Լեքստեր և Ուո Նաշ, Երկու կողմից մասնավորապես իրանա-ամերիկյան հարաբերությունները, 1978, թ. 1378, ս. 444-446:

⁴²⁷ Ինչպես նաև Соглашение между Турцией и США, подписанное в Анкаре 5 марта 1959 г. Прокофьев В., Агрессивный блок СЕНТО, с. 101.

⁴²⁷ Известия, 26.03.1959.

մերիայում ամերիկյան ռազմական և քաղաքացիական խորհրդականների, մասնագետների և խորհրդատուների գործունեության շուրջ:

Երկկողմանի ռազմական պայմանագրերի կնքումով Բաղդադի պակտի գործունեությունը նկատելիորեն ակտիվացավ, ԱՄՆ-ն իր վրա վերցրեց պակտի ղեկավարման առաջնորդությունը, իսկ Անգլիան մղվեց նրկրորդ պլան:

Միացյալ Նահանգները նախկինի պես, ինչպես Իրանին, այնպես էլ ՍեՆՏՏՕ-ի անդամ մյուս պետություններին, հատկացնում էր ֆինանսական և ռազմական օժանդակություն: 1959թ. մայիսին Վերակառուցման և զարգացման միջազգային բանկը Իրանի պլանային կազմակերպությանը 72 մլն դոլար փոխառություն հատկացրեց ճանապարհաշինության և վերակառուցման նպատակով: 1959թ. սեպտեմբերին ԱՄՆ-ը նույն կազմակերպությանը 47,5 մլն դոլարի վարկ հատկացրեց, որը նախատեսվում էր հիմնականում հաղորդակցության կայանների, նավահանգիստների և օդակայանների կառուցման համար: Այդ փոխառությունը հատկացվեց 1959թ. անվտանգության համատեղ ապահովման ծրագրի շրջանակներում⁴²⁸:

Իրանին հատկացված ամերիկյան տնտեսական օգնությունը 1959թ. կազմեց 46,9 մլն դոլար, ռազմական օգնությունը՝ 99,3 մլն դոլար, 1960թ.՝ համապատասխանաբար 42,7 մլն դոլար և 45,8 մլն դոլար⁴²⁹: 1959թ. հոկտեմբերին համաձայնագիր ստորագրվեց Իրանին 25 մլն դոլար ընդհանուր գումարով նոր փոխառություն հատկացնելու՝ ճանապարհներ կառուցելու նպատակով:

1959թ. հոկտեմբերի 7-9-ին Վաշինգտոնում տեղի ունեցավ պակտի 7-րդ, իսկ ՍեՆՏՏՕ-ի ստեղծումից հետո առաջին նստաշրջանը: Այն կայացավ երկկողմանի ռազմական պայմանագիրը կյանքի կոչելու նպատակով: Հաստատվեց համատեղ ծրագիր, որի արդյունքում Թուրքիայի և Իրանի միջև պետք է կառուցվեին խճուղային ճանապարհներ:

Խորհրդային գրականության մեջ հաճախ հանդիպում ենք Իրանին ուղղված քննադատական գնահատականների՝ Բաղդադի պակտին, ՍեՆՏՏՕ-ին անդամակցելու, ինչպես նաև երկկողմ ռազմական պայմանագիր կնքելու համար: Սակայն հարկ ենք համարում նշել, որ բացասական րոլոր ազդեցություններով հանդերձ, անդամակցելով այդ դաշինքներին, Իրանը կարճ ժամանակահատվածում կարողացավ հզորացնել իր ռազմական ներուժը, առավել անվտանգ զգաց իրեն, ԱՄՆ-ի աջակցությամբ սկսեց շինարարական լայնածավալ աշխատանքներ կատարել ինչպես ճանապարհաշինության, այնպես էլ օդանավակայանների կառուցման քնագավառում և հեռահաղորդակցության ոլորտում: Ճիշտ է, Իրանն այդ ամենին կարող էր հասնել և իր՝ ուժերով, սակայն հայտնի չէ, թե դրա համար որքան ժամանակ և գումար կպահանջվեր:

⁴²⁸ Мельников Л.И., Политическая экспансия американского империализма в Иране, Политика США на Ближнем и Среднем Востоке, с. 212.

⁴²⁹ Прокофьев В., Агрессивный блок СЕНТО, с. 80.

Դրա լավագույն ապացույցը հետևյալ տվյալներն են. 1953–60թթ. Իրանի քանակում զինվորների թիվը 120,000–ից աճեց և հասավ 190,000–ի, օդուժը կրկնապատկվեց՝ հասնելով 8,000 միավորի, իսկ ծովային ուժերի թիվը հասավ 4,000–ի⁴³⁰: Դիվիզիաների թիվը 12–ից հասավ 24–ի, որի մի զգալի մասը զրահատանկային զորքերն էին: Ըստ Բ.Ա.Շևրոյնիկովի՝ ցամաքային զորքերի ընդհանուր թիվը հասցվեց 300 հազարի⁴³¹: Կարծում ենք թիվը փոքր–ինչ ուռճացված է, քանզի նա հղում է տալիս այդ ժամանակաշրջանի իրանական մամուլին:

Այդ ծրագրերը կյանքի կոչելու նպատակով 1953–60թթ. ԱՄՆ–ը Իրանին հատկացրեց 567 մլն դոլարի տնտեսական և 450 մլն դոլարի ռազմական օգնություն⁴³²:

1959թ. նոյեմբերի կեսերին Թեհրանում քանակցություններ էին ընթանում Իրանի շահ Մոհամմադ Ռեզա Փահլավիի, Պակիստանի նախագահ Այուբ–խանի և Թուրքիայի վարչապետ Ալնան Մենդերեսի միջև: Դեկտեմբերին տեղի ունեցավ ՍեՆՏՕ–ի անդամ երկրների պետական այրերի հանդիպումը՝ ԱՄՆ–ի նախագահ Էյզենհաուերի հետ: 1960թ. սկզբներին Լահորում տեղի ունեցավ ՍեՆՏՕ–ի անդամ երկրների կողմից կազմակերպված սեմինար, որի աշխատանքներին մասնակցեցին ՍեՆՏՕ–ի կազմի 3 պետությունների ղեկավարները: Աշխատանքի հիմնական նպատակն էր մեծացնել ՍեՆՏՕ–ի ռազմական հնարավորությունները և պակտի մեջ ներքաշել նոր անդամներ՝ մասնավորապես Հորդանանին:

Հատուկ ուշադրություն էին դարձնում մեկ միասնական հրամանատարության ստեղծմանը՝ ՍեՆՏՕ–ի երկրների ռազմական ուժերը ղեկավարելու համար: Այն պետք է Իրանի, Թուրքիայի, Պակիստանի ռազմական ուժերը միավորեր ամերիկյան վերահսկողության ներքո:

1956–60–ական թվականներին իրանա–պակիստանյան հարաբերությունները սահմանային շրջաններում առավել սերտացան: 1959թ. փետրվարին համաձայնագիր ստորագրվեց Իրանի և Պակիստանի երկաթգծերը Զահեդանի շրջանում միացնելու մասին:

1960թ. փետրվարի 24–ին ՍեՆՏՕ–ի անդամ երկրները նշում էին իրենց կազմակերպության հնգամյակը: Համաձայն արևմտյան մամուլի՝ այդ ժամանակ քննարկվել են հետևյալ հարցերը.

1. Ստեղծել մահմեդական երկրների բլոկ:
2. Կազմակերպել պակտի անդամ երկրների քաղաքական, ռազմական և տնտեսական միասնական համակարգ:
3. Քննարկել ՍեՆՏՕ–ի անդամ և հարևան երկրների միջև առկա հակասությունների մասին հարցը⁴³³:

⁴³⁰ Hurewitz J.C., Middle East Politics: The Military Dimension, New York, 1969, p. 284.

⁴³¹ Школьников Б.А., Иран в конце 50–х начале 60–х годов в XX в., с. 60.

⁴³² Bill James A., The Eagle and the Lion. The Tragedy of American–Iranian Relations, p. 114.

⁴³³ Прокофьев В., Агрессивный блок СЕНТО, с. 70–71.

Առաջին հարցի իրականացման համար նախնական քանակություններ վարեցին Աֆղանստանի, Արաբական Միացյալ Հանրապետության, Լիբանանի, Սաուդյան Արաբիայի և այլ երկրների հետ: Սակայն դրանք դրական արդյունք չտվեցին:

Երկրորդ հարցի քննարկման ժամանակ ՍԵՆՏՕ-ի անդամ երկրների միջև ի հայտ եկան անհամաձայնություններ, մասնավորապես պակտի միացյալ ռազմական հրամանատարության կազմակերպման հարցի շուրջ: Թուրքիան դեմ էր հրամանատարության ղեկավարի պաշտոնում տեսնել Իրանի շահին:

1960թ. մայիսի 14-ին սկսվեցին ՍԵՆՏՕ-ի երկրների զորախաղերը, որոնց մասնակցում էին Իրանի, Թուրքիայի, Պակիստանի, Անգլիայի և ԱՄՆ-ի ռազմական ուժերը: Զորախաղերը տեղի էին ունենում մասնավորապես Իրանի հյուսիսում: 1960թ. մայիսի 14-ին Խորհրդային Միության կառավարությունը քողոքեց այդ միջոցառումների դեմ և Իրանի կառավարությանը հիշեցրեց, որ 1921թ. խորհրդա-իրանական պայմանագրի 5-րդ կետի համաձայն՝ Իրանը պարտավորվել է թույլ չտալ օտարերկրյա զորքերի մուտքը իր երկրի տարածք:

Սերտացնելով հարաբերությունները Միջին Արևելքի երկրների հետ՝ ԱՄՆ-ը օրեցօր ավելացնում էր իր խորհրդականների թիվը այդ երկրներում: 1960թ. սկզբներին Թուրքիայում գրանցվել էր ռազմական առաքելության 4000 ամերիկյան անդամ, Պակիստանում՝ 2000 խորհրդական: Ամերիկյան ռազմական խորհրդականներն Իրանում գործում էին ինչպես քանակում և ժանդարմերիայում, այնպես էլ ռազմական օգնություն հատկացնող առաքելությունում: Ամերիկյան սպաները գործում էին և՛ կենտրոնական ապարատի գլխավոր շտաբում, և՛ Նույնիսկ յուրաքանչյուր զորամասում: Նրանք ոչ միայն խորհուրդներ էին տալիս Իրանի զինված ուժերի հրամանատարությանը, այլև անմիջականորեն մասնակցում էին Իրանի տարածքում ռազմա-ստրատեգիական միջոցառումներին: Իրանի քանակում գործում էին 4500 ամերիկացիներ: Նույնիսկ ամերիկացի հայտնի տեսաբան Ռ.Լիպպմանը բացահայտ հայտարարել է. «Իրանը մեզնից չափից ավելի է կախված և չափից ավելի է համոզված, որ իր ճակատագիրը որոշվում է Վաշինգտոնում: Իրանի շատ վայրերում չափից ավելի շատ ամերիկացիներ կան»⁴³⁴:

1960թ. սեպտեմբերին, 9 ամսվա բացակայությունից հետո, Իրան ժամանեց Խորհրդային Միության ղեսպանը: Վարչապետ Շարիֆ Իմամիի քաղաքականության մեջ նկատվում էին Խորհրդային Միության հետ հարաբերությունների բարելավման միտումներ: Դիվանագիտական խողովակներով համաձայնություն ձևոք քերվեց, որ Իրանի կառավարական պատվիրակությունը՝ Շարիֆ Իմամի գլխավորությամբ, կայցելի Խորհրդային Միություն: Սակայն այդ այցը չիրականացավ:

⁴³⁴ New York Herald Tribune, Dec. 15. 1959.

1961–1962թթ. ԱՄՆ-ը փոխեց իր տեսակետը՝ ԽՍՀՄ-ի դեմ պատերազմի դեպքում, Իրանի տարածքի ռազմավարական նշանակության վերաբերյալ: Ամերիկյան ռազմական շրջանակներն արդեն մշակում էին Խորհրդային Միության դեմ հրթիռային պատերազմի ծրագրեր՝ առանց ՍեՆՏՕ-ի անդամ երկրների ռազմական քազաներն օգտագործելու: Նրանք նախատեսում էին օգտագործել «Պոլարիս» տիպի հրթիռներ, որոնք տեղադրված կլինեին Միջերկրական ծովում և Հնդկական օվկիանոսում գտնվող՝ ամերիկյան նավերի ու սուզանավերի վրա: Բավական էր ունենալ 4–5 սուզանավ, յուրաքանչյուրում 16 «Պոլարիս» տիպի հրթիռ և Խորհրդային Միության 80 քաղաքներ ու արդյունաբերական կենտրոններ կգտնվեին միջուկային հարվածի մշտական սպառնալիքի տակ: ԱՄՆ-ի ռազմավարության փոփոխության հետևանքով զգալիորեն կրճատվեց Իրանին հատկացվող ամերիկյան ռազմական օգնությունների չափը:

1962թ. ՍեՆՏՕ-ի 10–րդ նստաշրջանի ժամանակ նկատվեցին լուրջ տարածայնություններ մի կողմից՝ Թուրքիայի, Իրանի, Պակիստանի, մյուս կողմից՝ ԱՄՆ-ի և Անգլիայի միջև: Վաշինգտոնը և Լոնդոնը համաձայն չէին մեծացնել ՍեՆՏՕ-ի անդամ արևելյան երկրների ռազմական օգնության չափերը: Եվ դա հասկանալի էր, քանզի, ինչպես վերը նշեցինք, այդ տարածաշրջանի երկրների տարածքները, գուցե բացառությամբ Թուրքիայի, չէին օգտագործվելու Խորհրդային Միության դեմ հավանական պատերազմի ժամանակ:

Պակիստանի նախագահի և Իրանի շահի 1962թ. հանդիպման ժամանակ քննարկվեց պակտի հետագա գոյության նպատակահարմարությունը: Շահը և նախագահը հայտարարեցին ՍեՆՏՕ-ում տիրող դրության նկատմամբ իրենց անբավարարվածության մասին: ՍեՆՏՕ-ի անդամ երկրները հիմնականում դժգոհում էին ֆինանսական և ռազմական օգնության անբավարար լինելուց: Իրանը հատկապես դժգոհ էր, որ Անգլիան և ԱՄՆ-ը չեն օջակցում իր պահանջներին՝ Պարսից ծոցի շրջանում, հատկապես Բահրեյն կղզիների հարցում: Անդամակցելով Բաղդադի պակտին, իսկ այնուհետև ՍեՆՏՕ-ին՝ Իրանը հույս ուներ լուծել տարիներ շարունակ քննարկվող այդ խնդիրները:

Բացի դա, Իրանի ուժերից վեր էր ռազմական պարտականությունների կատարումը՝ ռազմական շինությունների կառուցումը, ամերիկյան խորհրդականների խնամակալումը, որ խիստ վնասեց երկրի տնտեսությանը: Իրանի կառավարությունը թաղված էր պարտքերի մեջ և անընդհատ նորանոր պարտքեր, վարկեր և փոխառություններ էր խնդրում ԱՄՆ-ից, Վերակառուցման ու զարգացման միջազգային բանկից և միջազգային այլ կազմակերպություններից: 1953–60թթ. ընթացքում կառավարությունն զգալի միջոցներ վատնեց, ինչը քիչ էր մնում վնասեր ազգային տնտեսությանը: 1957–58թթ. կառավարության բյուջեի պակասուրդը կազմում էր 500–600 մլն դոլար: Իսկ Միացյալ Նահանգները այլևս հատկացումներ չէր անում, որպեսզի փակեր Իրանի բյուջեի ձեղքվածքը: Իրանի ներքին պարտքը 1960թ. կազմում էր 600 մլն դոլար: Չնայած դրան՝ շարունակվում էին Իրան ներթափանցել ահռելի չափերի հասնող արտասահման-

յան և առաջին հերթին ամերիկյան ապրանքներ: Պատկերն ավելի ամբողջական դարձնելու համար նշենք, որ 1959թ. Իրանում ներմուծումը կազմում էր շուրջ 490 մլն դոլար, մինչդեռ արտահանումը՝ 50 մլն դոլար⁴³⁵: Ի հարկե սա խորհրդային գրականությունից վերցրած տեղեկատվություն է, որի տվյալների իսկությանը պետք է վերապահումով մոտենալ:

Իրանն, անդամակցելով ՍԵՆՏՕ-ին, պարտավորվում էր մեծ ուշադրություն դարձնել առաջին հերթին ռազմական ուժերի զարգացման վրա, ինչի համար բյուջեի 50%-ը վատնվում էր ներքին գործերի նախարարության, ոստիկանության, պետական անվտանգության պահպանման մարմինների կարիքները հոգալու համար: Իսկ երկրի սոցիալ-տնտեսական վիճակը կարծես հայտնվել էր երկրորդ տեղում: Երկրում ավելացավ թղթադրամի արտադրումը: Եթե 1955–56 թթ. շրջանառության մեջ կար 12 մլրդ դիալ, ապա 1960թ. այն կազմում էր ավելի քան 16 մլրդ⁴³⁶:

1959 թ. Իրանի տնտեսական վիճակը պայթյունավտանգ դարձավ՝ վրա հասած երաշտի հետևանքով: Ինֆլիացիան մեծացավ և վարչակարգը կրկին օգնության խնդրանքով դիմեց Վաշինգտոնին ու Միջազգային արժույթային ֆոնդին: Միջազգային արժույթային ֆոնդը հատկացրեց 35 մլն դոլար, իսկ Միացյալ Նահանգները 8 մլն դոլար, որպեսզի պահեն Իրանի ֆինանսները վերահսկողության տակ: Բայց երկուսն էլ պնդում էին անմիջապես նվազեցնել կառավարական ծախսերը և իրականացնել բարեփոխումների ծրագրեր⁴³⁷:

Իրավիճակը տնտեսության բնագավառում փոքր-ինչ բարելավելու համար 1963թ. հունվարին Իրանի շահը իրականացրեց բարեփոխումների ծրագիր, որը պատմության մեջ հայտնի է «Սպիտակ հեղափոխություն» անունով: Այն ընդգրկում էր 6 կետ: Այդ կետերը նախատեսում էին իրականացնել հողային բարեփոխումներ, անտառների ազգայնացում, կառավարությանը պատկանող արդյունաբերական ձեռնարկությունների վաճառքի միջոցով, ֆինանսավորել հողային բարեփոխումները, ընդունել նոր ընտրական օրենք, ստեղծել 50 հազար հոգուց բաղկացած «լուսավորության կորպուս», արդյունաբերական ձեռնարկությունների աշխատողներին հատկացնել բաժնեթղթերի 20%-ը: Այդ բարեփոխումների մասին շահը խոսել է նաև 1966թ. մայիսի 27-ին՝ Բուխարեստի համալսարանում⁴³⁸:

Ի տարբերություն տնտեսությանը՝ իրանական քանակը օր օրի զարգացում էր ապրում: Կարծում ենք, որ անդամակցելով Բաղդադի պակտին, հետո էլ՝ ՍԵՆՏՕ-ին, իրանական քանակը զգալի առաջխաղացում ապրեց: Այն հա-

⁴³⁵ Дорошенко Е.А., Борьба народов Азии за мир (1945–1961), Москва, 1962, с. 36–37.

⁴³⁶ Прокофьев В., Агрессивный блок СЕНТО, с. 80.

⁴³⁷ Kenneth M. Pollack, The Persian Puzzle, p. 80.

⁴³⁸ Twelve Speeches by His Imperial Majesty Mohammad-Reza Pahlavi Aryamehr, Shahanshah of Iran on Ideological Basis of Iran's National and International Policy, Tehran, 1971. Extract from the Speech at the University of Bucharest on receiving a Honorary "Doctor of Political Law" Degree (Bucharest, May 27, 1966) p. 34–35.

մալրվեց նորագույն տեխնիկայով, քարձրացավ զինվորների և սպաների մարտունակությունը:

Ջ.Քենեդիի վարչակազմը Իրանի կառավարությանը բազմիցս խորհուրդ էր տալիս առավել մեծ ուշադրություն դարձնել երկրի տնտեսության զարգացմանը: Քենեդիի օրոք Սպիտակ տան և պետդեպարտամենտի քաղաքական նշանավոր գործիչներն եզրակացրին, որ շահը սխալվեց՝ քաղաքական կայունացման փոխարեն հատուկ ուշադրություն դարձնելով ռազմական ուժերի մեծացմանը: Այդ ընթացքում Վաշինգտոնը գտնում էր, որ եթե Իրանի վարչապետ նշանակվի դոկտոր Ալի Ամինին, ապա նա մինչև վերջ կտանի Իրանի քաղաքական և տնտեսական բարեփոխումների ծրագիրը⁴³⁹: Եվ քնականաբար այդ հայտարարությունից հետո, 1961թ. մայիսի 6-ին Իրանի վարչապետ նշանակվեց Ալի Ամինին:

1961թ. մարտին Իրանի շահը Քենեդիի նոր վարչակազմին հասկացրեց, որ ամերիկյան նպաստներն Իրանին անհրաժեշտ են նույն մասշտաբով, ինչպես առաջ, և նորից նշեց երկրի ռազմավարական նշանակության մասին: «Իրանը պետք է գլխավոր դեր խաղա կոմունիստական ներխուժումից Արևմուտքի ընդհանուր պաշտպանության մեջ: Մարդկության պատմության ընթացքում Ասիայի այս հատվածի վրա կատարված բոլոր ներխուժումները տեղի են ունեցել Իրանի վրայով... Եթե ռուսները երբևիցե վերահսկեն Իրանը, նրանք ձեռք կբերեն ողջ Միջին Արևելքի վրա իշխելու բանալին», – ավելացրել է շահը⁴⁴⁰:

Նախագահ Քենեդին Իրան ուղարկեց իր անձնական ներկայացուցիչ Ավերիլլ Հարիմանին, որը 1961թ. մարտի 13–14–ը շահի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ վերջինիս տեղեկացրեց ինչպես Իրանի, այնպես էլ ողջ Միջին Արևելքի նկատմամբ՝ ԱՄՆ-ի կառավարության «նոր կուրսի» մասին: Հարիմանը հայտնեց, որ արտասահմանյան երկրներին օգնություն տրամադրելու ԱՄՆ-ի ծրագիրը գտնվում է վերանայման փուլում: Նա իրանական կառավարությանը խորհուրդ տվեց խստագույն տնտեսություն վարել, քնակչությանը տալ առավել մեծ ազատություններ: Հարիմանը նշեց, որ ըստ ամերիկյան կառավարության, կոմունիզմի դեմ հնարավոր չէ պայքարել միայն անվտանգության ամրապնդմամբ և ռազմական ուժերի թվի մեծացման միջոցներով, այլև անհրաժեշտ է շահել ժողովրդի վստահությունը: Ի դեպ, հարկ է նշել, որ վարչապետ Ամինիի կառավարման ժամանակ, Իրանի զորքն արդեն բաղկացած էր 200,000 զինվորից⁴⁴¹:

Արդեն 1961թ. Իրանում լրջորեն մտածում էին օգնություն ստանալ ոչ միայն ԱՄՆ-ից, այլ նաև մյուս երկրներից, մասնավորապես Խորհրդային Միությունից, սակայն դրա համար անհրաժեշտ էր վերափոխել ողջ արտաքին քաղաքական ուղղվածությունը:

⁴³⁹ Sick Gary, All Fall Down America's Tragic Encounter with Iran, New York, 1985, p. 9.

⁴⁴⁰ Տիս Օրլոս E.A., Внешняя политика Ирана после второй мировой войны, с. 142.

⁴⁴¹ Zonis Marvin, The Political Elite of Iran, Princeton, 1976, p. 105.

Ամփոփելով վերը շարադրվածը՝ անվերապահորեն հանգում ենք այն եզրակացության, որ անդամակցելով Բաղդադի պակտին, ՍԵՆՏՕ-ին, այնուհետև ԱՄՆ-ի հետ կնքելով ռազմական երկկողմանի համաձայնագիր, Իրանն իրեն առավել ապահովված էր զգում Խորհրդային Միության հնարավոր և նույնիսկ աներևույթ հարձակումներից: Անտարակույս, երկկողմանի ռազմական համաձայնագիրը նշանակալիորեն խթանեց իրանական քանակի կազմակերպչական զարգացումը և մարտական հատկանիշների բարձրացումը: ԱՄՆ-ի շնորհիվ Իրանի քանակը համալրվեց նորագույն տեխնիկայով, կառուցվեցին բազմաթիվ ռազմավարական օբյեկտներ, որոնց կառուցումն այդ պահին, առանց դրսի օժանդակության, Իրանի ուժերից վեր կլիներ: Միաժամանակ շնորհիվ Բաղդադի պակտի անդամակցության և տարածաշրջանում ակտիվ քաղաքականության իրականացման, Իրանը զգալիորեն կարգավորեց և նույնիսկ բարելավեց իր հարաբերություններն անմիջական հարևանների՝ Թուրքիայի և Պակիստանի հետ: Մի շարք հարցերի նկատմամբ եկան համաձայնության:

Սակայն այդ ամենի մեջ Միացյալ Նահանգներն անշուշտ ուներ իր շահը: 1964թ. Իրանն ԱՄՆ-ի հետ ստորագրեց «փոխըմբռնման հուշագիր», ըստ որի՝ Իրանն, աստիճանաբար, պետք է գներ միայն ամերիկյան արտադրության զենք: Ինչ է դա նշանակում: Իրանի քանակն ամբողջությամբ պետք կախված լիներ Միացյալ Նահանգներից: Նորագույն զենքերից օգտվելու համար կրկին պետք է երկիր ժամանեին ռազմական խորհրդականներ, որոնց զգալի մասը կլինեին Միացյալ Նահանգների հատուկ ծառայության ներկայացուցիչները: Բացի այդ, մի քանի տարի հետո այդ զենքերը կենթարկվեին բարոյական մաշվածության և անհրաժեշտություն կզգացվեր վերանորոգել դրանք կամ փոխարենը ստանալ նորը: Վերանորոգման յուրաքանչյուր դետալ, քնականաբար կրկին պետք է բերվեր ԱՄՆ-ից: 1970-ականների կեսերին, երբ համաշխարհային շուկայում նավթի գների բարձրացման հետևանքով Իրանի ազգային եկամուտը, ի հաշիվ նավթադուրների, սկսեց մեծանալ, զենքի գնումը Միացյալ Նահանգներից, հասավ վիթխարի չափերի: Այսպես 1970-78թթ. շահական վարչակազմը ԱՄՆ-ից միջկառավարական մակարդակով գնեց ավելի քան 20 մլրդ դոլարի զենք, իսկ 1950-1975թթ. ամերիկյան մասնավոր ընկերություններից՝ 201 մլն դոլարի չափով⁴⁴²:

Սակայն ռազմական ուժերի զարգացմանը զուգընթաց՝ նույն տեմպերով զարգացում չապրեց երկրի տնտեսությունը, որի համար էլ Իրանն անընդհատ դիմում էր Միացյալ Նահանգներին՝ օգնության խնդրանքով: Միայն «Սալիտակ հեղափոխությունից» հետո, Իրանի տնտեսության դրությունը փոքր-ինչ շտկվեց, սակայն այն ևս չտվեց ակնկալվող արդյունքները:

⁴⁴² Кокошина В.А., "Некоторые проблемы американо-иранских отношений в 60-70гг.", Развивающиеся страны. Политика и идеология, с.139-140.

Միանգամայն ակնհայտ է, որ Միացյալ Նահանգներն իր վարած քաղաքականությամբ, ազդու ներգործություն ունեցավ Իրանի արտաքին քաղաքական կուրսի ձևավորման վրա: Իրանի հարաբերությունները զարգացում էին ապրում հիմնականում այն երկրների հետ, որոնք գտնվում էին ԱՄՆ-ի հովանավորության ներքո կամ համարվում էին նրա զինակիցները: Իրանի հարաբերություններն, անկասկած, անկախ ունեցած տարաձայնություններից, առաջին հերթին քարելավվում էին ԱՄՆ-ի մյուս դաշնակից երկրների հետ, դրանք էին՝ Թուրքիան, Պակիստանը, Իսրայելը, մինչև Բաղդադի պակտի ստեղծումը՝ նաև Աֆղանստանը, հետագայում՝ Սաուդյան Արաբիան: Իրանի ներքին քաղաքական կուրսում, իր դիրքերի ամրապնդմանը զուգահեռ, ԱՄՆ-ը պակաս ուշադրություն չէր դարձնում նրա արտաքին քաղաքականությանը: Եվ այդ քննազավառում Վաշինգտոնի գլխավոր նվաճումը՝ Իրանի մերձեցումն էր Իսրայելի հետ և այդ միության օգտագործումն արաբական երկրների ազգային շարժումների դեմ: Այսպիսով, 70-ական թվականներին Իրանի հարաբերությունները սերտացան հատկապես Եգիպտոսի, Սաուդյան Արաբիայի, Հորդանանի և Իսրայելի հետ⁴⁴³:

Միացյալ Նահանգներին հակադիր պետությունների հետ Իրանը հիմնականում վարում էր առավել զուսպ քաղաքականություն: Սակայն այդ ամենը միանգամից փոխվեց Իրանում Փահլավի դինաստիայի տապալումից հետո:

Հայտնի է, որ Իրանի Իսլամական Հանրապետության և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների միջև այսօր գոյություն չունեն դիվանագիտական հարաբերություններ, դրանք խզվեցին 1980թ.: Սակայն 21-րդ դարի սկզբներին՝ Աֆղանստանում Թալիբան վարչակազմի և Իրաքում Սադամ Հուսեյնի դեմ պատերազմների ժամանակ ու հետպատերազմյան «խաղաղության վերակառուցման» ընթացքում, երկու երկրները որոշ հարցերում համագործակցեցին, ինչը հույս է ներշնչում, որ հարաբերությունները վերականգնելու ուղիները սպառված չեն:

Ավելին. ԱՄՆ-ի նորընտիր նախագահ Բարակ Օբաման, նախընտրական քարոզարշավի ժամանակ բազմիցս նշել էր, որ Իրան-ամերիկյան թնջուկը պետք է լուծվի բանակցությունների միջոցով: Սա մի ազդակ է, որը կստիպի կողմերին նորովի մտնենալ հին խնդիրներին և լուծման եղանակներ գտնել ի շահ տարածաշրջանի խաղաղության:

⁴⁴³ Кокошина В.А., "Некоторые проблемы американо-иранских отношений в 60-70гг.", с.140-141. Զովհաննիսյան Լ., Իրանը Մերձավորարևելյան տարածաշրջանի համակարգում (1979-1992թթ.) Իրան Լամե, Երևան, 1993, N 2, էջ 3:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Այսպիսով, ամփոփելով 1942–60թթ. իրանա–ամերիկյան հարաբերություններին նվիրված սույն ուսումնասիրությունը՝ հանգում ենք այն եզրակացության, որ ԱՄՆ–ը, ի դեմս Իրանի, Միջին Արևելքում գտավ իր կարևոր դաշնակցին, օժանդակեց այդ երկրի զարգացմանը, բանակի հզորացմանը: Բնականաբար այդ ամենը չէր արվում անշահախնդիր կերպով, և ԱՄՆ–ը իր նպատակներին հասնում էր քայլ առ քայլ:

ԱՄՆ–ը, որ մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը Իրանում չուներ իրական ազդեցություն, Երկրորդ աշխարհամարտից հետո աստիճանաբար կարողացավ վերցնել ազդեցության գրեթե բոլոր լծակները, որոնք մինչ այդ գտնվում էին Մեծ Բրիտանիայի ձեռքում:

Մեր կարծիքով դրան նպաստեցին մի շարք հանգամանքներ.

1. Իրանի տնտեսական ծանր վիճակը:
2. Իրանն արդեն հոգնել էր ավանդական դարձած անգլո–ոսուսական /խորհրդային/ լարացկցությունից և նրանց կողմից երկրի ռեսուրսների շահագործումից:
3. Իրանը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրեին արդեն փնտրում էր հակադարձ մի ուժ վերը նշված պետությունների գործողությունները ինչ–որ կերպ սանձելու համար: Սկզբում նա ապավինեց Գերմանիայն, այնուհետև՝ Միացյալ Նահանգներին:
4. ԱՄՆ–ի գործունեությանը մեծապես նպաստեցին հատկացվող օգնությունների ծրագրերը, ինչպես նաև ֆինանսական, ռազմական առաքելությունները, որոնք ամեն կերպ երկրում տարածում և արմատավորում էին ամերիկյան գաղափարները և փորձում պաշտոնական Թեհրանին զցել Վաշինգտոնի ազդեցության տակ:
5. Բացի այդ, գործին մեծապես օգնեց նաև այն հանգամանքը, որ Միացյալ Նահանգները մինչ այդ տարածաշրջանում բացասական կողմերով հանդես չէր եկել:
6. Դարեր շարունակ տարածաշրջանում հզոր պետություն լինելով՝ Իրանը չէր կարող հաշտվել այդ շրջանում իր վիճակի հետ, ինչի համար էլ, օրինակ վերցնելով Թուրքիայից, հայացքն ուղղեց դեպի ԱՄՆ:
7. Միացյալ Նահանգներն էլ, իր դիրքերն ամրապնդելու նպատակով պատրաստ էր դիմելու ցանկացած միջոցի, որոնցից ակնհայտը պետական հեղաշրջումն էր:
8. Իրանում ԱՄՆ–ի ազդեցության մեծացմանը նպաստեց նաև երկրի կառավարության կողմից Վաշինգտոնին պետական մակարդակով տրված նախապատվությունը:

9. Այդ ամենով հանդերձ՝ ազդեցության ոլորտի տարածման համար Միացյալ Նահանգները դիմում էր տարբեր միջոցների՝ սիրաշահման, համոզելու, սպառնալու և այլն:

Իրանում ԱՄՆ-ի երկաթաուտն ազդեցությունն ապահովելու համար Միացյալ Նահանգների ջանքերով քաղվեցին քաղաքացիական ամերիկյան տիպի դպրոցներ և ուսումնական այլ հաստատություններ: Ամերիկյան կրթություն ու նաև դաստիարակություն ստացած ուսանողները սերտորեն կապվում էին ԱՄՆ-ի հետ, իսկ մի քանի տարի հետո արդեն նախկին ուսանողներից շատերը հայտնվում էին Իրանի կառավարության բարձրագույն պաշտոններում և քնականաբար աջակցում ԱՄՆ-ի այս կամ այն ծրագրերի իրականացմանը:

Իրանա-ամերիկյան հարաբերություններն ավելի սերտացան հատկապես Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո՝ Ատրպատականում առաջացած խնդրի ժամանակ, երբ ԱՄՆ-ը Իրանին զգալի աջակցություն ցուցաբերեց, որով շահեց Իրանի ժողովրդի և կառավարության համակրանքը: Այդ հանգամանքը Միացյալ Նահանգները ևս մեծապես օգտագործեց իր հետագա քաղաքականության իրականացման ժամանակ:

Հետպատերազմյան շրջանում ամերիկյան քաղաքականությունն առավելապես աչքի էր ընկնում ֆինանսական օգնության ծրագրերով: Սակայն, բացի ֆինանսական և տնտեսական օգնություններից, ԱՄՆ-ը հոգ տարավ, որ Իրանի կառավարության բարձրագույն պաշտոններում հայտնվեն ամերիկյան քաղաքացիներ, ովքեր էլ, քնականաբար, պաշտպանելու էին ԱՄՆ-ի շահերն Իրանում:

Իրանա-ամերիկյան հարաբերությունները նոր հարթության վրա դրվեցին հատկապես անգլո-իրանական նավթային վեճի ժամանակ, երբ ԱՄՆ-ը հանդես եկավ «միջնորդական» առաքելությամբ և իրատեսական իր քաղաքականության շնորհիվ, կարողացավ ձեռք բերել Իրանի «սև ոսկու» 40%-ը: Իրանում ամերիկյան «մասնագետների» մշտական ներկայությունը հնարավորություն էր ընձեռում ԱՄՆ-ին տեղեկացված լինել Իրանում տեղի ունեցող անցուղարձին, ինչպես նաև, հարկ եղած դեպքում, միջամտել երկրի ներքին գործերին և ազդեցության հավելյալ լծակներ ձեռք բերել այդ երկրի քաղաքական և տնտեսական կյանքի նկատմամբ: Դրա ցայտուն օրինակը զրանցվեց 1953թ., երբ ԱՄՆ-ն, անհանգստանալով Իրանի «հնարավոր մերձեցումից» ԽՍՀՄ-ի հետ, իրականացրեց հեղաշրջում: Այնուհետև, ԱՄՆ-ի խորհրդով Իրանի կառավարությունը ջախջախեց կոմունիստական «Թուղե» կուսակցությունը, անդամներից շատերին ձերբակալեց՝ դրանով իսկ թուլացնելով ԽՍՀՄ-ի ազդեցությունը երկրում:

Այդ շրջանում ԱՄՆ-ը զգալիորեն մեծացրեց Իրանին հատկացվող օգնությունների մակարդակը: Նույնիսկ մի քանի անգամ տրամադրեց անհատույց օգնություն, որով փակեց Իրանի բյուջեի ճեղքը, ինչպես նաև հոգաց կառավարության ծախսերը:

Միանգամայն ակնհայտ է, որ ԱՄՆ-ը իր վարած քաղաքականությամբ ազդու ներգործություն ունեցավ Իրանի արտաքին քաղաքական կուրսի ձևա-

վորման վրա: Իրանը, որը մինչ այդ «չեզոքության կուրսի» կողմնակից էր, արտաքին ճնշման ազդեցությամբ, ինչպես նաև իր խնդիրներն առավել արդյունավետ լուծելու համար, Թուրքիայի օրինակով միացավ «ազատ աշխարհին»: Իրանի հարաբերությունները զարգացում էին ապրում հիմնականում այն երկրների հետ, որոնք գտնվում էին ԱՄՆ-ի հովանավորության ներքո կամ համարվում էին նրա զինակիցները: Միացյալ Նահանգներին հակադիր պետությունների հետ Իրանը հիմնականում վարում էր առավել զուսպ քաղաքականություն:

Իրանա-ամերիկյան հարաբերություններն առավել խորացան հատկապես Բաղդադի պակտին Իրանի անդամակցելուց հետո: Մեր կարծիքով, անդամակցելով ԱՄՆ-ի ջանքերով ստեղծված հիշյալ կազմակերպությանը, Իրանն ակնկալում էր լուծել մի շարք խնդիրներ՝ գերտերությունների անմիջական օգնությամբ. պաշտպանել երկիրը կոմունիստական սպառնալիքից, հետ բերել երբեմնի կորցրած տարածքները՝ Բահրեյնը և Պակիստանի տարածքում գտնվող Բենլուջիսթանի մի հատվածը, լուծել տարիներ շարունակ ձգձգվող Հիլմենդ գետի ջրի խնդիրը հօգուտ Իրանի, հզորացնել երկիրը ի հաշիվ ամերիկյան օգնությունների: Դառնալով ԱՄՆ-ի դաշնակիցը՝ Իրանը հույս ուներ արտաքին քաղաքականության բոլոր բնագավառներում ստանալ Վաշինգտոնի աջակցությունը և հովանավորությունը:

Բացասական բոլոր ազդեցություններով հանդերձ՝ կարող ենք փաստել, որ Իրանն, անդամակցելով ԱՄՆ-ի կողմից ստեղծված կազմակերպություններին, այնուհետև կնքելով ռազմական երկկողմանի պայմանագիր, իրեն առավել ապահովված էր զգում: Տարբեր կերպ գնահատելով Իրանի անդամակցումն այս կամ այն կազմակերպությանը՝ պետք է նշել, որ այն բավական խթանեց իրանական զինված ուժերի զարգացումը: ԱՄՆ-ի շնորհիվ Իրանի բանակը համալրվեց նորագույն տեխնիկայով, կառուցվեցին ռազմավարական նշանկություն ունեցող բազմաթիվ օբյեկտներ, իրականացվեցին շինարարական լայնամասշտաբ աշխատանքներ ինչպես ճանապարհաշինության, այնպես էլ օդանավակայանների կառուցման բնագավառում և հեռահաղորդակցության ոլորտում: Անդամակցելով պակտին, Իրանը քարելավեց հարաբերությունները Թուրքիայի և Պակիստանի հետ, լուծեց մի շարք կնճոռտ խնդիրներ: Ճիշտ է, Իրանն այս ամենին կարող էր հասնել և՛ իր ուժերով, սակայն հայտնի չէ, թե դրա համար որքան ժամանակ և գումար կպահանջվեր: Այդուհանդերձ, ակնհայտ է, որ այդ ամենը Միացյալ Նահանգներն իրականացնում էր իր շահերից ելնելով: Ի ապացույց դրա՝ նշենք, որ 1964թ. Իրանն ԱՄՆ-ի հետ ստորագրեց «փոխըմբռնման հուշագիր», ըստ որի՝ Իրանն աստիճանաբար պետք է գներ միայն ամերիկյան արտադրության զենք: Իսկ դա նշանակում էր իրական կախվածություն Միացյալ Նահանգներից:

1960-ական թվականների սկզբներին, ԱՄՆ-ի խորհրդով, Իրանի շահը սկսեց զգալի ուշադրություն դարձնել նաև երկրի տնտեսության զարգացմանը և օսցիալական խնդիրների նվազեցմանը:

1960–70–ական թվականներին շահական Իրանը, դառնալով տարածաշրջանում հզոր տերություն, իր ռազմական, տնտեսական, քնական հարստությունների և մարդկային խոշոր ռեսուրսների առկայությամբ, փորձում էր Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների վրա տարածել իր ազդեցությունը, ինչպես նաև ստանձնել Պարսից ծոցում իր կամքը թելադրող պետության դեր: Դրան նպաստում էին մի շարք գործոններ. ամերիկյան լայնամասշտաբ աջակցությունը Իրանին, Իրանի նավթի բազայնացման շնորհիվ կուտակված ֆինանսական միջոցները, մարտունակ քառանկյան զինված արդիական զենքով և զինամթերքով: Ի դեպ, 1965թ. Իրանն արդեն ուներ 220,000 զինվորից բաղկացած բանակ⁴⁴⁴:

1960–70–ական թվականներին իրանա–ամերիկյան հարաբերությունները թևակոխեցին որակական նոր փուլ, մանավանդ որ 1968թ. հունվարի 16–ին Անգլիայի վարչապետ Հարոլդ Վիլսոնը Համայնքների պալատում հայտարարեց, որ մինչև 1971թ. վերջն անգլիական ռազմական հենակետերը կտարհանվեն Հարավարևելյան Ասիայից և Պարսից ծոցի շրջանից: Բնականաբար, առաջացած այդ վակուումը փորձեցին լցնել ինչպես Իրանը, այնպես էլ Սաուդյան Արաբիան, որն իրեն, ի դեպ, համարում էր Մեծ Բրիտանիայի «քնական ժառանգորդը»՝ հավակնություններ ունենալով իր ազդեցության տակ վերջնական Պարսից ծոցի երկրները⁴⁴⁵: Մինչդեռ Մոհամմեդ Ռեզա շահն էլ իր հերթին հայտարարեց, որ Մերձավոր և Միջին Արևելքի խաղաղության պահպանման պատասխանատվությունն այսուհետ Իրանը վերցնում է իր վրա⁴⁴⁶: Նման հավակնություններ ուներ նաև Իրաքը:

Ինչ վերաբերում է Միացյալ Նահանգներին, ապա նա այդ տարածաշրջանում վարում էր «երկու հենարանների» քաղաքականություն՝ հենվելով Իրանի և Սաուդյան Արաբիայի վրա՝ մեծ հույսեր կապելով հատկապես շահական վարչակարգի հետ: Այնպես որ ԱՄՆ–ի համար այդ տարրերակը լիովին ձեռնադրելի էր:

Սաուդյան Արաբիայի և Իրանի գաղափարական ու քաղաքական կողմնորոշումը դեպի Արևմուտք, ինչպես նաև այդ երկրների տնտեսական փոխադարձ կապը համաշխարհային շուկայի և ԱՄՆ–ի տնտեսության հետ դարձրեց նրանց ամերիկյան արտաքին քաղաքականության գլխավոր հենարանները տարածաշրջանում⁴⁴⁷:

Ինչպես քնորոշ է գերհզոր տերությանը, ԱՄՆ–ի վարչակազմն էլ հիշյալ տարածաշրջանում Իրանի զարգացմանը նպաստելիս ուներ իր սեփական շահերը: Նա ջանում էր հզորացնել Իրանը, որպեսզի կանխի տարածաշրջանում հորիորդային Միության ազդեցության տարածումը, ինչպես նաև փորձում էր ապահովել իր տեղը իրանական նավթի արտահանման գործում: Բացի այդ աջակցում էր Իրանի որոշմանը, այն է՝ Սաուդյան Արաբիայի հետ միասին

⁴⁴⁴ Zonis Marvin, *The Political Elite of Iran*, p. 106.

⁴⁴⁵ Драмбянц Г.Г., *Персидский залив без романтики*, М., 1968, с. 38.

⁴⁴⁶ Валькова Л.В., *Саудовская Аравия в международных отношениях*, М, 1979, с. 190.

⁴⁴⁷ США и развивающиеся страны в 70–е годы, М. 1981, с. 202

ապահովել Պարսից ծոցի անվտանգությունը և կայունությունը, պահպանում էր Իրանի հետ տնտեսական և առևտրական սերտ հարաբերություններ, նպաստում էր Իրանի քաղաքական կայունությանը, տնտեսական զարգացմանը և տարածաշրջանային համագործակցությանը՝ Թուրքիայից մինչև Հնդկաստան:

Միացյալ Նահանգների երկու դաշնակիցների՝ Սաուդյան Արաբիայի և Իրանի միջև նկատվում էր լարված մրցակցություն, միջպետական հարաբերություններում առկա էին մի շարք խնդիրներ⁴⁴⁸, սակայն առերևույթ երկու կողմերն էլ ցուցադրում էին իրենց ջերմ հարաբերությունները: Շուտով ամերիկյան դիվանագիտությունը ճնշում գործադրեց և՛ Իրանի, և՛ Սաուդյան Արաբիայի վրա՝ ձգտելով հարթել տարաձայնությունները երկու երկրների միջև: Ուստի վերջիններիս այլևս ոչինչ չէր մնում, քան բարելավել հարաբերություններն անխուսափելի համագործակցության համար:

Իրանը տարածաշրջանում իրեն առավել վստահ զգաց հատկապես 1972թ., երբ ԱՄՆ-ի նախագահ Ռիչարդ Նիքսոնը խոստացավ շահին հնարավորություն տալ գնել Միացյալ Նահանգների արտադրության ցանկացած տեսակի ռազմական տեխնիկա: Դա համընկնում էր Իրանը դարձնել տարածաշրջանի ամենամարտունակ և հզոր բանակ ունեցող երկրներից մեկը: Այդ մասին խոսել էր նաև Իրանի շահը «Նյուսվիթին» տված հարցազրույցի ժամանակ. «Իրանը ԱՄՆ-ից պատրաստվում է գնել 700 ուղաթիռ՝ որից 220-ը ռազմական, ներառյալ «Հինուկով» և սուզանավերի դեմ պայքարող 18 «Սիկորսկի» տիպի ուղղաթիռ՝ 500 մլն դոլար ընդհանուր արժողությամբ»: Այնուհետև շահը նշում էր, որ տարածաշրջանի մի շարք երկրներ՝ Եգիպտոսը, Սիրիան և Իսրայելը, գտնում են, որ իրենց անվտանգության պահպանման համար անհրաժեշտ են մոտավորապես 500 օդային միջոցներ: «Բացի Միացյալ Նահանգներից ձեռք բերված ռազմական տեխնիկայից, շարունակում է շահը, - Իրանը Անգլիայից գնում է «Չիֆթեն» տիպի 800 տանկ՝ 480 մլն դոլար ընդհանուր արժողությամբ, վերանորոգում և արդիականացնում ենք «M-47» տիպի 400 տանկ, որոնք ձեռք էինք բերել ԱՄՆ-ից, ինչպես նաև «M-60» տիպի 460 տանկ: Ընդհանուր առմամբ՝ 1700 տանկ: Նավատորմը ևս կրկնապատկում ենք: Իրանը Միացյալ Նահանգներից ստացել է նաև լազերի միջոցով կառավարվող «Սմարտ» տիպի ռումբ»⁴⁴⁹: Իսկ 1977թ. շահը ԱՄՆ-ից գնեց շուրջ 6 միլիարդ դոլարի գնք, ևս 12 միլիարդի պատվիրեց⁴⁵⁰:

⁴⁴⁸ Իսկանդարյան Գ., «Իրանը Պարսից ծոցի ազդեցիկ գործոն» (1960-70-ական թ.թ.), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXIII, Երևան, 2004, էջ 87-88:

⁴⁴⁹ Newsweek, 16.05.73.

⁴⁵⁰ Ramazani R.K., Iran's Revolution. The Search for Consensus, Washington, 1990, p. 49.

Բացի այդ, համաձայն «Էթթելաթի», ԱՄՆ-ը շահի հետ զաղտնի համաձայնություն էր ձեռք բերել, ըստ որի՝ Իրանի տարածքում կառուցել էր 7 ռադիոէլեկտրոնային լրտեսական կայան⁴⁵¹:

Իրանի ռազմականացումն առավել ակնհայտ դարձնելու համար բերենք 1973–1980թթ. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների ռազմական ծախսերի հաշվեկշիռը, ըստ ԽՍՀՄ-ի Անվտանգության նախարարության տվյալների⁴⁵².

Երկիր	1973–1976		1977–80	
	մլրդ. դոլար	ընդհանուր գումարի մասնաբաժին %	մլրդ. դոլար	ընդհանուր գումարի մասնաբաժինը %
Իրան	29,1	44,0	28,0	27,6
Իրաք	6,1	9,2	10,3	10,1
Սաուդյան Արաբիա	19,8	29,9	41,1	40,5
Թուրքիա	4,9	7,4	7,3	7,2

Բնականաբար, Խորհրդային Միությունը բողոքեց իր հարավային սահմանների մոտ նման քանակի ռազմական ուժի և, որ ավելի կարևոր էր, ամերիկյան ռազմական մասնագետների թվի աճի կապակցությամբ: Ի պատասխան Խորհրդային Միության անդադար բողոքների՝ ԱՄՆ-ի նախագահ Նիքսոնն ամերիկացիների ներկայությունը քացատրում էր նրանով, որ ԱՄՆ-ը չի կարող անտեսել խորհրդային ժամանակակից նավատորմի ներկայությունը Հնդկական օվկիանոսում, Միջերկրական ծովում և Աֆրիկայի ափերի մոտ: Ի պաշտպանություն ամերիկացիների՝ իրանական մամուլը մատնանշում էր, որ Եգիպտոսում գործում էր ռուս մասնագետների 15 հազարանոց մի խումբ, այն բանից հետո, երբ ԽՍՀՄ-ը Եգիպտոսին վաճառել էր զենք և զինամթերք: Այնպես որ նրանք բնական են համարում օտարերկրյա ներկայացուցիչների առկայությունն երկրում, եթե այդ երկիրը զենք է ռազմամթերք մեկ այլ երկրից⁴⁵³: Ամերիկյան խորհրդականների կողմից մշակվել էր մի ծրագիր՝ իրանական զորքին զինել ամերիկյան զենքով, մատակարարել իրթոններ և մարտական տեխնիկա, ինչպես նաև Իրանի տարածքում կառուցել ռազմական օդանավակայան, վայրէջքի հրապարակ, նավահանգիստներ, նավակառան, ճանապարհներ, ռադիոյի և հեռախոսային կապի ցանց:

⁴⁵¹ اطلاعات، 25.05.1973.

⁴⁵² Военная экономика стран Востока, научный сборник N 6, для служебного пользования, М. 1986, с. 11–12.

⁴⁵³ اطلاعات، 25.05.1973

Այսպիսով, կարգավորելով սեփական ռազմական ուժերը, ունենալով բավական ֆինանսական միջոցներ ի հաշիվ նավթի⁴⁵⁴, այսուհետ Պարսից ծոցի հետ կապված հարցերը հայտնվեցին Իրանի քաղաքականության օրակարգում, որն առավել հայտնի է որպես Պարսից ծոցի նկատմամբ «ակտիվ կուրսի» քաղաքականություն: Այդ քաղաքականությունը ռազմավարական նշանակություն ուներ Իրանի համար, քանի որ Պարսից ծոցով էր իրականացվում ինչպես իրանական ապրանքների առևտուրը, այնպես էլ նավթի և նավթամթերքի արտահանումը միջազգային շուկա: Իրանն իր վրա էր վերցնում տարածաշրջանում յուրաքանչյուր խնդրի լուծման ղեկավարությունը, որի մասին դեռևս 1969 հուլիսին տպագրվեց Իրանի ԱԳՆ-ի հայտարարության մեջ, որտեղ նշվում էր. «Ոչ մի դեպքում չի կարելի հնարավորություն տալ մյուս երկրներին միջամտել Պարսից ծոցի գործերին: Իրանի կառավարությունը պատրաստ է համագործակցել Պարսից ծոցի բոլոր երկրների հետ՝ հանուն տարածաշրջանի խաղաղության և անվտանգության պահպանման: Բայց եթե Պարսից ծոցի մյուս երկրները չեն կարող մասնակցել համատեղ պաշտպանությանը, ապա Իրանն ի վիճակի է միայնակ իր վրա վերցնել այս տարածաշրջանի շահերի պաշտպանության գործը»⁴⁵⁵:

Բացի այդ, արտաքին քաղաքականության ոլորտում Իրանի շահի նպատակներից մեկն էր թույլ չտալ որ սասանվեն, էլ չենք ասում տապալվեն, տարածաշրջանի միապետությունները, մանավանդ որ արդեն իրողություն էր 1958թ. Իրաքի, 1962թ. Եմենի միապետությունների տապալումը⁴⁵⁶:

Ուշադրության է արժանի Իրանի դիրքորոշումը Պարսից ծոցում առաջացած բազմաթիվ խնդիրների և դրանց լուծման եղանակների վերաբերյալ:

Կարևորելով Իրանի ղեկը տարածաշրջանում՝ դեռևս 1971թ. նոյեմբերի 29-ին Իրանի և Շարջայի կառավարությունները պաշտոնապես կնքեցին համաձայնագիր՝ Աբու-Մուսա կղզին Իրանի ինքնավարության տակ թողնելու վերաբերյալ: Օգտվելով այդ համաձայնագրից՝ հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 30-ին, Մոհամմեդ Ռեզա շահի հրամանով իրանական զորքերը (6 ժամկա ընթացքում) տեղակայվեցին Աբու-Մուսայում, միննոյն ժամանակ զբաղեցրին Մեծ և Փոքր

⁴⁵⁴ Եթե 1970թ. նավթից ստացած Իրանի եկամուտը կազմում էր 791 մլն դոլար, ապա 1973թ. այն հասավ 2,6 մլրդ դոլարի, 1974-ին 4,6 մլրդ, իսկ 1975թ. այն աճեց մինչև 17,8 մլրդ դոլար: Նավթից ստացվող եկամուտների մեծացումն առաջին հերթին կապված էր նավթի գնի բարձրացման հետ: 1973թ. Սաուդյան Արաբիան առաջարկեց նավթի գինը բարձրացնել, մեկ քարել նավթի համար առաջարկելով 7,5 դոլար, մինչդեռ Իրանը մեկ քարել նավթի համար պահանջում էր 14 դոլար: Ի վերջո եկան համաձայնության և մեկ քարել նավթը արժեքավ 11,65 դոլար: Կառավարության մասնաբաժինը ևս մեծացավ 7 դոլար նախկին 3,5-ի փոխարեն: The Iranian Journal of International Affairs, vol V, N2, Tehran 1993, p. 461. Примаков А.Е., Персидский залив: Нефть и монополия, Москва 1983, с. 47. Андреасян Р.Н., Казюков А.Д., ОПЕК в мире нефти, М.1978, с. 99-121.

⁴⁵⁵ Алибейли Г.Д., Иран и сопредельные страны Востока, с. 83.

⁴⁵⁶ الملاحات. 1978.10.01, 1978.13.11.

Ռոմբերը⁴⁵⁷, որոնց նկատմամբ Իրանը միշտ էլ հավակնություններ է ունեցել: Դրանով, փաստորեն, Իրանը իր վերահսկողության տակ վերցրեց Հորմուզի նեղուցը⁴⁵⁸:

Վերոհիշյալ կղզիների գրավման հետևանքով խզվեցին դիվանագիտական հարաբերությունները Իրանի և Իրաքի միջև, ինչպես նաև լարվածություն նկատվեց արաբական աշխարհի և Իրանի փոխհարաբերություններում, որի արդյունքում էլ արաբական մի շարք երկրների պարբերականներում ի հայտ եկան Պարսից ծոցն Արաբական ծոցի վերանվանելու տեսակետներ⁴⁵⁹:

Իրանի հեղինակության մեծացման փաստ կարող է հանդիսանալ նաև ԴոՖարում առաջացած խնդիրների պատճառով Օմանի սուլթան Ղարուս բեն Սայիդի՝ արաբական աշխարհի փոխարեն Իրանին տված նախապատվությունը: Ղարուս բեն Սայիդը պաշտոնական խնդրանքով դիմեց Մոհամմեդ Ռեզա շահին, որ օգնություն տրամադրի երկրի հարավում՝ ԴոՖար նահանգում առաջացած հեղափոխական շարժումները ճնշելու համար: Շահը, քնականաբար, չմերժեց խնդրանքը, քանի որ գտնում էր, «թե այն սպառնում է Պարսից ծոցի ավազանի խաղաղությանը»: 1973թ. դեկտեմբերի 23-ին իրանական 3 հազարանոց բանակը ներխուժեց ԴոՖար:

Սակայն 1973թ. հոկտեմբերի 6-ին բռնկված 4-րդ արաբ-իսրայելական պատերազմը ստիպեց տարածաշրջանի երկրներին նորմալացնել հարաբերությունները բոլոր մահմեդական երկրների միջև: Արաբական աշխարհը կոչ էր անում Իրանին նավթ չմատակարել Իսրայելին, սակայն Իրանը շարունակում էր Իսրայելի հետ իր լայնամասշտաբ ռազմա-քաղաքական և տնտեսական կապերը:

Որպեսզի էլ ավելի մեծացնի Իրանի ազդեցությունը տարածաշրջանում, շահը 70-ականների սկզբին հանդես եկավ մի շարք առաջարկություններով, այն է՝ ստեղծել Ասիական ընդհանուր շուկա, Պարսից ծոցի երկրների ռազմա-քաղաքական բյուր, հրավիրել կոնֆերանս՝ տարածաշրջանի անվտանգությունը պահպանելու համար ուղիներ որոնելու նպատակով:

Վերոհիշյալ ծրագրերը կյանքի կոչելու համար 1974թ. Մոհամմեդ Ռեզա շահ Փահլավին մեծ շրջագայություն կատարեց հարավային Ասիայի երկրներով՝ կնքելով մի շարք առևտրական համաձայնագրեր և տնտեսական համագործակցության պայմանագրեր: Այդ այցի նպատակն էր ստեղծել «Ասիական ընդհանուր շուկա»՝ Եվրոպական ընդհանուր շուկայի օրինակով, քնակա-

⁴⁵⁷ Алиев Ариф, Иран vs Ирак: история и современность, М.2002, с. 629-630.

⁴⁵⁸ Հորմուզի նեղուցն ունի ռազմավարական նշանակություն ոչ միայն ծոցի երկրների հարաբերություններում, այլև համաաշխարհային տնտեսության համար: Հորմուզի նեղուցով յուրաքանչյուր 10 րոպեն մեկ անցնում է մեկ տանկեր, ինչը կազմում է նավթի տարանցիկ համաշխարհային տեղափոխման 62%-ը: Հորմուզի նեղուցը Պարսից ծոցից դուրս գալու միակ ուղին է բոլոր սահմանակից երկրների Իրանի, Իրաքի, Սաուդյան Արաբիայի, Ղատարի, Բահրեյնի, Օմանի, Արաբական Միացյալ Եմիրություններ համար: Եվ փաստորեն 1971թ. այս անոնը հայտնվեց Իրանի վերահսկողության ներքո:

⁴⁵⁹ Валькова Л.В., Саудовская Аравия: нефть, ислам, политика, М. 1987, с. 163.

նաբար, Իրանի հովանու ներքո, որը կարող էր հանդես գալ որպես հակակշիռ Եվրոպական շուկային:

1970-ական թվականների կեսերին Իրանը, տարածաշրջանում իրական ազդեցություն ձեռք բերելու համար, անհրաժեշտ ուշադրություն դարձրեց գիտատեխնիկական նվաճումների և հատկապես միջուկային էներգետիկայի զարգացման վրա: Եվ ահա 1974թ., Մոհամմեդ Ռեզայի նախաձեռնությամբ Իրանում ստեղծվեց Ատոմային էներգետիկայի կազմակերպություն: Հայտարարվեց, որ նպատակ ունեն ստեղծել ատոմային մի շարք կայաններ⁴⁶⁰:

1975թ. Իրանը պատրաստվում էր Միացյալ Նահանգներից գնել 8 հատ 1,200 Mwe (megawatt-electric) հզորությամբ ռեակտոր, համապատասխանաբար Ֆրանսիայից էլ ձեռք էր բերելու 2 հատ 900 Mwe, Գերմանիայից՝ 2 հատ 1,200 Mwe հզորությամբ ռեակտորներ⁴⁶¹: Ընդհանրապես Մոհամմեդ Ռեզա շահը նպատակ ուներ մինչև 1994թ. Իրանում միջուկային ռեակտորների հզորությունը հասցնել 23,000 Mwe⁴⁶²:

Շահի այդ նախաձեռնությունը մեծ աջակցություն գտավ հատկապես Արևմուտքի կողմից: Ատոմակայանների կառուցման առաջին փորձը իրականացրեց ԳՖՀ-ն՝ Բուշեիրում: Այդ գործին մեծապես աջակցում էր նաև Ֆրանսիան, ծրագրելով ատոմակայանների կառուցում Աբադանում և Աիվազում: 1974թ. Իրանն ԱՄՆ-ի հետ կնքեց պայմանագիր, ըստ որի՝ 10-տարվա ընթացքում Միացյալ Նահանգները, միջուկային էներգիայի համար վառելիք պետք է մատակարարեր⁴⁶³: 1978թ. իրանա-ամերիկյան պայմանագրի համաձայն՝ Միացյալ Նահանգները նախատեսում էր Իրանում կառուցել 8 ԱԷԿ: Նախատեսվում էր մինչև 2000թ. կառուցել 20 ԱԷԿ՝ 23 հազար մեգավատ ընդհանուր հզորությամբ, որի շնորհիվ Իրանը կդառնար Մերձավոր և Միջին Արևելքում ատոմային էլեկտրակայանների ցանց ունեցող հզոր տերություններից մեկը⁴⁶⁴:

Այսպիսով, Միացյալ Նահանգների գործուն աջակցությամբ, ինչպես նաև 1973թ. Իրանի նավթի de facto ազգայնացման շնորհիվ, առաջացած ֆինանսական զգալի կուտակումների միջոցով, Իրանն արագ տեմպերով համալրեց քանակը ժամանակակից զենքով և զինամթերքով, որն էլ հնարավորություն տվեց նրան դառնալ տարածաշրջանում ռազմական ազդեցիկ ուժ և քաղաքական կարևոր գործոն:

Ինչպես հետևում է վերը շարադրվածից, Իրանը հարմար առիթը բաց չէր թողնում տարածաշրջանում առաջացած խնդիրների կարգավորմանը մասնա-

⁴⁶⁰ Арабаджян А.З., Исламская республика Иран: Экономический потенциал, М. 2002, с. 139.

⁴⁶¹ Cottrell Alvin J., A.General Survey, The Persian Gulf States, Baltimore & London, 1980, p. 159.

⁴⁶² Iran's Nuclear Energy: A Cheney Casus Belli? www.1arouchepum.com/other/2003/3039 iran-nuc

⁴⁶³ The Military Balance in the Gulf in 2001, Center for Strategic and International Studies, http://www.csis.org/military/milbalance_gulf.pdf

⁴⁶⁴ Իրանի միջուկային ծրագրի զարգացման մասին մանրամասն տես Իսկանդարյան Գ. «Իրանի Իսլամական Հանրապետության միջուկային ծրագիրը և նրա շուրջ ծավալվող իրադարձությունները», Սերժավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXIII, Երևան, 2004:

կից դառնալու համար, ակնկալելով էլ ավելի մեծացնել իր ազդեցությունը: Իրանի հզորացման նախադրյալներից մեկն էլ այն էր, որ կառավարությունը մեծ ուշադրություն դարձրեց գիտատեխնիկական ոլորտի զարգացման վրա, որի համար չէր խնայում ոչ մի միջոց:

Սակայն Իրանի շահի բոլոր գործողությունները չէ, որ ընդունվում էր հասարակ ժողովրդի կողմից, քանզի արդիական ռազմական ուժերի կողքին առկա էին սոցիալական զգալի խնդիրներ, որոնք տարիներ շարունակ լուծում չէին ստանում: Սա աստիճանաբար լցրեց ժողովրդի համբերության բաժակը և նա շուտով ոտքի կանգնեց՝ արտահայտելով իր դժգոհությունը, ինչպես շահի, այնպես էլ նրան հովանավորող Միացյալ Նահանգների դեմ:

1978թ. սեպտեմբերին երկու երկրների՝ Իրանի և ԱՄՆ-ի ջերմ հարաբերությունները վտանգի տակ դրվեցին, երբ հակաշահական ցույցերը և ելույթները հասան իրենց գագաթնակետին: Արդյունքում, 1979թ. հունվարի 16-ին, շահ Մոհամմեդ Ռեզա Փահլավին ստիպված իր ընտանիքով հեռացավ երկրից: 1979թ. ապրիլի 1-ին Իրանը պաշտոնապես հռչակվեց Իսլամական Հանրապետություն և ԱՄՆ-ից պահանջեց վերադարձնել շահին: Մերժում ստանալով՝ 1979թ. նոյեմբերի 4-ին 400 իրանցի ուսանողներ գրոհեցին Թեհրանում ԱՄՆ-ի դեսպանատան վրա, գրավեցին այն և պատանդ վերցրին 66 աշխատակիցների: Դեսպանատան գրավումը վերջակետ դրեց երկու երկրների երբեմնի ջերմ հարաբերություններին, որոնց փոխարինելու եկավ խորը ձգնաժամն ու լարվածությունը: Ի պատասխան դեսպանատան գրավմանը ԱՄՆ-ը սառեցրեց իրանական ավանդները, արգելք դրեց իրանական նավթի վաճառքի վրա:

Շուտով Իրանը դուրս եկավ ՍԵՆՏՕ-ի կազմից, միակողմանիորոն լուծարեց իրանա-ամերիկյան «Քարեկամության մասին պայմանագիրը» և չեղյալ հայտարարեց 1959թ. իրանա-ամերիկյան երկկողմանի ռազմական պայմանագիրը:

1981թ հունվարի 18-ին՝ դեսպանատան գրավումից 444 օր հետո միայն, ԻԻՀ-ն Միացյալ Նահանգներին հանձնեց նրա քաղաքացիներին: Փոխարենը ԱՄՆ-ը Իրանին խոստացել էր ապաստանեցնել մոտավորապես 15 մլրդ դոլարի իրանական ավանդները: Իսկ մինչ այդ՝ 1980թ. հուլիսին, վախճանվել էր շահը և երկխոսությունն ավելի իրատեսական էր թվում: Սակայն պատանդների ազատ արձակվելուց հետո ԱՄՆ-ը չկատարեց իր խոստումը, և իրանա-ամերիկյան հարաբերությունները կրկին խորը ձգնաժամի մեջ հայտնվեցին:

1990-ականների վերջերին Թեհրան-Վաշինգտոն փոխհարաբերություններում նկատվեցին որոշ տեղաշարժեր, սակայն դրանք չհանգեցրին որևէ դրական արդյունքի:

Իրավիճակն առավել լարվեց 2001թ. սեպտեմբերի 11-ի ահաբեկչությունից հետո, երբ ԱՄՆ-ի նորընտիր նախագահ Ջորջ Բուշը, փնտրելով ողբերգության կազմակերպիչներին, 2002թ. հունվարի 30-ին, Կոնգրեսի համատեղ նիստի ժամանակ մեղադրեց Իրաքին, Իրանի Իսլամական Հանրապե-

տությանը և Հյուսիսային Կորեային՝ անվանելով նրանց «չարիքի առանցքի երկրներ»։ Ջ.Բուշի հայտարարությունները գնահատելով որպես անհիմն և որոշակի քաղաքական նպատակներ հետապնդող՝ Իրանը ԱՄՆ-ից պահանջեց մեղադրանքների առնչությամբ փաստեր ներկայացնել։

Հատկանշական է, որ Միացյալ Նահանգներն Իրանի անմիջական հարևաններ Աֆղանստանի և Իրաքի դեմ պատերազմելիս, Իրանի հետ որոշ հարցերում համազործակցեց, ինչը նորից հույս էր ներշնչում հարաբերությունների վերականգնման համար։

Իրանն այսօր վարում է արտաքին և ներքին ինքնուրույն քաղաքականություն, կայուն զարգացում են ապրում երկրի ինչպես տնտեսությունը, այնպես էլ ռազմական ուժերը։ Իրանը համարվում է տարածաշրջանի հզոր երկրներից մեկը, որը «1991–92թթ. ռազմական հաշվեկշիռ» համաձայն՝ ունի ընդհանուր առմամբ 528 հազարանոց բանակ, որից 18 հազարը նավատորմն է, 35 հազարը՝ օդային ուժերը⁴⁶⁵։ Իր տրամադրության տակ ԻԻՀ-ն ունի «Շահաբ»⁴⁶⁶ տեսակի իրթիռ։

ԻԻՀ-ի արտաքին քաղաքականության հիմքում ընկած է բոլոր հարևան պետությունների հետ քարի դրացիական հարաբերությունների պահպանումը։ ԱՄՆ-ը բազմիցս մեղադրել է Ռուսաստանի Դաշնությանն Իրանին զենք, զինամթերք և ռազմական տեխնոլոգիաներ մատակարարելու մեջ։ Այդուհանդերձ, նկատելիորեն զարգացում են ապրում երկու երկրների՝ Իրանի և Ռուսաստանի հարաբերությունները, դա հատկապես ակնհայտ դարձավ ԻԻՀ նախագահ Խաթամիի՝ Մոսկվա կատարած այցից հետո։ 2002թ. օգոստոսին Վլադիմիր Պուտինը նշեց, որ իր երկրի քաղաքականությունը, Իրանի հետ կապված, որևէ փոփոխության չի ենթարկվելու։ Իսկ 2003թ. հունիսի 25-ին

⁴⁶⁵ The Military Balance 1991–1992, IISS, London, p. 106.

⁴⁶⁶ «Շահաբ-3» տիպի իրթիռը կարող է հասնել Իսրայելի սահմանը (իրթիռը մշակվել է հյուսիս-կորեական «Ho Dong-1» իրթիռի հիմքի վրա, իրթիռի թռիչքի առավելագույն հեռավորությունը 1500 կմ է, իսկ հաշվարկային հեռավորությունը՝ 1300 կմ, կարող է տանել 750 կգ քաշով մարտազինակալի)։ Վաշինգտոնի տվյալներով, ներկայումս Իրանը, օգտագործելով Ռուսաստանից և Չինաստանից ստացված տեխնոլոգիաները, կատարում է հեղուկ վառելանյութով Շահաբ-4 տիպի իրթիռը (թռիչքի շառավիղը՝ 2000 կմ, մարտազինակալի քաշը՝ 1000 կգ) և պինդ վառելանյութով NP-110 իրթիռը։ Իրանի զինանոցում կան նաև օպերատիվ-տակտիկական Scud-B և Scud-C տիպի իրթիռներ։ Այժմ ակտիվ նշատումներ են տարվում միջմայրցամաքային քայիստիկ «Շահաբ-5» (հեռավորությունը՝ 10.000կմ) տեսակի իրթիռի կառուցման ուղղությամբ։ «Շահաբի» գործողության շառավիղում են գտնվում Մերձավոր և Միջին Արևելքի, Կենտրոնական և Գարավային Ասիայի տարածքներն ամբողջությամբ։ The Military Balance in the Gulf in 2001, Center for Strategic and International Studies, http://www.csis.org/military/milbalance_gulf.pdf Иран продемонстрировал на параде баллистическую ракету средней дальности "Шехаб-3" <http://www.defense-ua.com/rus/news/?id=10331> ԳԳ ԱԳ, Պատմաղիվանագիտական բաժին (արխիվ), Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչություն, Իրանի բաժին, ցուցակ 5, գրք N 240։ Р. Тиммербаев, Ближний Восток... Ядерный контроль, N3, (69), т. 9, с. 26. А.В.Хлопков, В.Ф.Лата, Иран:ракетно-ядерная загадка для России. N6(140), июль 2003 <http://www.pircenter.org/data/publications/vb6-2003.html>

Անգլիայում Պուտինը ընդգծեց. «Մենք մտադիր չենք կորցնել մեր դիրքերը Իրանում...»⁴⁶⁷:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետության և ԻԻՀ ջերմ քաղաքական և տնտեսական փոխհարաբերություններին, ապա դեռ 1990-ական թվականների սկզբներին՝ ի պատասխան ԱՄՆ-ի ձևշման, ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը հայտարարեց, որ դա ՀՀ փրկության օղակն է, քանզի ՀՀ գտնվում է շրջափակման մեջ. մի կողմից՝ ԱՄՆ-ի դաշնակից Թուրքիայի, մյուս կողմից՝ նորանկախ Ադրբեջանի Հանրապետության:

Հայաստանի և Իրանի հարաբերությունները որակական նոր հիմքի վրա դրվեցին հատկապես 2001թ. դեկտեմբերի 25-27-ին ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանի՝ Իրան կատարած այցից հետո, որն ամրապնդվեց 2004թ. սեպտեմբերի 9-11 ԻԻՀ նախագահ Մ.Խաթամիի պաշտոնական այցով Հայաստանի Հանրապետություն: Այդ այցերը հնարավորություն ընձեռեցին իրականացնել քարեկամության ու համագործակցության վերաբերյալ երկու ժողովուրդների ակնկալիքները, կնքվեցին մի շարք պայմանագրեր:

Իրանն այսօր կանգնած է նոր մարտահրավերների առջև: Այդ առումով մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում 2005թ. մշակված Իրանի՝ «20-ամյա հեռանկարի» ծրագիրը, որով 20 տարի անց Իրանը պետք է լինի զարգացած և տարածաշրջանում հզոր տերություն:

Եվ բոլորն էլ այսօր հասկանում են, որ Իրանի՝ միջուկային զենք ձեռք բերումից գատ, Արևմուտքին խիստ անհանգստացնում են Իրանի գիտատեխնիկական մեծ թռիչքները, որոնց արդյունքում 10-20 տարուց հետո Իրանն ամբողջությամբ կվարի ինքնուրույն քաղաքականություն և ամենայն հավանականությամբ, տարածաշրջանում առաջացած յուրաքանչյուր խնդիր կփորձի լուծել ռեզիոնի ներքին ռեսուրսների հաշվին, բացառելով Արևմտյան երկրների միջամտությունը Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների գործերին՝ նրանց հետո պահելով գերշահույթ բերող էներգակիրներից:

2005թ. Իրանի նախագահական ընտրությունների արդյունքում հաղթանակեց ծայրահեղ պահպանողական թևի աշխարհիկ ներկայատուցիչ Մահմուդ Ահմադինեժադը, բոլորը լարված սպասում էին, թե նորընտիր նախագահի կառավարման շրջանում Իրանում ինչպիսի գարգացումներ տեղի կունենան: Արդյունքը երկար սպասեցնել չտվեց. նախագահը կառավարման իր 100-օրվա ընթացքում և դրանից հետո էլ հանդես եկավ մի շարք սենսացիոն հայտարարություններով, որի արդյունքում պարզ դարձավ, որ նորընտիր նախագահը մտադիր չէ որևէ զիջման գնալ Արևմուտքի հետ:

2005թ. հոկտեմբերի 26-ին Մահմուդ Ահմադինեժադը «Աշխարհն առանց սիոնիզմի» խորագրով կոնֆերանսի ժամանակ կրկնեց իմամ Խոմենիի հայտնի ելույթը, ըստ որի՝ Իսրայելը պետք է ջնջվի աշխարհի երեսից. «Իսլամական

⁴⁶⁷ Известия, 25.07.2003.

աշխարհը թույլ չի տա իր դարավոր թշնամուն ապրել մահմեդական աշխարհի կենտրոնում»⁴⁶⁸։ Այս հայտարարությանն արագորեն արձգանքեց ողջ աշխարհը։ Եվ ընդհանրապես Ամադիինեժադը լինելով խոմեյնիական գաղափարների իրական հետևորդ, գտնում է, որ երկիրը պետք է կառավարել ռաիբարի եռյակ սկզբունքներով՝ արժանապատվություն, ռացիոնալիզմ և ազգային շահ, որոնց վրա էլ պետք է խարսխված լինի երկրի արտաքին քաղաքականությունը։

Նորընտիր նախագահը շուտով հայտարարեց, որ Իրանը շարունակելու է ուրանի հարստացման ծրագիրը, ինչը հավելյալ լարվածություն առաջացրեց Միացյալ Նահանգների դեկավար շրջանակներում։

ԱՆԿ-ի գլխավոր տնօրեն Մոհամմեդ Էլ-Բարադեյն էլ իր հերթին կոչ արեց ԱՄՆ-ին որքան հնարավոր է արագ միանալ Եվրոմիության ջանքերին, Իրանի միջուկային ծրագրի շուրջ առաջացած խնդիրը խաղաղ ճանապարհով լուծելու համար⁴⁶⁹։ Սակայն Միացյալ Նահանգները, Եվրամիություն-Իրան փոխհարաբերություններում, մնաց անդդվելի դիտորդի դերում։

2006թ. հունվարի 10-ին ԱՆԿ-ի մասնագետների ներկայությամբ Իրանի միջուկային 3 օբյեկտներում հանվեցին կապարակնիքները։ Միացյալ Նահանգները բավական կոշտ դիրք բռնեց Իրանի նման գործելակերպի նկատմամբ և առաջարկեց Իրանի հարցը բարձրացնել ՄԱԿ-ի ԱՍ-ում։

Երկար քանակություններից և քննարկումներից հետո, 2006թ. հուլիսի 31-ին ԱՍ-ի 5500-րդ նստաշրջանի ժամանակ ընդունվեց թիվ 1696 քանաձևը՝ Իրանի միջուկային ծրագրի վերաբերյալ։ Բնականաբար, իրանական կողմը դրանում առաջին հերթին մեղադրեց Միացյալ Նահանգներին։

2008թ. Միացյալ Նահանգներում նախագահական ընտրությունների տարի էր։ Տեսարանները միակարծիք գտնում էին, որ եթե ԱՄՆ-ի նախագահ ընտրվի դեմոկրատներից Բարակ Օբաման, ապա ի տարբերություն հանրապետական թեկնածուի, ավելի մեղմ վերաբերմունք կունենա իրանական հարցի նկատմամբ։ Դրա մասին բամիցս խոսել էր նաև Բարակ Օբաման, բացառելով իրանական խնդրի ռազմական լուծման տարբերակը և նախապատվություն տալով երկխոսության միջոցով լուծել բոլոր տեսակի խնդիրները։ Ի դեպ Մահմուդ Ամադիինեժադը շնորհավորական ուղերձ հղեց Օբամային նախագահ դառնալու կապակցությամբ

2009թ. նախագահական ընտրությունների տարի էր նաև Իրանում։ ԱՄՆ-ի նախագահ Բարակ Օբաման հայտարարեց, որ իրենք պատրաստ են աշխատել Իրանի ցանկացած նախագահի հետ։ Չնայած Օբամայի վերոհիշյալ հայտարարության, վերլուծաբաններն այն կարծիքին էին, որ եթե ԻԻՀ-ում հաղթանակի բարեփոխիչների թև ներկայացուցիչը, ապա Իրան-ԱՄՆ համագործակցությունն ավելի իրատեսական կլինի։ Այնուամենայնիվ, ԻԻՀ ընտրություններում

⁴⁶⁸ Ahmadinejad: Wipe Israel off map,

<http://english.ajazeera.net/NR/exeres/15E6BF77-6F91-46EE-A4B5-A3CE0E9957EA.htm>

⁴⁶⁹ <http://www.iranatom.ru/news/media/year05/january/elbar.htm>

հաղթանակեց Մահմուդ Ահմադինեժադը: Իսկ 2009թ. օգոստոսի 5-ին ԱՄՆ-ի կառավարությունը հայտարարեց, որ Մահմուդ Ահմադինեժադը Իրանի ընտրված առաջնորդն է: Օրաման իրականում գնաց այդ քայլին, որպեսզի հարաբերություններ ձևավորելու անհրաժեշտ հարթակ ստեղծի, մինևույն ժամանակ Օրաման շնորհավորեց Իրանի ժողովրդի «Նովրուզի»՝ իրանական նոր տարվա կապակցությամբ:

Սակայն բոլոր այս նախաձեռնությունները արդյունք չտվեցին: 2010թ. փետրվարի 18-ին Նյու-Յորք Թայմսը արձանագրեց, որ ԱԷՄԳ-ի մասնագետները հաստատել են, թե Իրանն արդեն աշխատում է միջուկային մարտազլխիկներ ստեղծելու ուղղությամբ: Մինևույն ժամանակ նրանք փաստում են, որ Իրանը շարունակում է միջազգային հանրությունից թաքցնել միջուկային իր ծրագրի շատ մանրամասներ⁴⁷⁰: Սա հավելիալ լարվածության առիթ տվեց:

Այս ամենով հանդերձ, ուշադրության է արժանի ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Հ.Բլինտոնի, 2010թ. հոկտեմբերի 9-ի հայտարարությունը, ըստ որի, չնայած Իրանի նկատմամբ իրականացված ծանր պատժամիջոցներին, Միացյալ Նահանգները պատրաստ են երկխոսության՝ Իրանի հետ միջուկային ծրագրի վերաբերյալ:

Այս ամենով հանդերձ, կարծում ենք, որ վաղ թե ուշ, պապգայում, երբեմնի դաշնակից պետություններն անտարակույս կգտնեն երկխոսության եզրեր, կկարգավորեն առկա կնճռոտ խընդիրները: Անկախ նրանից, թե որքան լարված են այժմ նրանց հարաբերությունները, հուսով ենք, որ իրանա-ամերիկյան հարաբերություններում կբացվի նոր էջ ...

⁴⁷⁰ Inspectors Say Iran Worked on Warhead, http://www.nytimes.com/2010/02/19/world/middleeast/19iran.html?_r=1&ref=yukiya_ama

IRANIAN-AMERICAN RELATIONS (1942-1960)

SUMMARY

The Middle East has drawn the attention of the global community for many years. To properly understand the processes taking place in this region a thorough knowledge of the history of the powers, mentality, traditions, religious beliefs, and relations of the nations that inhabit it is required.

Interactions between Iran and the United States are an important topic of modern history; in view of their complex and contradictory nature, it is important to reflect on the history of these exchanges and examine the achievements and failures that characterized them. This study concerns the period between 1942, when US troops came to Iran, and 1960, the year of the White Revolution, a time when these relations deepened.

The study comprises an introduction, three chapters, a conclusion and references.

The first chapter, Iran-US Relations Between 1942 and 1950, is divided into two sections:

1. Iran-US relations during and after the World War II

2. The US Position on the Iranian Azerbaijan (Atrpatakan) Issue

This chapter concerns the rearrangement of global powers during the WWII and Iran's role in the process. In view of Iran's strategic importance the USSR, Great Britain, and the United States wanted to have firm guarantees of its neutrality. To ensure such neutrality, the Soviet Union took advantage of Clause 6 of a USSR-Iran Treaty made in 1921, deploying its troops in the north of Iran on August 26, 1941. At the same time, British troops entered the country from the south. At the end of 1942, the US brought in a contingent of 30,000 tasked with ensuring the security of the Iranian route under the Lend-Lease, used to supply war material to the Soviet Union. Parallel to these developments, American military and financial advisors started arriving in Iran in 1942; they did important work for the country's army and the police, helped the economy, and greatly influenced these areas in general. Iran received some economic assistance from the US during the war and, at the same time, some of the top positions in Iran's government were taken by US citizens who worked on strengthening bilateral relations and reducing the Soviet and British influence.

In 1943 during the Tehran Conference, the leaders of the three superpowers promised to withdraw their troops from Iran within 6 months of the end of the war. The US and Great Britain respected their commitments and removed their troops immediately after the war while the USSR was in no hurry to do the same. Moreover, it was with the USSR's direct involvement that a national autonomy headed by Jafar Pishevari was established in Azerbaijan in December of 1945. At the same time, a Kurdish movement started in northern areas of Iranian Kurdistan. In December 1945, Mehabad was declared as a Kurdish autonomous region under Ghazi Muhammad's leadership. All of Iran's northern regions were under USSR influence.

The US realised that Soviet forces stationed in the north of Iran would try to perpetuate their control over these areas. President Harry S. Truman wrote, "The Soviet Union persisted in its occupation until I personally saw to it that Stalin was informed that I had given orders to our military chiefs to prepare for the movement of our ground, sea, and air forces. Stalin then did what I knew he would do. He moved the troops out."⁴⁷¹

The US became so active that the government of Iran started considering a complaint to the UN Security Council. "In a diplomatic note to the government of Iran, the United States demanded that it takes a decision on raising the issue with the UNSC within 24 hours, otherwise threatening that it [the US government] will itself insist that this issue is included in the UNSC agenda."⁴⁷² On January 19, 1946, in the first session of the UN General Assembly, Seyyed Hassan Taghizadeh, the head of Iranian delegation to the UN, complained about the Soviet Union's interference with Iran's domestic affairs. Subsequently, however, the parties assured the Assembly that they were ready to resolve the issue through negotiations.

Iranian premier Ahmad Qavam al-Saltaneh, certainly a first-class diplomat, visited Moscow on February 18, 1946, for negotiations on the issue. He assured Moscow that it will receive some exclusive privileges in return for moving their troops out. He promised, *inter alia*, that Mejlis would endorse the establishment of a joint Soviet-Iranian oil company, which would be granted the right to engage in prospecting and the extraction of oil in the north of Iran. He further promised that the Tudeh Communist Party representatives would get three seats in the government, and that the government would officially recognise the Republic of Atrpatakan and withdraw its complaint against the USSR from the UNSC. On April 4, 1946, the negotiations concluded with the signing of a joint USSR-Iran communiqué, where the parties referred to the key achievements in their relations. On April 14, the Soviets announced that the troops would be pulled out by May 6. By signing the communiqué the parties agreed on the following key issues:

1. The withdrawal of the Soviet troops from Iran
2. The establishment of a joint Soviet-Iranian oil company⁴⁷³
3. The settlement of the Atrpatakan issue.⁴⁷⁴

The Soviet Union eventually moved all of its troops out by May 9, 1946.

Once the Soviet troops moved out, the US resolved to prevent the establishment of the joint Soviet-Iranian oil company. The US Ambassador to Iran, John Allen, expressed the US position on this issue in a press conference saying, "Iran is free to accept or reject

⁴⁷¹ Lenczowski George, *American Presidents and The Middle East*, London, 1990, p. 13.

⁴⁷² Орлов Е.А., *Внешняя политика Ирана...*, с. 48.

⁴⁷³ The concession agreement contained some innovative provisions. The company was to operate for a period of 50 years. During the first 25 years, 51% of the shares were to be controlled by the US, while Iran was to be in charge of the remaining 49%; in the following 25 years, the shares were to be distributed equally, 50-50, between the two parties. *Внешняя политика Советского Союза, Документы и материалы, январь-декабрь 1946 года*, Госполитиздат, 1952, с. 114-115.

⁴⁷⁴ عبدالرضا هوشنگ مهدوی، سیاست خارجی ایران در دوران پهلوی ۱۳۰۱-۱۳۵۷، تهران، ۱۳۷۵، ص ۱۱۵.

the Russian proposal, but should Iran decide to say no, it may expect the full support of the United States.⁴⁷⁵

On October 22, 1947, Qavam made a motion in Mejlis in which he proposed not to ratify the USSR-Iran Treaty, arguing that it had been signed under pressure. The motion was upheld.

Immediately after the Soviet troops left Iran, Qavam issued a statement which read that in order to ensure law and order across the whole territory of Iran during Mejlis elections, government troops would be dispatched to every province including Atrpatakan. This idea was supported by George V. Allen, the United States Ambassador in Tehran, who publicly proclaimed on November 27, 1946 that it was both right and in accordance with the spirit of the United Nations Charter for any government to send security forces wherever it wished in the country it administered.⁴⁷⁶

Back in 1943, the US President F.D. Roosevelt had developed a "protection" policy, subsequently continued by almost all US presidents. This policy essentially meant that in areas of vital interest for the US assistance programs were to be used to ensure strong policy leverage. Iran was undoubtedly within the area of US vital interests, not only by virtue of its oil and natural resources, but also in view of its strategic position.

In 1947, the US decided to provide \$10 million to Iran for the procurement of military equipment. Interestingly, all such procurements had to be acquired from US companies. Moreover, on October 6, 1947, US and Iran signed a Military Cooperation Agreement; pursuant to Article 24 of this Agreement, Iran committed not to accept military advisors from any country other than the US.

The Truman Doctrine envisaged the provision of military and economic assistance to Greece and Turkey; it was decided to include Iran as well, although the assistance was insignificant compared to that provided to the other two countries.

On May 23, 1950, US and Iran signed a treaty in Washington related to mutual defense assistance. Large quantities of weapons were imported to Iran and the operations of the US military mission became even bigger.

These developments contributed to the increased popularity of the US among Iranians; the Soviet Union no longer posed a threat, and Great Britain was discredited by the policy it pursued while the policy implemented by the Americans was quite attractive. Moreover, the US helped a lot with Azerbaijan's case. A special group of US advisors worked on making the US even more popular with Iranians, an approach also used by the US in its many other political interventions.

The second chapter, **Iran-US Relations from 1950-1953**, consists of two sections:

1. US aid to Iran as a main factor in the Iranian-American relations

2. The US position in the Anglo-Iranian oil problem

In the 1950's, US foreign policy often relied on the aid mechanism which helped to secure considerable benefits in a fairly brief period. According to John Foster Dulles,

⁴⁷⁵ The Middle East Journal, 1956, N 1, p. 32.

⁴⁷⁶ Avery P., Modern Iran, London, 1965, p. 397, The Middle East Journal, 1956, N 1, p. 29.

“There are two ways of conquering a foreign nation. One is to gain control of its people by force of arms. The other is to gain control of its economy by financial means.”⁴⁷⁷

In June 1950, the US Congress passed the Act on Aid to Underdeveloped Areas. An advisory group was established to develop an aid programme, headed by Nelson Rockefeller. According to the Act, underdeveloped areas would receive \$337 million during the fiscal years from 1950 to 1953. Within the framework of the Point Four Programme under the Truman Doctrine, the US decided to provide aid to Iran, Afghanistan, Egypt, Iraq, Israel, Jordan, Lebanon and Saudi Arabia. Turkey received US aid under the Marshall Plan.⁴⁷⁸ According to the Point Four Programme, the technical aid was provided for agricultural development and aimed to raise the living standards of the population and increase productivity in the agricultural sector; an appropriation of \$500 thousand was made in 1950 for this.

Accompanying the treaty was a Military Defense Assistance Program, under which the United States would allocate funds primarily to NATO (Title I), with smaller amounts to Greece and Turkey (Title II), and aid intended merely to support the political orientation of the recipient nation toward the United States' to Iran, Korea and the Philippines (Title III)⁴⁷⁹. Iran, Philippines and Korea each received \$27,640 million.

It should be mentioned that the US assistance to Iran was not only monetary. At the end of 1950, US-based Aybek Housing Corporation started a project on the construction of 200 villas around Tehran and signed an agreement with Iran's National Oil Company for the construction of more such villas in Abadan.⁴⁸⁰ Muhammad Reza Shah Pahlavi, however, believed that the amount of US assistance was not enough.

In January 1952, US and Iran signed a Technical Cooperation Agreement; according to this agreement, the US was to provide \$23 million. Normally, a borrowing country commits to return the loan and pay the interest within an established timeframe, and to spend the money as instructed by the lending country, under scrutiny and monitoring of the lending country's special missions.

After the WWII and until 1954, the US assistance to Iran looked as follows (in million US dollars):

1. Loans and Grants	46,6
2. Point Four Programme appropriations	72,2
3. Military assistance (since 1947)	175
4. Emergency aid	45
Total	338,8

⁴⁷⁷ Известия, 31.03.1967.

⁴⁷⁸ Самыловский И.В., Экспансия американского империализма на Ближнем и Среднем Востоке, М., 1955, с. 66.

⁴⁷⁹ Goode James F., The United States and Iran, 1946–51, The Diplomacy of Neglect, New York, 1989, p. 36.

⁴⁷⁹ St'ān b'ān Lenczowski G., The Middle East ١٣٧٢ هـ، تهران، ١٣٧٢ هـ. In World Affairs, New York, 1956, p. 188.

⁴⁸⁰ Расади А., Иностраный капитал в Иране после Второй мировой войны, Москва, 1972, с. 85.

It should be mentioned that the US aid, no matter how it was motivated, greatly facilitated Iran's economic development and the development of the country's armed forces. The amount of assistance, however, decreased considerably during the Anglo-Iranian oil problem, when the US supported Great Britain's position. The US rejected Iran's requests for financial assistance several times, arguing that Iran could reap great financial benefits from its oil industry, which was nationalized in 1951. Iran, however, did not have any such benefits because Great Britain threatened to sue all those who would try and buy the nationalized oil. The Iranians subsequently learned that it was not an empty threat.

The USA could not disregard the British point of view, as this would mean jeopardizing her own oil concessions in the Middle East; and she could not afford to lose Britain's friendship, especially at a time when maximum unity was needed to face the immediate and clear Communist threat in Korea.⁴⁸¹ Let's not forget that NATO had not been created long before, and Britain made it clear that if the US should support Tehran during the oil crisis, London would reconsider its NATO membership.⁴⁸²

Failing to reach an agreement through negotiations, Britain tried to threaten the government of Iran and even brought its warships near Iran's coastal area in anticipation of US support. The US, however, informed London, "The USA shall not be in a position to send its military forces to Iran even if Britain gets involved in a military confrontation; at that point, Iran shall not be considered a source of any serious military threat."⁴⁸³

American leaders were convinced that any British military attack was not only unwarranted but also might serve as pretext for Soviet intervention. As United States Secretary of State Dean Acheson put it in mid-May 1951 "Only on invitation of the Iranian Government; or Soviet military intervention or a Communist coup d'état in Tehran, or to evacuation British nationals in danger of attack could we support the use of military force."⁴⁸⁴

Britain appealed to the Hague International Court of Justice and won the case. In response, on July 9, 1951, Iran refused to recognise the authority of the Court.⁴⁸⁵

Averell Harriman, a special representative of the US government, arrived in Tehran on July 15, 1951. His mission failed, and on October 16, 1952, Iran broke its diplomatic relations with London.⁴⁸⁶

While the Truman administration was trying to remain neutral during the Anglo-Iranian dispute and called upon the parties to resolve it through negotiations, President

⁴⁸¹ Michael Kahl Sheenan, *Iran: The Impact of United States Interests and Policies 1941-1954*, N. Y., 1968, p. 58.

⁴⁸² *Newsweek*, New York, 1951.

⁴⁸³ Элвелл-Саттон Л., *Иранская нефть*, Москва, 1956, с. 284-285.

⁴⁸⁴ Bill James A., "The Eagle and the Lion. The Tragedy of American-Iranian Relations", London, 1988, p. 75.

⁴⁸⁵ «موجہر فرمانفرمانیان و رحسان فرمانفرمانیان، خون و نفت، خاطرات یک شہزادہ ایران، تهران، ۱۳۷۸، ص ۳۱۵»
Միամնադ Ռեզա Շահ Փահլավի, *Առաքելություն հայրենիքիս համար*, էջ 187:

⁴⁸⁶ «مارك ج گازپوروسكى، سياست خارجى آمريكا و شاه، تهران، ۱۳۷۱، ص ۱۴۱»

Eisenhower's administration took the opposite stance. According to the available information, \$100 million was spent on D. Eisenhower's election campaign and, according to a statement by radio host Frank Edwards, half of this money was contributed by oil companies.⁴⁸⁷ After being elected Eisenhower had to protect the interests of US oil industry in the Middle East and agreed to a plan proposed by Britain's Secret Intelligence Service, which envisaged a coup in Iran and the permanent removal of Prime Minister Muhammad Mossadegh from the political scene.

The third chapter, Iran – US Relations in 1953–1960, includes three sections:

1. Operation "AJAX" of August, 1953, in Iran

2. Iran's membership in the organisation created by the US

3. The 1959 Iranian–American bilateral military agreement

Towards the end of 1952 and in March of 1953 the UK Foreign Minister Anthony Eden, accompanied by MI-6 agents, arrived in Washington, D.C., to discuss the plan for removing Iran's premier from power.

During the first visit, the British and CIS officials limited their discussions to the deal. Allen Dulles, the CIS Director, and General Walter Bedell Smith participated in the discussions from the US side.

In early February 1953, another British group visited Washington, D.C. On February 3, at a meeting attended by Allen Dulles, the British mentioned the CIA agent Kermit "Kim" Roosevelt's⁴⁸⁸ candidacy for the first time, officially. The Americans agreed to discuss the issue.

In March 1953 Kim Roosevelt arrived on a brief clandestine mission to Iran to look into the coup details. The action plan was approved by US Secretary of State John Foster Dulles, his brother CIS Director Allen Dulles and Deputy Secretary of State, and former CIS Director General Bedell Smith. Eisenhower provided his full consent. In the event of failure, however, the President, his Secretary of State and CIS Director were to deny their involvement in the plot.

As Kim Roosevelt rightly mentioned, operation AJAX brought together several prominent international leaders including Muhammad Reza Shah Pahlavi, UK Prime Minister Winston Churchill, Foreign Minister Anthony Eden and some other British officials, US President D. Eisenhower, John Foster Dulles, Allen Dulles and others. They came together for the purpose of overthrowing Iran's premier, Dr. Muhammad Mossadegh who, it appeared, stood in the way of almost all influential political leaders of the time.

On July 19, 1953, Kim Roosevelt made a second trip to Iran, under a different name. George Carroll of the CIA, in charge of the military component of the operation, arrived on July 21⁴⁸⁹.

⁴⁸⁷ O'Коннор, Империя нефти, с. 280.

⁴⁸⁸ نکمکه در نفیظلانند ضریقہ فقہ کی گہنی فہمہ دفعہ فقہ لایعظکطن ک- نمظ فقہ ۱۹۰۱-۱۹۰۲، در گہنی فہمہ کی مکثہ لایعظکطن ۳۷-۳۸، اشرفیہ زغہ کفہہ ک- یلر لہ فقہ کفہہ کفہہ

⁴⁸⁹ Roosevelt Kermit, Countercoup, p. 139, Gasiorowski Mark and Byrne Malcolm, eds., Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran.

During the operation, Roosevelt was supported by a staff of five from the US embassy in Iran, all CIA officials, and seven Iranians including two high-ranking intelligence officers. They maintained contact through intermediaries, trying to keep personal meetings to a minimum. Assisting Roosevelt were also the court nobility and a group of retired officers headed by General Fazlollah Zahedi.

On August 10 in Switzerland, Allen Dulles met with US Ambassador to Iran Loy Henderson and with Ashraf Pahlavi, the Shah's sister. In the same days, Roosevelt suggested that the Shah exercise his powers and dismissed Mossadegh, replacing him with F. Zahedi. In the evening of August 12, the Shah signed both decrees.

On August 14–15, Mossadegh's government was informed about the coup preparations. On August 15, Colonel N. Nazeri handed Shah's decree to Mossadegh, who refused to follow the order to step down from his post, considering it unlawful⁴⁹⁰.

Mossadegh took countermeasures; he arrested Nazeri, General Batmanghelichi, Zand Karimi and some other high-ranking military officials, as well as the Minister of Justice Amini, Shah's personal aide Ernest Peron and some other suspected conspirators. There was an active search for General Zahedi. The details of Tudet coup were published in the media and a rally was organized in support of Mossadegh. It appeared that the first coup attempt actually failed. On August 16, the Shah and his wife left the country. On August 17, CIA headquarters advised Roosevelt to leave Iran. He did not follow this advice, and was preparing for the second coup.

On August 18, the US Ambassador Loy Henderson visited Mossadegh and informed him that the US government would hinder his government's operation and insisted that he resigned immediately as long as he could not maintain order in his country. The US promised to provide assistance should the situation in Iran normalize. At the same time, Ambassador Henderson told Mossadegh on August 18 that the mobs had been assaulting Americans and said he would recommend that all Americans leave Iran if the security forces could not provide better protection⁴⁹¹. It was bait, and Mossadegh took it by making a fatal decision and ordering to break up the demonstration. Hundreds of his supporters were thrown to jail.

Two US special agents bribed some people who joined the masses and instigated an attack on the religious symbols of Iran.⁴⁹² It is impossible to overestimate the importance of what they did; the ranks of Mossadegh's supporters, once numerous and including students, clergy and intelligentsia, shrank considerably.

On August 18, those previously indicted for plotting against Mossadegh were released from jail. The next day, on August 19, they joined the coup. It seems that Mossadegh was well aware about the coup; he decided to leave the political arena in the only way open to him under the circumstances. These assumptions are confirmed by the fact that Allahyar Salchi, Iran's Ambassador to the US under Mossadegh administration,

⁴⁹⁰ Avery Peter, *Modern Iran*, London, 1965, p. 438.

⁴⁹¹ Gasiorowski Mark and Malcolm Byrne, *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*.

⁴⁹² Cottam Richard W., *Iran and the United States. A Cold War Case Study*, Pittsburgh, 1988, p. 108.

announced before the coup that he would not participate in any action aimed against Mossadegh. Clearly, the CIA tried to enlist him as well; he, at least, indignantly refused to cooperate. The ambassador knew what was happening and he naturally informed his premier.

According to the Western media, the Tudeh party had plans of its own; to carry them forward, the party decided to take advantage of Mossadegh's policy and banish the Shah from the country, and then enlist the support of the USSR in removing Mossadegh from power and taking control of the country.

If this was the reality, then the premier was probably aware of it during his last days in office. This explains why from August 17–18 he used force against demonstrators incited by Iran's National and Tudeh parties. An article published in the French *Le Monde* on September 18, 1953 read that "Any other outcome but the success of the extreme left powers would have been more preferable for Mossadegh ... He preferred to go, but offered them no support."⁴⁹³

Things were set into motion according as scheduled on August 19. The pro-Shah forces joined the masses and had already taken control of the main squares in Tehran by 10:15 am. Five tanks and 20 heavy vehicles full of soldiers joined the masses. In the morning of August 19, the masses moved from the north of Tehran towards the centre of the city to express their support to the Shah. Roosevelt's spies, disguised as artists in a travel troupe, organized a rally in downtown Tehran; they all eventually got their rewards.

Zahedi went to Isfahan to lead its garrison towards Tehran. Loyal troops in Kermanshah were also instructed to be ready and move towards Tehran if necessary.

On August 19, while the Tudeh was taken aback by Mossadegh's blow against them, Zahedi, commanding thirty-five Sherman tanks, surrounded the premier's residence, and after a nine-hour battle captured Mossadegh⁴⁹⁴. General Zahedi's troops entered Tehran armed with American weapons, heavy machinery and tanks. The Iranian military that remained loyal to the Shah followed CIA instructions and took control over the Tehran radio station and ministry buildings, including the Ministry of Propaganda and Broadcasting. The Police, the Army Headquarters and the Foreign Ministry were also attacked. During the attack, 300 people were killed and another 100 were wounded. The fight lasted till noon.

Mossadegh finally decided to act and ordered the troops that were still loyal to him to enter Tehran. At that point, Roosevelt engaged even more people and accelerated the operation. The confrontation between the Shah's and Mossadegh's supporters lasted for about 9 hours. Once all of the strategic locations were taken, fierce battles ensued at Mossadegh's residence. The premier's defenders eventually gave up, with 200 casualties. The residence was set on fire, and Mossadegh fled.

On August 19, the Shah learned about Zahedi's victory from the BBC and returned to Iran, on August 22.

⁴⁹³ Агаев С.Л., *Иран в прошлом и настоящем*, Москва, 1981, с. 137.

⁴⁹⁴ Abrahamian Ervand, *Iran Between Two Revolutions*, p. 280.

M. Mossadegh and his supporters including Razavi, Shayegani, Fatemi and eight other high-ranking officials, the majority of the ministers including Ghasem Amin, and the heads of *Iran, Third Power* and *National Party* factions were arrested and faced military tribunal.

Only Fatemi and Justice Minister Lutfi were sentenced to death, on the pretext that they were the ones who succumbed to the Communists' influence. They were the only ones punished pursuant to Article 317 of Iran's constitution, which read that "Whoever commits an offense the purpose of which is to disrupt the Government, break the succession of the monarchy or incite the people to rebellion against the monarchy will be condemned to death."⁴⁹⁵

In his writings, Shah Pahlavi did not explain why Mossadegh escaped capital punishment and received a relatively mild verdict for his "treason". We believe that this became possible due to the following circumstances:

1. The Shah tried to avoid subjecting the country to unnecessary turmoil.
2. Had they condemned Mossadegh to death, he would have become the symbol of liberation struggle – something that the Shah would have found much more difficult to fight.
3. Mossadegh's death would have united the anti-Shah forces, and the Communists would have taken advantage of this unity.
4. It was also possible that Musaddiq was also aware the Tudeh party's plans, whereby after the Shah's expulsion he would have also been made to resign. Presumably, he had a meeting with CIA agents and agreed to show only token resistance and then surrender, getting a mild sentence in return.

Upon his return to Tehran, the Shah praised Kim Roosevelt's work highly, saying, "I owe my throne to God, my people, my army– and to you".⁴⁹⁶

Interestingly, after many years, on April 19, 2000, the US Secretary of State Madeleine Albright referred to Operation AJAX and criticized America's actions. It was a truly important step to apologise to the people of Iran for US interference in the country's domestic affairs back in 1953. "The Eisenhower administration believed its actions were justified for strategic reasons," she said. "But the coup was clearly a setback for Iran's political development. And it is easy to see now why many Iranians continue to resent this intervention by America in their internal affairs."⁴⁹⁷

This was a diplomatic step, of course, attempting to ease the tension in the relations between the two states. We, however, believe that it was also a truly efficient step by which the US, albeit implicitly, admitted the mistake it had made.

⁴⁹⁵ Iran Dooms Aide of Mossadegh for Role in Revolt Against Shah, October 11, 1954, By Kennett Love, <http://www.nytimes.com/library/world/mideast/101154iran-aide.html>

⁴⁹⁶ Sick Gary, All Fall Down America's Tragic Encounter with Iran, N.Y., 1985, p. 7.

⁴⁹⁷ How a Plot Convulsed Iran in '53 (and in '79), By JAMES RISEN
<http://www.nytimes.com/library/world/mideast/041600iran-cia-intro.html>

According to Saikal Amin, Operation AJAX had three positive outcomes for the US: Iran's growing dependence on the United States and alliance with the West in the 1950s; Iran's assumption of outright opposition to communism; and the transformation of the traditional Anglo-Russian rivalry into American-Soviet rivalry.⁴⁹⁸ It may also be added that the fourth achievement, and one of the most important ones, was that the US took control over 40% of Iran's oil, something it had been pursuing for many years.

With Mossadegh removed from the political arena, oil negotiations became more "constructive". On August 5, 1954, it was agreed to create an oil consortium where the US-Iranian Oil Company held 40% of the shares (to avoid unnecessary speculations, in December 1955 it was renamed a British Oil Company), Royal Dutch Shell got 14%, 40% were transferred to five US companies, with 8% to each, and the remaining 6% went to the Company Francais de Petrole.

With Mossadegh gone, the US reinitiated its assistance programme to Iran. Upon Roosevelt's suggestion, significant grant assistance was provided to close the budget deficit and cover the government's current expenses. Following Mossadegh's removal, the US virtually flooded Iran with assistance. On September 3, the Foreign Operations Administration announced its intention to provide to Iran \$23.4 million in aid; three days later, President Eisenhower announced in the media that \$45 million will be provided for Iran's economy.⁴⁹⁹ Besides that, Iran received \$20 million of military assistance.

From a meager \$1.3 million in 1951, US aid to Iran grew to \$23.6 million in 1952 and \$23.2 million in 1953; after the fall of Mossadegh's government in 1954, the total volume of US aid tripled and reached \$84.8 million. It decreased slightly in 1955 to \$75.5 million and totaled \$73 million in 1956.⁵⁰⁰ Iran also obtained emergency financial aid from the US totaling \$145 million between 1953 and 1957 to ward off government bankruptcy.⁵⁰¹

US economic and military assistance to Iran according to Iranian sources, in millions.⁵⁰²

Year	Total	Military	Economic
1946-48	25,8	—	25,8
1949-52	33,1	16,6	16,5
1953	59,2	27,3	31,9
1954	111,0	26,5	84,5
1955	146,3	17,5	128,8
1956	98,0	23,6	74,4
1957	90,5	39,0	51,5

⁴⁹⁸ Saikal Amin, *The Rise and Fall of The Shah*, New Jersey, 1980, p. 45.

⁴⁹⁹ فلاهرضا نجاتی، تاریخ سیاسی بیست و پنج ساله ایران، تهران، ۱۳۷۹، ص ۵۱۶.

⁵⁰⁰ Bill James A., *The Eagle and the Lion. The Tragedy of American-Iranian Relations*, London, 1988, p. 124.

⁵⁰¹ Abrahamian E., *Iran Between Two Revolutions*, p. 419.

⁵⁰² علیرضا الزغندی، روابط خارجی ایران (دولت دست نشانده) ۱۳۵۷-۱۳۲۰، تهران، ۱۳۷۶، ص ۲۹.

1958	114,9	73,0	51,9
1959	137,8	90,9	46,9
1960	127,3	89,1	38,2

According to Ghulam Reza's studies, US aid between 1955–57 reached \$500 million, of which \$125 million was provided as military assistance⁵⁰³.

On August 15, 1955, Iran and the US signed a Cooperation Agreement; under this agreement foreign nationals, companies and entrepreneurs were allowed to invest capital in Iran and were entitled to 5 years of tax holidays. They were also entitled to all rights and privileges enjoyed by Iranian private capital and manufacturers.

Educating Iranian students in the US was yet another type of assistance. Under the Point Four Programme of the Truman Doctrine, a total of \$4.7 million was provided to 1,170 Iranian students in the US.⁵⁰⁴ These students established strong links with the US during their tuition years; after a while, many of these students appeared in the top positions of Iran's government and facilitated the cooperation even further.

The relations between the two countries grew closer and closer, eventually evolving into "political partnership". In winter of 1957, the military governor's office that dealt with censorship prohibited the publication of materials discrediting Iran, the Shah, his family, the army and Americans.

The US tried to further strengthen its influence in the region by creating politico-military associations similar to NATO. Prior to the beginning of the 1950's, Iran's foreign policy was traditionally neutral. Since the mid-1950's, however, the ruling circles relinquished this neutral stance in exchange for closer cooperation with the US. We tend to believe that such a change of political course was influenced, inter alia, by US Secretary of State John Foster Dulles's words that "neutrality has increasingly become an obsolete conception."⁵⁰⁵ The 1953 coup and this statement brought about a significant change in Iran's foreign policy.

On February 24, 1955 in Baghdad, Iraq and Turkey signed the Baghdad Pact that marked the establishment of the Central Treaty Organisation (CENTO). The parties agreed "to cooperate to secure the common protection."

Tehran knew that the US would be interested in Iran's joining the Pact; had they not, Iran's northern 1,700 km-long borders with the Soviet Union would remain open. This would have been a deplorable mistake, and Iran's government decided that should it be joining the Pact, it should derive as much benefit from such membership as possible.

By joining CENTO, which was created with US efforts, Iran hoped to secure the support of the superpowers in protecting their country from Communist threats and safeguarding their borders. Iran also hoped to regain some territories including the

⁵⁰³ غلامرضا نجاشی، تاریخ سیاسی هیئت و پتخ سالة ایران-تهران، ۱۳۷۹، ص ۵۱۴.

⁵⁰⁴ Арабаджян А.З., Экономическая экспансия американского империализма в Иране, Политика США на Ближнем и Среднем Востоке, с.199.

⁵⁰⁵ Правда, 12.10.1955.

Bahrain Archipelago and Belujistan in Pakistan, resolve the outstanding dispute over the Hilمند River waters in its favour, and strengthen the country with US military, economic, and technical assistance. By becoming a US ally, Iran hoped to secure American support and sponsorship in all areas of its foreign policy. Not all of these hopes, however, materialized.

To resolve the above issues, Tehran engaged in its famous policy of maneuvering, so as to maximize Iran's value among other members of the pact and ensure the concessions Iran needed both from other members of the Pact and from the US, which was not officially a Pact member. On October 3, 1955, an announcement was published in Tehran whereby "His Majesty the Shah and the Queen have graciously accepted the invitation of his Excellency Marshall Voroshilov" to visit the Soviet Union in May-June of 1956.⁵⁰⁶ The US response came quickly; the next day, on October 4, 1955, the US Ambassador to Iran Selden Chapin visited the premier Hussein Alay and, according to the press reports, presented an ultimatum stating that if Iran did not join the Middle-East Pact "to link the Karachi-Ankara-Baghdad chain", it would no longer be able to benefit from US military and financial assistance.⁵⁰⁷ On October 12, the government of Iran made an announcement about joining the Baghdad Pact.

The founding assembly of the Pact took place in Baghdad, the capital of Iraq, on 21st and 22nd of November, 1955. While not a member of the Pact, the US was present with their delegation. After joining the Baghdad Pact Iran, Turkey and Pakistan began cooperation in policy, economic and culture fields.

A statement by the Economic Commission of Baghdad Pact issued on July 24, 1958 read that the US allocated \$2 million to Iran for construction of the Iranian section of the Tabriz-Mush railway. During the same period, a high frequency radio and telegraph connection was established between Ankara, Tehran, Karachi and London. Airports were built in Tehran, Hamadan, Shiraz, Yazd, Meshhed, Tabriz, Kerman, Rezaye, and Isfahan. These developments ensured sustainable communication between the members of the Pact. Already in 1957, the US had provided \$2.5 million to Iran to complete the construction of the Mehrabad airport that had been dragging on for 10 years. In the framework of a 7-year project it was decided to focus on modernizing the airports to enable them to service jet aircrafts as well.

The construction of missile launch facilities began in fall of 1958, new military bases were built and existing ones were expanded in areas of Turkey, Iran and Pakistan that bordered on Iraq, USSR, China, Afghanistan and India. Special attention was given to the construction and modernization of harbors in Iran's coastal areas in the Persian Gulf.⁵⁰⁸

Iran built and modernized harbors, railways, highways, telecom networks and an ultra-short wave relay system. In the framework of Eisenhower's "Peaceful Atom" initiative, Iran started its nuclear research programme, which it rather actively pursues to

⁵⁰⁶ Известия, 4.10.1955, Правда, 4.10.1955.

⁵⁰⁷ Правда, 8.10.1955.

⁵⁰⁸ Туганова О.Э., Политика США и Англии на Ближнем и Среднем Востоке, с. 132.

date. The US financial aid made all of this possible in a matter of several years. These were the benefits that Iran reaped from its Baghdad Pact membership.

On July 14, 1958, after the revolution in Iraq, it became clear that the foundations of the Baghdad pact were shattered. Its final collapse, however, was not to be allowed, and some actions were taken. After Iraq's withdrawal from the Pact, the US decided to sign bilateral military agreements with the other member states. In January 1958, the US Secretary of State John Foster Dulles arrived in Tehran to take care of the matter.

In 1958, the US Defense Secretary McElroy continued his negotiations with Tehran on concluding a new bilateral military agreement. The negotiations were slow, since the government of Iran was trying to secure US military assistance in the event of any threat to the country. The Americans, prudent as always, tried to avoid the responsibility of providing guarantees for the protection of the Shah's administration. Their only goal was to keep Iran safe from the Soviet or Communist threat, and they had no intention to help strengthen the positions of the Shah or his dynasty.

In December 1958, Iran's ruling circles started yet another round of maneuvering between the Soviet Union and the US. Iran officially invited Moscow to sign a Friendship and Non-Aggression Pact for 20 years. The text of the Pact was drafted by the Iranian party and submitted to the Soviet Ambassador in Tehran. The Soviet Union, however, was aware that Iran was going to sign a military agreement with the US. The Soviet leadership agreed to negotiate provided Iran did not engage in a military cooperation with a third party. In spite of the agreement, Iranian officials continued their parallel negotiations with the US mission.

On January 30, 1959, during the first meeting with the Soviet Delegation, Mohammad Reza Pahlavi announced that signing a USSR-Iran agreement would mark a turning point in the relations of the two countries and would generally contribute to easing the tension in the Middle East. On February 10, 1959, when the Shah announced that he was unwell and did not receive the Soviet delegation, and instead saw Admirals Arthur Radford and John McCain, it became obvious for the Soviet delegation that the negotiations had failed.

The Iran-US military agreement was signed in Ankara on March 5, 1959. Mohammad Reza Shah Pahlavi dreamed of seeing Iran become military superpower. He signed this agreement to fulfill his dream; the amount of weapons and ammunition provided to Iran increased, and the country's army was modernized. Under this agreement, the US was granted the right to bring troops into Iranian territory in the event of "any aggression"⁵⁰⁹. Bilateral military agreements were also signed between US and Turkey and US and Pakistan; the British influence in the region decreased considerably.

All negative influences notwithstanding, by joining these alliances Iran managed, during a fairly short period, to strengthen its military potential and feel extremely secure;

⁵⁰⁹ Saikal Amin, *The Rise and Fall of The Shah*, New Jersey, 1980, p. 57, Bill James A., *The Eagle and the Lion. The Tragedy of American-Iranian Relations*, London, 1988, p. 119.

with US money, large-scale projects were commissioned both for road and airport construction and telecom development.

Between 1953–60, the size of Iran's army increased from 120,000 troops to 190,000, the air force doubled to 8,000 units, while the naval force reached 4,000.⁵¹⁰ The number of divisions grew from 12 to 24, with a considerable number of armoured units.

The number of US advisors also grew. In the beginning of 1960, US military advisors worked both in the army and gendarmerie and in the mission in charge of military assistance to Iran. American officers were deployed both in the General Staff headquarters and across all garrisons. These 4,500 Americans not only provided advice to the commander of the Iranian army, but they were also directly involved in military and strategic planning. A well-known US analyst R. Lippmann openly stated, "Iran depends on us too much and is too sure that its destiny is decided in Washington, D.C. There are too many Americans in many parts of Iran."⁵¹¹

Joining CENTO and then signing a bilateral military agreement made Iran feel well protected from all possible and even imaginary attacks from the Soviet Union. Undoubtedly, the bilateral military agreement considerably accelerated the development of Iran's army and improved its management and combat characteristics. Thanks to the US, Iran's army received modern equipment, numerous military facilities that Iran could have never built without outside help. At the same time, thanks to its membership in Baghdad Pact and the proactive regional policy, Iran considerably improved its relations with Turkey and Pakistan, its immediate neighbors.

An overview of the developments in US–Iran relations between 1942–1960 brings us to the conclusion that the US found an important ally in the Middle East, supported Iran's development, and helped strengthen the country's military. Naturally, in doing so the US pursued its own interests. Before WWII the US did not have any real influence in Iran, while after the war it gradually succeeded in taking away almost all of the influence of the British.

In the 1960's and 1970's Iran became a strong regional power with strong military, economic and natural resources, and tried to spread its influence over other countries of the region and assume a dominating role in Persian Gulf. The massive US assistance, financial benefits from oil nationalisation and a capable and modern army supported Iran's claims.

US–Iran relations entered a qualitatively new stage during this time. The United States conducted a 'dual' policy by relying both on Iran and Saudi Arabia, with great hopes vested in the Shah's administration. Iran felt particularly safe in the region in 1972 when US president Richard Nixon promised the Shah to allow him to buy any type of US military equipment.

Not all of the Shah's actions, however, were well received by the common people, since next to the modern military there were serious social issues that remained

⁵¹⁰ Hurewitz J.C., *Middle East Politics: The Military Dimension*, New York, 1969, p. 284.

⁵¹¹ New York Herald Tribune, Dec. 15.1959.

unresolved for years. These unresolved problems gradually depleted the patience of the people; they rebelled and expressed their displeasure both with the Shah and with his patron, the United States.

In September of 1978, when anti-Shah sentiments reached their climax, the friendly relations between the two states appeared to be in serious danger. On January 16, 1979, Mohammed Reza Shah Pahlavi left the country. On April 1, 1979 Iran officially proclaimed itself an Islamic Republic and demanded that the US extradite the Shah. The US refused, and on November 4, 1979, 400 Iranian students attacked the US embassy in Tehran and took 66 of its staff hostage. This attack put an end to the friendly relations between the two states; a deep crisis and tension ensued. In response, the US froze all Iranian bank deposits in the US and embargoed Iranian oil.

On 18 January 1981, a whole 444 days after the attack on the US embassy, the IRI returned the American hostages. In return, the US promised Iran to release the \$15 billion of Iranian assets. Prior to that, in July 1980, the Shah died and the possibility of a dialogue appeared real. After the release of the hostages, however, the US did not keep its promise and US-Iran relations relapsed into crisis.

At the end of the 1990's, Tehran-Washington interactions yielded some encouraging developments but never resulted in any positive outcome.

The situation became even tenser after September 11, 2001, when the US president George W. Bush condemned Iraq, Iran and Northern Korea at a joint US Congress session on January 30, 2002 and labeling them Axis of Evil.

Interestingly, while waging war against Iran's immediate neighbors Afghanistan and Iraq, the US cooperated with Iran on some issues; this inspires new hopes for the recovery of US-Iran relations.

We still believe that sooner or later these former allies will find windows of opportunity for a new dialogue and will settle their disputes. Notwithstanding the current tension, a new page will open in US-Iran relations.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Փաստաթղթեր

1. ՀՀ ԱԳՆ, Պատմադիվանագիտական բաժին (արխիվ), Սերժավոր և Միջին Արևելքի վարչություն, Իրանի բաժին:
2. The Tehran Declaration, December 1, 1943. (St'u Senate, A Decade of American Foreign Policy, Basic Documents, 1941-1949, Washington, 1950.)
3. The Tri-Partite Treaty of Alliance, January 29, 1942. (St'u Millspaugh Arthur C., Americans in Persia, New York, 1976.)
4. Declaration Regarding Iran-December 1, 1943. (St'u Helen Miller Davis, Constitutions, Electoral laws, Treaties of states in the Near and Middle East, London, 1953.)
5. The Law of Engagement of the Administrator General of the Finances, November 12, 1942. (St'u Millspaugh Arthur C., Americans in Persia, New York, 1976.)
6. Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record: 1914-1956, volume II, New York, by Hurewitz J.C., 1972.
7. Statement Issued by the Government of Iran and the Consortium of Oil Companies, Tehran, August 5, 1954, (St'u Document on American Foreign Relations 1954, New York, 1955).
8. The Encyclopaedia of Islam, Volume IV, Leiden, 1978.
9. Pact of the Central Treaty Organisation, February 24th, 1955. (The Middle East and North Africa 1964-65).
10. An Interim Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with Respect to Intelligence Activities. United States Senate, Washington, 1975.
11. Final Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with Respect to Intelligence Activities. United States Senate, Washington, 1976.
12. Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства 1878-1917гг., серия II, том XIX, часть 1, Москва-Ленинград, 1938.
13. Международные отношения и внешняя политика СССР (сборник документов) (1871-1957), Москва, 1957.
14. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны (Документы и материалы 22 июня 1941г.-31 декабря 1943г.), том I, 1946.
15. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны (Документы и материалы 1 января-31 декабря 1944г.), том II, 1946.
16. Внешняя политика Советского Союза, Документы и материалы, январь-декабрь 1946 года, Госполитиздат, 1952.
17. Внешняя политика Советского Союза, Документы и материалы, январь-июнь 1948 года, ч. первая, Госполитиздат, 1950.
18. Внешняя политика Советского Союза, Документы и материалы, январь-декабрь 1950 года, Госполитиздат, 1953.
19. Нота Советского Правительства Правительству Ирана, "Правда, 27 ноября 1955"
20. 1959թ. մարտի 5-ին Անկարայում Իրանի և ԱՄՆ-ի միջև կնքված պայմանագրի տեքստը պոստալե քսանդր և նոտան, Երևան, 1978. تاريخ مستند روابط دو جانبه ايران و ايالات متحده امريكا، تهران، ۱۳۷۸، ص ۴۶۶، ۴۶۷
21. հիշագրի նաև: Соглашение между Турцией и США, подписанное в Анкаре 5 марта 1959г. (Прокофьев В., Агрессивный блок СЕНТО, с. 101.)
21. Памятная записка (К советско-иранским отношениям) "Известия, 17 января 1959".

Մասնագիտական գրականություն

Հայերեն

22. Ավանեսով Ա.Ա., Մերձավոր և Միջին Արևելքում բլոկների ստեղծելու հարցի շուրջ (1953–1958), Արևելագիտական ժողովածու, N1, Երևան 1960:
23. Բայրուրյան Վ., Իրանն այսօր, Երևան, 1999:
24. Բայրուրյան Վ. Իրանի պատմություն, Երևան, 2005:
25. Գրոմիկո Ա., ԱՄՆ–ի արտաքին քաղաքականությունը: Պատեր և իրականություն: 60–70–ական թվականներ, Երևան, 1981:
26. Եզանյան Զ.Ս., Հոգևորականության դերը Իրանի հասարակական–քաղաքական կյանքում, Երևան 1987:
27. Թոյան Զ.Կ., Պայքար նավթի համար, Երևան, 1957:
28. Իսկանդարյան Գ., Ամերիկյան օգնություններն Իրանին՝ որպես իրանա–ամերիկյան հարաբերությունների կարևորագույն գործոն, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XIX, Երևան, 2000:
29. Իսկանդարյան Գ., ԱՄՆ–ի դիրքորոշումն անգլո–իրանական նավթային վեճի հարցում, Արևելք, 2001:
30. Իսկանդարյան Գ., 1953թ. օգոստոսին Իրանում տեղի ունեցած «Այաքս» գործողության հարցի շուրջ, Մերձավոր Արևելք, Երևան, 2002:
31. Կարապետյան Ռ., Սիրիա–ամերիկյան հարաբերությունները (1967–1996), Երևան, 2000:
32. Հովհաննիսյան Ն., Արաբական Արևելքը ԱՄՆ–ի քաղաքականության մեջ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. 9, Երևան, 1978:
33. Հովհաննիսյան Ն., «Իրանը Մերձավորարևելյան տարածաշրջանի համակարգում (1979–1992թթ.)» Իրան Նամե, Երևան, 1993, N2, N3, N4, N 5:
34. Ն.Կ.Ա. Սոհանձադ Ռեզա Հահ Փահլավի, Առաքելություն հայրենիքիս համար, Թեհրան, 1973:

Ուսերեն

35. Абдуллаев З.З., Начало экспансии США в Иране, Москва, 1963.
36. Агаев С.Л., Иран в прошлом и настоящем, Москва, 1981.
37. Абдуразаков Б. Происки английского и американского империализма в Иране (1941–1947гг.), Ташкент, 1959.
38. Акопов Г.М., Сухарьков И.А., Империалистические блоки: Реальность и перспективы, Москва, 1969.
39. Алибейли Г.Д., Иран и сопредельные страны Востока 1946–1978, Москва, 1989.
40. Алиев Ариф, Иран vs Ирак: история и современность, М.2002.
41. Алиев С.М., Иран: Очерки новейшей истории, Москва 1976.
42. Андреасян Р.Н., Казюков А.Д., ОПЕК в мире нефти, М.1978.
43. Арабаджян А.З., Экономическая экспансия американского империализма в Иране, Политика США на Ближнем и Среднем Востоке (США и страны СЕНТО), Москва, 1960.
44. Арабаджян А.З., О речи Имама Хомейни на кладбище Бехеште Захра 1 февраля 1979г. (к вопросу о характере Иранской революции 1978–1979гг.), Нефть и Америка, Иран: ислам и власть, Москва, 2001.
45. Арабаджян З.А., Иран, власть, реформы, революции (XIX–XXвв.), Москва, 1991.
46. Арабаджян З.А., Давление США на СССР и достижение договоренностей о выводе советских войск из Ирана после Второй Мировой войны, Иран: ислам и власть, Москва, 2001.
47. Арабаджян А.З., Исламская республика Иран: Экономический потенциал, М. 2002
48. Афганистан (Справочник), Москва, 1964.
49. Афганистан, Справочник, Москва, 2000.

50. Башкиров А.В., Экспансия английских и американских империалистов в Иране (1941–1953гг.), М, 1954.
51. Белинков С.Е., Современный Иран (внутриполитическое положение). Стенограмма публичной лекции, прочитанной 3 октября 1945 года в Лекционном зале в Москве.
52. Белинков С.Е., Что происходит в Иране, Стенограмма публичной лекции, прочитанной 13 февраля 1947 года в Лекционном зале в Москве.
53. Беляев И., "США и Ближний Восток", США: Региональные проблемы внешней политики, Москва, 1971.
54. Боронов Р., Нефть и политика США на Ближнем и Среднем Востоке, Москва, 1977.
55. Валькова Л.В., Саудовская Аравия в международных отношениях, М. 1979.
56. Валькова Л.В., Саудовская Аравия: нефть, ислам, политика, М, 1987.
57. Васин Н.В., Экспорт американского частного капитала в Иране—одна из форм экспансионистской политики США. Краткие сообщения Института Народов Азии, 77, Афганистан, Иран, Турция; История и экономика, Москва, 1964.
58. Демин А.И., Иран. Очерки новейшей истории, Москва 1976.
59. Дорошенко Е., Иран. Специальный бюллетень, N12/103/, Академия Наук СССР, Институт востоковедения, для служебного пользования, Москва, 1969.
60. Дорошенко Е.А., Борьба народов Азии за мир (1945–1961), Москва, 1962.
61. Драмбляц Г.Г., Персидский залив без романтики, М., 1968, с. 38.
62. Зименков Р., Под флагом "помощи", Новое Время, N 8, Москва, 1980.
63. Кальвокорресси П., Мировая политика после 1945 года, Москва, 2000.
64. Капышин Н.В., Леонидов И., "Экспансия американского империализма в страны Среднего Востока" Американский экспансионизм, М., 1986
65. Кожкина М.Т., Федорова И.Е., Политика Великобритании и США на Среднем Востоке в английской и американской историографии, Москва, 1989.
66. Кокошина В.А., "Некоторые проблемы американо-иранских отношений в 60–70гг.", Развивающиеся страны. Политика и идеология, Москва, 1985.
67. Кременюк В.А., Политика США в развивающихся странах. Проблемы конфликтных ситуаций 1945–1976, Москва, 1977.
68. Кременюк В.А., Борьба Вашингтона против революции в Иране, Москва, 1984.
69. Мамедова Н. М., Кооперативное движение в современном Иране, Иран (сборник статей), Москва, 1971.
70. Мамедова Н. М., Иран в XX веке. Роль государства в экономическом развитии, Москва, 1997.
71. Марунов Ю.В. Поцхверия Б.М., Политическое подчинение Турции интересам американского империализма, Политика США на Ближнем и Среднем Востоке (США и страны СЕНТО), Москва, 1960.
72. Мельников Л.И., Политическая экспансия американского империализма в Иране, Политика США на Ближнем и Среднем Востоке (США и страны СЕНТО), Москва, 1960.
73. Мирский Г., Багдадский пакт—орудие колониализма, Москва, 1956.
74. Нефтяная промышленность капиталистических стран Западной Европы, Ближнего и Среднего Востока, Дальнего Востока, Канады и Латинской Америки (краткий обзор статистических данных) Под редакцией к.э.н. Корягина И.Д., Москва, 1959.
75. Нишанов М., Американский империализм и государственный переворот 19 августа 1953г. в Иране, Материалы по Востоку, Ташкент, 1966.
76. Нишанов М., "Антиимпериалистическое движение в Иране (1951–1953)", Ташкент, 1973.
77. О'Коннор, Империя нефти, Москва, 1958.
78. Орлов Е.А., США и военно-политический блок на Ближнем и Среднем Востоке, Политика США на Ближнем и Среднем Востоке (США и страны СЕНТО), Москва, 1960
79. Орлов Е.А., Внешняя политика Ирана после второй мировой войны, Международные отношения на Ближнем и Среднем Востоке после Второй мировой войны, Москва, 1974.
80. Орлов Е.А., Внешняя политика Ирана после второй мировой войны, Москва, 1975.
81. Орлов Е.А., Россия и Иран в XX веке (основные этапы взаимоотношений), Иран: ислам и власть, Москва, 2001.

82. Попов М.В., Американский империализм в Иране в годы Второй Мировой Войны, Москва, 1956.
83. Примаков А.Е., Персидский залив: Нефть и монополии, Москва 1983.
84. Прокофьев В., Агрессивный блок СЕНТО, Москва, 1963.
85. Расади А., Иностранный капитал в Иране после Второй Мировой Войны (1945–1967гг.), Москва, 1972.
86. Рождественская Д.С., Экономические связи Ирана с развитыми капиталистическими странами, Иран. Экономика, история, историография, литература (сборник статей), Москва, 1976.
87. Тимербаев Р.М., Россия и ядерное нераспространение, М, 1999.
88. Самыловский И.В., Экспансия американского империализма на Ближнем и Среднем Востоке, Москва, 1955.
89. Саркисов Е., Англо-американские противоречия в Иране и их обострение после II мировой войны. Известия Академия Наук Армянской ССР, N1, 1952.
90. Сергеев Ф.М., Роль ЦРУ в свержении правительства Мосаддыка в 1953г., Документальные очерки, Новая и новейшая история, N4, М, 1979
91. Стамболцян А.Г., Внутренняя политика правительства национальной буржуазии Ирана 1951–1953 гг., Ереван, 1984.
92. США и развивающиеся страны в.70–е годы, М. 1981.
93. Туганова О.Э., Политика США и Англии на Ближнем и Среднем Востоке, Москва, 1960.
94. Федорова И.Е., Ирано–американские отношения–рубеж веков, Иран: ислам и власть, Москва, 2001.
95. Фурсенко А.А., Нефтяные войны (конец XIX–начало XXв.), Ленинград, 1985.
96. Черноусов М., Тогда в Тегеране, Новое Время, N2, N3, N4, Москва, 1980.
97. Шарипов У.З., Влияние конъюнктуры мирового рынка нефти на внешнеэкономическую политику Ирана, Нефтедоллары и социально–экономическое развитие стран Ближнего и Среднего Востока, Москва, 1979.
98. Шарипов У.З., Эволюция нефтяной политики иранского государства в 50–70–х годах, Иран. Проблемы экономического и социального развития в 60–70–е годы, Москва, 1980.
99. Шольников Б.А., Иран в конце 50–х начале 60–х годов в XX в., М., 1985.
100. Элвелл–Саттон Л., Иранская нефть, Москва, 1956.

ԱՆՊՆԵՐՆ

101. Abrahamian E., Iran Between Two Revolutions, Princeton, New Jersey, 1983.
102. Abrahamian E., The Iranian Mojahedin, London, 1989
103. Amirsadeghi Hossein, Twentieth–Century Iran, London, 1977.
104. Avery Peter, Modern Iran, London, 1965.
105. Behrooz Maziar, Rebels With a Cause, The Failure of the Left in Iran, London–New York, 2000.
106. Cottam Richard W., Iran and the United States. A Cold War Case Study, Pittsburgh, 1988.
107. Cottrell Alvin J., A General Survey, The Persian Gulf States, Baltimore & London, 1980.
108. Dulles Allen W., The Craft of Intelligence, New York, 1963.
109. Eden A., The Memoirs of Sir Anthony Eden, London, 1960.
110. Esposito John L., The Islamic Threat Myth or Reality?, N.Y., 1995.
111. Faroughy Abbas, The Bahrein Islands (750–1951), New York, 1951.
112. Farsoun Samih K. and Mashayekhi Mehrdad, Iran: Political Culture in The Islamic Republic, London & New York, 1992.
113. Frye Richard N., Thomas Lewis V., The United States and Turkey and Iran, Massachusetts, 1952.
114. Gasiorowski Mark and Malcolm Byrne, eds., Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran (Syracuse: Syracuse University Press, 2004).

115. Goode James F., The United States and Iran, 1946–51, The Diplomacy of Neglect, New York, 1989.
116. Hurewitz J. C., Middle East Politics. The Military Dimension, New York, 1969.
117. James Bill A., The Eagle and the Lion. The Tragedy of American–Iranian Relations, London, 1988.
118. Katouzian Homa, Mosaddiq and the Struggle for Power in Iran, London & New York, 1999.
119. Kamrouz Pirouz, Iran's Oil Nationalization: Musaddiq at the United Nations and His Negotiations with George McGhee, Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East, Vol. XXI, 2001.
120. Keddie Nikki, Modern Iran: roots and results of revolution, New Haven & London, 2003.
121. Lenczowski George, The Middle East in World Affairs, New York, 1956.
122. Lenczowski George, Iran Under The Pahlavis, California, 1978.
123. Lenczowski George, American Presidents and The Middle East, London, 1990.
124. Millspaugh Arthur C., Americans in Persia, New York, 1976.
125. Nyrop Richard F., Iran: A Country Study, Washington, 1978.
126. Pahlavi Ashraf. Faces in a Mirror, Memoirs from Exile. New York, 1980.
127. Pahlavi Mohammad Reza, The Shah of Iran, Answer to History, New York, 1980.
128. Pahlavi Mohammad–Reza, Twelve Speeches by His Imperial Majesty Mohammad–Reza Pahlavi Aryamehr, Shahanshah of Iran on Ideological Basis of Iran's National and International Policy, Tehran, 1971.
129. Pollack Kenneth M., The Persian Puzzle, The conflict between Iran and America, New York, 2004.
130. Ramazani R.K., Iran's Revolution. The Search for Consensus, Washington, 1990.
131. Roosevelt Kermit, Countercoup: The Struggle for the Control of Iran, New York, 1979.
132. Saikal Amin, The Rise and Fall of The Shah, New Jersey, 1980.
133. Sheenan Michael Kahl, Iran: The Impact of United States Interests and Policies 1941–1954, New York, 1968.
134. Sick Gary, All Fall Down America's Tragic Encounter with Iran, N.Y., 1985.
135. Upton Joseph M., The History of Modern Iran, Massachusetts, 1965.
136. Wilber Donald N., Iran: Past and Present, Princeton, New Jersey, 1950.
137. Wilber Donald N., Afghanistan, New Haven, Connecticut, 1962.
138. Yossi Melman and Meir Javedanfar, The Nuclear Sphinx of Tehran, Mahmoud Ahmadi-nejad and the state of Iran, New York, 2007.
139. Zonis Marvin, The Political Elite of Iran, Princeton, 1976.

Պարսկերեն

140. Էլբրիշա Էզգենդի. ՐօպաՒ խարձի Իրան (Ըօլտ Ըստ ՆշանԸ) 1427–1457. Թերան. 1474.
141. Իօնա ԼեկսանԸր Եր Նան. Ըր ԸրիՒ ՄստնԸ ՐօպաՒ Ըօ Ըանի Իրան Եր ԻԵալաՒ ՄստիԸ ԱմրիԸ. Թերան. 1478.
142. Ինգի ԲիԵան. Բիլօլի Ըստօրի. Թերան. 1479.
143. ԻրաՒ Ըօլի. ՐԸար Ըրիսի ԱմրիԸ Ըր Ըրալ Նիժստ Մլի ՏԸն ՏնԸտ ՆօՒ Իրան 1422–1434. Թերան. 1480.
144. ՄոՒժիԸր Ըրման֐րմաՒիան Եր Ըրսան Րման֐րմաՒիան. Ըօն Եր ՆօՒ. ԸաՒրաՒ ԻԸ ՏաԵրաԸԸ Իրան. Թերան. 1478.
145. ԸաՒրաՒ Եր ՆալԵմաՒ Ըկտր ՄԸԸԸ ՄսԸԸ. ԸրԸ ՄԸԸ Ըկտր ՄԸԸԸ ՄսԸԸ.
146. ԸԵԸալրա ՄօՒՏնգ ՄիԸօլի. ՏրիսաՒ խարձի Իրան Ըր Ըրօրան Բիլօլի. 1457–1400. Թերան. 1475.
147. ՄարԸ Ը ԸազրիօրօսԸի. ՏրիսաՒ խարձի ԱմրիԸ Եր ՏաԵ. Թերան. 1471.
148. ԸլաՄրա ՆժաՒի. ԸրիՒ խարձի ՏրիսաՒ ԲիսաՒ Եր Բնգ Տալա Իրան. Թերան. 1479.

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

Ռուսերեն

1. "Известия", 1955, 1959, 1967, 2003.
2. "Красная звезда", 1958.
3. "Новое Время", 1947, 1980.
4. "Международная жизнь", 1955, 1960, 1961.
5. "Правда", 1945, 1948, 1952, 1955-1956.
6. "Азия и Африка сегодня", 1965.
7. Ядерный контроль, N3, (69), т. 9
8. Военная экономика стран Востока, М. 1986.

Անգլերեն

9. Economist, 1951.
10. The Iranian Journal of International Affairs, Tehran, 1990, 1993, 1996-97, 2000, 2001.
11. Kabul Times, 1968.
12. The Middle East Journal, 1956.
13. The Military Balance 1991-92, The International Institute for Strategic Studies.
14. Newsweek, New York, 1951, 1974.
15. The New York Times, 1949-1950, 1953-54, 1956.
16. The Nation, 1961.
17. The New York Post, 1953.
18. The New York Times Magazine, 1959.
19. New York Herald Tribune, New York, 1951, 1959.
20. Petroleum Times, 1951, 1955, 1958, 1960, 1961

Պարսկերեն

21. كیهان. 1954, 1955, 1973.
22. اطلاعات. 1947, 1951, 1954, 1955, 1973, 1978
23. فصلنامه تاریخ روابط خارجی, شماره ۴, تهران. (2000p.) 1379

Ինքերենթային կայք

1. How a Plot Convulsed Iran in '53 (and in '79), By JAMES RISEN
<http://www.nytimes.com/library/world/mideast/041600iran-cia-intro.html>
2. Britain Is Cautious on Revolt in Iran, By Peter D. Whitney, August 20, 1953
<http://www.nytimes.com/library/world/mideast/082053iran-britain.html>
3. Initial Operational Plan for TPAJAX as Cabled from Nicosia to Headquarters on 1 June 1953, Appendix A, www.nytimes.com/library/world/mideast/iran-cia-intro.pdf
4. Moscow Says U. S. Aided Shah's Coup August 20, 1953
<http://www.nytimes.com/library/world/mideast/082053iran-moscow.html>
5. Royalists Oust Mossadegh; Army Seizes Helm August 20, 1953, By Kennett Love, The New York Times <http://www.nytimes.com/library/world/mideast/082053iran-army.html>

6. Shah Leaves Rome to Fly to Teheran
<http://www.nytimes.com/library/world/mideast/082153iran-rome.html>,
[w.w.w.payk.net/politics/cia-docs/nytimes-article/041600iran-archive-articles](http://www.payk.net/politics/cia-docs/nytimes-article/041600iran-archive-articles).
7. Iran Dooms Aide of Mossadegh for Role in Revolt Against Shah, October 11, 1954, By Kennett Love, <http://www.nytimes.com/library/world/mideast/101154iran-aide.html>
8. Mossadegh Out as Premier; Ghavam to Take Iran Helm, July 18, 1952,
<http://www.nytimes.com/library/world/mideast/071852iran-ghavam.html>
9. Iran and Oil Group Initial Agreement to Resume Output, by Welles Hagen, August 6, 1954, The New York Times, <http://www.nytimes.com/library/world/mideast/080654iran-output.html>
10. ИРАН ПРОДЕМОНСТРИРОВАЛ НА ПАРАДЕ БАЛЛИСТИЧЕСКАЯ РАКЕТУ СРЕДНЕЙ ДАЛЬНОСТИ "ШЕХАБ-3" <http://www.defense-ua.com/rus/news/?id=10331>
11. "А.В. Хлопков, В.Ф. Лата, Иран: ракетно-ядерная загадка для России. №6(140), июль 2003" <http://www.pircenter.org/data/publications/vb6-2003.html>
12. Iran's Nuclear Energy: A Cheney Casus Belli? [www.arouchepum.com/ other/2003/3039iran-nuc.-](http://www.arouchepum.com/other/2003/3039iran-nuc.-)
13. The Military Balance in the Gulf in 2001, Center for Strategic and International Studies, http://www.csis.org/military/milbalance_gulf.pdf

INDEX

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Աբաղան-17, 47, 58, 59, 69, 74, 77, 78, 84, 182
 Աբու-Մուսա-180
 Աբուլ Ղասեմ Ամինի-113, 122
 Ադեն-12, 82
 Ադրբեջան-27, 28, 31, 34, 39, 42, 44, 185
 Ալի Ամինի-171
 Ալլեն Ջորջ-22, 34, 39, 40, 42
 Ալլահ-Յար Աալեհ-116
 Ահմադ-Աբադ-123
 Աիվազ-52, 182
 Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ-97, 173
 ԱՄՆ-7, 8, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 60, 61, 62, 64, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 108, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 182, 183, 184, 185, 186, 187
 Անգլիա-9, 10, 12, 23, 30, 31, 32, 33, 39, 43, 51, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 87, 88, 89, 93, 97, 99, 100, 101, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 124, 125, 126, 128, 134, 137, 138, 139, 141, 142, 144, 145, 147, 148, 150, 151, 153, 155, 157, 164, 166, 168, 169, 177, 178, 185
 Անդրհորդանան-12
 Անկարա-145, 155, 156, 164, 165
 Աշրաֆ Փաիլավի-36, 103, 110, 111
 Այեսոն Ղին-52, 69, 74, 79, 82, 86
 Աստրաբադ-60
 Ատրպատական-17, 27, 28, 29, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 46, 60, 109, 130, 147, 175
 Արարական Միացյալ Եմիրություններ-181
 Արդեշիր Չահեդի-100, 110, 117, 125
 Աֆղանստան-44, 138, 144, 152, 168, 173, 184
 Բարդուսար-114
 Բաթմանբիլի-111, 113, 118, 125
 Բախրիար-125, 159
 Բախրեյն կղզիներ-63, 71, 72, 144, 150, 157, 169, 176, 181
 Բաղդադ-4, 8, 110, 114, 117, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 158, 161, 162, 164, 165, 166, 169, 170, 172, 173, 176
 Բասրա-77, 85
 Բաբուլ-28, 29, 42
 Բեդլի Սմիթ-102, 103
 Բելգիա-49
 Բելուջիսթան-157
 Բեհրեսնանի-111, 117
 Բեյրութ-106, 115
 Բենդեր Աբաս-10, 15
 Բեռլին-11
 Բերիա-27, 29
 Բոսֆոր-11
 Գալուստ Գյուլբենկյան-65
 Գեոմանիա-9, 10, 11, 12, 13, 15, 40, 134, 174, 182
 Գիլյան-17, 25, 60
 Գվատեմալա-98, 126, 127
 Գրեյդ-45, 48, 64, 73
 Դալլես-8, 88, 94, 102, 103, 107, 108, 109, 111, 121, 126, 127, 133, 137, 139, 140, 143, 153, 158, 159
 Դարդանեյ-11
 Դոֆար-181
 Եգիպտոս 12, 44, 47, 58, 85, 126, 136, 137, 138, 139, 140, 146, 147, 151, 173, 178, 179,
 Եթովպիա-12
 Եմեն-138, 152, 180
 Եմանդ-Քարիմի-110, 113
 Չենցան-41
 Էդրալ-135, 153
 Էյզենհաուսեր Դուայթ-55, 56, 83, 86, 87, 88, 95, 101, 102, 103, 107, 108, 112, 128, 131, 133, 136, 152, 153, 158, 165, 167
 Էնթեզանի-93, 141
 Էրիթրեա-12
 Թայլանդ-146
 Թավրիզ-20, 28, 29, 32, 41, 42, 52, 114, 155, 156
 Թեհրան-8, 10, 13, 14, 15, 16, 21, 23, 24, 27, 31, 32, 37, 40, 41, 45, 47, 48, 52, 61, 65, 67, 69, 72, 73, 74, 75, 76, 80, 81, 82, 88, 89, 100, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 123, 124, 125, 132, 140, 141, 144, 148, 149, 151, 152, 154, 155, 156, 158, 159, 161, 162, 163, 167, 174, 183
 Թոնր-181

- Թրումն—19, 23, 25, 27, 31, 32, 33, 34, 42, 44, 45, 46, 50, 72, 73, 74, 75, 78, 82, 83, 85, 87, 98, 99, 100, 131, 146, 149
 Թուրքիա—7, 11, 13, 18, 25, 32, 44, 45, 50, 128, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 151, 152, 154, 155, 157, 159, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 172, 173, 174, 176, 178, 179, 185
 Իդեն էնրոնի—8, 64, 69, 79, 84, 87, 88, 93, 102, 107, 108, 126, 142
 Իսրայել—44, 134, 138, 139, 152, 173, 178, 181, 184, 185
 Իտալիա—13, 82
 Իրանի Իսլամական Հանրապետություն—97, 173, 183
 Իրաք—7, 12, 32, 44, 47, 58, 63, 64, 77, 85, 86, 92, 114, 138, 139, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 148, 151, 152, 155, 156, 157, 158, 163, 173, 177, 179, 180, 181, 183, 184
 Լաոս—95, 98
 Լեհաստան—80
 Լիբանան—12, 44, 84, 112, 138, 139, 147, 152, 163, 168
 Լոնդոն—28, 71, 72, 74, 76, 77, 89, 106, 123, 125, 126, 141, 142, 156, 165, 169
 Լաբադի—184, 185
 Լոնդոնի—123, 185, 186
 Լորասան—18, 25, 39, 60, 130, 147
 Լոդոնշահր—77
 Լորդրոյալին Միություն—9, 10, 11, 16, 17, 26, 31, 32, 34, 37, 40, 43, 56, 62, 78, 97, 120, 144, 147, 158, 159, 160, 161, 168, 171, 179
 ԼՍՄՍ—4, 9, 10, 11, 12, 14, 16, 17, 18, 23, 25, 27, 29, 30, 32, 33, 35, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 48, 80, 97, 100, 141, 146, 147, 150, 157, 160, 161, 162, 163, 165, 169, 175, 179
 Լուոզիստան—57, 58, 74
 Կահիրե—103
 Կասալից ծով—11, 20, 31, 51, 61, 112
 Կարալի—145, 156
 Կիպրոս—77
 Կորեա—24, 45, 48, 50, 72, 184
 Հերբերտ Չուվեր—17, 62, 68, 88, 89
 Հենդերսոն—50, 80, 82, 102, 105, 108, 111, 115, 122, 128, 133, 159
 Հաազա—75
 Հանրիզադե—99
 Հաժիր—112
 Համադան—156
 Հայաստան—185
 Հասան Արֆա—164
 Հարիման—75, 76, 83, 87, 105, 133, 171
 Հաքիմի—29, 31, 43, 65
 Հիլմենդ—144, 157, 176
 Հնդկաստան—10, 11, 15, 33, 157, 178
 Հոսեյն Ալա—38, 39, 49, 67, 145
 Հորդանան—44, 138, 147, 151, 167, 173
 Հորմուզ—181
 Հոռո—111, 114, 121
 Հունաստան—25, 33, 44, 45, 50, 139
 Հունգարիա—27, 79, 80
 Հարուս բեն Սալիդ—181
 Հազի Մոհամմեդ—29
 Հարար—85, 92
 Հավան օս Ասրյան—11, 13, 14, 19, 20, 31, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 54, 82
 Հոնաբարդի—111, 148
 Ճապոնիա—10, 11, 13, 82
 Մազանդարան—17, 25, 60
 Մալեբի Խալիլ—99
 Մաշիդ—2՞ 52, 156
 Մաքսիլլան—145, 153
 Մաքքի—68, 99, 111
 Սեն Բրիտանիա—4, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 21, 27, 30, 36, 49, 51, 57, 58, 61, 62, 64, 67, 69, 71, 72, 74, 75, 77, 78, 80, 83, 84, 88, 89, 90, 91, 93, 95, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 106, 108, 126, 128, 129, 142, 164, 174, 177
 Սեհարալ—29, 41, 42
 Սեդեդես Աղան—141, 145, 167
 Սեզեդե—Սուլեյման, 57
 Սիլաջալ Լահանգներ, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 31, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 57, 59, 60, 64, 66, 68, 71, 72, 73, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 88, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 114, 115, 121, 124, 125, 126, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 163, 164, 165, 166, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 182, 183, 184, 186, 187
 Միլսադ, 8, 13, 14, 18, 19, 62, 149
 Մոհամմեդ Ռեզա Փաիլալի—8, 10, 11, 12, 16, 23, 24, 33, 47, 51, 53, 54, 77, 82, 83, 93, 107, 110, 112, 114, 116, 121, 135, 137, 149, 158, 161, 162, 164, 167, 177, 178, 180, 181, 182, 183
 Մոսադեդ Մոհամմեդ—4, 18, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 62, 65, 67, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 133, 134, 136, 137, 139, 153
 Մոսկվա, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 44, 162, 184
 Մորիսոն, 74, 78

Յազգ, 20, 35, 156
 Նաֆթ–ե Շահ, 92
 Նիկոզիա, 104, 106
 Նյու Յորք, 50, 79
 Շարքայ, 180
 Շիրազ, 52, 114, 132, 152, 156
 Շվեյցարիա, 49, 111
 Չեխոսլովակիա, 79, 80, 127
 Չինաստան, 157, 184
 Պակիստան, 112, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 155, 157, 159, 163, 164, 167, 168, 169, 172, 173, 176
 Պաղեստին, 12, 60, 100
 Պարսից ծոց, 10, 11, 12, 15, 17, 20, 31, 53, 57, 61, 77, 79, 102, 157, 164, 169, 177, 178, 180, 181
 Պարսկաստան, 49, 101
 Տալիլի, 76, 105, 111, 114, 118
 Ռազմարա, 45, 47, 48, 49, 66, 67
 Ռաշիդյան, 104, 105, 110, 111, 117, 125
 Ռեզա շահ–9, 10, 26, 31,
 Ռեշտ, 52
 Ռիահի, 110, 113
 Ռուսաստան, 31, 39, 60, 97, 150, 184
 Սաաութոն, 77, 90
 Սաուդյան Արաբիա, 11, 12, 17, 44, 61, 63, 65, 68, 85, 92, 138, 139, 146, 151, 152, 168, 173, 177, 178, 179, 180, 181
 Սեմնան, 17
 Սիրիա, 12, 112, 138, 139, 140, 146, 151, 178
 Սոհեյլի, 65, 66
 Սպահան, 52, 100, 119, 156
 Վաշինգտոն, 8, 13, 14, 17, 21, 23, 24, 25, 47, 49, 50, 51, 68, 69, 71, 74, 75, 78, 84, 85, 89, 95, 100, 102, 106, 120, 127, 128, 131, 135, 140, 141, 146, 155, 158, 166, 168, 169, 170, 171, 174, 176, 183
 Վիետնամ, 95
 Վիլբեր, 104, 105, 106, 109
 Փերոնի, 113
 Բաշանի, 67, 99, 111, 117, 118, 148
 Բերման, 52, 114, 130, 156
 Բերմանշահ, 52, 92, 114, 119, 156
 Բերտիս–17, 62
 Բորդել Ջելլ–10, 15
 Բրդստան, 28, 29, 39, 41, 147
 Բուլեյթ, 58, 68, 81, 85, 92
 Օման, 181
 Ֆարսնի, 113, 114, 117, 122, 123
 Ֆարզանեղան, 110, 113, 117, 125
 Ֆարս, 100, 130
 Ֆիլիպիններ, 24, 45, 143, 146
 Ֆրանսիա, 49, 89, 110, 134, 138, 139, 182

APPENDIX

THE LAW OF ENGAGEMENT OF THE ADMINISTRATOR GENERAL OF THE FINANCES

November 12, 1942

By The Grace of Almighty God

We

Pahlevi Shahinshah of Iran

(The Imperial Seal)

With a view to the Article 27 of the Constitution Supplementary Law, ordain that:

Article I.

The Employment Law and the Scope of the Powers of Dr. Millspaugh Administrator General of the Finances passed by the Majlis in their Session of 21 Aban, 1321, (Solar Calendar) appended to this Firman shall be enforced.

Article II.

The Council of Ministers is charged with the enforcement of this Law. Dated 1st Azar, 1321.

ENGAGEMENT LAW AND THE SCOPE OF POWERS OF DR. MILLS-PAUGH ADMINISTRATOR GENERAL OF THE FINANCES

Article I.

The Majlis authorizes the Government to employ Dr. Arthur C. Millspaugh, citizen of the United States of America, as Administrator General of the Finances for a period of five years with such duties and powers as are provided by this Law.

Article II.

The beginning of employment will be from the date of departure of Dr. Millspaugh from Washington; and, after expiration of three years, both the Iranian Government and Dr. Millspaugh have the option to continue or terminate the remaining two years of the period of employment, provided each party has given four months advance notice of his intention to terminate.

Article III.

His salary will be 18,000 U. S. Dollars payable monthly in equal instalments in U. S. Dollars and in addition a residence suitable to his position, together with heat and light, shall be provided by the Government.

Article IV.

Traveling expenses to and from Iran for Dr. Millspaugh and his immediate family shall be paid by the Iranian Government, and furthermore his travelling expenses in Iran for performance of service shall be undertaken by the Government.

Article V.

Dr. Millspaugh will be entitled to one month leave of absence with pay each year and this leave will be cumulative for three years and used within or outside of Iran. If not taken till the termination of employment he will have no right to any pay on account of leave in addition to his regular salary.

Article VI.

If, by reason of death before the termination of the period of employment or by reason of disability caused by service for the Iranian Government, his services are terminated, the Government will pay Dr. Millspaugh or his heirs an amount equivalent to two years salary in addition to his or his family's return expenses. If the above causes occur during the last years of employment, he or his heirs will be entitled to payment of salary for the unexpired period of employment only.

Article VII.

In case of termination of the contract of employment for reasons other than those mentioned in Article VI, the Iranian Government will treat Dr. Millspaugh in an equitable manner.

Article VIII.

The Administrator General will, under the supervision of the Minister of Finance, have immediate charge of the entire financial administration. He will have full authority to prepare the budget subject to the approval of the Minister of Finance; and in case reorganization may become desirable he will, with the approval of the Minister of Finance, reorganize the Ministry of Finance and such other offices of the Government as are directly concerned with the receipt, accounting for, and disbursement of public funds. He will have the right, after consulting with the Minister of Finance

and in accordance with the Civil Service Law, to appoint, promote, demote, transfer, or dismiss any employee of the Ministry of Finance or in offices connected with the financial administration or in establishments directed by Government capital, and in such other offices of the Government as are directly concerned with the receipt, accounting for, and disbursement of public funds. He is also required in co-operation with the Minister of Finance to investigate the conduct of any employee who may be complained of by the Minister of Finance and to take appropriate measures. Before taking any action or adopting any decision regarding financial matters, the Iranian Government will consult the Administrator General. The Administrator General will have the right to attend meetings of the Council of Ministers and committees of the Majlis when financial questions are being discussed.

Article IX.

With due regard to the relative Laws, payment or transfer of public moneys shall be made, Government properties shall be transferred, taxes and charges authorized by the Law shall be reduced or cancelled over the signature of the Minister of Finance and concordance of the Administrator General. No financial obligations shall be incurred by or in the name of the Iranian Government without the written approval of the Minister of Finance and the Administrator General.

Article X.

The Administrator General or any assistants designated by him shall be given at any time when required in the performance of their duties full and unrestricted access to all documents, records, laws and decrees and to all books and records of account relative to the finances or any branch thereof.

Article XI.

Engagement of foreign experts and their assistants for service in the Ministry of Finance or offices connected with the financial administration shall only take place on the request and proposal of the Administrator General and all of them will be responsible to him. The Administrator General shall submit to the Iranian Government recommendations and legislative drafts for creation of new sources of revenue, amendment of the existing financial laws, improvement of methods of administration, control of accounts, transfer of public funds, economy in public expenditures, economic developments and welfare of the country.

Article XII.

The Administrator General shall prepare and submit to the Minister of Finance monthly and annual reports giving detailed statistics and information on revenues, expenditures, currency, banking, exchange, etc. All official correspondence and books of account must be in the Iranian language.

Article XIII.

Whenever a question of precedence arises the Administrator General shall rank next to the Minister of Finance.

Article XIV.

The Administrator General shall not interfere in political or religious matters and must not be connected with any private undertaking. In general, except as his activities are regulated by this Law, he must act in accordance with the Laws of Iran already in effect or later enacted.

Article XV.

If any dispute should arise in the interpretation and execution of these powers and duties the Administrator General must cooperate with the Government and the Minister of Finance in the settlement of such disputes and in case the dispute should last those concerned must not take any action before knowledge and decision of the Majlis.

Article XVI.

The Government is permitted to authorize the Administrator General to select, in addition to one American typist and one American secretary, six other experts of United States nationality for different branches of the financial Administration, who will accompany him to Iran. Names, amount of salary, duration of employment and position of each one of them shall be specified in a separate Law.

This Law consisting of XVI Articles was passed by the Majlis in their Session of 21 Aban, 1321.

President of Majlis
H. ESFANDIARI.

THE FULL POWERS LAW OF MAY 4, 1943

His Imperial Majesty's Firman regarding the enforcement of Dr. Millspaugh's Powers Law pertaining to the lowering and stabilization of the prices of goods, together with the text of the said Law passed by the Majlis in their session of 13th Ordibehesht, 1322, is communicated hereunder:

By the Grace of the Almighty God

We

Pahlevi Shahinshah of Iran

(The Imperial Seal)

With a view to Article 27 of the Constitution Supplement Law ordain that:

Article I.

Dr. Millspaugh's Powers Law pertaining to the lowering and stabilization of the prices of goods, passed by the Majlis in their session of the 13th of the month of Ordibehesht, 1322 (Solar Calendar), appended to this Firman, shall be enforced.

Article II.

The Council of Ministers is commissioned to enforce this Law. Dated 19th Ordibehesht 1322.

Article I.

Dr. Millspaugh, the present Administrator General of the Finances, is authorized to control the procuring of non-food commodities, all raw materials and finished goods, and the importation and exportation of goods, and transportation, stocking and distribution thereof. He is also authorized to control rents of real estates and charges for other services and wages.

Note I.

The determination and fixing of rents of real estates shall take place according to regulations drawn up by the Minister of Justice and the Administrator General of the Finances.

Note 2.

In so far as export and import commodities are concerned the kinds of commodities to be controlled shall be previously announced.

Note 3.

Such food commodities as are deemed necessary by the Ministry of Food and the Administrator General of the Finances to come under the provisions of this Law, shall, according to the proposal of the Ministry of Food and the Administrator General of the Finances after the approval of the Council of Ministers, be put under the control of the Administrator General of the Finances.

Article II.

The Administrator General of the Finances is authorized, for the execution of the duties established under Article I, to make use of all the powers that have been granted to the Government by the Laws of 24th Khordad 1321, 30th Mehr 1321, the Anti-Hoarding Law of 27th Esfand 1320, the Foreign Trade Monopoly Law of 6th Esfand 1309, and the Monopoly Law of 19th Tir 1311.

Article III.

For the execution of such powers the Administrator General of the Finances may issue coupons, maintain a goods store, or take any other action that he may deem useful and necessary for the lowering of prices and stabilization of prices of goods and their fair distribution.

Article IV.

For the expenses incurred through the execution of this Law during the year 1322 a credit of Rls. 5,000,000 is hereby granted to the Ministry of Finance and to create a capital for purchase of goods, the Ministry of Finance is authorized, if necessary, to borrow up to Rls. 100,000,000 from the Bank Melli Iran and use it as a revolving fund.

Article V.

The Administrator General of the Finances is authorized to select nine citizens of the U. S. A. as his assistants in the Ministry of Finance and choose them specially for the execution of this Law and submit their contracts through the Ministry of Finance to the Majlis for approval.

Article VI.

The regulations deemed necessary for the execution of this Law shall be drawn up by the Administrator General of the Finances and put in force.

Article VII.

Government employees whether civil or military, or employed by the Police, Municipalities or Government institutions, may on no account for their own profit take part commercially in the purchase, sale or brokerage of goods which are under Government control; nor may they trade in or acquire for profit more than their personal needs of food-stuffs. Those who infringe this rule will be dismissed from the service and will be punished according to the provisions of the Law.

Article VIII.

This law remains in force until 6 months after the termination of the present war unless it is repealed by the Majlis.

This Law consisting of 8 Articles was passed by the Majlis in their session of 13 Ordibehesht, 1322.

HASSAN ESFANDIARY,
President of the Majlis.

THE TRI-PARTITE TREATY OF ALLIANCE

January 29, 1942

His Imperial Majesty The Shahinshah of Iran on the one hand, and His Majesty The King of Great Britain, Ireland, and the British Dominions beyond the Seas, Emperor of India, and the Presidium of the Supreme Council of the Union of Soviet Socialist Republics on the other:

Having in view the principles of the Atlantic Charter jointly agreed upon and announced to the World by the President of the United States of America and the Prime Minister of the United Kingdom on the 14th August, 1941, and endorsed by the Government of the Union of Soviet Socialist Republics on the 24th September, 1941, with which His Imperial Majesty The Shahinshah declares His complete agreement and from which He wishes to benefit on an equal basis with the other nations of the World and:

Being anxious to strengthen the bonds of friendship and mutual understanding between them and:

Considering that these objects will best be achieved by the conclusion of a Treaty of Alliance:

Have agreed to conclude a treaty for this purpose & have appointed as their Plenipotentiaries;

His Imperial Majesty The Shahinshah of Iran: His Excellency Ali Soheily, Minister for Foreign Affairs,

His Majesty The King of Great Britain, Ireland and the British Dominions beyond the Seas, Emperor of India: for the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland: Sir Reader William Bullard, K.C.M.G., C.I.E.; His Majesty's Envoy Extraordinary and Minister Plenipotentiary in Iran,

The Presidium of the Supreme Council of the Union of Soviet Socialist Republics: His Excellency Andre Andreevitch Smirnov, Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the Union of Soviet Socialist Republics in Iran, who having communicated their full powers found in good and due form, have agreed as follows:

Article I.

His Majesty The King of Great Britain, Ireland and the British Dominions beyond the Seas, Emperor of India, & the Union of the Soviet Socialist Republics (hereinafter referred to as the Allied

Powers) jointly and severally undertake to respect the territorial integrity, the sovereignty & the political independence of Iran.

Article II.

An Alliance is established between His Imperial Majesty The Shahinshah of Iran on the one hand and the Allied Powers on the other.

Article III.

(1) The Allied Powers jointly and severally undertake to defend Iran by all means at their command from all aggression on the part of Germany or any other power.

(2) His Imperial Majesty the Shahinshah undertakes:

- a. To cooperate with the Allied Powers with all the means at His command and in every way possible in order that they may be able to fulfill the above undertaking. The assistance of the Iranian forces shall however be limited to the maintenance of internal security on Iranian territory;
- b. To secure to the Allied Powers for the passage of troops or supplies from one Allied Power to the other, or for other similar purposes, the unrestricted right to use, maintain, guard and in case of military necessity, control in any way that they may require, all the means of communication throughout Iran, including railways, roads, rivers, aerodrome, ports, pipe-lines and telephone, telegraph and wireless installations;
- c. To furnish all possible assistance and facilities in obtaining material and recruiting labour for the purpose of the maintenance and the improvement of the means of communication referred to in paragraph (b);
- d. To establish and maintain in collaboration with the Allied Powers such measures of censorship control as they may require for all the means of communication referred to in paragraph (b).

(3) It is clearly understood that in the application of paragraphs (2) (b), (c) and (d) of the present article the Allied Powers will give full consideration to the essential needs of Iran.

Article IV.

(1) The Allied Powers may maintain in Iranian territory land, sea and air forces in such number as they consider necessary. The location of such forces shall be decided in agreement with the

Iranian Government so long as the strategic situation allows. All questions concerning the relations between the forces of the Allied Powers and the Iranian authorities shall be settled so far as possible in cooperation with the Iranian authorities in such a way as to safeguard the security of the said forces.

It is understood that the presence of these forces on Iranian territory does not constitute a military occupation and will disturb as little as possible the administration and the security forces of Iran, the economic life of the country, the normal movements of the population and the application of Iranian laws and regulations.

(2) A separate agreement or agreements shall be concluded as soon as possible after the entry into force of the present treaty regarding any financial obligations to be borne by the Allied Powers under the provisions of the present article and of paragraphs (2) (b), (c) and (d) of article 3 above, in such matters as local purchases, the hiring of buildings and plant, the employment of labour, transport charges etc. A special agreement shall be concluded between the Allied Governments and the Imperial Iranian Government defining the conditions of any transfers to the Imperial Iranian Government after the war of buildings and other improvements effected by the Allied Powers on Iranian territory. These agreements shall also settle the immunities to be enjoyed by the Allied forces in Iran.

Article V.

The forces of the Allied Powers shall be withdrawn from Iranian territory not later than six months after all hostilities between the Allied Powers and Germany and her associates have been suspended by the conclusion of an armistice or armistices, or on the conclusion of peace between them whichever date is the earlier.

The expression "Associates" of Germany means all other Powers which have engaged in or may in future engage in hostilities against either of the Allied Powers.

Article VI.

(1) The Allied Powers undertake in their relations with foreign countries not to adopt an attitude which is prejudicial to the territorial integrity, the sovereignty or the political independence of Iran, nor to conclude treaties inconsistent with the provisions of the present treaty. They undertake to consult the Government of His Imperial Majesty The Shahinshah in all matters affecting the direct interests of Iran.

(2) His Imperial Majesty The Shahinshah undertakes not to adopt in His relations with foreign countries an attitude which is

inconsistent with the Alliance, nor to conclude treaties inconsistent with the provisions of the present treaty.

Article VII.

The Allied Powers jointly undertake to use their best endeavours to safeguard the economic existence of the Iranian people against the privations and difficulties arising as a result of the present war. On the entry into force of the present treaty discussions shall be opened between the Government of Iran and the Governments of the Allied Powers as to the best possible methods of carrying out the above undertaking.

Article VIII.

The provisions of the present treaty are equally binding as bilateral obligations between His Imperial Majesty The Shahinshah and each of the two other High Contracting Parties.

Article IX.

The present treaty shall come into force on signature and shall remain in force until the date fixed for the withdrawal of the forces of the Allied Powers from Iranian territory in accordance with Article V.

In witness whereof the above-named plenipotentiaries have signed the present treaty and have affixed thereto their seals.

Done at Teheran in triplicate in Persian, English and Russian all being equally authentic, on the twenty-ninth day of January one thousand nine hundred and forty-two.

(Seal)

A. SOHEILY

(Seal)

R. W. BULLARD

(Seal)

A. SMIRNOV

THE TEHERAN DECLARATION

December 1, 1943

The President of the United States, the Premier of the U.S.S.R. and the Prime Minister of the United Kingdom, having consulted with each other and with the Prime Minister of Iran, desire to declare the mutual agreement of their three Governments regarding their relations with Iran.

The Governments of the United States, the U.S.S.R. and the United Kingdom recognize the assistance which Iran has given in the prosecution of the war against the common enemy, particularly by facilitating the transportation of supplies from overseas to the Soviet Union.

The three Governments realize that the war has caused special economic difficulties for Iran, and they are agreed that they will continue to make available to the Government of Iran such economic assistance as may be possible, having regard to the heavy demands made upon them by their world-wide military operations and to the world-wide shortage of transport, raw materials and supplies for civilian consumption.

With respect to the post-war period, the Governments of the United States, the U.S.S.R. and the United Kingdom are in accord with the Government of Iran that any economic problems confronting Iran at the close of hostilities should receive full consideration, along with those of other members of the United Nations, by conferences or international agencies held or created to deal with international economic matters.

The Governments of the United States, the U.S.S.R. and the United Kingdom are at one with the Government of Iran in their desire for the maintenance of the independence, sovereignty and territorial integrity of Iran. They count upon the participation of Iran, together with all other peace-loving nations, in the establishment of international peace, security and prosperity after the war, in accordance with the principles of the Atlantic Charter, to which all four Governments have continued to subscribe.

WINSTON CHURCHILL
J. V. STALIN
FRANKLIN D. ROOSEVELT

1st December, 1943.

ORGANIZATION AND MEMBERS OF THE
AMERICAN FINANCIAL MISSION

(At the time of its greatest operating effectiveness)

OFFICE OF THE ADMINISTRATOR GENERAL OF THE
FINANCES

Miss Carolyn Davidson, Secretary
Mr. Herbert Boone, Special Assistant
Dr. Burdett G. Lewis, Research Associate

ADMINISTRATION OF PERSONNEL

Mr. William Brownrigg, Director-General
Mr. R. W. Reynolds, Assistant

STATE GENERAL SUPPLY CORPORATION

Mr. William Berriman, Director-General
Mr. Louis O. Bodin, Assistant

ADMINISTRATION OF GENERAL INSPECTION

Mr. Rex Vivian, Director-General
Mr. Stephen Nyman, Acting Director-General

ADMINISTRATION OF INTERNAL REVENUE

Mr. Melville Monk, Director-General
Mr. Harry G. Davis, Assistant
Mr. Glenn D. Morrow, Assistant

ADMINISTRATION OF CEDED PROPERTIES AND PUBLIC
DOMAINS

Mr. Andrew McKay (on special duty)

ADMINISTRATION OF INDUSTRIAL SUPERVISION

Mr. Walter W. Harris, Director-General

ADMINISTRATION OF ACCOUNTS AND AUDITS

Mr. Rex A. Pixley, Deputy Administrator General of the
Finances and Director-General of Accounts and Audits
Mr. Bradley Murray, Assistant
Mr. Frank L. Hutchins, Assistant
Mr. Vernon I. Caton, Assistant
Mr. Joseph Gromel, Assistant
Mr. John W. Harrison, Assistant

TREASURY GENERAL

Mr. W. K. Le Count, Treasurer-General
Mr. Thomas Kekich, Assistant

SECTION OF CEREALS AND BREAD

Dr. Albert G. Black, Deputy Administrator General of the
Finances and Chief Administrator of Cereals and Bread
Dr. J. Forrest Crawford, Deputy Chief Administrator

SECTION OF DISTRIBUTION

Mr. Esmond S. Ferguson, Chief Administrator
Mr. J. B. Dozier, Deputy Chief Administrator
Mr. Willis G. Torbert, Assistant

DIVISION OF FOREIGN TRADE CONTROL

Mr. F. Kenerson Johnston, Administrator

ROAD TRANSPORT ADMINISTRATION

Mr. Floyd F. Shields, Director-General
Mr. John L. Hurst, Director, Division of Transportation and
Maintenance
Mr. Edward V. Breitenbach, Director Division of Administration
Mr. Hugh C. G. Chase, Assistant
Mr. William I. Williamson, Assistant

PROVINCIAL FINANCE DIRECTORS GENERAL

Mr. James E. Lockett, The Centre
Mr. E. C. Hutchinson, Kermanshah
Mr. Morton R. Soloman, Ahwaz
Mr. John Phillips, Shiraz
Mr. Donald P. Tribon, Kerman
Dr. Henry Wiens, Isfahan
Mr. Herbert C. Plows, Assistant, Isfahan
Mr. Paul W. Gordon, Meshed
Mr. William S. Nancarrow, Rasht
Mr. Thomas B. W. Allen (appointed to Rezaieh)

Shortly before the collapse of the Mission, four new appointees arrived—Dr. Norris O. Johnson, Mr. William Brower, Mr. Harvey McLennan, and Mr. John Lassiter.

**United States Policy in Iran:
Remarks by Ambassador George V. Allen, February 4, 1948¹**

I am particularly appreciative of the courtesy extended to me this evening by the distinguished members of the Iranian press. A free press is indispensable for the maintenance of democracy, since every totalitarian regime that I know anything about began by suppressing the opposition.

I had hoped to be able in this last meeting with you to confine my remarks to the subject of your great profession and to the field of cultural and educational exchange in which I shall be engaged upon my return to Washington. However the information carried during the past two days in the Iranian press concerning a communication which the Iranian Government has received alleging improper activities on the part of American advisers in Iran makes impossible for me to remain silent on this subject.

This communication as reported in the press seems an obvious attempt to exert influence on a matter now before the Iranian Majlis. Even if the allegations

¹ Delivered before the Teheran Press Club in Teheran on February 4 and released to the press in Washington on February 5, 1948. Department of State Bulletin of February 15, 1948, p. 223.

in the note were true, its delivery at this moment would constitute improper interference in the internal affairs of Iran and therefore be contrary to the dignity and independence of Iran as an equal member of the United Nations. But what makes the communication more objectionable in my view is that it includes not only mis-statements of fact from start to finish but closes with an implied threat.

First and foremost, I wish to make entirely clear once more the attitude of the American Government with regard to American advisers here. We have frequently informed the Iranian Government during the past two years that American advisers in Iran will not remain here one minute longer than the Iranian Government feels they are able to perform a useful function in assisting Iran. The Iranian Government will experience no difficulty whatever in terminating the services of every one of the American advisers whenever they are no longer desired. The contracts providing for the two American military missions here are each cancelable on one month's notice by either party. The decision rests entirely in the hands of Iran.

I should also like to make our position unmistakably clear with regard to the proposed purchase of military supplies from the United States. The United States has no desire whatever to influence Iran concerning the manner in which it will spend its available funds. The funds are yours, and you must determine how you wish to allot them—whether for military supplies, farm machinery, schoolbooks, or anything else you need.

We are interested in two things. In the first place, we hope that Iran will spend what funds it has to the best possible advantage for Iran itself, because we are anxious for Iran to become strong and to remain independent. Our second and more important interest is that Iran should remain entirely free to make its own choice in this matter, unhampered by threats and menaces.

I recognize fully that an entirely honest division of opinion may exist among Iranians both as regards what military supplies you need and whether you desire American advisers. Whatever your decision may be, it will not affect in any way the friendly relations between Iran and the United States.

The communication which your Government has just received disturbs the calm atmosphere in which you will need to consider these important questions. I am confident that no self-respecting and patriotic Iranian will be deterred by this communication from doing his duty as he considers best. The allegations in the note are so clearly false that they do not require consideration in detail. I would merely ask: where are the plans for an American airport at Qum, where are the American storage tanks in southern Iran, the barracks being prepared for American troops, or any other of the things alleged in the note?

I am reminded in this connection that history repeats itself. There is considerable essential similarity between the present communication which your Government has received and one which was delivered to you in 1912 when Morgan Shuster was exerting every effort to assist Iran to become strong and independent of foreign domination. Fortunately, however, the world situation is vastly different today from what it was in 1912. Iran and all other independent countries of the world today are bound together in a world organization based on equality and respect for their sovereign independence. The entire structure of the United

Nations is built on the principle that no nation shall any longer have to stand alone as Iran did when it received the 1912 note.

I regret sincerely the injection of foreign interference in the question now before the Majlis, and I hope the deputies will consider the matter with appropriate calmness and dignity. The only important consideration is that the decision, whatever it may be, should be a free Iranian decision.

**The Anglo-Iranian Oil Crisis: Impossibility of Increasing
United States Economic Aid Pending a Settlement
Message from President Eisenhower
to Prime Minister Mossadegh, June 29, 1953**

DEAR MR. PRIME MINISTER:

I have received your letter of May 28 in which you described the present difficult situation in Iran and expressed the hope that the United States might be able to assist Iran in overcoming some of its difficulties. In writing my reply which has been delayed until I could have an opportunity to consult with Mr. Dulles and Ambassador [Loy] Henderson, I am motivated by the same spirit of friendly frankness as that which I find reflected in your letter.

The Government and people of the United States historically have cherished and still have deep feelings of friendliness for Iran and the Iranian people. They sincerely hope that Iran will be able to maintain its independence and that the Iranian people will be successful in realizing their national aspirations and in developing a contented and free nation which will contribute to world prosperity and peace.

It was primarily because of that hope that the United States Government during the last two years has made earnest efforts to assist in eliminating certain differences between Iran and the United Kingdom which have arisen as a result of the nationalization of the Iranian oil industry. It has been the belief of the United States that the reaching of an agreement in the matter of compensation would strengthen confidence throughout the world in the determination of Iran fully to adhere to the principles which render possible a harmonious community of free nations; that it would contribute to the strengthening of the international credit standing of Iran; and that it would lead to the solution of some of the financial and economic problems at present facing Iran.

The failure of Iran and of the United Kingdom to reach an agreement with regard to compensation has handicapped the Government of the United States in its efforts to help Iran. There is a strong feeling in the United States, even among American citizens most sympathetic to Iran and friendly to the Iranian people, that it would not be fair to the American taxpayers for the United States Government to extend any considerable amount of economic aid to Iran so long as Iran could have access to funds derived from the sale of its oil and oil products if a reasonable agreement were reached with regard to compensation whereby the large-scale marketing of Iranian oil would be resumed. Similarly, many American citizens would be deeply opposed to the purchase by the United States Government of Iranian oil in the absence of an oil settlement.

There is also considerable sentiment in the United States to the effect that a settlement based on the payment of compensation merely for losses of the physical assets of a firm which has been nationalized would not be what might be called a reasonable settlement and that an agreement to such a settlement might tend to weaken mutual trust between free nations engaged in friendly economic intercourse. Furthermore, many of my countrymen who have kept themselves informed regarding developments in this unfortunate dispute believe that, in view of the emotions which have been aroused both in Iran and the United Kingdom, efforts to determine by direct negotiation the amount of compensation due are more likely to increase friction than to promote understanding. They continue to adhere to the opinion that the most practicable and the fairest means of settling the question of compensation would be for that question to be referred to some neutral international body which could consider on the basis of merit all claims and counter-claims.

I fully understand that the Government of Iran must determine for itself which foreign and domestic policies are likely to be most advantageous to Iran and to the Iranian people. In what I have written, I am not trying to advise the Iranian Government on its best interests. I am merely trying to explain why, in the circumstances, the Government of the United States is not presently in a position to extend more aid to Iran or to purchase Iranian oil.

In case Iran should so desire, the United States Government hopes to be able to continue to extend technical assistance and military aid on a basis comparable to that given during the past year.

I note the concern reflected in your letter at the present dangerous situation in Iran and sincerely hope that before it is too late, the Government of Iran will take such steps as are in its power to prevent a further deterioration of that situation.

Please accept, Mr. Prime Minister, the renewed assurances of my highest consideration.

**The Anglo-Iranian Oil Crisis: United States Gratification
Over the Settlement, Message from President Eisenhower
to the Shah of Iran, August 5, 1954**

YOUR IMPERIAL MAJESTY: The important news that your Government, in negotiation with the British, French, Dutch and United States oil companies, has reached, in principle, a fair and equitable settlement to the difficult oil problem is indeed gratifying.

Your Majesty must take great satisfaction at the success of this significant phase in the negotiations to which you personally have made a valuable contribution. I am confident that implementation of this agreement, under Your Majesty's leadership, will mark the beginning of a new era of economic progress and stability for your country.

Like myself, all Americans have a deep concern for the well-being of Iran. With them I have watched closely your courageous efforts, your steadfastness over the past difficult years, and with them I too have hoped that you might

achieve the goals you so earnestly desire. The attainment of an oil settlement along the lines which have been announced should be a significant step in the direction of the realization of your aspirations for your people.

There is concrete evidence of the friendship that exists between our two countries and of our desire that Iran prosper independently in the family of free nations. We have endeavored to be helpful in the form of economic and technical assistance and we are happy to have helped in finding a solution to the oil problem.

I can assure Your Majesty of the continued friendly interest of the United States in the welfare and progress of Iran, and of the admiration of the American people for your enlightened leadership.

With sincere best wishes for the health and happiness of Your Majesty and the people of Iran.

**Pact of Mutual Cooperation Between the Kingdom of Iraq, the
Republic of Turkey, the United Kingdom, the Dominion of
Pakistan, and the Kingdom of Iran (Baghdad Pact)
February 24, 1955**

Whereas the friendly and brotherly relations existing between Iraq and Turkey are in constant progress, and in order to complement the contents of the Treaty of Friendship and Good Neighbourhood concluded between His Majesty the King of Iraq and his Excellency the President of the Turkish Republic signed in Ankara on March 29, 1946, which recognized the fact that peace and security between the two countries is an integral part of the peace and security of all the nations of the world and in particular the nations of the Middle East, and that it is the basis for their foreign policies;

Whereas article 11 of the Treaty of Joint Defence and Economic co-operation between the Arab League States provides that no provision of that treaty shall in any way affect, or is designed to affect, any of the rights and obligations accruing to the Contracting Parties from the United Nations Charter;

And having realised the great responsibilities borne by them in their capacity as members of the United Nations concerned with the maintenance of peace and security in the Middle East region which necessitate taking the required measures in accordance with article 51 of the United Nations Charter;

They have been fully convinced of the necessity of concluding a pact fulfilling these aims, and for that purpose have appointed as their plenipotentiaries . . . who having communicated their full powers, found to be in good and due form, have agreed as follows:—

ARTICLE 1

Consistent with article 51 of the United Nations Charter the High Contracting Parties will co-operate for their security and defence. Such measures as they agree to take or give effect to this co-operation may form the subject of special agreements with each other.

ARTICLE 2

In order to ensure the realisation and effect application of the co-operation provided for in article 1 above, the competent authorities of the High Contracting Parties will determine the measures to be taken as soon as the present pact enters into force. These measures will become operative as soon as they have been approved by the Governments of the High Contracting Parties.

ARTICLE 3

The High Contracting Parties undertake to refrain from any interference whatsoever in each other's internal affairs. They will settle any dispute between themselves in a peaceful way in accordance with the United Nations Charter.

ARTICLE 4

The High Contracting Parties declare that the dispositions of the present pact are not in contradiction with any of the international obligations contracted by either of them with any third State or States. They do not derogate from and cannot be interpreted as derogating from, the said international obligations. The High Contracting Parties undertake not to enter into any international obligation incompatible with the present pact.

ARTICLE 5

This pact shall be open for accession to any member of the Arab League or any other State actively concerned with the security and peace in this region and which is fully recognised by both of the High Contracting Parties. Accession shall come into force from the date of which the instrument of accession of the State concerned is deposited with the Ministry for Foreign Affairs of Iraq.

Any acceding State party to the present pact may conclude special agreements, in accordance with article 1, with one or more States parties to the present pact. The competent authority of any acceding State may determine measures in accordance with article 2. These measures will become operative as soon as they have been approved by the Governments of the parties concerned.

ARTICLE 6

A Permanent Council at ministerial level will be set up to function within the framework of the purposes of this pact when at least four Powers become parties to the pact.

The Council will draw up its own rules of procedure.

ARTICLE 7

This pact remains in force for a period of five years renewable for other five-year periods. Any Contracting Party may withdraw from the pact by notifying the other parties in writing of its desire to do so six months before the expiration of any of the above-mentioned periods, in which case the pact remains valid for the other parties.

ARTICLE 8

This pact shall be ratified by the contracting parties and ratifications shall be exchanged at Ankara as soon as possible. Thereafter it shall come into force from the date of the exchange of ratifications.

In witness whereof, the said plenipotentiaries have signed the present pact in Arabic, Turkish and English, all three texts being equally authentic except in the case of doubt when the English text shall prevail.

Done in duplicate at Bagdad this second day of Rajab 1374 Hijri corresponding to the twenty-fourth day of February 1955.

**United States Support for the Pact:
Department of State Press Statement, November 29, 1956**

The President of Pakistan, the Prime Ministers of Iraq, Turkey and Pakistan, and the Foreign Minister of Iran in their recent meeting at Baghdad have reaffirmed their determination to further a peaceful and lasting settlement of current Middle Eastern problems.

In recent days we have indeed seen grave threats to the peace and security of the world. The action of the United Nations has brought the fighting in the Near East to an end and the world community has a new opportunity to work in accordance with the United Nations Charter to resolve serious underlying problems and to assist the nations in the area to maintain their integrity and independence.

Recent events have provided an opportunity for a new demonstration of the valuable contribution to peace and security which can be made by nations which have organized for regional cooperation under the United Nations Charter. In their dedicated efforts to maintain peace, representatives of Iran, Iraq, Pakistan and Turkey have within past weeks met, first in Tehran and then in Baghdad, in order to bring to bear both their influence and wisdom in the interest of the nations of the free world. Throughout the period of the crisis, these countries clearly revealed their faith in the Charter and their determination that the peace, not only of the area in which they find themselves, but of the whole world, must be preserved.

The United States has, from the inception of the Baghdad Pact, supported the Pact and the principles and objectives of collective security on which it is based. Through its own bilateral arrangements with Pact members in the Middle East area and its active membership in certain of the Pact's committees, the United States has revealed its readiness to assist in measures to strengthen the security of those nations.

The United States reaffirms its support for the collective efforts of these nations to maintain their independence. A threat to the territorial integrity or political independence of the members would be viewed by the United States with the utmost gravity.

**Iranian-United States Agreement for Cooperation
in Promoting the Security and Defense of the Members
of the Baghdad Pact Organization, March 5, 1959¹**

The Government of the United States of America and the Imperial Government of Iran,

Desiring to implement the Declaration in which they associated themselves at London on July 28, 1958;²

Considering that under Article I of the Pact of Mutual Cooperation signed at

¹ Identical agreements were signed the same day with Turkey and with Pakistan.

² Text in *American Foreign Policy: Current Documents, 1958*, pp. 894-895.

Baghdad on February 24, 1955,³ the parties signatory thereto agreed to cooperate for their security and defense, and that, similarly, as stated in the above-mentioned Declaration, the Government of the United States of America, in the interest of world peace, agreed to cooperate with the Governments making that Declaration for their security and defense;

Recalling that, in the above-mentioned Declaration, the members of the Pact of Mutual Cooperation making that Declaration affirmed their determination to maintain their collective security and to resist aggression, direct or indirect;

Considering further that the Government of the United States of America is associated with the work of the major committees of the Pact of Mutual Cooperation signed at Baghdad on February 24, 1955;

Desiring to strengthen peace in accordance with the principles of the Charter of the United Nations;

Affirming their right to cooperate for their security and defense in accordance with Article 51 of the Charter of the United Nations;

Considering that the Government of the United States of America regards as vital to its national interest and to world peace the preservation of the independence and integrity of Iran;

Recognizing the authorization to furnish appropriate assistance granted to the President of the United States of America by the Congress of the United States of America in the Mutual Security Act of 1954,⁴ as amended, and in the Joint Resolution to Promote Peace and Stability in the Middle East;⁵ and

Considering that similar agreements are being entered into by the Government of the United States of America and the Governments of Turkey and Pakistan, respectively,

Have agreed as follows:

ARTICLE I

The Imperial Government of Iran is determined to resist aggression. In case of aggression against Iran, the Government of the United States of America, in accordance with the Constitution of the United States of America, will take such appropriate action, including the use of armed forces, as may be mutually agreed upon and is envisaged in Joint Resolution to Promote Peace and Stability in the Middle East, in order to assist the Government of Iran at its request.

ARTICLE II

The Government of the United States of America, in accordance with the Mutual Security Act of 1954, as amended, and related laws of the United States of America, and with applicable agreements heretofore or hereafter entered into between the Government of the United States of America and the Government of Iran, reaffirms that it will continue to furnish the Government of Iran such military and economic assistance as may be mutually agreed upon between the Government of the United States of America and the Government of Iran, in order to

³ Text in *American Foreign Policy, 1950-1955: Basic Documents*, pp. 1257-1259.

⁴ 68 Stat. 832; 22 U.S.C. § 1751 note. [Footnote in source text.]

⁵ Text in *American Foreign Policy: Current Documents, 1957*, pp. 829-831.

assist the Government of Iran in the preservation of its national independence and integrity and in the effective promotion of its economic development.

ARTICLE III

The Imperial Government of Iran undertakes to utilize such military and economic assistance as may be provided by the Government of the United States of America in a manner consonant with the aims and purposes set forth by the Governments associated in the Declaration signed at London on July 28, 1958, and for the purpose of effectively promoting the economic development of Iran and of preserving its national independence and integrity.

ARTICLE IV

The Government of the United States of America and the Government of Iran will cooperate with the other Governments associated in the Declaration signed at London on July 28, 1958, in order to prepare and participate in such defensive arrangements as may be mutually agreed to be desirable, subject to the other applicable provisions of this agreement.

ARTICLE V

The provisions of the present agreement do not affect the cooperation between the two Governments as envisaged in other international agreements or arrangements.

ARTICLE VI

This agreement shall enter into force upon the date of its signature and shall continue in force until one year after the receipt by either Government of written notice of the intention of the other Government to terminate the agreement.

Done in duplicate at Ankara, this fifth day of March, 1959.

FOR THE GOVERNMENT OF THE
UNITED STATES OF AMERICA:

FLETCHER WARREN

Fletcher Warren

[SEAL]

FOR THE IMPERIAL GOVERNMENT
OF IRAN:

Général HASSAN ARFA

General Hassan Arfa

[SEAL]

**Իրանում ԱՄՆ-ը դեսպանների ցուցակը
1940-1961թթ.**

18.12.1940	12.12.1943	Լուիս Ջ. Դրեյֆուս, կրտսեր
21.08.1944	20.05.1945	Լեւանդ Բ. Մորիս
05.06.1945	18.04.1946	Ուոլես Մուրեյ
11.05.1946	17.02.1948	Ջորջ Վ.Ալլեն
06.04.1948	18.06.1950	Ջոն Ս.Ուիլեյ
02.07.1950	19.09.1951	Հենրի Ֆ.Գրեդի
29.09.1951	30.12.1954	Լոյ Ու. Հենդերսոն
19.07.1955	02.06.1958	Սելդեն Չապին
19.07.1958	09.06.1961	Էդվարդ Թ. Ուեիլս

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

ԳՈՂԱՐ ՄԱՆՎԵԼԻ ԻՍԿԱՆԴԱՐՅԱՆ
GOHAR ISKANDARYAN

ԻՐԱՆԱ-ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
1942-1960 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

IRANIAN-AMERICAN RELATIONS (1942-1960)

Հրատարակչության գեներալ
ԷՄԻՆ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

Գեղ. խմբագիր
ԱՐԱ ԲԱՂՎԱՍԱՐՅԱՆ

Համակարգչային շնագրություն
ԳՈՀԱՐ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻ

Շապիկի համակարգչային շնագրություն
ԱՐԵՎԻԿ ՀԱԿՈՐՅԱՆԻ

Տեխնիկական խմբագիր
ՆՎԱՐԳ ՓԱՐՍԱԳՆԱՆՅԱՆ

Տպագրությունը՝ օձիւք: Ծախքը՝ 60x84 1/16:
Թուղթը օձիւք: Ծախքը՝ 15 ապ. մամուլ:

«ԶԱՆԳԱԿ-97» ՀՐԱՏԱՐԱՎՉՈՒԹՅՈՒՆ
0051, Երևան, Կոմիտասի 49/2

Հեռ.՝ (+37410) 23 25 28, ֆաքս՝ (+37410) 23 25 95

Էլ. կայք՝ www.zangak.am, www.dasayir.am, www.book.am
Էլ. փոստ՝ info@zangak.am

ՀՀ Գրեթարար Գիրք Գրադ.

FL0187285

A $\frac{\pi}{96792}$

ԳՈՂԱՐ ՄԱՆՎԵՆԻ ԻՄԿԱՆԴԱՐՅԱՆ

Պատմական գիտությունների բնկնաճու, դոցենտ: ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Իրանի բաժնի գիտաշխատող, վերլուծարան: ՀՀ ԳԱԱ սիյուռքի բաժնի գիտաբարոտուղար:

1997 թ. ավարտել է Խ. Արովյանի անվան պետական մանկավարժական համալսարանի պատմության ֆակուլտետը:

1999 թ. ավարտել է Երևանի «Հրաշյա Աճառյան» համալսարանի Միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետը:

Դասավանդում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի մագիստրատուրայում: Զբաղվում է Իրանի Իսլամական Հանրապետության արտաքին քաղաքականության խնդիրների ուսումնասիրմամբ: Հեղինակ է երկու տասնյակից ավելի գիտական և վերլուծական հոդվածների:

2006 թ. հրատարակվել է «Հայ-իրանական հարաբերությունները անկախության ձեռքբերումից ի վեր» մեթոդական ձեռնարկը:

Հեղինակը ցանկանում է շարունակել գիտական իր հետազոտությունը «Իրան-ամերիկյան հարաբերությունները 1960-1970-ական թվականներին» գիտական թեմայով:

